

ISSN: 3005-3137
e-ISSN: 3005-4982

MAHMUD KAŞĞARLI

Beynəlxalq elmi jurnal
Xüsusi buraxılış

MAHMUD KASHGARLY

International Scientific Journal
Special Issue

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

REPUBLIC OF AZERBAIJAN

MAHMUD KAŞĞARLI

Beynəlxalq elmi jurnal

Cild: 4 Sayı: 2

Mahmud Kashgarly

International Scientific Journal

Volume: 4 Issue: 2

*Tarixin ağır sınaqlarında Vətənin və xalqın işıqlı gəncəyi
naminə həyatını fəda etmiş repressiya qurbanlarının
əziz xatirəsinə ithaf olunur*

Bakı – Baku
2026

*Toplu Azərbaycan Respublikası
Prezidenti yanında Ali Attestasiya
Komissiyası tərəfindən rəsmi
qeydiyyatata alınmışdır.*

Beynəlxalq indekslər / International Indices

**ISSN 3005-3137
e-ISSN 3005- 4982
DOI: 10.36719**

*It was officially registered by the
Commission of Higher Attestation
under the President of Azerbaijan
Republic*

Redaksiyanın ünvanı:

AZ1000, Bakı şəh.,
Üzeyir Hacıbəyli 68

Editorial address:

AZ 1000, Baku
Uzeyir Hajibeyli 68

© Jurnalda çap olunan materiallardan istifadə edərkən istinad mütləqdir.
© It is necessary to use reference while using the journal materials.
© kashgarli.az
© info@kashgarli.az

Təsisçilər

Prof. Dr. Mahirə HÜSEYNOVA
<https://orcid.org/0000-0002-5135-1666>
huseynova.mahira@yandex.ru

Prof. Dr. Mirvari İSMAYILOVA
<https://orcid.org/0000-0002-2085-544X>
ismayilova.mirvari1960@gmail.com

Baş redaktor

Prof. Dr. Mirvari İSMAYILOVA
<https://orcid.org/0000-0002-2085-544X>
ismayilova.mirvari1960@gmail.com

Redaktorlar

Prof. Dr. Elman QULİYEV
<https://orcid.org/0000-0001-5413-9479>
elman.guliyev1958@gmail.com

Assoc. Prof. Dəyanət MUSAYEV
<https://orcid.org/0000-0001-8503-2244>
musayev_d@yahoo.com

Redaktor köməkçiləri

Sayılı CƏFƏROVA
<https://orcid.org/0009-0003-7052-8079>
saya.jafarova@mail.ru

Validə ŞİXƏLİYEVƏ
<https://orcid.org/0009-0002-0708-8335>
v.shikhaliyeva@gmail.com

Aynur CƏFƏROVA
<https://orcid.org/0009-0000-2034-1863>
ceferova1987@internet.ru

Ülkər HƏSƏNOVA
<https://orcid.org/0009-0009-6054-7503>
ulker.bdu@bk.ru

Türkan MAHMUDZADƏ
<https://orcid.org/0009-0000-4379-8014>
mahmudzadturkan@gmail.com

Dillər üzrə redaktorlar

Prof. Dr. Flora NADJİYEVƏ
PhD Məsmə İSMAYILOVA
Nərmin QASIMOVA

Elmi sahələr üzrə redaktorlar

Prof. Dr. Sevinc SEYİDOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Jalə QƏDİMOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Vəkil / mediator Sima YAQUBOVA, Azərbaycan Respublikası Mediasiya Şurası / Azərbaycan
Assoc. Prof. Elşad ABIŞOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan

REDAKSIYA HEYƏTİ

Dilçilik sahəsi üzrə

Acad. Kamal ABDULLAYEV, Azərbaycan Dillər Universiteti / Azərbaycan
Acad. Nizami CƏFƏROV, Azərbaycanda Atatürk Mərkəzi / Azərbaycan
Acad. Zeynep BAZARBAYEVA, Ahmet Baytursun adına Qazax Dilçilik İnstitutu / Qazaxıstan
Prof. Dr. Stiven YANGBLUUD, Missouri Kanzas Park Universiteti / Amerika
Prof. Dr. Əbülfəz QULİYEV, AMEA Naxçıvan bölməsi İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Nadir MƏMMƏDLİ, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Hüseyin ƏSGƏROV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Qəzənfər KAZIMOV, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. İbrahim BAYRAMOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Məhərrəm MƏMMƏDLİ, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Sayal SADIQOVA, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Saodat MUHAMEDOVA, Ə. Nəvai adına Daşkənd Dövlət Özbək dili və Ədəbiyyatı Universiteti/ Özbəkistan
Prof. Dr. Erkin EMET, Ankara Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Ahmet BİCAN ERCİLASUN, Qazi Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Ahmet BURAN, Fırat Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Ahmet NAHMEDOV, Adnan Menderes Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Alfiya YUSUPOVA, Kazan Federal Universiteti / Tatarıstan
Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ, Bursa Uludağ Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Gulbanu KOSIMOVA, Abay adına Qazax Milli Pedaqoji Universiteti / Qazaxıstan
Prof. Dr. Hülya KASAPÖĞLÜ ÇENGEL, Hacı Bayram Veli Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. İmre PACHAI, Nyiregyhaza kolleci / Macarıstan
Prof. Dr. Lemara SELENDİLİ, V.İ. Vernadski ad. Kırım Federal Universiteti, Filologiya İnstitutu / Kırım
Prof. Dr. Chonq JIN, Oh, Hankuk Xarici Tədqiqatlar Universiteti / Koreya
Prof. Dr. İbrahim YULDAŞEV, Nizami adına Daşkənd Dövlət Pedaqoji Universiteti / Özbəkistan
Prof. Dr. Sədaqət HƏSƏNOVA, Naxçıvan Dövlət Universiteti/ Azərbaycan
Assoc. Prof. Abduşükür MƏHƏMMƏD QUMTUR, Avropa Uyğur Akademiyası / İsveç
Assoc. Prof. Dr. Həzrətqulu DURDUYEV, Türkmənistan EA Məxtimqulu adına Dil, Ədəbiyyat və Milli Əlyazmalar İnstitutu / Türkmənistan
Assoc. Prof. Dr. Elçin İBRAHİMOV, Qarabağ Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Aysel QƏRİBLİ, Elm və Təhsil nazirliyi yanında Elm və Ali təhsil üzrə Dövlət Agentliyi / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Şəbnəm HƏSƏNLİ-QƏRİBOVA, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Ulduz ASLANOVA, Azərbaycan Dillər Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Könül HƏSƏNOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Şəkər MƏMMƏDOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan

Ədəbiyyat sahəsi üzrə

Acad. İsa HƏBİBBƏYLİ, AMEA Rəyasət Heyəti Aparatı / Azərbaycan
Acad. Amantay ŞƏRİP, L.N. Qumilyov adına Avrasiya Milli Universiteti / Qazaxıstan
Acad. Şuhrat SIROJIDDINOV, Ə. Nəvai adına Daşkənd Dövlət Özbək dili və Ədəbiyyatı Universiteti/ Özbəkistan
Acad. Muxtar İMANOV, AMEA Folklor İnstitutu/ Azərbaycan
Prof. Dr. Əsgər RƏSULOĞ, Azərbaycan Dövlət Milli Arxivi / Azərbaycan
Prof. Dr. Qəzənfər PAŞAYEV, AMEA Nizami ad. Ədəbiyyat İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Siham ZENGİ, Bağdad Universiteti/ İraq
Prof. Dr. Alimjan XAMRAYEV, M. O. Auezova ad. Ədəbiyyat və İncəsənət İnstitutu / Qazaxıstan
Prof. Dr. Mahmud ALLAHMANLI, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Nizami TAĞISOY, Bakı Slavyan Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Rüstəm KAMAL, Odlar Yurdu Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Seyfəddin RZASOY, AMEA Folklor İnstitutu / Azərbaycan

Prof. Dr. Təyyar SALAMOĞLU, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Yeganə İSMAYILOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Bilal ÇAKIRÇI, Ankara Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Cezmi BAYRAM, Türk Ocaqları İstanbul şöbəsi / Türkiyə
Prof. Dr. Flera SAYFULLINA, Kazan Federal Universiteti / Tatarıstan
Prof. Dr. İsmayıl KERİMOV, Kırım Mühəndislik və Pedaqoji Universiteti / Kırım
Prof. Dr. Necati DEMİR, Qazi Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Nurila ŞAYMERDİNOVA, L. N. Qumilev adına Milli Avrasiya Universiteti / Qazaxıstan
Prof. Dr. Ramazan KORKMAZ, Qafqaz Universitetlər Birliyi / Türkiyə
Prof. Dr. Oqulbay QAYLIYEVA, Berdax adına Qaraqalpaq Dövlət Universiteti / Özbəkistan
Prof. Dr. Osman MERT, Türk dil qurumu / Türkiyə
Prof. Dr. Rauşangül AVAKOVA, Al-Farabi adına Qazax Milli Universiteti / Qazaxıstan
Prof. Dr. Şükrü HALUK AKALIN, Hacettepe Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Xanım SULTANOVA, Bakı Slavyan Universiteti, Azərbaycan
Prof. Dr. Yavuz ARPINAR, Ege Universiteti / Türkiyə
Sultan RAEV, TÜRKSOY / Türkiyə
Assoc. Prof. Dr. Fredrik FALLMAN, Gothenburg Universiteti / İsveç
Assoc. Prof. Dr. Spartak KADIU, Tirana Universiteti / Albaniya
Assoc. Prof. Dr. Elisabed BZHLAVA, Tbilisi Dövlət Universiteti / Gürcüstan
Assoc. Prof. Dr. Minara ALIYEVA-ÇINAR, Bursa Uludağ Universiteti / Türkiyə
Assoc. Prof. Dr. Rohila RUZMANOVA, Şərəf Rəşidov adına Səmərqənd Dövlət Universiteti Türkoloji Araşdırmalar İnstitutu / Özbəkistan
Assoc. Prof. Dr. Gous Xan MASHKOOR, Cəvahirəl Nehru Universiteti / Hindistan
Assoc. Prof. Dr. Reyila KAŞĞARLI, İstanbul Universiteti / Türkiyə
Assoc. Prof. Şəbnəm MƏMMƏDOVA, AMEA Folklor İnstitutu / Azərbaycan

Tarix sahəsi üzrə

Prof. Dr. Cəfər CƏFƏROV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Acad. Nailə VƏLİXANLI, Milli Azərbaycan Tarix Muzeyi / Azərbaycan
Acad. Abiləbək ASANKANOV, A. B. Camgerçinov ad. Tarix Arxeologiya və Etnologiya İnstitutu / Qırğızıstan
Acad. Bulat KUMEKOV, Al Farabi ad. Qazax Milli Universiteti Qırçaqşünaslıq Beynəlxalq İnstitutu / Qazaxıstan
Prof. Dr. Anar İSGƏNDƏROV, Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi. Elm və təhsil komitəsi / Azərbaycan
Prof. Dr. Rubin ZEMON, İnformasiya Texnologiyaları Universiteti / Makedoniya
Prof. Dr. Arif MƏMMƏDOV, AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Fuad MƏMMƏDOV, Respublika Prezidenti yanında Dövlət İdarəçilik Akademiyası / Azərbaycan
Prof. Dr. Baybolat ABİTOVOV, Oş Dövlət Universiteti / Qırğızıstan
Prof. Dr. Aleksandr NESTEROV, Ural Federal Universiteti / Rusiya
Prof. Dr. Tınçtəkbək ÇOROTEQİN, Yusup Balasagun ad. Qırğız Milli Universiteti / Qırğızıstan
Prof. Dr. Yuliyə LISENKO, Altay Dövlət Universiteti / Rusiya
Prof. Dr. Qafar CƏBIYEV, AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Ahmet TAŞAĞIL, Yeditepe Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Axtəm CELİLOV, Kırım Federal Universiteti / Kırım
Prof. Dr. Mehmet ERSAN, Ege Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Selcuk KIRLI, Bursa Uludağ Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Əliağa MƏMMƏDLİ, AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Dr. Joldoşbek BÖTÖNEYEV, Oş Dövlət Universiteti Şərqsünaslıq İnstitutu / Qırğızıstan
Assoc. Prof. Dr. Anvar BURANOV, Daşkənd Dövlət Universiteti / Özbəkistan
Assoc. Prof. Aydın MƏMMƏDOV, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Assoc. Prof. Fariz XƏLİLLİ, AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Telman İBRAHİMOV, AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutu / Azərbaycan
Assoc. Prof. Naibə ƏHMƏDOVA, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan

Mədəniyyət və İncəsənət sahəsi üzrə

Acad. Zəmfira SƏFƏROVA, AMEA Memarlıq və İncəsənət İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Kübra Əliyeva, AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu / Azərbaycan
Prof. Dr. Alev ÇAKMAKOĞLU KURU, Qazi Universiteti / Türkiyə
Prof. Dr. Leyla XASIYANOVA, Nizami adına Daşkənd Dövlət Pedaqoji Universiteti / Özbəkistan
Prof. Dr. Kamola AKILOVA, Daşkənd Dövlət Teatr və Rəssamlıq İnstitutu / Özbəkistan
Prof. Dr. Tatyana STARODUB, Rusiya Rəssamlıq Akademiyasının Təsviri İncəsənət Nəzəriyyəsi və Tarix İnstitutu / Rusiya

Prof. Dr. Mehribanu GLAUDINOVA, UNESCO-nun Tarixi və Mədəni İrsin Qorunması kafedrası / Qazaxıstan
Prof. Dr. Alpaslan HAMDİ KUZUCUOĞLU, İstanbul Medeniyyət Universiteti / Türkiyə
Assoc. Prof. Dr. Gülnar ƏZİZ, Harvard Universiteti / Amerika
Assoc. Prof. Dr. Ahmet AYTAC, Aydın Adnan Menderes Universiteti / Türkiyə
Assoc. Prof. Dr. Timur DAVLETOV, Kapadokya Universiteti / Türkiyə
Assoc. Prof. Ceyhun İSMAYILOV, Başqal Dövlət Tarix-Mədəniyyət Qoruğu / Azərbaycan

Sosial elmlər sahəsi üzrə

Prof. Dr. Şavkat ŞARIPOV, Cizzax Dövlət Pedaqoji Universiteti / Özbəkistan
Prof. Dr. Ləzifə QASIMOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Fərrux RÜSTƏMOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Müseyib İLYASOV, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti / Azərbaycan
Prof. Dr. Səidəkbər BULATOV, Nizami ad. Daşkənd Dövlət Pedaqoji Universiteti / Özbəkistan

Founders

prof. Dr. Mahira HUSEYNOVA
<https://orcid.org/0000-0002-5135-1666>
huseynova.mahira@yandex.ru

prof. Dr. Mirvari ISMAYILOVA
<https://orcid.org/0000-0002-2085-544X>
ismayilova.mirvari1960@gmail.com

Editor-in-chief

prof. Dr. Mirvari ISMAYILOVA
<https://orcid.org/0000-0002-2085-544X>
ismayilova.mirvari1960@gmail.com

Editors

prof. Dr. Elman GULIYEV
<https://orcid.org/0000-0001-5413-9479>
elman.guliyev1958@gmail.com

PhD., Ass. prof. Dayanat MUSAYEV
<https://orcid.org/0000-0001-8503-2244>
musayev_d@yahoo.com

Assistant editors

Sayali JAFAROVA
<https://orcid.org/0009-0003-7052-8079>
saya.jafarova@mail.ru

Valida SHIKHALIYEVA
<https://orcid.org/0009-0002-0708-8335>
v.shikhaliyeva@gmail.com

Aynur JAFAROVA
<https://orcid.org/0009-0000-2034-1863>
ceferova1987@internet.ru

Ulkar HASANOVA
<https://orcid.org/0009-0009-6054-7503>
ulker.bdu@bk.ru

Turkan MAHMUDZADA
<https://orcid.org/0009-0000-4379-8014>
mahmudzadturkan@gmail.com

Language editors

Prof. Dr. Flora NADJIYEVA
PhD Mesme ISMAYILOVA
Narmin GASIMOVA

Editors in scientific fields

Prof. Dr. Sevinj SEYIDOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Jalal QƏDİMOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Elshad ABİSHOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Barrister/ mediator Sima YAGUBOVA, Member of the Board of Directors of the Mediation Council / Azerbaijan

EDITORIAL BOARD

In the Field of Linguistics

Acad. Kamal ABDULLAYEV, Azerbaijan University of Languages / Azerbaijan
Acad. Nizami JAFAROV, Ataturk Center in Azerbaijan/ Azerbaijan
Acad. Zeyneb BAZARBAYEVA, Institute of Linguistics named after Akhmet Baitursynov / Kazakhstan
Prof. Dr. Steven YOUNGBLOOD, Missouri State, Kansas Park University / Amerika
Prof. Dr. Abulfaz GULIYEV, ANAS Nakhchivan Branch Institute of Art, Language and Literature / Azerbaijan
Prof. Dr. Nadir MEMMEDLI, ANAS Institute of Linguistics named after Nasimi / Azerbaijan
Prof. Dr. Huseyin ASGEROV, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Gazenfer KAZIMOV, ANAS Institute of Linguistics named after Nasimi / Azerbaijan
Prof. Dr. İbrahim BAYRAMOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Maharram MEMMEDLI, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Sayali SADIGOVA, ANAS Institute of Linguistics named after Nasimi / Azerbaijan
Prof. Dr. Saodat MUHAMMADOVA, Tashkent State Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi University / Uzbekistan
Prof. Dr. Erkin Emet, Ankara University / Turkiye
Prof. Dr. Ahmet BIJAN ERCILASUN, Gazi University / Turkiye
Prof. Dr. Ahmet BURAN, Firat University / Turkiye
Prof. Dr. Ahmet NAHMEDOĞ, Adnan Menderes University / Turkiye
Prof. Dr. Alfiya YUSUPOVA, Kazan Federal University / Tatarstan
Prof. Dr. Chengiz ALYILMAZ, Bursa Uludag University / Turkiye
Prof. Dr. Gulbanu KOSSYMOVA, Kazakh National Pedagogical University named after Abay / Kazakhstan
Prof. Dr. Hulya KASAPÖGLÜ, Chengel Haci Bayram Veli University / Turkiye
Prof. Dr. Imre PACHAI, College of Nyiregyhaza / Macaristan
Prof. Dr. Lemara SELENDIİ, Crimean Federal University named after V. I. Vernadsky /Crimea
Prof. Dr. Chong JIN OH, Hankuk University of Foreign Studies / Koreya
Prof. Dr. İbrahim YOLDAŞEV, Tashkent State Pedagogical University named after Nizami / Uzbekistan
Prof. Dr. Sadagat HASANOVA, Nakhçıvan State University/ Azerbaijan
Ass. Prof. Dr. Abdüşükür MUHAMMED QUMTUR, EuropeanUygurAcademy / Sweden
Dr. Hezretguly DURDYEV, Magtymguly Institute of Language, Literature and National Manuscripts of the Academy of Sciences of Turkmenistan / Turkmenistan
Assoc. Prof. Dr. Elchin İBRAHİMOV, Karabakh University / Azerbaijan
Prof. Dr. Aysel GARIBLI, State Agency for Science and Higher Education under the Ministry of Science and Education / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Shabnam HASANLI-GARİBOVA, ANAS Institute of Linguistics named after Nasimi / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Ulduz ASLANOVA, Azerbaijan University of Languages / Azerbaijan
Assoc. Prof. Konul HASANOVA- Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Shakar MAMMADOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan

In the Field of Literature

Acad. İsa HABİBBEYLİ, Presidium Office of ANAS / Azerbaijan
Acad. Amantay ŞARIP, L.N. Gumilyov Eurasian National University / Kazakhstan
Acad. Dr. Shuhrat SIROJIDDINOV Tashkent State Uzbek Language and Literature named after Alisher Navoi University / Uzbekistan
Acad. Mukhtar İMANOV, ANAS Institute of Folklore / Azerbaijan
Prof. Dr. Asker RASULOV, Azerbaijan State National Archive / Azerbaijan
Prof. Dr. Gazenfer PASHAYEV, ANAS Nizami Institute of Literature / Azerbaijan
Prof. Dr. Siham ZENGI, University of Baghdad / İrag
Prof. Dr. Alimjan XAMRAYEV, M.O. Auezov Institute of Literature and Arts / Kazakhstan
Prof. Dr. Mahmud ALLAHMANLI, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Nizami TAGİSOY, Baku Slavic University / Azerbaijan
Prof. Dr. Rustam KAMAL, Odlat Yurdu University / Azerbaijan
Prof. Dr. Seyfeddin RZASOY ANAS Institute of Folklore / Azerbaijan
Prof. Dr. Tayyar SALAMOGHLU, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Prof. Dr. Yegana İSMAYLOVA, Baku State University / Azerbaijan
Prof. Dr. Bilal ÇAKIRÇI, Ankara University / Turkiye
Prof. Dr. Chezmi BAYRAM, Turkish Hearths Istanbul Branch / Turkiye
Prof. Dr. Flera SAİFULLİNA, Kazan Federal University/ Tatarstan

Prof. Dr. İsmayıl KERİMOV, Crimean Engineering and Pedagogical University / Crimea
Prof. Dr. Nejati DEMİR, Gazi University / Türkiye
Prof. Dr. Nurila SHAYMERDİNOVA, L.N. Gumilyov Eurasian National University / Kazakhstan
Prof. Dr. Ramazan KORKMAZ, Caucasus University Association / Türkiye
Prof. Dr. Oqulbay GAYLIYEVA, Karakalpak State University named after Berdakh /Uzbekistan
Prof. Dr. Osman MERT, Turkish Language Association /Türkiye
Prof. Dr. Rauşangul AVAKOVA, Al-Farabi Kazakh National University /Kazakhstan
Prof. Dr. Shukru HALUK AKALIN, Hacettepe University / Türkiye
Prof. Dr. Khanym SULTANOVA, Baku Slavic University/ Azərbaycan
Prof. Dr. Yavuz AKPINAR, Ege University / Türkiye
Sultan RAEV, TURKSOY / Türkiye
Assoc. Prof. Dr. Fredrik FALLMAN, Gothenburg University / Sweden
Assoc. Prof. Dr. Spartak KADIU, Tirana University /Albania
Assoc. Prof. Dr. Elisabed BZHLAVA, Tbilisi State University /Georgia
Assoc. Prof. Dr. Minara ALIYEVA-CHINAR, Bursa Uludagh University /(Türkiye
Assoc. Prof. Dr. Rohila RUZMANOVA, Samarkand State University named after Sharaf Rashidov / Uzbekistan
Assoc. Prof. Dr. Gous Xan MASHKOOR, Jawaharlal Nehru University / India
Assoc. Prof. Dr. Reyila KASHARLI, Istanbul University / Türkiye
Assoc. Prof. Dr. Shabnam MAMMADOVA, ANAS Institute of Folklore / Azerbaijan

In the Field of History

Prof. Dr. Jafar JAFAROV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan
Acad. Naila VALIKHANLI, National Museum of History of Azerbaijan / Azerbaijan
Acad. Abulabek ASANKANOV, B. Jamgerchinov Institute of History, Archaeology and Ethnology /Kyrgyzstan
Acad. Bulat KUMEKOV, Al Farabi Kazakh National University International Institute of Kipchak Studies / Kazakhstan
Prof. Dr. Anar İSKANDAROV, The Milli Majlis of the Republic of Azerbaijan / Azerbaijan
Prof. Dr. Rubin ZEMON, University of Information Technology / Macedonia
Prof. Dr. Arif MAMMEDOV, Institute of Archaeology and Antropology of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Fuad MAMMEDOV, Academy of Public Administration under the President of the Republic of Azerbaijan / Azerbaijan
Prof. Dr. Baybolot ABITOV, Osh State University / Kyrgyzstan
Prof. Dr. Aleksandr NESTEROV, Ural Federal University /Russia
Prof. Dr. Tynchtykbek CHOROTEGIN, Kyrgyz National University named after Yusup Balasagyn / Kyrgyzstan
Prof. Dr. Yuliya LISENKO, Altay State University / Russia
Prof. Dr. Gafar JABIYEV, Institute of Archaeology and Anthropology of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Akhmet TASHAGIL, Yeditepe University /Türkiye
Prof. Dr. Axtem JELILOV, Crimean Federal University named after V. I. Vernadsky /Crimea
Prof. Dr. Mehmet ERSAN, Ege University / Türkiye
Prof. Dr. Selchuk KIRLI, Bursa Uludagh University / Türkiye
Prof. Dr. Aliagha MAMMADLI, Institute of Archaeology and Antropology of ANAS / Azerbaijan
Assoc. Prof. Dr. Joldoşbek BOTONEYEV, Osh State University / Kyrgyzstan
Assoc. Prof. Dr. Anvar BURANOV, Dashkent State University / Uzbekistan
Assoc. Prof. Aydin MAMMADOV, Baku State University / Azerbaijan
Assoc. Prof. Fariz Xəlili, Institute of Archaeology and Antropology of ANAS / Azerbaijan
Assoc. Prof. Telman İBRAHİMOV ANAS University of Architecture and Arts / Azerbaijan
Assoc. Prof. Naiba AHMEDOVA, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan

In the Field of Culture and Arts

Acad. Zemfira SAFAROVA, ANAS University of Architecture and Arts / Azerbaijan
Prof. Dr. Kubra ALIYEVA, Institute of Archaeology and Antropology of ANAS / Azerbaijan
Prof. Dr. Alev ÇAKMAKOĞLU KURU, Gazi University / Türkiye
Prof. Dr. Leyla Khasiyanova, Tashkent State Pedagogical University named after Nizami / Uzbekistan
Prof. Dr. Kamola AKILOVA, Tashkent State Institute of Theater and Art / Uzbekistan
Prof. Dr. Tatiana STARODUB, Institute of Fine Arts Theory and History of the Russian Academy of Arts / Russia
Prof. Dr. Mehribanu GLAUDİNOVA, UNESCO Chair on Conservation of Historical and Cultural Heritage / Kazakhstan
Prof. Dr. Alpaslan HAMDI KUZUCUOĞLU, Istanbul Institute of Culture / Türkiye
Assoc. Prof. Dr. Gulnar EZİZ YUİGHUN, Harvard University /Amerika
Assoc. Prof. Dr. Ahmet AYTAÇ, Aydın Adnan Menderes University / Türkiye
Assoc. Prof. Dr. Timur DAVLETOV, Cappadocia University / Türkiye
Assoc. Prof. Jeyhun İSMAYILOV, Basgal State Historical-Cultural Reserve / Azerbaijan

In the Field of Social Sciences

Prof. Dr. Shavkat SHARIPOV, Jizzakh State Pedagogical University/Uzbekistan

Prof. Dr. Ləzifə QASIMOVA, Bakı Dövlət Universiteti / Azərbaycan

Prof. Dr. Farrukh RUSTAMOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan

Prof. Dr. Museyib ILYASOV, Azerbaijan State Pedagogical University / Azerbaijan

Prof. Dr. Saidakhbar BULATOV, Tashkent State Pedagogical University named after Nizami / Uzbekistan

Dilçilik

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/10/11-18>

Mirvari İsmayılova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Filologiya elmləri doktoru
Bakı, Azərbaycan
<https://orcid.org/0000-0002-2085-544>
ismayilova.mirvari1960@gmail.com

I Türkoloji Qurultayın keçirilməsi zərurəti və tarixi əhəmiyyəti

Xülasə

Məqalədə XX əsrdə Bakıda keçirilən, türk xalqlarının mədəni həyatında dərin izlər buraxan I Türkoloji qurultaydan, onun keçirilməsi zərurətindən, tarixi əhəmiyyətindən bəhs edilir, Bakıda keçirilməsi səbəbi, miqyası göstərilir. Qurultayda Sovet dövlətinin hər tərəfində yaşayan türk xalqlarının nümayəndələri, eləcə də bir çox xarici ölkələrin türkoloqları iştirak etsə də, “I Ümumittifaq Türkoloji Qurultay” adlanaraq tarixə düşmüşdür və bu faktın özü qurultayın ölkə daxilində yaşayan türk xalqlarının mədəni həyatında keçiriləcək islahatlar ilə bağlı olduğunu və əsas məqsədin türk xalqlarının sovet cəmiyyətinə mədəni inteqrasiyası olduğunu göstərir. Məqalədə həmçinin I Türkoloji qurultayın Bakıda keçirilməsi səbəbi aydınlaşdırılır. 100 il keçməsinə baxmayaraq türk xalqlarının həyatında silinməz izlər buraxan I Türkoloji qurultayın bütün ağrısı və acısı ilə, dəhşətli represiyalar məşinindən keçməsinə rəğmən müasir dövrümüzdə də türk dünyası üçün aktual, mədəni, tarixi hadisə kimi qeyd edildiyi göstərilir. I Türkoloji qurultay türkologiya elminin tarixində yeni bir era, yeni bir başlanğıc, böyük dirçəliş, milli oyanış hadisəsi idi. Dünyanın bir çox ölkələrinin tanınmış türkoloqları bu qurultayda türk xalqlarının tarixi, dili, ədəbiyyatı, mədəniyyəti, əlifbası ilə bağlı bu gün də aktual hesab olunan məsələlərlə bağlı elmi məruzələr etmişlər. Qurultayda müzakirə olunan türk dillərinin əlifbası, orfoqrafiya və terminologiyası, yeni əlifbaya keçidin müəyyən olunması qurultayın başlıca məqsədlərindən idi. Məqalədə qurultayın müasir dövrümüz üçün də aktual olduğu göstərilir; məlum olur ki, tam bir əsr keçməsinə baxmayaraq bütün türk xalqları üçün ortaq türk əlifbasının qəbul olunmasına baxmayaraq, heç də bütün respublikalar latın qrafikalı əlifbaya keçə bilməyib. Həmçinin müasir türk dünyasının aktual məsələlərindən biri olan ortaq türk dili məsələsi də təhlil edilir.

Açar sözlər: *I Türkoloji qurultay, türk xalqları, mədəni inkişaf, maarif, ortaq türk əlifbası, ortaq ünsiyyət dili, ortaq türk dili*

Mirvari İsmayılova
Doctor of Philological Sciences
Azerbaijan State Pedagogical University
Baku, Azerbaijan
<https://orcid.org/0000-0002-2085-544>
ismayilova.mirvari1960@gmail.com

The Necessity and Historical Significance of the First Turkological Congress

Abstract

The article examines the First Turkological Congress held in Baku in the 20th century, which left profound traces in the cultural life of the Turkic peoples. It analyzes the necessity of convening the Congress, its historical significance, its scope, and the reasons for its organization in Baku. Although representatives of Turkic peoples from various regions of the country, as well as Turkologists from many foreign countries, participated in the Congress, it went down in history under the name “The First All-Union Turkological Congress.” This very fact indicates that the Congress was primarily connected with cultural reforms concerning the Turkic peoples living within the country and that its main goal was their cultural integration into Soviet society.

The article also clarifies the reasons why the First Turkological Congress was held in Baku. Despite the passage of a century, the Congress having left indelible marks on the lives of the Turkic peoples continues to be regarded as an important cultural and historical event for the Turkic world, notwithstanding the pain, suffering, and tragic consequences it brought, including the severe repressions that followed. The First Turkological Congress marked a new era in the history of Turkology, representing a new beginning, a great revival, and a phenomenon of national awakening. Prominent Turkologists from many countries of the world delivered scholarly reports at the Congress on issues related to the history, language, literature, culture, and alphabet of the Turkic peoples topics that remain relevant to this day. One of the main objectives of the Congress was the discussion of the alphabet, orthography, and terminology of Turkic languages, as well as determining the transition to a new alphabet. The article demonstrates that the Congress remains relevant in the modern period as well. It becomes evident that, despite the passage of an entire century and the acceptance of the idea of a common Turkic alphabet for all Turkic peoples, not all republics have been able to fully transition to a Latin-based alphabet. Additionally, the issue of a common Turkic language, which is one of the most pressing concerns of the contemporary Turkic world, is also analyzed.

Keywords: *First Turkological Congress, Turkic peoples, cultural development, enlightenment, common Turkic alphabet, common language of communication, common Turkic language*

Giriş

I Ümumittifaq Türkoloji Qurultayın keçirilməsi olduqca mürəkkəb tarixi bir dövrə, SSRİ-nin yaranmasının ilk illərinə təsadüf edirdi. Türkoloji qurultayın keçirilməsi, orda müzakirə olunan məsələlər Sovet erasının başlanğıcında əhəmiyyətli bir hadisə kimi SSRİ-nin türk xalqlarına qarşı dil quruculuğu və mədəni siyasət sahəsində yeritdiyi olduqca əhəmiyyətli hadisənin tərkib hissəsi idi. Şərqi xalqları arasında mədəni quruculuq işlərinin, texniki tərəqqinin həyata keçirilməsi üçün onların öz dillərində, daha tez mənimsənilə bilən əlifbaya ehtiyac vardı. Bu əlifba ölkənin mədəni həyatında, elm və təhsil sahəsində, idarəetmədə, işgüzar yazışmalarda, Sovet cəmiyyətində türk xalqlarının yaxından iştirakını, inteqrasiyasını təmin etməli idi. Türk xalqlarının fonetik sistemində uyğun olmayan ərəb əlifbasından imtina və latın və ya kiril əsaslı əlifbaya keçid qurultayda müzakirə olunan əsas məsələlərdən biri, bəlkə də birincisi idi. Çünki ərəb əlifbasından istifadə edən türk xalqlarının ölkənin mədəniyyət, elm və təhsil sahəsində, dövlət idarəetməsində yaxından iştirakında çətinlik törədirdi. Bu əlifbadan istifadə ölkə daxilində ümumi anlaşma üçün də də maneə idi. Savadsızlığın sürətlə aradan qaldırılması, ölkə daxilində yazışmalarda da bu əlifba uyğun deyildi.

Tədqiqat

Ərəb əlifbasından latın qrafikalı əlifbaya keçid məsələsi 1922-ci ildə Səmədağa Ağamalıoğlunun Lenin ilə söhbətində qaldırılmış olsa da, ciddi şəkildə 1924-cü ildə müzakirə olunmağa başlayır (Pavloviç, 1926, s. 4). Lakin ona qədər Azərbaycanda latın qrafikasına keçidlə bağlı proses başlamışdı. 1922-ci ildə Azərbaycanda “Yeni türk əlifbası” Komitəsi yaradılmışdı, Cəlil Məmmədquluzadənin redaktorluğu ilə nəşr olunan “Yeni yol” qəzeti latın əlifbasından istifadə edirdi. 1923-cü il 20 oktyabrda isə Azərbaycan hökuməti tərəfindən “Yeni türk əlifbasının dövlət əlifbası kimi qəbul edilməsi” haqqında qərar qəbul olunmuşdur.

Türkoloji Qurultayın çağırılması məsələsi ölkədə irimiqyaslı yazı islahatının, ərəb əlifbasından latın əlifbasına keçidin başlanğıcı oldu və bu günə qədər hələ də aktuallığını saxlayır. Bu o dövr idi

ki, bir çox türk xalqları məcburən SSRİ-nin tərkibinə yenidən daxil edilmişdi. Qədim və zəngin tarixə, yeraltı sərvətlərə malik ərazilərdə yaşayan türk xalqlarının Sovet cəmiyyətinə birləşmə inteqrasiyası ölkə üçün vacib idi. Ərəb əlifbasından istifadə edən, buna görə bir növ Sovet cəmiyyətindən təcrid olunmuş hesab olunan bu xalqlar mütləq cəmiyyətə inteqrasiya olunmalı, qaynayıb-qarışmalı, ölkənin ictimai-siyasi, iqtisadi həyatında yaxından iştirak etməli, sürətlə savadsızlıq aradan qaldırılmalı idi. Bu gənc Sovet dövlətinin türk xalqlarına qarşı *mədəni* siyasətinin tərkib hissəsi idi. Bu işə türk xalqlarının mədəni həyatında əhəmiyyətli rol oynayacaq dil quruculuğu sahəsində islahatların - əlifba islahatlarının, ərəb əlifbasından latın qrafikalı əlifbaya keçidini zəruri etmişdi. Ona görə bu islahat o qədər genişmiqyaslı, ölkə üçün əhəmiyyətli islahat idi və I Türkoloji qurultayın keçirilməsində əsas məqsəd türk xalqlarının yeni əlifbaya keçidinin həyata keçirilməsi idi (Jizn naçionalnostey, 1924).

I Ümumittifaq Türkoloji Qurultaya hazırlıq ərəfəsində *əlifba islahatı məsələsi* xarici ölkələrin - Avropanın, Türkiyənin diqqət mərkəzində idi. Xarici mətbuatda yazılırdı ki, Qurultay yalnız əlifbanın dəyişdirilməsi üçün keçirilir. M.Pavloviç ərəb əlifbasının türk dillərinə uyğunsuzluğunu əsaslandırmaq üçün Paris universitetinin professoru J.Denin fikirlərinə istinad edərək ərəb əlifbasının dəyişdirilməsinin vacibliyini yazırdı. J.Denin türk qrammatikasına aid əhatəli əsərində 1200 mənbəyə istinad edərək göstərir ki, ərəb yazısı türk dilinin xarakteri və strukturu haqqında demək olar ki, təsəvvür yarada bilmir, ərəb əlifbasından istifadə sözləri təhrif edir. Digər fransız alimi Juze ali təhsil almış ərəblərin özünün ərəb əlifbasından istifadə edərkən səhvlər etdiyini göstərir (Pavloviç, 1924, s.11).

Qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin əvvəllərində mütərəqqi din xadimləri də latın qrafikalı əlifbaya keçilməsinin nə dərəcədə düzgün olması ilə bağlı suallara müsbət cavab verirdilər. Dindarlar din xadimi Mirzə-Şirazin əlifbanın dəyişdirilməsinə münasibətini öyrənmək üçün ona müraciət edirlər. Mirzə-Şirazi belə deyir: “Əgər latın əlifbası Quranın oxunmasını asanlaşdırırsa, şəriət nəinki onun qəbuluna icazə verir, həm də bunu islama qulluq kimi qəbul edir”. Digər bir Zaqafqaziya şeyxülislamı Axund Əhməd Hüseynzadə “Muallimul atfal” jurnalındakı çıxışında yazırdı: “Avropa xalqları öz təkmilləşdirilmiş yazıları vasitələri ilə əhali kütləsi arasında biliklərin yayılmasına nail olmuşlar. Müsəlmanlar isə bu sahədə öz əlifbalarında çatışmazlıqlara görə zəifdilər”. Beləliklə, şeyxülislam imkan daxilində əlifbadakı qüsurları aradan qaldırmağa çağırırdı. (Bax: Torekulov, 1926, s. 17).

Əslində isə Azərbaycan cəmiyyətində ərəb əlifbasının türk dillərinin fonetik sistemə qətiyyən uyğun olmadığını Azərbaycanın görkəmli mütəfəkkiri M.F.Axundov hələ çox əvvəllər, XIX əsrdə bildirmiş, bunun uğrunda mübarizə aparmışdır. M.F.Axundovun öz dövrü üçün çox cəsarətli və “dəlilik” hesab edilən latın əlifbasına keçid ideyası və təqdim etdiyi latın qrafikalı əlifba layihəsi nə İranda, nə də Türkiyədə qəbul edilməmişdi (Mirzə Fətəli yeni əlifba haqqında, 1926). Sonralar əlifbanın dəyişdirilməsi meyli daha daha da güclənmiş. əlifbanın dəyişdirilməsinin tərəfdarları artmışdır. 1901-1920-ci illərdə də Azərbaycanda əlifbanın dəyişdirilməsi məsələsi müzakirə və mübahisə obyektinə olsa da, əlifba dəyişməmiş qalmışdır. Məsələn, 25 avqust – 5 sentyabr 1907-ci il tarixdə Azərbaycanda latın əsaslı əlifba layihəsi müzakirə olunmuşdu. Eyni zamanda F.Ağzadənin bu dövrdə hazırlamış olduğu “Əlifba” dərsləri müzakirəyə qoyulmuşdu. Lakin bu müzakirələr müsbət nəticə verməmiş, nə layihə, nə də əlifba qəbul edilməmişdi. Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti dövründə əlifba islahatı məsələsi dövlət səviyyəsində qoyulmuş və müsbət həll edilmişdi. Cümhuriyyətin maarif xadimləri çətin öyrənilən ərəb qrafikası ilə kütləvi savadlandırmanın çətin olduğunu görürdülər. Əlifba islahatı ilə əlaqədar həm ictimaiyyətdə, həm də mətbuatda, əski əlifbanın müdafiəçiləri ilə latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası tərəfdarları arasında mübarizə və mübahisələr gedirdi. Əski əlifbanı müdafiə edənlər iddia edirdi ki, əlifbanın dəyişdirilməsi bizi klassik ədəbiyyatımızdan, mənəvi sərvətlərimizdən eləcə də Şərq mədəniyyətindən ayrı salar. Lakin yeni əlifbanın tərəfdarları öz fikirlərində ısrarlı idilər. 1919-cu il 21 mart tarixli Nazirlər Şurasının iclasında hökumət üzvü Xudadad bəy Məlik Aslanovla birlikdə Yollar nazirinə tapşırıldı ki, ərəb əlifbasının islahı üçün xüsusi komissiya yaratsınlar. 1919-cu il avqustun 19-da keçirilən yığıncaqda komissiya ona təqdim olunan layihələri müzakirə etdi. Əlifba komissiyasının gərgin işindən sonra Abdulla bəy Əfəndiyevin layihəsi Parlament tərəfindən bəyənilir və Xalq Maarif Nazirliyinə tapşırılır

ki, ətraflı tanışlıq üçün tabeliyində olan bütün təhsil müəssisələrinə göndərilsin. Lakin iqtisadi çətinlik, və vəziyyətin kəskin şəkildə dəyişməsi bu məsələnin tam həllinə imkan vermədi. 1924-cü ildən başlayaraq latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası qismən, 1929-cu il yanvarın 1-dən Azərbaycanda latın qrafikalı əlifba tam təsdiqini tapır (İsmayılova, 2016, s. 114-116).

Sovet dövrünə qədər türk xalqlarının həyatında ərəb əlifbasının əhəmiyyətli rol oynadığını, bu əlifba ilə türk xalqlarının 800 illik tarixinin yazıya alındığını göstərən bu islahatın əleyhinə idilər, lakin onlar köhnəlik tərəfdarı kimi ittiham olunurdu.

I Türkoloji qurultayın keçirilməsində əsas məqsəd SSRİ-də yaşayan türk xalqlarının yeni əlifbadan istifadə etməsi məsələsinin həll olunması idi. Məhz bu qurultay irimiqyaslı yazı islahatlarının əsasını qoysa da, türk dünyasında, türk xalqlarının həyatında milli şüuru formalaşdıran əhəmiyyətli tarixi hadisə, böyük dirçəliş, milli oyanış hadisəsinə çevrilir. Şərq xalqları arasında mədəni quruculuq işlərinin həyata keçirilməsi üçün onların öz dillərində, daha tez mənimsənilə bilən əlifbaya ehtiyac vardı. Lakin bu əlifba həm də türk xalqlarını birləşdirmək gücünə malik ortaq türk əlifbası rolunu oynamış olurdu. Müasir dövrümüzdə tam bir əsr keçməsinə baxmayaraq bütün türk xalqlarının latın qrafikalı əlifbaya keçməsi hələ də tam olaraq həll olunmamışdır, baxmayaraq artıq Türk Dövlətləri Təşkilatının Qəbəldə keçirilən Zirvə toplantısında ortaq türk əlifbası qəbul olunmuşdur. Müasir türk dünyasının aktual məsələlərindən biri də ortaq türk dili məsələsidir. Düz bir əsr əvvəl Bakıda keçirilən I Türkoloji qurultay türk dünyasının milli şüurunun formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır. 100 il keçməsinə baxmayaraq türk xalqlarının həyatında silinməz izlər buraxan I Türkoloji qurultay bütün ağrısı və acısı ilə, dəhşətli represiyalar məşmindən keçməsinə rəğmən, türk dünyası üçün mədəni, tarixi bir hadisə kimi qiymətləndirilir. I Türkoloji qurultay türkologiya elminin tarixində yeni bir era, yeni bir başlanğıc oldu. XI əsrdə böyük mütəfəkkir alim M.Kaşğarlı “Divanü lüğət-it türk” əsəri ilə dünya tarixində cəhanşümul rol oynamış türklərin tarixi salnaməsini yaratmaqla bərabər, eyni zamanda türkologiya elminin başlanğıcını, əsasını qoymuşdur. XX əsrdə Bakıda türk xalqlarının mədəni həyatında dərin izlər buraxan I Türkoloji qurultay keçirildi. Hər iki hadisə türk xalqlarının salnaməsində möhtəşəm başlanğıc olmuşdur.

Əlifba islahatı olduqca genişmiqyaslı idi və ölkənin demək olar ki, ölkənin bütün ərazisini əhatə edirdi, eyni zamanda xarici ölkələr də onu diqqətlə izləyirdi. Bu səbəbdən ölkə üçün əhəmiyyətli islahat idi və I Türkoloji qurultayın keçirilməsinin əsas məqsədi türk xalqlarının yeni əlifbaya keçidinin həyata keçirilməsi idi. Qurultay ərəfəsində xarici ölkələrin - Avropanın, Türkiyənin diqqəti Sovet dövlətində baş verən hadisələrə yönəlmişdi. Qurultayın çağırılması məsələsi ilk dəfə 1924-cü ildə “Ümumittifaq Elmi Şərqşünaslıq Assosiasiyası” - «Vsesoyuznaya Nauçnaya Assosiaçiaçiya Vostokovedeniya» (“Всесоюзная Научная Ассоциация Востоковедения») tərəfindən qaldırılır. Elə həmin ildə Azərbaycanda da qurultayın keçirilməsi ilə bağlı qərar qəbul edilir. Mahmud Kaşğarlının “Divanü lüğət-it türk” əsəri ilə tanışlıq onun yazılmasından 840 il sonra baş verir. Mahmud Kaşğarlı bu əsəri ilə türkologiya elminin əsasını qoyur. Bakıda keçirilən I Türkoloji qurultay isə türk xalqlarının milli şüurunun oyanmasının başlanğıcı olur. I Türkoloji Qurultay da amansız represiyalara məruz qalır, qurultayda qəbul olunmuş qərarların üzərinə qara dəmir pərdələr endirilir, qurultayda iştirak etmiş türk xalqlarının nümayəndələri, alimlər məhv edilir. Dünyanın bir çox ölkələrinin tanınmış türkoloqları bu qurultayda türk xalqlarının tarixi, dili, ədəbiyyatı, mədəniyyəti, əlifbası ilə bağlı bu gün də aktual hesab olunan məsələlərlə bağlı elmi məruzələr etmişlər. Qurultayda müzakirə olunan türk dillərinin əlifbası, orfoqrafiya və terminologiyası, yeni əlifbaya keçidin müəyyən olunması qurultayın başlıca məqsədlərindən idi. Bu məsələlər qurultaya böyük coşqu ilə qatılan türk xalqları nümayəndələrinin milli düşüncəsinin, milli varlığının, problemlərinin harayı idi.

Türk xalqlarının həyatında misilsiz rol oynayan I Türkoloji qurultayın əhəmiyyəti qlobal dəyişiklər baş verən müasir dünyamızda daha aydın görünür. Hələ o dövrdə Bəkir Çobanzadə bu barədə deyirdi: “İndiyə qədər keçirilmiş Şərqşünaslıq qurultayları nə məzmunu, nə də iş metodikasına görə Bakıda keçirilən I Türkoloji qurultayla müqayisə oluna bilməz. Çünki Şərqşünaslıq qurultayları ilk növbədə birbaşa Avropa ilə əlaqəli (Aralıq dənizi hövzəsinin sivilizasiyası – Misir, assururiya,

finikiya və hindus mədəniyyətinin öyrənilməsinə həsr olunmuşdur” (K Vsesoyuzno-tyurkoloqiçeskomu syezdu, 1925, s. 5).

Eləcə də Türkoloji qurultaya qədər keçirilmiş Şərqsünaslıq qurultaylarının heç birində təşkilatçılıq, sistemli ardıcılıq metoduna görə bu qədər böyük nəticələr əldə edilməmişdir. Əvvəlki qurultaylar öz missiyalarını nəzəri və bəzi abstrakt məsələlərin tədqiqinə, bir neçə əldə edilmiş elmi işlərin çap olunması ilə bitmiş hesab etmişlər.

I Türkoloji qurultayda isə gündəliyə daxil edilən türkologiya məsələləri şərqsünaslara da bu sahə ilə məşğul olmağa imkan verirdi. İlk dəfə türkoloq alimlər, müəllimlər, mədəniyyət işçiləri, görkəmli Avropa və rus türkoloqları ilə elmi fikir mübadiləsi keçirməyə imkan əldə edirlər. Bununla I Türkoloji qurultay ölkədə elmi tərəqqinin, türkologiya elminin başlanğıcı oldu. Gündəlikdə duran təcürbi və ictimai, əlifba, terminologiya, ədəbi dil məsələləri türk xalqlarının mədəni həyatının ayrılmaz tərkib hissəsi idi. Türkoloji qurultayda türk-tatar xalqlarının akademik həyatına aid məsələlər, Ümumittifaq Türkoloji İnstitutunun yaradılması, Əlişir Nəvainin 500 illik yubileyinin keçirilməsi və s. ilə bağlı qərarlar qəbul edilir, Türkoloji qurultay Avropa ilə Şərq alimləri arasında ilk dostluq və yoldaşlıq münasibətlərinin təməlini qoyur. Bütün bunlar hələ o dövrdə I Türkoloji qurultayın ictimai, tarixi və elmi əhəmiyyətinin miqyası kimi qiymətləndirilirdi (K Vsesoyuzno-tyurkoloqiçeskomu syezdu, 1925). Lakin sonralar Sovet rəhbərliyi Qurultayın belə səlahiyyətlərə malik olmadığını bildirir.

Türk xalqlarının maarifpərvər ziyalıların, qabaqcıl fikirli alimlərinin isə Türkiyəyə, Avropaya meyilləri daha güclü idi. S.Ağamalıoğlu qurultayın keçirilməsinin nə qədər vacib olduğunu düşünərək hesab edirdi ki, Türkoloji qurultay sırf alimlərin türkologiyanın bu və ya digər sahəsinə aid elmi-nəzəri görüşlərinin mübadiləsi, elmi kəşflərin açılması marağında olmamalıdır. O, Qurultayda türk - “türk-tatar” xalqlarının mədəni inkişafında böyük praktik əhəmiyyətə malik məsələlərin də həll olunmasını vacib sayırdı (Aqamalı-Oqlı, 1925, s.25).

Qeyd etmək lazımdır ki, qurultay türk xalqlarının həyatında böyük dəyişikliklərə təkan verdi. Qurultaydan sonra tədricən bütün türk respublikaları ərazisində 1929–1939-cu illərdə latın qrafikalı əlifbadan istifadə edildi. Bu proses ölkə ərazisindəki türk xalqlarının sürətlə bir-birinə yaxınlaşmasına təkan vermiş oldu. Lakin 30-cu illərin sonunda Sovet İttifaqı rəhbərliyi tərəfindən latın qrafikalı əlifbanın dəyişdirilməsi yönündə işlərə başlandı. Rəsmi açıqlamaya görə latın əlifbasından kiril qrafikasına keçid "zəhmətkeşlərin ümumi istəyi" adı altında pərdələndi. Represiya dalğaları isə bir neçə dəfə ölkəni bürüdü, qabaqcıl, azad fikirli ziyalıları, türkoloq alimləri məhv etdi. Bu proseslə bərabər daha dəhşətli bir hadisə də baş verirdi. Bu bir qədər sonra baş verəcək daha faciəli hadisələrin başlanğıcı olur. Bir çox türk xalqlarının öz doğma dədə-baba yurdlarından deportasiyası, sürgünü başlanır.

Beləliklə, qurultayın qərarı nəticəsində bütün türk respublikaları ərazisində 1929–1939-cu illərdə latın qrafikalı əlifbadan istifadə edildi. Lakin 30-cu illərin sonunda Sovet İttifaqı rəhbərliyi tərəfindən latın qrafikalı əlifbanın dəyişdirilməsi yönündə işlərə başlandı, çünki qəbul olunmuş latın qrafikalı əlifba həm də türk xalqlarının bir-birinə yaxınlaşmasını sürətləndirdi. Prosesin türk xalqlarının milli oyanışına nə qədər güclü təsir etdiyini görən sovet imperiyası bunu böyük təhlükə kimi gördü. Sanki I Türkoloji qurultay ölkədəki çoxsaylı türk xalqlarının daxili təbəddülatını, potensialını görmək, yoxlamaq, onların fikrini, düşüncəsini öyrənmək, dərinliyinə varmaq, üçün gizli bir pəncərə, barometr rolunu oynadı.

I Türkoloji qurultayın Bakıda keçirilməsində Azərbaycanlı ziyalıların bu sahədə gördükləri misilsiz xidmətlər, mərkəzə Qurultayın məhz Bakıda keçirilməsi ilə bağlı müraciətlər və s. böyük rol oynamışdır. Lakin qurultayın digər yerlərdə keçirilməsi ilə bağlı istəklər də mövcud idi və bunun üçün təklif və sübutlar da gətirilirdi. M.X.Xasanova görə tatar-başqırd ümumittifaq müəllimlər qurultayı belə bir qərar çıxartmaq üçün ona əsaslanır ki, tatarlar ölkədəki digər türk xalqlarına nisbətən daha yüksək savada malikdirlər. Bunun üçün rəqəmlər də göstərilir. Misal üçün M.X.Xasanov göstərir ki, 1926-cı il statistikasına görə doqquz yaşdan başlayaraq daha çox yaşlılar da daxil olmaqla Azərbaycanda savadlı əhali 25,2 faiz, Qırğızıstanda 15,1, Türkmənistanda 12,5 faiz,

Özbəkistanda 10,6 faiz, Tatarıstanda isə 40 faizdir. Bu rəqəmlər kəmiyyət baxımından reallığı əks etdirirdi (Abitov, 2005).

Lakin akademik Bartoldun fikirləri və Birinci Bakı Türkoloji qurultayının çağırılmasının təşəbbüskarlarının Azərbaycan ziyalıları olması, həmçinin qurultayın Bakıda keçirilməsi faktı savadlılığın, intellektuallığın və şüurlu milli heysiyyətin yüksəkliyi baxımından hər şey Azərbaycanın xeyrinə idi və Bartoldun daha doğru bir mövqedə olduğunu göstərirdi. Akad. Bartoldun belə bir rəy söyləməsi üçün o vaxtlar kifayət qədər əsas vardı. 1922-ci ildə N.Nərimanovun sədrliyi ilə Bakıda "Latın əlifbasına keçid" komitəsi yaradılmışdı və bu prosesə təkcə Bakı alimləri deyil, o zamankı SSRİ-nin digər elm mərkəzlərində çalışan türkoloqlar da xüsusi diqqət yetirirdilər.

Ortaq türk əlifbası ideyası isə daha sonrakı dövrün məhsuludur. Ortaq türk dilinin yaranmasına təkan verən ciddi bir amil də mövcuddur, bu da ortaq türk əlifbasının yaradılmasında qarşıda olan maneələrin aradan qaldırılmasıdır. Qurultayda keçirilən on yeddi iclasın ondan çoxu dil məsələlərinə həsr olunub, çünki türk xalqlarının mədəni inteqrasiyasının əsasını təşkil edən amillərdən biri, bəlkə də, birincisi dil faktıdır. Yəni türkləri birləşdirən, onların genetik baxımdan qohumluğunu sübut edən, hətta bir-birindən uzun müddət təcrid olunmuş şəkildə yaşayan türk xalqlarını bir-birini başa düşməyə imkan verən, bir-birinə cazibə qüvvəsi kimi çəkən amil ilk növbədə dildir. Dil problemi Qurultayda müxtəlif aspektlərdən müzakirəyə cəlb olunub. Məsələn, türk dillərində ədəbi dil məsələləri, türk dillərinin yarandığı ərazi, türklərin ilkin Vətəni problemi, türk dillərinin qohumluğunu sübut edən tədqiqatlar (əsaslı və sistemli tədqiqatlar daha sonrakı dövrün məhsuludur - M.İ.), Qurultayda diqqət mərkəzində olub (İsmayılova, 2025, s.5-13).

Qurultayın gündəliyində dil məsələsinə xüsusi diqqət yetirilib və dil yazı məsələsi ilə qarşılıqlı şəkildə müzakirə edilib. Yazı məsələsi isə ilk növbədə əlifba, orfoqrafiya, imla, tədris məsələləri ilə bağlıdır. Bu amil də Qurultayın əsas mövzusunun dil və dillə bağlı məsələlər olduğunu şərtləndirmişdir. Qurultayda mübahisə doğuran, strateji məsələ isə əlifba məsələsidir. Səmədəğa Ağamalıoğlu bir ictimai və siyasi xadim kimi latın qrafikalı əlifbaya keçmək üçün 11 ideyanı irəli sürən əsas nümayəndələrdən biri idi (Aqamalıoğlu, 1925, s.5).

1980-ci illərin ikinci yarısından başlayaraq Azərbaycanda müstəqillik hərəkatı yenidən latın qrafikalı əlifbaya keçidi aktuallaşdırdı. Demək olar ki, təxminən 200 ilə yaxın türk dünyasında latın qrafikalı əlifbaya keçid məsələsi müzakirə olunub və hər dövrdə də qızğın müzakirələr olmuşdur. Azərbaycan yenidən müstəqillik əldə edəndən sonra Latın əsaslı yeni əlifbanın qəbul edilməsi prosesində əsas mübahisələr Azərbaycan dilinə məxsus spesifik hərflərə uyğun işarələrin qəbul edilməsi ilə bağlı olmuşdur. Müasir dövrdə orta q türk əlifbasının həyata keçirilməsi üçün ilk növbədə ideal əlifbanın meyarları nəzərdən keçirilməlidir. Əlifbaların dəyişdirilməsi prosesini izləyərkən, daha çox dillərin latın əsaslı qrafikaya keçməsi ilə üzləşirik. Əlifbanın kamilliyini yerinə yetirən funksiyalar: 1) bir tərəfdən nitqi dildəki səslər əsasında canlandırmaqdan ibarətdirsə, 2) digər tərəfdən nitqi yazıya köçürməkdir. Bu iki funksiya bir-biri ilə sıx qarşılıqlı əlaqədədir və bəzən onların arasındakı sərhədi müəyyənləşdirmək belə çətinidir. İdeal əlifbanın meyarları məşhur dilçi Boduen de Kurtene tərəfindən irəli sürülmüşdür. O, əlifbanın ideal olması üçün bir sıra tələblərin ödənilməsinin vacib olduğunu qeyd edərək yazmışdır: «1)dildəki hər səs xüsusi və müstəqil işarə-hərflə ifadə olunmalıdır; 2)eyni bir işarə bütün hallarda yalnız bir səsi bildirməlidir; 3)eyni səs bütün məqamlarda mütləq eyni işarə ilə ifadə olunmalıdır; 4)yazıda bu və ya digər səsin tələffüzünü bildirməyən heç bir artıq işarə olmamalıdır; 5)bütün səslər yazıda ifadə olunmalıdır; 6)səslərin fərqli variantları, oxşar olmayan modifikasiyalarını bir-birindən tamamilə fərqli işarələrlə göstərmək lazımdır; 7)dildə olmayan və ya işlədilməsi mümkün olan səslərin deyil, yalnız mövcud səslərin yazıda ifadəsinə səy göstərilməlidir» (Kurtene, 1871, s.12). Ümumiyyətlə, dildə olan fonem-səslərin miqdarı qədər hərfi olan əlifba ideal əlifba hesab olunur. A.Qurbanov müasir əlifbanın dörd tələbə cavab verməli olduğunu qeyd edir (Qurbanov, 2004, s.714-715).

Aparılmış təhlildən aydın olur ki, Boduen de Kurtenein ideal əlifba üçün təklif etdiyi yeddi prinsipin yeddisi də latın qrafikalı yeni Azərbaycan əlifbasında nəzərə alınmışdır. Buradan belə nəticə çıxır ki, fonem-qrafem uyğunluğu prizmasından yanaşıldıqda yeni əlifba idealdır.

Lakin aydın olur ki, fonem-qrafem uyğunluğu nöqteyi-nəzərindən ideal olan Azərbaycan əlifbası, diakritik işarələrin çoxluğuna görə yazı üçün ideallıqdan uzaqdır.

Digər türk dillərinin müasir əlifbalarını da nəzərdən keçirmək bu istiqamətdə görüləcək işlərə müsbət təsir göstərə bilər. Özbək dili müasir türk dilləri arasında Türk və Azərbaycan dilindən sonra ən çox danışılan üçüncü dildir. Bu gün özbək əlifbasında 35 hərfdən istifadə olunur. Özbəkistan postsovet məkanında latın əlifbasına keçən ilk dövlətlərdən olsa da, əlifbaya 1995-ci ildə edilən dəyişiklik bu əlifbanı ortaq türk əlifbasından uzaqlaşdırmış, onun istifadəsində çətinlik yaratmışdır. Burada ortaq türk əlifbasında və türk-latın əlifbalarının heç birində olmayan işarələr mövcuddur. Bugünkü özbək əlifbası öz spesifik xüsusiyyətləri ilə digər türk dillərindən seçilir (Daha ətraflı bax: İsmayılova, 2023, s.51-63).

Türkiyədə də dil və əlifba məsələləri həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Keçirilən islahatlar nəticəsində Türkiyədə müəyyən hərflərin əlifbadan çıxarılması həmin hərflərin ifadə etdiyi səslərin fonem funksiyasını itirməsinə və təzadlara səbəb olmuşdur. Nəticədə ərəb əlifbasının tətbiq olunduğu zamanlarda dildə istifadə edilən fonemlərin əlifbada olmaması xüsusən onun samit hərflərində tələffüz normalarında fərqliliklər yaratmışdır. Türkiyədə təqribən 75 il davam edən əlifba islahatı prosesinin sonunda 1928-ci ildə latın hərflərinə əsaslanan türk əlifbası qəbul edilir.

Qazaxıstanda da əlifba islahatının həyata keçirilməsində mühüm addımlar atılmışdır. Qəbul edilən yeni qazax əlifbasında fərqli işarələrin əlifbada olması gələcəkdə həmin dilin əlifbası üçün uğurlu hesab olunmur.

Türmənistanda da əlifba islahatları aktiv şəkildə həyata keçirilmişdir. Lakin 70 ilə yaxın bir zaman ərzində dörd dəfə əlifbası dəyişdirilən türkmən dilinin yeni əlifbalarında bir çox qüsurlar yaranmışdır. Bunlar isə öz növbəsində türkmən latın əlifbasını türk-latın əlifbalarından fərqləndirir.

Qırğızıstanda dəfələrlə əlifba islahatları keçirilməsinə baxmayaraq, hələ də qırğız dilinin latın əlifbasına keçid məsələsi iqtisadi çətinliklərlə əlaqədar bir layihə olaraq qalır.

Müasir dövrümüzdə türk dünyası üçün müəyyən olunmuş ortaq əlifba və ortaq türk dilinin tətbiqi zamanı Azərbaycan və Türkiyə türkcəsində istifadə olunan əlifbaların əsas rol oynayacağı proqnozlaşdırılırdı. Bu zaman digər türk dillərinə yanaşmalar da düzgün müəyyən olunmalı, dillərin əsas spesifik xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Artıq Türk Dövlətləri Təşkilatının Zirvə toplantısında ortaq türk əlifbası qəbul edilmişdir. Ortaq ünsiyyət vasitəsi rolunu oynayacaq ortaq türk dili və ortaq əlifbanın qəbul edilməsi türk dillərinin tarixi yaxınlığının müasir dövrdə sürətlənməsinə səbəb olacaq. Lakin ortaq türk dili yalnız bir dilin inkişafını təmin etməklə türk dillərinin gələcəyini şübhə altına almamalı, əksinə, artıq az işlək olan türk dilləri də nəzərə alınmalıdır. Yuxarıda qeyd olunan məsələlərin türk dünyası üçün böyük əhəmiyyətini nəzərə alaraq bu sahədə işlərin sürətləndirilməsi olduqca zəruridir. Türk xalqları arasında vahid ünsiyyət dilinin yaradılması və türk xalqlarının mənşə (tarixi formalaşma) prinsipinə əsasən inteqrasiyası ilə bağlı qərarlar hökumətlər səviyyəsində qəbul edildiyi halda, bu cür dəstəyin göstərilməsi labüd və gözləniləndir. Ortaq türk dilinin formalaşdırılması müasir türk dünyasının aktual tələbi kimi başa düşülür.

Müasir dövrümüzdə dildə və mədəniyyətdə diferensiasiya prosesinin qloballaşan inteqrasiyanın əksinə olaraq güclənməsi müşahidə olunur. Bunun ən başlıca səbəbi xalqların milli mənliliyinin, milli özünüdərk hissənin güclənməsi ilə bağlıdır. Lakin türk dünyasında baş verən proseslər, türk xalqlarının bir-birinə inteqrasiya zərurəti və istəyi ortaq türk dilinin, ortaq türk əlifbasının qəbulunu zəruri etmişdir. Bu istək türk dövlətlərinin sıx kontakt qurmasına aparır. Nəticədə qohum dillərin yaxınlığı nəticəsində ümumi struktur elementlərin və əlamətlərin meydana çıxması nəticəsində yaranan ortaq türk əlifbası ortaq türk dilinin konturlarını müəyyən etməyə kömək edə bilər.

Ədəbiyyat

1. Pavloviç, M. (1926). К истории и задачам тууркولوқиçескоқо сьезде. V кн.: В борьбе за новый туурксий алфавит. Сборник ст., Изд. Науçной ассосиаçiаçiі востокovedения при ÇİK СССР.
2. Pavloviç, M., (1924). Jizn naçionalnostey. Pod redakçiey Q.İ.Broydo i M.P.Pavloviça, kniqa I,
3. Jizn naçionalnostey. Pod redakçiey Q.İ.Broydo i M.P.Pavloviça, kniqa I.

4. Terekulov, N. (1926). V borbe za noviy tyurksiy alfavit. Sbornik st. Pavloviç, M. (1924). // K istorii i zadaçam tyurkoloqiçeskoqo syezda
5. Mirzə Fətəli yeni əlifba haqqında, (1926). “Kommunist” qəzeti, 4 mart, №55
6. İsmayılova, M. (2016). Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Dərslik, I cild.
7. Aqamalıoqlu, S. (1925). Neotlojniye kulturniye nujdı tyurko-tatarskix narodov. İzd. Komiteta novoqo tyurkskoqo alfavita. Baku. s. 25
8. K Vsesoyuzno-tyurkoloqiçeskomu syezdu, (1925).
9. Abıtov, (2025), B. Perviy kurultay tyurkoloqov – kurultay repressirovannıx i rasstrelyannıx – Mneniya AKİpress https://mnenie.akipress.org/unews/un_post.25000
10. İsmayılova, M. (2025). Nauçnaya konçepçiya o proisxojdenni tyurkov v peredney Azii. Amalıy filologiya. Vol. 1(5),
11. Boduen de Kurtene (1871), Neskolko slov po povodu “Obşeslavyanskoy azbuke”. SPB
12. İsmayılova, M. (2023). Oğuz-qıpçaq qrupu türk dilləri dialektlərində ahəng qanununun milli identikliyi. Ozbekiston: Tıl va Madaniyat. Amalıy Filologiya Masalaları. Vol. 1(5). s. 51-63.
13. Qurbanov, A. (2004). Ümumi dilçilik. I cild. Nurlan.
14. 1926-cı il I Bakı Türkoloji qurultayı (Stenoqram materialları, biblioqrafiya və foto-sənədlər). (prof. Kamil Vəli Nərimanoğluoğlu, Əliheydər Ağakişiyev). Bakı, Çinar – Çap, 2006.
15. V borbe za noviy tyurkskiy alfavit. Sbornik statey. İzd. Nauçnoy assosiaçiaçii vostokovedeniya pri ÇİK SSSR. 1926.
16. Birinci Türkoloji Qurultay: görünən və görünməyən tərəflər. (10 iyun 2016-cı il). Elmi sessiyanın materialları.
17. İsmayılova, M. (2022). Türk dilləri dialektlərində inteqrasiya və diferensiasiya məsələləri.

Daxil oldu: 05.05.25

Qəbul edildi: 13.07.25

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/10/19-26>

Зейнеп Базарбаева

Институт языкознания имени Ахмета Байтурсынова

Доктор филологических наук, академик НАН РК

Алматы, Казахстан

<https://orcid.org/0000-0003-1141-1027>

zeynepmb@mail.ru

Латинская графика: история, опыт и перспективы

Резюме

Из истории письма известно, что в европейских языках, несмотря на различный звуковой состав, за основу был взят латинско-римский алфавит. В результате заимствования алфавита классическолатыни возникло несоответствие между фонемным (звуковым) и буквенным составом языков народов Западной Европы. Так, в современных европейских языках фонем намного больше, чем графем: во французском языке насчитывается 35 фонем, в английском 44. Для передачи всего этого фонемного многообразия современный латинский алфавит представлен всего лишь 26 буквами (6 гласных и 20 согласных). Такой разрыв между звуковой системой и письмом объясняется тем, что фонетическая система языков находится в постоянном развитии. Звуковой состав различных языков обогащается под влиянием внешних (смежная культура, новые понятия, заимствованные слова) и внутренних факторов (процессы фонологизации, дивергенции и конвергенции фонем). Кроме того системы письма этих народов подолгу не переживали крупных орфографических реформ. Многие буквы пишутся, но не произносятся (например «немое е» в конце французских слов), другие произносятся по-разному, в зависимости от их места в слове, для передачи одних и тех же звуков применяются разные буквы и буквосочетания. На основе изучения опыта перехода на латиницу европейских и тюркских языков и учета закономерностей теории письма и устной речи был предложен проект казахского алфавита на основе латинской графики, близкий по содержанию общетюркскому алфавиту.

Ключевые слова: латиница, алфавит, графика, фонема, звук, буква, диакритические знаки, умлаут, бревис, седиль, макрон

Zeynep Bazarbayeva

Ahmet Baytursinov adına Dilçilik İnstitutu

Filologiya elmləri doktoru, akademik

Almatı, Qazaxıstan

<https://orcid.org/0000-0003-1141-1027>

zeynepmb@mail.ru

Latin qrafikası: tarix, təcrübə və perspektivlər

Xülasə

Yazı tarixindən məlumdur ki, Avropa dillərində müxtəlif səs tərkibinə baxmayaraq, latın-roma əlifbası əsas götürülüb. Klassik latın əlifbasının götürülməsi nəticəsində Qərbi Avropa xalqlarının dillərinin fonem (səs) və hərf tərkibi arasında uyğunsuzluq yarandı. Beləliklə, müasir Avropa dillərində qrafemlərdən çox fonemlər var: fransız dilində 35 fonem, ingilis dilində 44. Bütün bu fonemik müxtəlifliyi çatdırmaq üçün müasir latın əlifbası cəmi 26 hərfə (6 sait və 20 samit) təmsil olunur. Səs sistemi ilə yazı arasındakı bu boşluq, dillərin fonetik sisteminin daim inkişaf etməsi ilə izah olunur. Müxtəlif dillərin səs tərkibi xarici amillərin (qonşu mədəniyyət, yeni anlayışlar, alınma

sözlər) və daxili amillərin (fonemlərin fonolizasiyası, diverqensiyası və konverqensiyası prosesləri) təsiri altında zənginləşir. Bundan başqa, bu xalqların yazı sistemləri uzun müddət ərzində böyük orfoqrafik islahatlara məruz qalmamışdır. Bir çox hərf yazılır, lakin tələffüz olunmur (məsələn, fransız sözlərinin sonundakı “səssiz e”), digərləri sözdəki mövqeyinə görə fərqli tələffüz olunur, eyni səsləri çatdırmaq üçün müxtəlif hərf və hərf birləşmələrindən istifadə olunur. Avropa və türk dillərinin latın əlifbasına keçid təcrübəsinin öyrənilməsi əsasında yazı və şifahi nitq nəzəriyyəsinin qanunauyğunluqları nəzərə alınmaqla, məzmunca ortaq türk əlifbasına yaxın olan latın qrafikası əsasında qazax əlifbası layihəsi təklif edilmişdir.

Açar sözlər: Latın dili, əlifba, qrafika, fonem, səs, hərf, diakritik, umlaut, breve, sedilla, makron

Zeynep Bazarbayeva

Institute of Linguistics named after Akhmet Baitursynov
Doctor of Philological Sciences, Academician of NAS RK

Almaty, Kazakhstan

<https://orcid.org/0000-0003-1141-1027>

e-mail: zeynepmb@mail.ru

Latin Graphics: History, Experience and Prospects

Abstract

From the history of writing it is known that in European languages, despite the different sound composition, the Latin-Roman alphabet was taken as a basis. As a result of borrowing the alphabet of classical Latin, a discrepancy arose between the phonemic (sound) and letter composition of the languages of the peoples of Western Europe. Thus, in modern European languages there are many more phonemes than graphemes: in French there are 35 phonemes, in English 44. To convey all this phonemic diversity, the modern Latin alphabet is represented by only 26 letters (6 vowels and 20 consonants). This gap between the sound system and writing is explained by the fact that the phonetic system of languages is in constant development. The sound composition of different languages is enriched under the influence of external (adjacent culture, new concepts, borrowed words) and internal factors (processes of phonologization, divergence and convergence of phonemes). In addition, the writing systems of these peoples did not experience major spelling reforms for a long time. Many letters are written but not pronounced (for example, the "silent e" at the end of French words), others are pronounced differently, depending on their place in the word, and different letters and letter combinations are used to convey the same sounds. Based on the study of the experience of the transition to the Latin alphabet of European and Turkic languages and taking into account the laws of the theory of writing and oral speech, a project of the Kazakh alphabet based on Latin graphics, close in content to the common Turkic alphabet, was proposed.

Key words: Latin, alphabet, graphics, phoneme, sound, letter, diacritics, umlaut, breve, cedilla, macron.

Введение

Историко-традиционное письмо на латинской основе отстает от развивающейся звуковой системы, требует реформирования с целью приближения к современным литературным языкам. Это обусловлено тем, что на протяжении многих веков национальные языки использовали латинский язык и письмо, оказывающие тормозящее влияние на их развитие в результате которого разрыв между письмом и речью постепенно настолько усилился, что для его ликвидации требовались специальные языковые реформы.

Исследование

Ближе к современному литературному языку орфография немецкой, финской, чешской, польской, литовской, венгерской, шведской, норвежской и некоторых других европейских систем письма, переживших крупные реформы, связанные с религиозно-реформатским и национально-освободительным движением. Орфография этих народов построена применительно к их современным литературным языкам и вследствие ограниченности латинского алфавита для обозначения национальных специфических звуков были добавлены дополнительные буквы, образованные в большинстве случаев посредством диакритических знаков, поэтому их алфавиты насчитывают от 29 до 40-42 графем. В шведском, финском, норвежском языках 29 букв, немецком языке 30 букв, румынском и молдавском языках 31 буква, польском, литовском и эстонском – 32 буквы, в латышском 33 буквы, в венгерском и чешском 40, 42 буквы.

Например современный алфавит немецкого языка, состоит из 26 букв основного латинского алфавита с добавлением 3 умлаутных знаков (*Ää, Öö, Üü*) и одной лигатуры **ß**. Умлаутные аллофоны основных фонем, избавившись от позиционной зависимости, под воздействием универсального процесса фонологизации превратились в самостоятельные фонемы, получив свое буквенное обозначение (Ганина, 2006).

Из восточноевропейских языков для примера можно взять латышский язык. В латышском языке из основного состава латинского алфавита отсутствуют 4 буквы (*Q, W, X, Y*), зато для передачи своих звуков добавлено еще 11 букв (*Āā, Čč, Ēē, Ģģ, Īī, Ķķ, Ļļ, Ņņ, Šš, Ūū, Žž*), образованных с помощью надстрочных и подстрочных диакритических знаков. Долгие гласные передаются посредством надбуквенного диакритического знака *макрон*, согласные - надбуквенным диакритическим знаками *бревис* и подбуквенным – *седиль*. Таким образом, латышский алфавит насчитывает 33 буквы.

Турецкий алфавит состоит из 29 букв. Из основного состава латинского алфавита изъяты 3 буквы (*Q, W, X*), но добавлено 6 букв (*Çç, Ğğ, İi, Öö, Şş, Üü*). Исконно турецкие звуки образованы с помощью надбуквенных и подбуквенных диакритических знаков. Мягкость гласных, также как в немецком языке, передается с помощью диакритического знака *умлаут*, дополнительные согласные звуки образованы посредством надбуквенных (*бревис*) и подбуквенных (*седиль*) диакритических знаков (Баскаков, 2006).

Из тюркоязычных стран СНГ наиболее успешно на латинскую графику перешел азербайджанский язык. Его алфавит состоит из 32 букв. К основному латинскому алфавиту добавлено 7 национальных букв (*Çç, Şş, Ğğ, İi, Öö, Əə, Üü*), с изъятием только одной буквы *W*. Мягкие парные гласные традиционно передаются с помощью *умлаутных* диакритических знаков, согласные по опыту других языков посредством надбуквенных и подбуквенных диакритических знаков *бревис* и *седиль* (Гурбанов, 2014, с.9).

Узбекский язык несколько раз переходил на латиницу. Сначала их национальные звуки передавались посредством диакритических знаков по примеру восточноевропейских, турецкого и азербайджанского языков, затем они приняли интернет-алфавит из 26 букв (Bazarbayeva, 2019; İsmayılova, 2022. с. 74-86).

Казахский, узбекский и азербайджанский языки относятся к 3 группам тюркских языков. Казахский относится к кыпчакской группе, азербайджанский – к огузской, узбекский – к карлукской. Два нам родственные языка приняли алфавиты на основе разных принципов. Если азербайджанский язык пошел по традиционному пути, то узбекский язык выбрал алфавит, основанный на 26 буквах клавиатуры компьютера (Bazarbayeva, 2019).

Результаты и их обсуждение. На основе изучения опыта перехода на латинский алфавит европейских и тюркских языков в Казахстане начиная с 1991 года были разработаны несколько проектов казахской латиницы. Вопрос латинизации казахского письма время от времени поднимался, то снова затихал по подобию синусоиды в зависимости от политико-экономических и социальных условий в стране. Если вспомнить предысторию этого вопроса,

еще в начале девяностых годов прошлого столетия с обретением Казахстаном независимости, данная идея дискутировалась в средствах массовой информации. В 1992 году в Турции состоялся конгресс тюркских народов бывшего СССР. Одним из основных вопросов повестки дня был вопрос о переходе письменности тюркоязычных народов на латинскую графику. Члены делегаций с энтузиазмом восприняли эту идею. Наш Институт языкознания представлял известный академик Абдуали Кайдар. После приезда из Турции А.Кайдар подготовил первый проект казахского алфавита на основе латинской графики. После приезда из Турции А.Кайдар подготовил первый проект казахского алфавита на основе латинской графики (Bazarbayeva, 2014). Идею латинизации самыми первыми подхватили ученые-языковеды, так как они в силу своей профессии, как никто другой, понимают важность и необходимость реформы алфавита в эпоху возрождения казахского языка, распространения информационных технологий, глобализации, компьютеризации нашей жизни. Кроме того, реформа алфавита имеет большое практическое значение. Школьнику - первокласснику намного легче усвоить 26 латинских букв, чем 42 буквы кириллицы. В результате развития фонологической системы в европейских языках фонем насчитывается намного больше, чем графем. Например во французском языке насчитывается 35 фонем. Эти многочисленные фонемы передаются всего лишь 26 латинскими буквами. А в казахском языке 28 исконных звуков-фонем передаются аж 42 буквами. Поэтому нашему маленькому соотечественнику намного труднее выучить казахский, чем маленькому европейцу – свой английский или французский. Одна только буква *a* во французском языке соответствует трем фонемам: <*a*> – передняя, <*a*> - задняя, <*a*> – носовая. Буква *o* также реализуется в трех фонемах: <*o*> – открытое, <*o*> – закрытое и <*o*> – носовое. Буква *e* соответственно реализуется в трех фонемах: <*e*> – открытое, <*e*> – закрытое и <*e*> – носовое (Базарбаева 2019).

Распространено мнение, что идеальным алфавитом следует считать такой алфавит, в котором для каждой фонемы имеется отдельная графическая единица. Но уже доказано и другое, а именно то, что такой способ обозначения фонем не только не обязателен, но и не всегда желателен, так как неэкономен. Ученые-лингвисты пытались вывести математические формулы сочетания фонем и графем, предусматривающие создание формулы построения наиболее экономного алфавита. В русском языке экономность построения алфавита достигается тем, что дифференциальные признаки твердости и мягкости у согласных фонем обозначаются последующими гласными буквами. Этот способ для русского письма получил наименование силлабического, или слогового принципа русской орфографии. Применительно к русскому языку, в котором имеется значительное количество разграниченных по мягкости и твердости согласных звуков, слоговой принцип графики очень выгоден, так как сокращает в алфавите количество необходимых букв. Чтобы обозначить мягкие согласные звуки особыми буквами, потребовалось бы придумать и выучить 15 новых букв. Обозначение мягкости согласных букв путем использования пяти «смягчающих» гласных букв (я, ю, е, ё, и) создает большую экономию графических средств, что очень важно для компьютерного набора и письма. При этом твердые и мягкие согласные могут чередоваться в пределах одного слова. В казахском языке, в отличие от русского, твердость и мягкость согласных не имеет фонологического значения. Сравните, в русском языке в примерах *кон* и *конь*, *мол* и *моль* согласные фонемы служат для различения слов. В казахском языке в примерах *тан* и *тән*, *тыс* и *тіс* смысловозначительную функцию слов выполняют твердые и мягкие гласные, влияющие на соседние согласные.

В казахском языке экономное письмо было предложено основоположником казахского языкознания А. Байтурсыновым. Согласно закону сингармонизма, казахские слова могут произноситься твердо или мягко. Для мягкого произношения слов ученый использовал знак *дәйекше*, который ставился в начале всего слова. О необходимости сокращения букв в казахском алфавите писал и первый профессор казахской филологии К.Жубанов (Жұбанов, 1999). В 1935 году им был подготовлен проект изменений орфографии и алфавита казахского

языка на основе латинской графики, в котором предлагалось сократить число букв за счет удвоенных обозначений гласных, а также за счет отдельного обозначения твердых и мягких разновидностей звуков. Как видим, идеи, высказанные нашими учеными более полувека назад не потеряли актуальности и по сей день.

Письмо, как известно, передается на письме с помощью звуков устной речи. Однако письменный язык не должен со всей точностью передавать это звучание. Для письма самое важное – это сохранить содержание мысли. Поэтому не случайно первые попытки письма вовсе не передавали звуковую сторону речи. Из истории письма известно, что оно началось с рисунка, и лишь позднее в процессе развития человек понял, что письменную форму речи удобнее связать со звуковой, так в этом случае можно больше передать и сообщить. Письмо не требует точности передачи всего многообразия звуковой речи, важна лишь передача типичных звуков (фонем). Определенное соотношение между письменной и устной формами речи устанавливается на основе национального алфавита в виде правил правописания (орфографии). При звуковом письме следует соблюдать единство национальной орфографии. При своем возникновении любое звуковое письмо бывает фонетическим. Таким было вначале письмо греческое и латинское. Однако по мере развития языка произношение меняется, написание же, по своей природе более консервативное, чем звучащая речь. Возникший разрыв между двумя формами речи, устной и письменной закрепляется, при этом возникают новые закономерности в соотношении между звуком и буквой по которым устанавливаются правила правописания. Если написание соответствует произношению и это возводится в ранг закона, то говорят о фонетическом правописании. Фонетическое письмо основано на соответствии между обозначающим – буквой и обозначаемым – звуком. Оно стремится передать более или менее точно каждый произнесенный звук во всей его конкретной данности. В идеале – это фонетическая транскрипция.

Фонетический принцип характерен для белорусского, сербского и польского языков. Согласно этому принципу слова произносятся так, как пишутся, т.е. написание должно соответствовать произношению, например *галава, карова, тунэль*. Такой принцип не всегда гарантирует грамотное письмо, так как разные люди по-разному произносят и слышат. Например, корейцы не различают фонемы [r] и [l]; арабы не дифференцируют [o] и [u]; французы по-разному слышат фонему [e] в казахском слове *керек (надо)*. Это связано с тем, что звучащая речь воспринимается через фонологическое сито родного языка, поэтому при обучении неродного языка, чтобы не было акцента необходимо освоить его артикуляторную базу.

При традиционно-историческом правописании между написанием и произношением возникает большой разрыв. Это происходит из-за того, что письмо не меняется в течение многих веков, а произношение меняется в силу развития фонетической системы, зарождения новых фонем. Традиционно-исторический принцип в основном используется в европейских языках: например в английском, французском. Традиционный принцип заключается в том, что слова пишутся так, как их писали в старину. Их письмо сформировалось очень рано, не менялось на протяжении многих веков, хотя фонетическая система развивалась, количество фонем росло. В результате появилось несоответствие между буквами и звуками, письмом и произношением. Для их сближения, правильного произношения в этих языках широко используется транскрипция.

Что касается фонематического письма, то оно не стремится изображать каждый звук в том виде, как он реально был произнесен говорящим. Преимущество фонематического (морфологического) письма перед фонетическим заключается в том, что оно, создавая единство зрительного образа морфемы, значительно облегчает процесс чтения. Фонематический (морфологический) принцип орфографии используется в русском языке. Фонема или морфема не меняется во всех однокоренных словах и их формах независимо от ее звучания: оглушения или озвончения согласных, редукции гласных звуков, ассимиляции и

прочих фонетических изменений в слове. Так, в словах *вода* и *воды* буква **о** передается фонемой <о> одинаково, т. е. эта фонема выражается одной и той же буквой на письме, хотя в первом случае слово находится в слабой позиции, а во втором — в сильной. В словах *воды* и *вод* одинаково пишется буква **д**, хотя обозначаемые ею звуки произносятся по-разному.

Обычно в орфографической системе языков сосуществуют все три принципа, но ведущим бывает один или два принципа. В казахском языке в основном используется фонематический и частично фонетический принципы.

Фонематический принцип применяется для исконно казахских слов, а фонетический — для иноязычных слов. При фонематическом принципе передаются только те звуковые качества, которые дифференцируют морфемы, отличают одно слово от другого, следовательно одно значение от другого. Передавая смыслоразличительные единицы фонемы, фонематическое письмо осуществляет единство в написании морфемы. Благодаря этому фонематический принцип иногда называют морфологическим. Фонематическое письмо — это такое, в котором одни и те же буквы алфавита обозначают фонему во всех ее вариациях, независимо от ее звучания в том или ином фонетическом окружении. При этом видоизменения фонемы в различных фонетических положениях не берутся во внимание, на письме обозначается лишь ее основное звучание. В результате получается, что каждая морфема, содержащая одни и те же фонемы и их вариации пишется всегда одинаково. Она пишется одинаково даже в том случае, если в устной речи произносится по-разному. Морфема, состоящая из фонем не меняется в своем написании, хотя из-за фонетического окружения в устной речи реализуется в своих вариантах. Например согласные фонемы *с*, *ң*, *з* меняют свое произношение в зависимости от позиции в слове.

На основе нового латинизированного алфавита пишется *başy* (*башы*)-руководитель, произносится [başşy] [башшы], пишется *jañbyr* (*жаңбыр*)-дождь, произносится [jambyr] [жамбыр], пишется *qobuzşy* (*қобышы*)-кобызист, тот, кто играет на кобызе, произносится [qobuşşy] [қобышшы], пишется *jazsa* (*жазса*), написав, произносится [jassa] [жасса], пишется *qyz jibek* (*қыз жібек*), шелковая девушка (из фольклора), произносится [qujjibek] [қыжжібек]. В трех последних примерах графема (буква) <з> имеет три варианта произношений: ш, с, ж, т.е. <z> = [sh] [s] [j]. В словах с гласными звуками то же самое. Пишется *erke* (*ерке*)-избалованный, произносится [ʔerke], [ʔерке], пишется *ömir* (*өмір*), - жизнь произносится [ʔömir] [ʔөмір], пишется *qündyz* (*құндыз*) - норка, произносится [qündüz] [қүндүз], пишется *jürek*, (*жүрек*), - сердце произносится [jürök] [жүрөк].

Все перечисленные фонемы - это исконно казахские фонемы и они входят в фонетическую систему казахского языка. В казахском языке есть заимствованные фонемы — это **ц** и **ч**. Несмотря на то, что их нет в системе исконно казахских фонем, они часто встречаются в речи казахоязычных и приспособлены к нашему артикуляторному аппарату, т.е. казахи без труда произносят их. Например в словах *aitsa* (*айтса*)-говоря и *aitşy* (*айтшы*)-говори фонемы <с> и <ş> произносятся как **ц** и **ч**. В новом латинизированном казахском алфавите фонема **ч** обозначена как **ş** а фонему **ц** следовало бы обозначить как **с**. В лингвистике есть такой закон, звуки при частом использовании в устной речи, переходят в систему языка, т.е. появляются новые фонемы.

В результате внешних причин фонологизации, через заимствованные слова (вагон, фильм, химия) в казахском языке появились звуки **в**, **ф**, **х**. Они имеют свои эквиваленты в новом казахском алфавите на основе латинской графики (**v**, **f**, **h**). Как показывает история развития языков, их звуковой фонд совершенствовался, пополнялся новыми фонемами и в силу частого их употребления приспособлялся к артикуляторному аппарату его носителей. Становление новых фонем, связано с развитием языка и мышления, обогащением его новыми понятиями, новой лексикой, влиянием смежных культур и цивилизаций.

Заключение

В конце октября 1991 года на симпозиуме «Современный тюркский алфавит», организованном Институтом тюркологии Университета Мармара, в Стамбуле по инициативе азербайджанского академика Афада Гурбанова обсужден лингвистами тюркоязычных государств общий тюркский алфавит. В том заседании приняли участие языковеды из Азербайджана, Казахстана, Кыргызстана, Туркменистана и Турции. Проект был единодушно одобрен. Он был основан на турецком алфавите, но с добавлением некоторых недостающих букв: ä, ñ, q, w, x. В итоге алфавит состоял из 34 букв, 29 из которых были взяты из турецкого.

С 9 по 11 сентября 2024 года в Баку состоялось третье заседание Комиссии по общему алфавиту тюркского мира, созданной Организацией тюркских государств. В ходе встречи был одобрен проект Общего тюркского алфавита, состоящий из 34 букв. Пять стран, членов организации — Турция, Азербайджан, Казахстан, Кыргызстан и Узбекистан — согласовали переход на единый алфавит. Общий тюркский алфавит, предложенный участниками комиссии, не отличается по содержанию от тюркского алфавита 1991 года за исключением лишь одной буквы: *w* (дابل ю) заменен на *ü* (надбуквенный знак «макрон»). По мнению участников собрания, унификация алфавита может стать важным шагом на пути к культурной интеграции тюркских народов. Единый алфавит создаст общее языковое пространство, которое устранил барьеры, возникшие из-за различий в письменных системах. Этот шаг упростит ежедневное общение, особенно в письме, а также создаст условия для более глубокого взаимодействия в культурной сфере. Кроме того, единый алфавит может стать символом общей тюркской идентичности.

В течение последних десятилетий, начиная с 1991 года в Казахстане было предложено более ста проектов казахского алфавита на основе латинской графики. На страницах печати представители различных слоев общества высказывались в пользу перехода на латиницу, учитывая преимущества латиницы в социально-культурном аспекте и вхождении в мировое информационное пространство в эпоху глобализации, цифровизации и интеграции с мировым сообществом. На конференциях и круглых столах, посвященных этой теме, велись бурные обсуждения о способах передачи казахских фонем (звуков) латинскими буквами. Все доклады и выступления ученых-лингвистов сосредотачивались вокруг главной проблемы - нахождения оптимальных путей и способов перехода казахского языка на латиницу. Трудность решения этой проблемы состоит в том, чтобы передать все существующие фонемы (звуки) казахского языка ограниченным числом букв латинского алфавита. В результате многочисленных исследований и опыта перехода на латиницу европейских и тюркских стран было принято решение об обозначении национальных звуков посредством диакритических знаков: умлаут, седиль, бревис и макрон, которые передают звуковое содержание казахских фонем. Этот проект в основном соответствует содержанию Общего тюркского алфавита, направленного на упрощение общения в письме, создание условий для более глубокого взаимодействия в культурной сфере, а также на возрождение чувства принадлежности тюркских народов. Кроме того, единый алфавит может стать символом общей тюркской идентичности и преемственности великих цивилизаций прошлого.

Работа выполнена в рамках проекта Программно-целевого финансирования BR24993244 «Совершенствование Национального корпуса казахского языка как мегапроекта Smart-текстов и основы казахского искусственного интеллекта, разработка его подкорпусов».

Литературы

1. Виллер, М.А., Гордина М.В., Белякова Г.А. (1977). Фонетика французского языка. Л.
2. Титов, В.Т. (2001). Квантитативная лексикология романских языков: введение в проблематику. Вестник вгу, серия лингвистика и межкультурная коммуникация. с. 4-11.

3. Томашпольский, В. И. (2022). Романское языкознание в 2 ч. Часть 1: учебное пособие для вузов / В. И. Томашпольский. Издательство Юрайт.
4. Актуальные проблемы, (2022). Романо-германской филологии и методики преподавания иностранных языков: Материалы XII международной научной конференции (Гомель, 21 октября 2022 года) сборник.
5. Байтұрсынов, А. (1991). Тіл тағылымы.
6. Ганина, Н. А. (1922). Новый самоучитель немецкого языка Издательство «АСТ».
7. Баскаков, Н.А. (2006). Тюркские языки Изд. 2. 248 с.
8. Гурбанов, А. (2014). Общее языкознание Издательство «Проспект».
9. Ширалиев, М.И. (1966). Модальные слова в современном персидском языке. Автореферат дис. на соискание ученой степени кандидата филологических наук / Азербайдж. гос. ун-т им. С. М. Кирова. 21 с.
10. İsmayılova, M. (2022). Türk dilləri dialektlərində inteqrasiya və diferensiasiya məsələləri // Oğuz-qırçaq dialektlərində ahəng qanununun səciyyəvi xüsusiyyətləri və digər türk dilləri dialektlərinə inteqrasiyası. 207 s.
11. Bazarbayeva, Z.M. (2019). New Kazakh letter based on the latin chart // THE BULLETIN the national academy of sciences of the republic of Kazakhstan, № 6. 355-359 pp.
12. Bazarbayeva, Z.M., Zhunisbekov A., Malbakov M. (2014). Phonological foundations of the transition kazakh alphabet to latin graphics Life Science Journal, 11. Импакт фактор Scopus – 0, 250. 147-150 pp.
13. Кайдаров, А.Т. (2005). Структура односложных корней и основ в казахском языке.
14. Базарбаева, З.М. (2019). Дыбыс, фонема, әріп ұғымдарының ара-қатынасы // «Тілтаным» журналы. Алматы. № 1. 13-18 бб.
15. Жұбанов, Қ. (1999). Қазақ тілі жөніндегі зерттеулер.

Поступило: 17.01.25

Принято: 10.03.25

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/10/27-33>

Şükrü Haluk Akalın
Hacəttəpə Universiteti
Filologiya elmləri doktoru
Ankara, Türkiyə

<https://orcid.org/0000-0002-5313-1763>
sukruhaluk.akalin@hacettepe.edu.tr

Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultaya dair bəzi məqamlar

Xülasə

Məqalədə, Birinci Ümumittifaq Qurultayın yalnız elmi məruzələrdən ibarət qapalı bir toplantı kimi təqdim olunmasının birtərəfli yanaşma olduğu vurğulanır; tədbirin daha geniş miqyaslı elmi-mədəni çərçivəyə malik olduğu, lakin bunun müxtəlif mənbələrdə lazımi dərəcədə işıqlandırılmadığı qeyd edilir. Eyni zamanda, termin istifadəsində və hadisənin təqdimatında rast gəlinən qeyri-dəqiqliklərin illər boyu təkrarlandığı, bu səbəbdən bəzi məsələlərin yenidən araşdırılmasına ehtiyac yarandığı fikri ön plana çıxır. Məqalə, Qurultayın təşkilati məntiqini, elmi müzakirələrin necə istiqamətləndirildiyini və mədəni proqramın ümumi təsirini ümumiləşdirərək, onun dövrünün imkanları daxilində yüksək səviyyəli, çoxşaxəli bir elmi-mədəni hadisə olduğunu əsaslandırır. Bundan əlavə, Türkiyədən iştirak məsələsinə dair məlumatların da bəzən qarışıq və natamam təqdim edildiyi, mövzunun sənəd və mənbələr əsasında daha dəqiq təsnifə ehtiyac duyduğu ümumi nəticə kimi ifadə olunur. Qurultayın hazırlıq toplantısında iştirak edən, Qurultay günlərində Bakıda olduğu halda Qurultaya qatılmadığı anlaşılan İsmayıl Hikmət bəy və iştirakçılar siyahısında adı keçən konsul Fərid Hürşid bəy barədə də diqqətçəkən məlumatlara toxunulur. Məqalənin sonunda Qurultay iştirakçılarının monoqrafik tədqiqatlara, romanlara və filmlərə mövzu ola biləcək həyatlarının ayrıca şəkildə araşdırılması fikrinə gəlinir. Məqalədə yalnız Qurultayın protokollarına və rəsmi sənədlərinə deyil, həm də Qurultay iştirakçılarının məruzələrinə, xatirələrinə, dövrün qəzetlərinə və arxiv materiallarına əsaslanaraq müəllifin Birinci Ümumittifaq Türkologiya Qurultayı ilə bağlı kitab işi zamanı əldə etdiyi yeni məlumatlara da yer verilmişdir.

***Açar sözlər:** I Türkoloji Qurultay, elmi-mədəni hadisəyə müasir baxış, qurultay iştirakçıları, statusu*

Shukru Haluk AKALIN
Hacettepe University
Doctor of Philology
Ankara, Türkiye

<https://orcid.org/0000-0002-5313-1763>
sukruhaluk.akalin@hacettepe.edu.tr

Some Points About the First All-Union Turkological Congress

Abstract

The article emphasizes that presenting the First All-Union Soviet Turkology Congress solely as a closed meeting consisting only of scholarly papers is a one-sided approach. It argues that the event in fact had a broader scholarly and cultural scope, yet this dimension has not been sufficiently highlighted in various sources. At the same time, the study points out that inaccuracies in terminology and in the way the event has been represented have been repeated for years, which makes it necessary to re-examine certain issues. By synthesizing the organizational logic of the Congress, the manner in

which scholarly discussions were guided, and the overall impact of the cultural program, the article substantiates the view that, within the possibilities of its time, the Congress constituted a high-level, multifaceted scholarly and cultural occasion. In addition, it concludes that information regarding participation from Turkey has sometimes been presented in a confused and incomplete manner, and that the topic requires a more precise classification based on documents and sources. Striking information is also provided about İsmail Hikmet Bey, who attended the preparatory meeting of the Congress and was present in Baku during the Congress days but apparently did not participate in the event itself, as well as about Consul Ferid Hurshid Bey, whose name appears on the list of participants. At the end of the article, it is concluded that the lives of the Congress participants — each of which could serve as the subject of monographic studies, novels, or films — should be researched individually. The article discusses not only the minutes and official documents of the Congress, but also new findings the author uncovered during the preparation of a book on the First All-Union Soviet Turkology Congress, based on participants' reports, memoirs, period newspapers, and archival materials.

Keywords: *1 Turkological Congress, modern view of the scientific-cultural event, congress participants, status*

Giriş

Üzərindən yüz il ötməsinə baxmayaraq, 1926-cı ilin fevralında Bakıda keçirilmiş və dünyada ilk olaraq qəbul edilən Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultayla bağlı hələ də tam aydınlaşdırılmamış, qaralıqda qalan məqamlar mövcuddur. Bəzi natamam və ya yanlış məlumatlar isə illərdir təkrarlanmaqdadır. Qurultayın rəsmi adının natamam və ya yanlış şəkildə qeyd olunması ilə yanaşı, bir əsr əvvəl Təşkilat Komitəsinin istifadə etdiyi və bu gün də dilimizdə yaşayan “Qurultay” sözüne rəğmən, bəzi mənbələrin israrla “Konqres” terminini işlətməsi də diqqət çəkir. 1920-ci ildə Bakıda keçirilmiş Birinci Şərqi Xalqları Qurultayında iştirak etmiş, lakin 1922-ci ildə şəhid olmuş Ənvər Paşanın guya 1926-cı ildəki Birinci Ümumittifaq Türkologiya Qurultayında iştirak etdiyini iddia edən kitab və məqalələrə də, təəssüf ki, rast gəlinir.

Tədqiqat

Qurultay Sərgiləri

İsmailiyyə sarayında açılmış nəşriyyat sərgisi

Qurultayda elmi məruzə və çıxışlarla yanaşı, Türk dünyasının müxtəlif bölgələrində nəşr olunmuş kitabların, jurnalların, qəzetlərin təqdim olunduğu sərgilərə; əlifba mübahisələrinin elmi müstəvidə aparılması məqsədilə təşkil olunmuş əlifba sərgisinə; Bakıda yaradılmış Türk Qadınlar Klubunun İsmailiyyə Sarayının giriş mərtəbəsində yerləşən sərgisinə; Azərbaycan Xalq Maarif Komissarlığının beş illik maarif sərgisinə və bu kimi digər mühüm elmi və mədəni sərgilərə sonrakı illərdə nəşr olunmuş kitablarda, elmi məqalələrdə və təqdim olunan məruzələrdə ya ümumiyyətlə toxunulmamış, ya da bir neçə cümlə ilə üstündən keçilmişdir. Latın qrafikalı və islah edilmiş ərəb əlifbasının müzakirə olunduğu Qurultayda “Kommunist” qəzetinə (1926, s.5) əsasən *qırx*, Theodor Menzel'in (2017, s.91) qeydlərinə görə isə *əlli yeddi* əlifba İsmailiyyə Sarayının ikinci mərtəbəsində sərgilənmişdi. Bir əsr əvvəl Qurultayın təşkilatçıları hər şeyi ən incə detallarına qədər düşünərək, mənasız və boş əlifba mübahisələrinin qarşısını almaq məqsədilə bütün əlifbaları lövhələr şəklində sərgiləmiş və bununla da

Qurultayda elmi məruzə və çıxışlarla yanaşı, Türk dünyasının müxtəlif bölgələrində nəşr olunmuş kitabların, jurnalların, qəzetlərin təqdim olunduğu sərgilərə; əlifba mübahisələrinin elmi müstəvidə aparılması məqsədilə təşkil olunmuş əlifba sərgisinə; Bakıda yaradılmış Türk Qadınlar Klubunun İsmailiyyə Sarayının giriş mərtəbəsində yerləşən sərgisinə; Azərbaycan Xalq Maarif

Komissarlığının beş illik maarif sərgisinə və bu kimi digər mühüm elmi və mədəni sərgilərə sonrakı illərdə nəşr olunmuş kitablarda, elmi məqalələrdə və təqdim olunan məruzələrdə ya ümumiyyətlə toxunulmamış, ya da bir neçə cümlə ilə üstündən keçilmişdir. Latın qrafikalı və islah

İsmailiyyə sarayının ikinci mərtəbəsində əlifbalar sərgisi

əzbər, əsasız çıxışların qarşısını almışdılar. Ərəb əlifbası ilə türk dilində yazıb-oxumağın çətinliyini göstərmək məqsədilə Füzulinin zəif xəttatlıq edən katibə qarğış etdiyi məşhur misralar da kufi, süls və şəcəri ərəb xətti ilə yazılaraq İsmailiyyənin divarlarına asılmışdı (Akalin, 2025, s.72). Bu mühüm məqam da, təəssüf ki, gündəmdə öz əksini tapmır.

Nəvai Ədəbiyyat Gecəsi. Qurultayın hazırlıq iclaslarında professor Bəkir Çobanzadə böyük Türk şairi Əlişir Nəvainin (1441–1501) anadan olmasının 500-cü ildönümünün Qurultay tarixlərinə təsadüf etdiyini bildirərək, Nəvaini anmaq üçün bir ədəbiyyat gecəsinin keçirilməsini təklif edir. Bu təklif qəbul olunur. Əslində isə Əlişir Nəvainin 500 illik yubileyi miladi təqvimlə 1941-ci ildə qeyd olunmalı idi. Professor Çobanzadə Nəvainin hicri təqvimlə 844-cü ildəki doğum tarixini əsas götürmüşdü. Qurultayın keçirildiyi 1926-cı ildə hicri təqvimlə 1344-cü il idi. Bu baxımdan, doğrudan da, hicri təqvimlə Nəvainin 500 illik yubileyi Qurultay günlərinə təsadüf edirdi (Akalin, 2025, s.213).

Nəvainin 500 illiyi münasibətilə xeyli əvvəlcədən hazırlıq aparıldığı da anlaşılır. Menzelə görə, Qurultayın açılışına qədər çatdırılması planlanan, Nəvainin aşkara çıxarılan *on altı* əsərini əhatə edən yeni bir əlyazmanın 500 illik yubiley münasibətilə nəşri nəzərdə tutulmuşdu. Lakin bu əsərlərdən yalnız *üçü* çap oluna bilmişdir. Hər üç kitabın da nəşr ili 1926, nəşr yeri isə Bakı olmuşdur. Kitabın adı: “Əlişir Nəvainin 500 illiyi münasibətilə Münşeat və Vəqfnamə” idi (Menzel, 2017, s.25). Qurultayın protokollarında, 1926-cı il martın 4-də keçirilən XIII iclasda əlifba məsələsi üzrə səsvermənin dərhal ardınca iştirakçıların hamılıqla *Əlişir Nəvainin 500 illik yubileyinə həsr olunmuş torjestvenniy vəçer* – yəni “törən gecəsi”nə qatıldığı qeyd olunmuşdur (Perviy Vsesoyuzniy Tyurkoloqiçeskiy Syezd, s.322). Bakı teatr binasında keçirilmiş bu anım tədbirində prof. Çobanzadə və prof. Köprülüzadə çıxış edərək məruzələr etmiş, özbək musiqi kollektivi konsert proqramı ilə çıxış etmiş, iki qazax aşığı isə dombra müşayiəti ilə xalq mahnıları ifa etmişdir (Menzel, 2017, s.146).

Ziyafət və Musiqi Proqramları

Ən arxada Ağamalıoğlu, sol tərəfində Köprülüzadə və iştirakçılar ziyafətdədir. Sağ tərəfdə tar ifaçısının tarı görünür.

Qurultay müddətində hər axşam ənənəvi Azərbaycan qonaqpərvərliyi iştirakçılara yaşadılmış, “tamada”lıq vəzifəsini Səməd ağa Ağamalıoğlunun icra etdiyi ziyafətlər şəirlərlə, söhbətlərlə dolu-dolu keçmişdir. Bu ziyafətlərdə dövrün ən tanınmış Azərbaycan xalq sənətçiləri başda olmaqla, Azərbaycanın milli musiqi aləti olan *tar* ilə konsert proqramları təşkil edilmişdir. (Akalin, 2025, s.214).

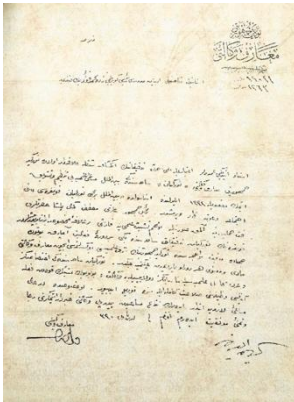
Qıyası, Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultay yalnız elmi və akademik çıxışlarla deyil, həm də genişmiqyaslı sərgiləri, ədəbiyyat gecələri ilə böyük bir mədəniyyət hadisəsi olaraq tarixə düşmüşdür. Təəssüf ki, bu mühüm məqamlar barədə ətraflı şəkildə danışılır. Qurultayda iştirakçıların sadəcə çıxış edib, mövzuları müzakirə etdikləri düşünülür. Halbuki qarşımızda bir əsr əvvəlki imkanlarla həyata keçirilmiş mükəmməl bir elmi-mədəni tədbir var.

Qurultayda Türkiyənin rəsmi nümayəndələrinin iştirakı. Türkiyədən Qurultaya qatılanlar barədə də fərqli məlumatlar verilir. Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultayda Türkiyə Cümhuriyyətindən kimlərin iştirak etdiyi, kimlərin rəsmi vəzifə ilə qatıldığı, bu təyinatın kim tərəfindən verildiyi, iştirakçıların Bakıya hansı yollarla gəldiyi kimi məsələlər araşdırılmadan natamam və ya yanlış məlumatlar təkrarlanır.

Atatürkün Qurultaya Prof. Köprülüzadə Fuad bəy ilə Prof. Dr. Hüseyinzadə Əli bəyi rəsmi nümayəndə kimi göndərdiyi hamıya məlumdur. Lakin Türkiyədən qatılan digər iştirakçılar, yaxud başqa ölkələrdən olub marşrutu İstanbuldan keçən şəxslər də sanki Türkiyə heyətinə daxil imiş kimi təqdim olunur və bu da həm yazılı mənbələrdə, həm də şifahi rəvayətlərdə təkrar edilir.

Hələ gənc bir zabit olduğu illərdən etibarən əlifba və dil məsələləri ilə bağlı düşüncələri olan Rəisicumhur Qazi Mustafa Kamal, Türkiyə Cümhuriyyəti qurulduqdan bir neçə həftə sonra prof. Köprülüzadə Fuad bəyə İstanbul Darülfünununa bağlı *Türkiyat İnstitutunun* yaradılması vəzifəsini vermişdi. Türk dili, ədəbiyyatı və tarixi sahələrində araşdırmalar və nəşrlər aparmaq məqsədi ilə

qurulması nəzərdə tutulan bu institutun rəmzini əlində məşəl tutan bir bozqud olmasını istəyən Atatürk, eyni zamanda bu yeni elm ocağının beynəlxalq miqyasda Türkoloji toplantıları keçirməsini də arzulamışdır.

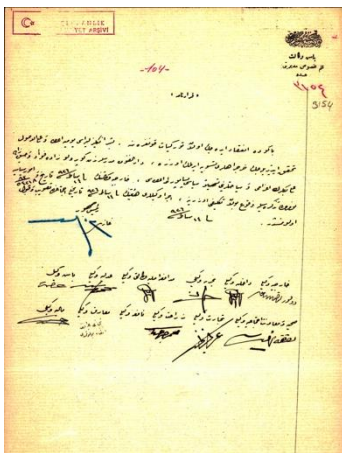

Təhsil nazirinin
Köprülüzadəyə göndərdiyi
rəsmi məktub

Bu istiqamətdə ən önəmli sənəd Təhsil Naziri Vasif bəyin Prof. Köprülüzadə Fuad bəyə göndərdiyi, 1924-cü ilin noyabr ayına aid rəsmi məktubdur. Həmin məktubda Rəisicumhur Qazi Mustafa Kamal Paşanın himayəsi altında 1925-ci ilin sentyabrında İstanbulda *Beynəlxalq Birinci Türkiyat Qurultayının* keçirilməsi qərarı bildirilməkdədir. Bu sənədə əsasən, Rəisicumhur Qazi Mustafa Kamal Paşa, Türkiyat tədqiqatları sahəsində yeni bir fəaliyyət dövrünün başladığını vurğulayaraq, Türkiyə Cümhuriyyətinin elmi nüfuzunun bütün mədəni dünya qarşısında yüksəldilməsi üçün Maarif Vəkalətinin (Türkiyə Cümhuriyyətinin Təhsil Nazirliyinin) həm maddi, həm də mənəvi cəhətdən hər cür dəstəyi göstərəcəyini bəyan edir. Lakin sonradan Azərbaycanın Türkoloji Qurultay keçirəcəyi xəbəri Türkiyəyə çatdıqda, İstanbulda ayrıca bir toplantı təşkil etməyə ehtiyac duyulmamış və Bakıda keçiriləcək Qurultaya Türkiyədən rəsmi nümayəndələrin göndərilməsi qərara alınmışdır (Köprülü, 2006, s.126).

1926-cı il fevralın 11-də Ankarada olan Prof. Köprülüzadə Maarif Vəkili Mustafa Nəcati bəy ilə görüşmüşdür. Bu görüşmə haqqında əsas məlumat mənbəyimiz “*Cumhuriyet*” qəzetidir (12 fevral 1926, s.2). Qəzetin Ankaradan verdiyi xəbərdə Fuad bəyin Bakıda keçiriləcək “Türkologiya Konqresi”nə qatılmaq üçün iki gün sonra Ankaradan Bakıya yola düşəcəyi qeyd olunmuşdur. Eyni xəbərdə Fuad bəyin Birinci Türkoloji Qurultayla bağlı *Türkiyə Cümhuriyyəti Maarif Vəkalətinin “nöqtəyi-nəzərini”* daşdığı da ifadə edilmişdir.

Bu xəbərin dərc olunmasından iki gün sonra, 14 fevral 1926-cı il tarixli rəsmi qərarname ilə Türkiyə Cümhuriyyəti hökuməti tərəfindən rəsmi vəzifələndirmə həyata keçirilmişdir. *Dövlət Arxivləri Başqanlıqında* saxlanılan həmin tarixli qərarnameyə əsasən, Bakıda keçiriləcək Türkoloji Qurultaya Türkiyə Cümhuriyyətindən rəsmi surətdə vəzifələndirilən *Darülfünun müdərrisləri* (İstanbul Universitetinin professorları) *Köprülüzadə Fuad və Hüseyinzadə Əli* bəylər olmuşdur.

Köprülüzadə və Hüseyinzadənin
Bakıda vəzifələndirilməsinə dair,
başda Atatürk olmaqla nazirlərin
imzası ilə təsdiq edilmiş
qərarname

Qərarnameyə bildirilir ki, Bakıda keçiriləcək Türkiyat Konqresində iştirak etmək üçün hər iki professorun səfər xərclərinin ödənilməsi məqsədilə onlara gündəlik olaraq *beş ingilis funtu* məbləğində vəsait ayrılacaq, səfərlərinin asanlaşdırılması üçün siyasi pasport veriləcəkdir. Bu qərar Xarici İşlər Nazirliyinin yazılı təklifi əsasında Nazirlər Kabinetinin 14 fevral 1926-cı il tarixli iclasında təsdiqlənmiş və qəbul olunmuşdur. Qərarnameyə başda Rəisicumhur Qazi Mustafa Kamal Paşa olmaqla bütün nazirlərin imzası yer alır.

Prof. Dr. M. Fuad Köprülünün və Prof. Dr. Hüseyinzadə Əli Turanın Türkiyə Cümhuriyyəti tərəfindən hökumət qərarnameyi ilə rəsmi şəkildə vəzifələndirilməsi, xüsusilə Prof. Dr. Köprülünün Maarif Vəkalətinin Birinci Türkoloji Qurultayla bağlı rəsmi mövqeyini Bakıya aparması Atatürkün Qurultaydan xəbərdar olduğunu və hər iki alimin də onun bilgisi və razılığı ilə Qurultayda iştirak etdiyini aydın şəkildə göstərir.

Türkiyədən Qurultaya başqa kimlər gəlmişdi? Türkiyədən Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultaya dəvət alanlar arasında Prof.

Köprülüzadə Fuad və Prof. Dr. Hüseyinzadə Əli bəydən başqa, *Samih*

Rıfat, *Fuad Kösəraif* və *Nəcib Asım* bəylər də var idi (Menzel, 2017, s.18).

Samih Rıfat bəy şair olmaqla yanaşı, dil və ədəbiyyatla yaxından maraqlanan intellektual bir şəxsiyyət idi. 12 iyul 1932-ci ildə Atatürkün təşəbbüsü ilə qurulan *Türk Dil Qurumunun* təsisçilərindən biri olmuş və onun ilk başkanı kimi fəaliyyət göstərmişdir.

Fuad Kösəraif əslən zabıt olsa da, dilçi alim idi. Ziya Göyölp “*Türkçülüüyün Əsasları*” adlı əsərində onu türk dilində həddindən artıq təmizləmə (təsfiyəçilik) hərəkatının rəhbəri kimi təqdim etmişdir. *Nəcib Asım bəy* isə türkoloq-dilçi alim idi. Orxon abidələrini türk dilində nəşr edən ilk şəxs olaraq tanınır. Bu üç şəxs Qurultayda iştirakı son dərəcə uyğun, hətta zəruri olan ziyalılardan olsalar da, *Samih Rifat, Fuad Kösəraif və Nəcib Asım* bəylərin nə üçün Bakıya gəlib Qurultaya qatılmadıqları bu gün də məlum deyil. Bununla yanaşı, o dövrdə Türkiyədə vəzifə başında olan və ya İstanbula gələrək buradan Bakıya yollanan xarici türkoloqlar da mövcuddur. Məsələn, Ankarada yaradılması planlaşdırılan Etnoqrafiya Muzeyinin təşkili ilə bağlı işlər aparmaq üçün Türkiyədə olan macar türkoloq və etnoqraf *Gyula Mészáros*, şəxsi dəvət əsasında Qurultaya Türkiyə tərəfindən qatılmışdır. Qurultay iştirakçıları siyahısında onun gəldiyi şəhər İstanbul/Ankara olaraq göstərilmişdir. Qurultay iştirakçıları siyahısında İstanbuldan qatıldığı bildirilən başqa bir şəxs isə avstriyalı tarixçi *Paul Wittek*dir. Wittek 1924-cü ildə Türkiyəyə gəlmiş, 1926-cı ildə isə İstanbulda yerləşən Alman Arxeologiya İnstitutunun Türkologiya üzrə məruzəçisi olmuşdur.

Hüseynzadə Əli bəyin Birinci Türkoloji Qurultay ilə bağlı qeydlərini yazdığı dəftər “*Bakıya 17 fevral 1926-cı ildə hərəkat etdik. Gəmidə Fuad Köprülü, Mészáros, Barthold və Strasburqdan Menzel var idi*” cümləsi ilə başlayır (Ülken, 1964, s.143). Bu məlumatdan aydın olur ki, Hüseynzadə, Köprülüzadə və Mészárosdan başqa, Leninqraddan rus türkoloqu və şərqşünası prof. Vasiliy Vladimiroviç Barthold ilə Almaniyadan türkoloq və şərqşünası prof. Teodor Menzel də Türkiyədən iştirak edən heyətlə birlikdə eyni gəmi ilə İstanbuldan yola çıxmışlar. Menzelin qeydləri ilə Hüseynzadə Əli bəyin verdiyi məlumat bir-biri ilə üst-üstə düşür.

Köprülüzadə, Hüseynzadə və Salman Mümtaz Qurultayda

İsmayıl Hikmət bəy. Maraqlı məqamlardan biri də İsmayıl Hikmət bəy ilə bağlıdır. Birinci Türkoloji Qurultaya hazırlıq iclaslarına, həmin dövrdə Bakıda fəaliyyət göstərən İsmayıl Hikmət [Ertaylan] bəyin də qatıldığı hazırlıq sənədlərində qeyd olunmuşdur. İsmayıl Hikmət bəy, 1927-ci ilin dekabrında Türkiyəyə qayıtdığına görə, Qurultayın toplandığı 1926-cı ilin fevralında hələ Bakıda idi. Buna baxmayaraq, onun adının iştirakçılar siyahısında yer almaması, eləcə də iclaslarda iştirak etməməsi düşündürücüdür.

Konsul Ferid Hürşid bəy. Bir başqa düşündürücü və maraqlı məqam da Qurultayın iştirakçıları siyahısında 114-cü sırada göstərilən Osmanlı türkü konsul Ferid Hürşidin kim olduğu məsələsidir. Onun qatıldığı şəhərin Bakı kimi göstərilməsi, Türkiyə Cümhuriyyətinin Azərbaycandakı bir nümayəndəsi olduğu düşüncəsini yaradır. Lakin məlum olduğu kimi, Milli Mücadələ illərində Türkiyə ilə Azərbaycan Cümhuriyyətləri arasında yaranmış yaxın münasibətlər nəticəsində hər iki ölkədə açılmış nümayəndəliklər, Sovet İttifaqının mərkəzi idarəçiliyinin təsirinin artması ilə, 1922-ci ilin əvvəllərində Semyon Aralovun səfir kimi Ankaraya təyin edilməsi, Azərbaycan nümayəndəsi İbrahim Abilovun İzmir İqtisad Qurultayında iştirak etmək üçün getdiyi İzmirdə şübhəli şəkildə vəfat etməsi, 1924-cü ildə isə Sovet İttifaqının Azərbaycanın müstəqilliyinə son verməsi səbəbindən Türkiyənin Bakı nümayəndəliyinin bağlanması və Məmduh Şövkət [Esəndal] bəyin Türkiyəyə qayıtması fonunda, Bakıda rəsmi olaraq Türkiyə Cümhuriyyətinin hər hansı bir nümayəndəsinin qalmaması gərəkdir. Siyahıda Ferid Hürşid bəyin Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultaya fərdi dəvətli kimi qatıldığı göstərilmişdir. Daha əvvəl Türkiyə Cümhuriyyəti nümayəndəliyində görev yapmış bir konsulun Azərbaycana yerləşməsi və qurduğu yaxın əlaqələr nəticəsində Qurultaya dəvət olunmuş olması da mümkündür. Ancaq bütün bunlar təxminləndirir. Birinci Türkoloji Qurultayın iştirakçı siyahısında adı keçən Osmanlı türkü konsul Ferid Hürşid barədə hələlik əlavə bir məlumatımız yoxdur.

Nəticə

Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultaydan yüz il keçməsinə, Qurultayın stenoqramlarının nəşr olunmasına baxmayaraq, hələ də bilinməyən, aydınlaşdırılmamış məsələlərin mövcud olduğuna diqqət çəkmək istərdim. Məsələn, türk dillərində edilən çıxışlar stenoqraflar tərəfindən qeydə alınmadığı üçün türk dillərində danışanlar hansı fikirləri irəli sürdülər, hansı təklifləri verdilər, ölkələrinə qayıtdıqdan sonra məqalələrində bu mövzulara toxundularmı? Hüseynzadə Əli bəy, Teodor Menzel, Əli Rəhim kimi Qurultay haqqında xatirələr, kitablar yazanlar oldumu? Qafqaz türkləri barədə məruzə təqdim edən G. Çursin kimi 131 nəfərlik iştirakçılar siyahısına daxil edilməmiş başqa iştirakçılar da varmı? İştirak etdikləri halda siyahıdan adı çıxarılanlar olmuşdumu?

Repressiya qurbanı olmuş Birinci Ümumittifaq Türkologiya Qurultayı iştirakçılarından bəziləri.
(İllüstrasiya: Akalın).

Məncə, hər bir iştirakçının həyatı romanlara, filmlərə mövzu olacaq qədər mühüm və dəyərlidir. Bu sahədə gənc həmkarlarımızın, tədqiqatçılarımızın, yazıçılarımızın, sənətçilərimizin phdəsinə böyük vəzifələr düşür. Nə etsək də, yüz il əvvəl türk xalqlarının dili, əlifbası, orfoqrafiyası, ədəbiyyatı, tarixi və sənəti uğrunda Azərbaycanın paytaxtı Bakıda toplanmış Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultayın iştirakçıları qarşısındakı borcumuzu tam mənası ilə ödəyə bilmərik. Hamısının xatirəsi önündə dərin ehtiramla baş əyirik.

Ədəbiyyat

1. 1926 Bakü Türkoloji Kurultayı Tutanaklar. (2008). (Çev. K. V. Nerimanoğlu, M. Öner). Türk Dil Kurumu.
2. 1926-ci il I. Bakı Türkoloji Qurultayı (Stenoqram materialları, bibliografiya və foto-sənədlər). (2006). (Tər. K.V.Nərimanoğlu, Ə.Ağakışiyəv). Bakı: Çinar-Çap.
3. Akalın, Ş. H. (2025). 100. Yılında 100 Soruda Birinci Türkoloji Kurultayı. Erkmen Yayımcılık.
4. Aşnin, F.D., Alpatov, V.M., Nasilov, D.M. (1994). Repressirovannaya tyurkologiya. Vostoçnaya literatura.
5. Babayev, Adil. (2006). Türksöyün Birlik Səsi. Təhsil Nəşriyyatı.
6. Babayev, Adil. (2016). Birinci Türkoloji Qurultay və Azərbaycanda Türkologiya. Elm Nəşriyyatı.
7. Buran, Ahmet. (2010). Kurşunlanan Türkoloji. 2. Baskı. Akçağ Yayınları.
8. "Cumhuriyet" (1926). qəzeti. 12 fevral. s.2
9. "Kommunist" (1926). qəzeti. 28 fevral. s. 5
10. Köprülü, O. (2006). Makaleler (Haz. B. A. Gökdağ). Akçağ Yayınları.
11. Qasimov, Cəlal. (2019). Birinci Türkoloji Qurultay: şahidlər və şəhidlər. Gənclik Nəşriyyatı.
12. Menzel, T. (2017). Bakü I. Türkoloji Kongresi 26 Şubat – 6 Mart 1926. (Çev. S. Ünlü). Palet Yayınları

13. Pervıy Vsesoyuznyı Tyurkoloqiçeskiy Syezd (1926).
14. Ülken, H. Z. (1964). “Prof. Dr. Ali Turan’ın (Hüseynzâde) 1926 da Bakû’da Toplanan 1 inci Türkoloji Kongresinde Aldığı Notlardan”, X. Türk Dil Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler 1963. s. 143-147. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Daxil oldu: 10.02.25

Qəbul edildi: 26.04.25

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/10/34-45>

Elçin İbrahimov
Qarabağ Universiteti
Filologiya elmləri doktoru
Xankəndi, Azərbaycan
<https://orcid.org/0000-0002-1105-9345>
elchin.ibrahimov@karabakh.edu.az

Türkologiyanın yüz illik elmi inkişaf mərhələləri və perspektiv istiqamətləri: 1926-2026 dövrünün analizi

Xülasə

1926-cı ildə Bakıda keçirilən Birinci Türkoloji Qurultay türkologiya elminin sistemli şəkildə formalaşmasının başlanğıc nöqtəsi kimi qiymətləndirilir. Bu tədqiqatda 1926-2026 dövrü ərzində türkologiyanın elmi inkişaf mərhələləri, istiqamətləri və tədqiqat prioritetləri mərhələli şəkildə təhlil olunur. Məqalədə türkologiyanın sovet dövrü, postsovet mərhələsi və müasir qloballaşma dövründəki elmi diskursları müqayisəli şəkildə araşdırılır. Tədqiqatın məqsədi türkologiyanın yüz illik elmi təcrübəsini ümumiləşdirərək bu sahənin inkişaf tendensiyalarını və gələcək perspektivlərini müəyyən etməkdir. Analiz nəticəsində müəyyən olunur ki, türkologiya elmi yalnız dil və ədəbiyyat tədqiqatlarının toplusu deyil, həm də türklərin ortaq kimliyini, mədəni yaddaşını və intellektual birliyini əks etdirən çoxşaxəli elmi istiqamət kimi formalaşmışdır. Müasir mərhələdə rəqəmsal humanitar elmlər, müqayisəli dilçilik, mədəni inteqrasiya və ortaq türkcə diskursları türkologiyanın gələcək inkişafında əsas istiqamətlər kimi dəyərləndirilir.

Açar sözlər: *Türkologiya, Bakı Türkoloji Qurultayı, elmi mərhələlər, dil birliyi, ortaq kimlik, perspektiv istiqamətlər.*

Elchin Ibrahimov
Qarabakh University
Doctor of Philological sciences
Khankendi, Azerbaijan
<https://orcid.org/0000-0002-1105-9345>
elchin.ibrahimov@karabakh.edu.az

The Scientific Development Stages and Perspective Directions of Turkology Over a Century: an Analysis of the 1926-2026 Period

Abstract

The First Turkological Congress held in Baku in 1926 is regarded as the starting point for the systematic formation of Turkology as a scientific discipline. This study analyzes the scientific development stages, directions, and research priorities of Turkology during the 1926–2026 period in a phased manner. The article comparatively examines the scientific discourses of Turkology during the Soviet era, the post-Soviet period, and the contemporary era of globalization. The aim of the study is to summarize the century-long scientific experience of Turkology and to identify the main developmental trends and future perspectives of the field. The analysis reveals that Turkology is not merely a collection of linguistic and literary studies but has evolved into a multidimensional scientific field that reflects the common identity, cultural memory, and intellectual unity of the Turkic peoples. In the modern stage, digital humanities, comparative linguistics, cultural integration, and the

discourse of a common Turkic language are evaluated as the main directions for the future development of Turkology.

Keywords: *Turkology, Baku Turkological Congress, scientific stages, language unity, common identity, perspective directions.*

Giriş

Bu günə qədər dil, tarix və mədəniyyət əsasında türkologiyayı tədqiqat obyektini kimi araşdıran çoxsaylı elmi tədbirlər (qurultaylar, konqreslər, konfranslar və s.) keçirilmişdir. Lakin tarixi, dilçilik və sosio-siyasi baxımdan nəticələri və təsir dairəsi etibarilə türklük elmi üçün heç bir elmi toplantı, əsrlik kölgəsi bu günə qədər üzərimizə düşən Birinci Türkoloji Qurultayı qədər diqqət mərkəzində olmamışdır. Çünki bu qurultayda milli və mənəvi oyanış ideyası çərçivəsində İsmayıl Qasıralının “*Dildə, fikirdə, işdə birlik*” prinsipi ilə müxtəlif coğrafiyalardan gəlmiş türkoloqlar əlifba islahatı, dil birliyi, ortaq terminologiya, təhsil siyasəti və mədəni inteqrasiya kimi mövzuları 9 gün (1926-cı il 26 fevral – 6 mart) davam edən elmi iclaslarda hərtərəfli müzakirə etmişlər.

Xüsusilə qurultayda müzakirə olunan məsələlərdən biri ortaq əlifba və ortaq ədəbi dil problemləri olmuşdur. Müxtəlif türkdilli bölgələrdə fərqli yazı sistemlərinin və dialektlərin mövcudluğu dil birliyini çətinləşdirirdi. Qurultay iştirakçıları ortaq əlifbanın tətbiqi, ədəbi dilin vahidləşdirilməsi, terminlərin standartlaşdırılması və tədris proqramlarında birgə yanaşmaların qurulması kimi məsələləri sistemli şəkildə müzakirə etmiş, gələcək nəsillər üçün bir dil və yazı birliyinin təmin edilməsinin vacibliyini vurğulamışlar. Bu gün də həmin məsələlər aktualdır: ortaq yazı və ədəbi dil prinsiplərinin tətbiqi, dil birliyi və mədəni inteqrasiyanın təmin olunması hələ də türkoloqlar və təhsil siyasəti sahəsində əsas problem kimi qalmaqdadır.

Tədqiqat

Beləliklə, Birinci Türkoloji Qurultayı, dövrün şəraiti nəzərə alındıqda, Sovetlər Birliyi həddlərində yaşayan türksoylu xalqların elmi irsinin bu günə qədər ötürülməsində, eləcə də ortaq dil, tarix və mədəniyyət əsasları üzərində qurulacaq təhsil siyasətlərinin müəyyənləşdirilməsində mühüm bir dönüş nöqtəsi olmuşdur.

Türkologiyanın XXI əsrdəki rolu, konseptual əsasları və gələcək vizyonu dövrümüzün elmi paradigmatına uyğun şəkildə 100 il əvvəl ifadə edilən ideyalar və elmi miras üzərində yenidən qurulacağı artıq aydındır. Bu tədqiqatda yüz illik təcrübənin institusionallaşma prosesi araşdırılmış, həmçinin iradi ağılın rəqəmsal mədəniyyətlə birləşdirilməsi məsələsinə diqqət yetirilmişdir. Türklük elminin əsas problemləri; ortaq əlifba, ortaq terminologiya, ortaq dil birliyi, tədris və dərslər proqramlarının uyğunlaşdırılması və s. – hələ də həllini tapmadığından, türkoloji araşdırma mərkəzlərinin elmi rəhbərliyi altında siyasi iradənin və idarəetmə mexanizmlərinin fəallaşdırılmasına, eyni zamanda, 300 milyona yaxın türkdilli əhəlinin taleyini müəyyən edəcək yeni strateji vizyonun formalaşdırılmasına ehtiyac olduğu vurğulanmışdır.

Bu baxımdan, məqalədə 1926-cı ildən 2026-cı ilə qədər uzanan yüz illik dövrün elmi-fəlsəfi fonunda türkologiya sahəsində nümayiş etdirilən “əsrlik iradə” və bu iradənin Türkiyə, Azərbaycan, Özbəkistan, Türkmənistan və Qırğızıstan müstəvisindəki daşıyıcı qüvvələri, həmçinin gələcəyə yönəlmiş baxışlar və elmi yanaşmalar təhlil edilmişdir.

Türkologiyanın institusion iradəsi və Bakı Türkoloji Qurultayı: 1926-2026. XX əsr elmi tarixinin kontekstində, 1926-cı il Bakı Türkoloji Qurultayı yalnız əlifba məsələlərini müzakirə etməklə kifayətlənməmiş, həm də türk xalqlarının ortaq elmi və mədəni iradəsini institusion bir zəminə daşıyan, fikir və praktik fəaliyyətin birləşdiyi önəmli bir hadisə kimi türkologiya tədqiqatları üçün dönüm nöqtəsi olmuşdur. Daha əvvəl, 1906-cı il Nijni-Novqorod Qurultayı və 1917-ci il Moskva Qurultayı kimi tədbirlər baş tutsa da, heç biri Birinci Türkoloji Qurultayı qədər elmi diqqət və geniş təsir yaratmamışdır. Qurultay, xüsusilə Sovetlər Birliyi ərazisində yaşayan türk icmaları üçün əlifba məsələsində tarixi əhəmiyyət kəsb etmişdir və türkologiyanın həm elmi, həm də milli kimlik quruculuğundakı rolunu müəyyənləşdirmişdir.

1926-cı ildə Bakıda keçirilmiş Birinci Türkoloji Qurultay çərçivəsində müzakirə olunan əsas məsələlərdən biri ortaq əlifbanın yaradılması və ədəbi dilin vahidləşdirilməsi problemi olmuşdur. Türk dillərinin müxtəlif coğrafi məkanlarda fərqli yazı sistemləri və dialektlər əsasında inkişaf etməsi ümumtürk miqyasında dil birliyinin təmin olunmasını ciddi şəkildə çətinləşdirirdi. Qurultay iştirakçıları bu maneələri aradan qaldırmaq məqsədilə ortaq əlifbanın tətbiqi, ədəbi dilin normallaşdırılması, terminoloji sistemin vahidləşdirilməsi, həmçinin tədris proqramlarında dil və məzmun baxımından harmonizasiyanın təmin olunması məsələlərini elmi və sistemli müzakirə predmetinə çevirmişlər.

Qurultayda irəli sürülən bu yanaşmalar yalnız dövrün praktik ehtiyaclarını deyil, eyni zamanda türkdilli xalqlar arasında mədəni, elmi və intellektual inteqrasiyanın uzunmüddətli perspektivlərini də əks etdirirdi. Qeyd olunan problemlər müasir mərhələdə də öz aktuallığını qorumaqda, ortaq əlifba və ünsiyyət dili məsələsi türkoloji tədqiqatların, eləcə də dil və təhsil siyasəti sahəsində aparılan müzakirələrin mərkəzi mövzularından biri olaraq qalmaqdadır.

Türkologiya elmi Mehmet Fuat Köprülüzadə tərəfindən belə tərif edilmişdir: *“Türklüyün bütün sahələrinə aid hər növ elm sahələrini əhatə etməsi baxımından çox geniş və çoxşaxəlidir. Tarix elminin bütün sahələri, dil və ədəbiyyat, arxeologiya, etnoqrafiya – qısaca desək, türk millətinin maddi və mənəvi həyatına aid olan, yəni türklərə xas müxtəlif elm sahələridir”* (Köprülüzadə, 1927, s.2).

Bu baxımdan türkologiya türksoylu xalqların dili, tarixi, ədəbiyyatı, mədəniyyəti, incəsənəti, sosiologiyası, antropologiyası və etnoqrafiyasını fənlərarası yanaşma əsasında tədqiq edən bütövlükdə kompleks elmi sahə kimi qiymətləndirilir. Sözügedən sahələrin sistemli şəkildə təşkili və dövlət səviyyəsində koordinasiyası türkologiyanın institusional strukturunun formalaşmasını zəruri etmişdir.

Türkologiyanın institusional iradəsi Türkiyədə xüsusilə Cümhuriyyət dövründə Mustafa Kamal Atatürkün təşəbbüsü və siyasi iradəsi ilə konkret məzmun və forma qazanmışdır. Cümhuriyyətin ilk illərində yaradılan Türkiyə İnstitutları, Türk Dil Qurumu kimi təşkilatlar bu elmi iradənin həyata keçirildiyi əsas akademik və ideoloji mərkəzlər kimi çıxış etmişdir.

Türkologiyanın formalaşmasının intellektual əsasları XVIII əsrdən etibarən, Fransız İnkilabından sonra Avropada mütləq monarxiyadan respublika idarəçiliyinə keçid, habelə çoxmillətli imperiyaların parçalanması ilə səciyyələnən siyasi və ideoloji şəraitdə meydana çıxmışdır. Şərqsünaslıq və sinologiya elmi ənənələrindən qaynaqlanan türkoloji tədqiqatlar əvvəlcə Avropada Berlin, Paris, Budapeşt və Peterburq kimi elmi mərkəzlərdə təşəkkül tapmış, XIX əsrdə isə Vilhelm Radlov, Vilhelm Tomsen, Armin Vambery, Jan Deny, Josef von Hammer, Karl Fredrix Neumann, Vasiliy Bartold, Nikolay Poppe və Sergey Malov kimi alimlərin fundamental araşdırmaları nəticəsində Asiya məkanında da elmi istiqamət kimi möhkəmlənmişdir.

Türkologiya elmi eyni zamanda Zəki Vəlidü Toğan, Fuad Köprülüzadə, Yusuf Akçura, Rəşid Rəhməti Arat, İsmayıl bəy Qaspiralı və digər yerli türkoloqların dil, tarix və mədəniyyət sahəsində apardıqları tədqiqatlar vasitəsilə daha da inkişaf etdirilmişdir. XX əsrdə millət modeli əsasında milli kimlik quruculuğunun güclənməsi ilə paralel olaraq türkologiya elmi milli ideya və dövlət siyasəti ilə uzlaşdırılmış, elmi fəaliyyət ideoloji diskursla sıx qarşılıqlı əlaqəyə girmişdir.

Türkologiyanın milli iradəsinin və müasir təhsil konsepsiyasının formalaşmasında İsmayıl Qaspiralının ideyaları, *Tərcüman*, *Əkinçi* qəzetləri, *Molla Nəsrudin* jurnalı, XIX əsrin sonlarında meydana çıxan Cədidçilik hərəkatı, Türk Dərnəyi, Türk Yurdu Cəmiyyəti, Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyəti (ATTC), Turan Cəmiyyəti, Alaş Hərəkatı, eləcə də 1926-cı il Bakı Türkoloji Qurultayı xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Qeyd olunan ictimai-siyasi və elmi hadisələr türkologiyanın nəzəri və institusional əsaslarının millətçilik ideologiyası zəminində formalaşmasına mühüm töhfə vermişdir.

Birinci Türkoloji Qurultayı haqqında. 1926-cı il 26 fevral – 5 mart tarixlərində Bakıda keçirilmiş Birinci Türkoloji Qurultay XX əsrin əvvəllərində türkologiya elmi və ümumtürk mədəni düşüncəsi baxımından ən əhəmiyyətli hadisələrdən biri hesab olunur. Qurultay son dərəcə mürəkkəb və

ziddiyyətli tarixi-siyasi şəraitdə təşkil edilmişdir. Bu baxımdan, Bakıda keçirilmiş Birinci Türkoloji Qurultayın gündəliyində müzakirə olunan məsələlərin elmi və mədəni əhəmiyyəti nə qədər yüksək qiymətləndirilsə də, sonrakı illərdə baş verən ictimai-siyasi proseslər bu hadisənin doğurduğu elmi ümidlərin tam şəkildə reallaşmasına təəssüf ki, imkan verməmişdir. Qurultayda iştirak edən 131 nəfər türkoloq alimin sonrakı dövrdə müxtəlif təqiblərə və repressiyalara məruz qalması onların elmi və şəxsi taleyinin ayrıca və geniş tədqiqat mövzusu olduğunu göstərir (Nərimanoğlu, 2006, s. 3).

Birinci Türkoloji Qurultay öz işinə 26 fevral 1926-cı ildə başlamışdır. Görkəmli Azərbaycan tarixçisi Ziya Bünyadov bu hadisəni xarakterizə edərək qeyd edirdi ki, qurultay həm elmi coşğunun, həm də siyasi strategiyaların kəsişdiyi mürəkkəb bir mərhələni əks etdirirdi. Onun fikrincə, alimlər bu toplantıda XX əsrin ilk böyük elmi etiraflarını irəli sürür, gələcək tədqiqat istiqamətlərini və elmi vəzifələri müəyyənləşdirir, ideyaların toqquşması isə türkologiya elminin inkişafında yeni perspektivlər açırdı (Bünyadov, 1993, s.119).

Qurultayda dünyanın müxtəlif coğrafi bölgələrindən 131 nəfər nümayəndə iştirak etmiş və toplantı çərçivəsində ümumilikdə 17 iclas keçirilmişdir. İclaslarda türk dünyasının dili, ədəbiyyatı, tarixi, etnoqrafiyası və mədəniyyətinə həsr olunmuş 38 elmi məruzə dinlənilmişdir. Qurultay zamanı Teodor Menzel toplantının görkəmli türkoloq Vilhelm Radlovun şəərəfinə keçirilməsi təklifi ilə çıxış etmiş, bu təklif Səməd ağa Ağamalıoğlu tərəfindən dəstəklənmişdir. Bununla yanaşı, Türkiyədən olan nümayəndələr qurultayın İsmayıl bəy Qasıralının xatirəsinə həsr olunması ilə bağlı təşəbbüs irəli sürmüşlər.

Beləliklə, Qurultay İsmayıl Bəy Qasıralı və Vilhelm Radlovun şəərəfinə keçirilməsi qərarlaşdırılır. Qurultay dəvət olunanlar içərisində görkəmli şərqşünas-alimlər: F.Köprülüzadə, A.E.Krımski, N.N.Poppenin, L.Ligetinin, N.Aşmarinin də olması, qurultayın tarixi dəyərini daha da artırır.

Qurultayda görkəmli türkoloq alimlərdən V.V.Bartold “Türk xalqlarının tarixinin müasir vəziyyəti və öyrədilməsinin yaxın vəzifələri”, N.N.Poppe “Türk dillərinin altay dillərinin qarşılıqlı qohumluğuməsələsinin tarixi və müasir vəziyyəti”, S.Y.Malov “Qədim türk dillərinin öyrənilməsinin müasir vəziyyəti və perspektivləri”, S.F.Oldenburq “Türk xalqları arasında ölkəşünaslıq işlərinin metodları”, B.Çobanzadə “Türk ləhcələrinin yaxın qohumluğu haqqında”, F.Köprülüzadə “Türk xalqlarının ədəbi dillərinin inkişafı”, A.N.Samoyloviç “Türk dillərinin öyrənilməsinin müasir vəziyyəti və yaxın vəzifələri”, F.Ağazadə “Türkdillərində düzgün yazı”, Q.Şərəf “Ərəb və latın sistemli şrifflər və onların türk-tatar xalqları üçün tətbiqiməsələləri”, mövzularında son dərəcə maraqlı elmi məruzələrlə çıxış etmişdilər.

Qurultayda türk dillərinin yeddi böyük problemi müzakirə olunmuşdu. Bunlardan; 1. Əlifba məsələsi, 2. İmla-orfoqrafiya problemi, 3. Termin məsələsi, 4. Tədris-metodika məsələsi, 5. Qohum və qonşu dillərin qarşılıqlı əlaqəsi və interferensiya problemləri, 6. Türk dillərinin ədəbi dil problemləri, o cümlədən orta qədəbi dil məsələsi, 7. Milli dil nəzəriyyəsi və türk dillərinin tarixi problemləri (İbrahimov, 2014, s. 27).

Türkoloji miras kontekstində institusional inkişafın strateji prinsipləri: Türkiyə, Özbəkistan, Türkmənistan və Azərbaycan Nümunələri.

Türkiyədə türkoloji araşdırmalar. Türkiyədə türkologiya tədqiqatlarının tarixi Osmanlı imperiyasının son dövrlərindən başlayaraq Cümhuriyyət mərhələsinə qədər uzanan mürəkkəb və çoxşaxəli inkişaf xətti ilə səciyyələnilir. Milli ədəbiyyat anlayışı xüsusilə *Gənc Qələmlər* jurnalının fəaliyyəti fonunda ön plana çıxmışdır. 1908-ci ildə Türk Dərnəyinin yaradılması, 1910-cu ildə *Gənc Qələmlər* hərəkatının təşəkkülü, 1911-ci ildə isə *Yeni Lisan* hərəkatının başlanması, habelə *Türk Yurdu* jurnalında milli şüuru gücləndirən məqalələrin dərc olunması milli ideyanın formalaşmasında ilkin mərhələni təşkil etmişdir.

Osmanlı dövründə Şəmsəddin Sami, Əhməd Vəfik Paşa və Əli Suavi kimi ziyalılar türklük elminin formalaşmasında mühüm rol oynamışlar. Cümhuriyyət dövrünə keçid mərhələsində, İlber Ortaylının da vurğuladığı kimi, türkologiya əsasən akademik institutlar çərçivəsində deyil, daha çox ədəbi və siyasi mühitlər daxilində inkişaf etmişdir (Ortaylı, 2000, s. 389).

Cümhuriyyət dövründə isə türkologiya elmi tədricən qurumsallaşaraq sistemli elmi-tədqiqat sahəsinə çevrilmişdir. 12 noyabr 1924-cü ildə Atatürkün sədrliyi ilə Nazirlər Kabinetinin 1111 sayılı qərarı əsasında İstanbul Darülfünununa bağlı Türkiyə İnstitutunun (indiki İstanbul Universiteti Türkiyə Araşdırmaları İnstitutu) yaradılması türklük elminin inkişafı istiqamətində institusional iradənin ilk konkret təzahürü hesab olunur. Bu mərhələdə Fuad Köprülünün Türkiyə İnstitutuna və Tarix Məclisinə rəhbər təyin edilməsi prosesin elmi istiqamətinin müəyyənləşdirilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir.

1925-ci ilin sentyabrında keçirilməsi planlaşdırılan Birinci Türkologiya Konqresi ilə bağlı təşəbbüslər 1926-cı ildə Bakıda təşkil olunmuş Türkoloji Qurultayda Türkiyə Cümhuriyyətinin Fuad Köprülü və Əli bəy Hüseyinzadə tərəfindən təmsil olunması ilə öz praktiki ifadəsini tapmışdır.

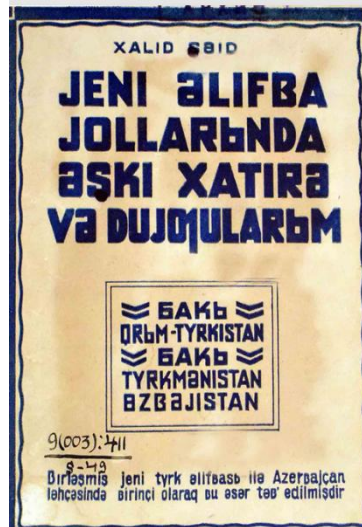
Atatürkün birbaşa təşəbbüs və direktivləri əsasında 1928-ci ildə latın qrafikalı əlifbaya keçid, 1930-cu illərdə Dil İnqilabının həyata keçirilməsi, 1931-ci ildə Türk Tarixi Tədqiqat Cəmiyyətinin, 1932-ci ildə Türk Dili Tədqiqat Cəmiyyətinin yaradılması, eləcə də 1936-cı ildə Ankara Universitetinin Dil və Tarix-Coğrafiya Fakültəsinin açılması türkologiya tədqiqatlarının sistemli şəkildə dəstəklənməsinə xidmət etmişdir (Yılmaz, 2025, s.39).

Bu təşəbbüslər Giles və Johnson tərəfindən irəli sürülmüş etnolinqvistik həyat qabiliyyətinə təsir edən struktur amillər və institusional dəstək (institutional support) anlayışları çərçivəsində nümunəvi model kimi dəyərləndirilə bilər. Müasir dövrdə Türkiyədə türkologiya yönümlü fəaliyyətlər universitetlər, elmi-tədqiqat institutları, fondlar, eləcə də türk dilinin xaricdə tədrisi ilə məşğul olan qurumlar vasitəsilə geniş coğrafi məkanda həyata keçirilir.

Türk dili tarixi inkişaf prosesində müxtəlif mədəniyyətlərlə qarşılıqlı təsir şəraitində geniş bir coğrafiyada yayılmışdır. Oğuz və Səlcuq dövrlərində formalaşan bu dil mühiti Osmanlı hakimiyyəti dövründə Balkanlar və Afrika ərazilərini də əhatə etmişdir. XXI əsrdə Türkiyə türkcəsi, Azərbaycan türkcəsi, Türkmən türkcəsi, Qaqauz türkcəsi və Xorasan türkcəsi ilə təmsil olunan türk dili Yunus Emre İnstitutu, Türkiyə Maarif Fondu, TÖMER, YTB, TİKA və digər qurumlar vasitəsilə qlobal auditoriyaya təqdim olunur. Eyni zamanda TÜBİTAK, TÜRKSOY, TÜRKSAV, TDPB və TÜRKPA kimi təşkilatlar Türk dünyasının mədəni, elmi və siyasi əməkdaşlığının inkişafına, akademik əlaqələrin genişləndirilməsinə və elmi-tədqiqat potensialının gücləndirilməsinə töhfə verir (Yılmaz, 2025: 40).

Türkiyədə türkologiya sahəsində akademik nəşrlər və elmi jurnallar da fəaliyyətini davam etdirməkdədir. *Türk Dili Araşdırmaları İlliyi – Belleten*, *İstanbul Universiteti Türkiyə Məcmuəsi*, *Türkbilig*, *Bilig*, *Türk Dünyası Dil və Ədəbiyyat Dərgisi*, *Atatürk Universiteti Türkiyə Araşdırmaları Dərgisi*, *Türk Kültürü*, *Türk Yurdu* və *Hacı Bəktəş Vəli Araşdırmaları Dərgisi* kimi nəşrlər türkologiya elminin inkişafında mühüm rol oynayır.

Azərbaycanda türkoloji tədqiqatlar. Türkologiya sahəsində Latın əlifbəsinə keçid üzrə ilkin təşəbbüslər Azərbaycan və Yakut türkləri tərəfindən irəli sürülmüşdür. 1918-1920-ci illərdə Müstəqil Azərbaycan Cümhuriyyətində Abdulla bəy Əfəndizadə tərəfindən hazırlanan latın əsaslı əlifba parlament tərəfindən qəbul edilmiş, 1919-cu ildə isə “Son Türk Elifbası” adlı 34 səhifəlik dərslik Bakıda nəşr olunmuşdur (İbrahimov, 2018, s.177). Özbək dilçisi Xalid Səid Xocayev 1929-cu ildə Bakıda nəşr etdirdiyi “Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım” əsəri ilə əlifba islahatı prosesinə diqqət çəkmişdir (Toker, 1999, s.80). Bu əsər, əlifba reformu sahəsində atılmış ilk elmi addım hesab olunur.

*Özbək əsilli azərbaycanlı türkoloq alim Xalid Səid Xocayevin “Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım” əsəri.
“Birləşdirilmiş yeni türk əlifbası” ilə nəşr olunan ilk əsərdir.
(1929)*

27 aprel 1920-ci ildə Azərbaycanın sovet hakimiyyəti altına daxil edilməsindən sonra da əlifba məsələsi aktual olaraq gündəmdə qalmaqda davam etmişdir. 1921-ci ildə Azərbaycan Xalq Komissarları Sovetinin qərarı ilə yeni əlifbanın hazırlanması məqsədilə Əlifba Komitəsi yaradılmışdır. Səməd ağa Ağamalıoğlunun rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərən bu komitə 33 hərfdən ibarət latın qrafikalı yeni Azərbaycan əlifbasını hazırlamışdır. Yeni əlifba 1922-ci ildən etibarən ərəb qrafikalı əlifba ilə paralel şəkildə tətbiq olunmuşdur. İlk nümunə mətnlər 21 sentyabr 1922-ci ildə *Yeni Yol* qəzetində dərc edilmişdir.

1922-1929-cu illər ərzində latın və ərəb qrafikalı əlifbalar paralel istifadə edilmiş, eyni zamanda Gürcüstan və Ermənistan ərazilərində yaşayan azərbaycanlılar arasında da yeni əlifbanın tətbiqinə başlanmışdır (User, 2006, s.229; Kılıç, 2019, s. 485).

Qeyd olunan proseslərin ideya və təşviq mənbələrindən biri 1883-cü ildə fəaliyyətə başlayan *Tərcüman* qəzeti olmuşdur. Bundan əlavə, Cədidçilik hərəkatı, 1913-cü ildə yaradılmış Turan Cəmiyyəti, 1917-ci ildə formalaşmış Alaş Hərəkatı, eləcə də 1926-cı ildə Bakıda keçirilmiş Birinci Türkoloji Qurultay Azərbaycan türkologiyasının elmi və ideoloji inkişafında həlledici rol oynamışdır.

Birinci Türkoloji Qurultayda ümumilikdə 131 nəfər iştirakçı təmsil olunmuş, qurultay çərçivəsində 17 iclas keçirilmiş, tarix, dil, ədəbiyyat, yazı sistemi, əlifba, etnoqrafiya və mədəniyyət məsələlərinə həsr edilmiş 38 elmi məruzə dinlənilmişdir (Türk, 2022, s. 29). Qurultaya tanınmış şərqşünas Vasiliy Bartold, akademik Sergey Oldenburq, Avropa elm nümayəndələri F. F. Menzel və SSRİ Maarif Komissarlığını təmsil edən Aleksandr Samoyloviç rəhbərlik etmişdir. Azərbaycanı isə Səməd ağa Ağamalıoğlu, Ruhulla Axundov, Salman Mümtaz, Hüseyn Cavid və digər nümayəndələr təmsil etmişdir (Hudiyeva, 2024, s.4576-4577).

Qurultayda Sovet İttifaqı ərazisində yaşayan bütün türk xalqlarının latın qrafikalı əlifbaya keçidi məsələsi geniş şəkildə müzakirə olunmuşdur. Bu müzakirələr Türküstan ziyalılarının həmin dövrdə geniş elmi və intellektual əlaqələr şəbəkəsinə malik olduqlarını göstərən mühüm göstəricilərdən biri kimi qiymətləndirilə bilər. Nəticə etibarilə, 1927-ci ildə Azərbaycan, 3 noyabr 1928-ci ildə isə Türkiyə latın qrafikalı əlifbaya keçmiş, Sovet hakimiyyəti tərkibində yaşayan türk xalqları 1927-1931-ci illər ərzində bu əlifbanı tətbiq etməyə başlamışlar. Lakin 11 iyul 1939-cu ildən etibarən kiril qrafikalı əlifbaya keçid SSRİ-nin mərkəzləşdirilmiş dil siyasətinin tərkib hissəsi kimi həyata keçirilmişdir (Kasapoğlu, 2018, s.5).

1937-1950-ci illəri əhatə edən dövr bütün türk dünyasında siyasi təzyiqlərin kəskin şəkildə artdığı mərhələ kimi xarakterizə olunur. Bu illərdə “pantürkizm” ittihamı ilə çoxsaylı ziyalı və alimlər həbs edilmiş, sürgünə göndərilmiş və ya edam olunmuş, nəticədə türkologiya elmi ciddi şəkildə zərbə almışdır. Məsələn, Bəkir Çobanzadə 1937-ci ildə edam edilmiş və bir sıra digər türkoloqlar repressiyalara məruz qalmışlar.

Müasir mərhələdə Azərbaycan türkologiyasının inkişafında Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, AMEA Dilçilik İnstitutu (Xüsusilə Türk dilləri şöbəsi), Bakı Dövlət Universitetinin Türkologiya kafedrası, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti Türkoloji Mərkəzi, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu aparıcı elmi və tədris mərkəzləri kimi çıxış edir.

Əlifba islahatı və Birinci Bakı Türkoloji Qurultayı prosesində Mirzə Fətəli Axundzadə, Əli bəy Hüseynzadə, Əhməd Ağaoğlu, Abdulla bəy Əfəndizadə və digər ziyalıların elmi, publisistik və ictimai fəaliyyəti mühüm rol oynamışdır. Sözügedən dövrdə fəaliyyət göstərən “Füyuzat”, “Həyat”, “Yeni söz”, “İrşad”, “Əkinçi”, “Molla Nəsrəddin” və digər nəşrlər milli şüurun formalaşması və intellektual mühitin təşəkkülündə həlledici əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Özbəkistanda türkologiya və dil siyasətinin inkişafı. 1920-1930-cu illər ərzində Özbəkistanda qurumsal iradənin inkişafı müstəqillikdən əvvəlki dövrdə də müşahidə olunmuşdur. 1924-cü ildə İnkilab Komitəsinin 48 sayılı qərarı ilə “Rəsmi sənədlərin Özbək dilində hazırlanması” qanunu qəbul edilmişdir. 1928-ci ildə dövlət idarələrinin özbəkləşdirilməsi və qurumlarda çalışanların Özbək dilini bilməsi tələbi qanuniləşdirilmiş, 1 oktyabr 1929-cu ildən etibarən Özbək dilini bilməyənlərin dövlət orqanlarında işləməsi qadağan edilmişdir (Abdumajidov, 1999, s.26). 1931-ci ildə isə Özbəkistan Mərkəzi İcra Komitəsi və Xalq Soveti qurum adlarının Özbək dilində olmasını tələb edən əlavə qərar qəbul etmişdir.

Bu siyasətin əsas təkanverici mənbəyi 1926-cı il Bakıda keçirilmiş Birinci Türkoloji Qurultay olmuşdur. Qurultaya Özbəkistanı Xolid Soid Xo‘jayev, G‘ozi Olim Yunusov, Bekjon Rahmon və digər dilçilər təmsil etmişdir. Qurultayda ortaq terminlərin yaradılması və tətbiqi məsələləri müzakirə edilmiş, növbəti konqresin 1928-ci ildə Səmərqənddə keçirilməsi planlaşdırılmışdır. Lakin həmin görüş həyata keçməmiş, Özbəkistanın ev sahibliyi yalnız 1973-cü ildə İkinci, 1980-ci ildə isə Üçüncü Türkologiya Qurultayı ilə gerçəkləşmişdir (Eltazarov, 2017, s.75-78).

Bakı Qurultayında həmçinin Əlişir Nəvayinin 500 illiyi ilə bağlı anma proqramının hazırlanması qərara alınmış, 16 əsərin çapı planlaşdırılmış və Nəvayi ilə yanaşı Hüseyn Baykaranın “Divanı” da nəşr edilmişdir (Demirel, 1999, s. 34). Bu tədbirlər Özbəkistan üçün böyük motivasiya mənbəyi olmuşdur. 21 oktyabr 1989-cu ildə qəbul edilmiş “Dövlət dili haqqında Qanun” Özbək dilinin dövlət dili statusunu təsbit etmiş, qanun 1995-ci ildə yenilənmiş, 1996-cı ildə isə Bakı Dövlət Proqramı ilə tətbiqi təmin olunmuşdur (Yılmaz, 2025, s.262).

Müstəqillik sonrası dövrdə Özbəkistanda dil siyasəti aşağıdakı istiqamətlərdə inkişaf etmişdir: əlifba dəyişiklikləri, terminoloji standartlaşdırma, imla qaydalarının tənzimlənməsi, müasir lüğətçilik, dil siyasətləri və rəqəmsallaşma. 2019-cu ildə qanunvericiliklə rəsmi sənədlərdə yalnız Özbək dilinin istifadəsi tələb olunmuşdur. 2021-ci ildə Təhsil Nazirliyi Özbək əlifbasını Türk dünyası ilə uyğunlaşdırmaq məqsədilə yeni Latin əlifbəsi layihəsini təqdim etmiş, “sh” yerinə /ş/, “ch” yerinə /ç/, “q” yerinə /ğ/ hərflərinin istifadəsini tövsiyə etmişdir.

Özbəkistanda müstəqillik sonrası türkologiya sahəsinin qurumsal strukturları aşağıdakılardır:

- Özbəkistan Elmlər Akademiyası
- Daşkənd Dövlət Şərqsünaslıq Universiteti
- Nizami Daşkənd Dövlət Pedaqoji Universiteti
- Əlişir Nəvayi adına Daşkənd Dövlət Özbək Dili və Ədəbiyyatı Universiteti
- Dövlət Dilini İnkişaf Etdirmə Qurumu və Anadili İnkişaf Dövlət Proqramı
- Dil Araşdırmaları Mərkəzləri
- Rəsmi Dildə Dövlət Sənədlərini Tənzimləmə və İnkişaf Mərkəzi

2022-ci ildə TİKA dəstəyi ilə Səmərqənd Dövlət Universitetində yaradılmış Türkologiya Araşdırmaları İnstitutu Özbəkistanda “Türkologiya” adı daşıyan ilk qurumsal struktur kimi tarixi əhəmiyyətə malikdir.

Bundan əlavə, Özbəkistanda müxtəlif akademik nəşrlər türkologiya və dilçilik sahəsində elmi mirası qoruyur. Onlar arasında Turkologik Tadqiqotlar, Turkologiya, Filologiya Masalalari, Adabiy Meros, Meros, O‘zbek Tili va Adabiyoti, Til va Adabiyot Ta’limi, Fan va Turmush, Sharq Yulduzi, Sharqshunoslik-Oriental Studies, O‘zbekiston va Madaniyat, Jadid, O‘zbekiston Ovozi, Yoshlor Ovozi və digər nəşrlər qeyd olunmalıdır.

Bu qurumlar və nəşrlər Özbəkistanda cədidçilərin elmi irsinin öyrənilməsinə və Türk dünyası şüurunun inkişafına xidmət edir.

Müasir dövrdə Qazaxıstanda türkoloji araşdırmalar və dil siyasəti. 1980-ci illərin sonlarından başlayaraq Qazaxıstanda qazax dilinin statusunun yüksəldilməsi istiqamətində yeni siyasət yürüdülmüşdür. Nursultan Nazarbayevin rəhbərliyi ilə 1989-cu ildə “Qazaxıstan SSR-də dillər haqqında qanun” qəbul edilmiş, qazax dili dövlət dili, rus dili isə xalqlararası ünsiyyət dili statusu almışdır. 1990-cı ildə Nazirlər Kabineti tərəfindən “Qazax dilinin və digər dillərin 2000-ci ilə qədər inkişaf etdirilməsi” ilə bağlı Dövlət Proqramı qəbul edilmiş, 1992-ci ildə proqramın həyata keçirilməsini təmin edən əlavə qərarlar qəbul edilmişdir. 1995-ci ildə yeni konstitusiyada qazax dili dövlət dili kimi təsbit edilmiş, rus dilinə isə dövlət orqanlarında qazax dili ilə birlikdə istifadə hüququ verilmişdir.

Sovet dövründə qazax dilçiləri əsas diqqəti dilin daxili quruluşuna, qədim əsər və əlyazmaların oxunmasına, terminologiyanın inkişafına yönəlmişlər. SSRİ-nin son dövrlərində rus dili Qazaxıstanda geniş istifadə olunmuş, qazaxların yarından çoxu rus dilində sərbəst danışa bilirdi. 1989-cu ildə aparılan dillə bağlı müzakirələrdə qazax tərəfi, dilin dövlət dili statusu almasını tələb etmiş, rus və digər qeyri-qazax xalqlar isə bərabər status tərəfdarı olmuşdur. Elmlər Akademiyasının əməkdaşı B. Həsənov bu vəziyyəti belə şərh etmişdir: “Dövlət dili ideyası milli nihilistlərə və titul milliyətinə deyil, qazax dilinə yuxarıdan baxanlara qarşı mübarizədən doğdu” (İbrahimov, 2025, s.31).

1995-ci ildə prezidentin tapşırığı ilə bütün dövlət məmurlarının qazax dilini öyrənməsi planlaşdırılmış, 1996-cı ildə dövlət dili öyrənməyənlərə ayrı-seçkiliyin qarşısı alınmışdır. 1995-ci ildə qəbul edilən üç qərarla isə məhkəmə, gömrük və digər dövlət qurumlarında qazax və rus dillərinin istifadəsi hüquqi çərçivəyə salınmışdır.

2001-ci ildə latın əlifbasına keçidlə bağlı təkliflər hazırlanmış, müzakirələr aparılmışdır. Latın əlifbasının tətbiqi üçün 2017-ci ildə prezident sərəncamı verilmiş və 34 hərfdən ibarət ortaq əlifba layihəsi hazırlanmışdır. Beynəlxalq Türk Akademiyası və onun Terminologiya Komitəsi ortaq əlifbanın bütün türkdilli ölkələr üçün tövsiyə olunmasını planlaşdırmışdır.

N.Nazarbayevin 2040-cı il strategiyasında qazax dilinin inkişafı üçün konkret hədəflər müəyyən edilmişdir. Strategiyada qazaxıstanlıların 2025-ci ilə qədər 95%-nin qazax dilinə hakim olması, milli kimliyin qorunması və dilin hər sahədə effektiv istifadəsi məqsəd qoyulmuşdur. Prezident qeyd etmişdir ki, qazax dili milli mənəvi qaynaqdır və gələcək nəsillərə zəngin dil mirası qoyulmalıdır.

Bugünkü dövrdə Qazaxıstanda dövlət dili siyasəti uğurla həyata keçirilir, lakin rəsmi sənədlərin hazırlanmasında hələ də rus dilindən geniş istifadə olunur. Qazax dilində terminlərin məhdudluğu və müasir üslubda kitabların azlığı əsas problemlər olaraq qalmaqdadır. Bununla belə, hökumət tərəfindən dilin inkişafına ciddi maliyyə vəsaiti ayrılır, Dillər İnkişaf Mərkəzləri və hər şəhərdə Dil Mərkəzləri vasitəsilə tədbirlər həyata keçirilir.

Türkmənstanda türkoloji tədqiqatlar. 1920-ci illərin sonlarına doğru Sovetlər Birliyi çərçivəsində Türkmənstanda da türkologiya tədqiqatlarının koordinasiyasını təmin edəcək institut və komissiyaların yaradılmasına başlanmışdır. İlk dövrlərdə yerli dillərin inkişafı dəstəklənmiş kimi görünə də, zamanla bu siyasət rus dilinin üstünlüyünü ön plana çıxaran bir forma almışdır. Lenin dövründə türkmən dilçilər yerli dillərin və mədəniyyətlərin təşviqinin Türkmən xalqı üçün

əhəmiyyətini vurğulamışdır. Lakin Stalin dövründə “bir dil, bir əlifba” siyasətinə keçilmiş, fərqli lehçələr və əlifbalar tətbiq edilərək “parçala və idarə et” prinsipi gücləndirilmişdir.

Bolşevik inqilabından sonra Türkmən yazı dili və əlifba islahatları başlanmışdır. 1921-ci ildə Aşqabatda yaradılmış Türkmən Akademik Komissiyası 1922-ci ildə Daşkənddə toplanmış, Arap əlifbasının yenidən tənzimlənməsi və məktəblərdə yeni hərflərlə kitabların tətbiqi məsələlərini qərara almışdır. 1922-ci ildən etibarən Daşkənddə Türkmən dilində dərsliklər, jurnal və antologiyalar nəşr olunmağa başlamış, Mahtumkulu, Mollanepes və Kemine kimi xalq şairləri ilə bağlı materiallar bu nəşrlərdə yer almışdır.

1920-ci illərin sonu və 1930-cu illərin əvvəllərində isə Lenin dövründəki dil və mədəniyyət yönümlü nəşrlərin yerini ideoloji və partiya nəşrləri (Dayhan, Yaş Komünist, Tokmak, Bolşevik) tutmuşdur (Kalenderoğlu, 2011, s.102-108).

1926-cı ildə Bakıda keçirilmiş Birinci Türkoloji Qurultay türk köklü topluluqların etnik, mədəni və siyasi birliyinin təşəkkülündə alfabet dəyişiminin önəmli prinsip kimi tətbiqini konkretləşdirmişdir. Qurultaya Türkmənistandan Muhammet Geldiyev və Bekgi Berdiyev qatılmışdır. 17 yanvar 1928-ci ildə Daşkənddə keçirilmiş qurultaydan sonra bəzi Türkmən məktəblərində, bir il sonra isə bütün məktəblərdə Latın əlifbası ilə tədris tətbiq edilmişdir. 1 oktyabr 1928-ci ildən rəsmi yazışmalarda Latın əlifbası istifadə olunmuş, 5 noyabr 1929-cu ildə isə ölkədə Latın əlifbasına keçid rəsmi olaraq təsdiqlənmişdir. Lakin bu vəziyyət 1940-cı ilə qədər davam etmiş, həmin ildən Kiril əlifbasına keçilmişdir. 12 aprel 1993-cü ildə isə Türkmənistan parlamenti Kirildən yenidən Latın əlifbasına keçid qərarı vermiş və təhsil sahəsində kademəli tətbiq başlamışdır (Sarıyev, 1999, s.118).

1940-1990-cı illər arası dövr Türkmənistan və ümumilikdə Turan coğrafiyasında türkologiya tədqiqatlarının Sovet ideologiyası çərçivəsində aparıldığı, milli kimlikdən uzaqlaşdırıldığı bir dövr olmuşdur. Bununla belə, bu müddət ərzində aparılan işlər türkologiya elminin əsas altyapısını formalaşdırmış və 1991-ci ildən sonra milli perspektivlə yenidən inkişaf etdirilməsinə zəmin yaratmışdır.

Bağımsızlıq dövründə Türkmən dilinin inkişafı məqsədilə fəaliyyət göstərən əsas qurumlar aşağıdakılardır:

Türkmən Dilini İnkişaf Etdirmə Dövlət Komissiyası
Türkmənistan Elmlər Akademiyası çərçivəsində Dilçilik İnstitutu
Ədəbiyyat və Folklor Araşdırmaları Mərkəzi
Tarix və Etnografiya İnstitutu
Türkmənistan Dövlət Mədəniyyət İnstitutu
Azadi Türkmən Milli Dünya Dilləri İnstitutu
Mahtumkulu Dövlət Universiteti

Bu qurumlar Türkmənistanda türkologiya elminin əsas kodlarını qoruyub inkişaf etdirmiş, milli kimliyin canlanmasını, tarixi köklərin gücləndirilməsini və mədəni müstəqillik hədəflərini dəstəkləmişdir.

Türkmənistanın mətbuat həyatına baxdıqda, bağımsızlıq öncəsi dövrdə Sadayı Pukara, Dañ Yıldızı, Türkmenistan, Ruzname-i Maveray-yı Bahr-ı Hazar, müstəqillik dövründə isə Edebiyat we Sungat, Mugallymlar Gazeti, Türkmen Dili, Miras, Nesil, Dünýä Edebiyaty, Karagum, Zenan Kalby, Medeniyyet we Syahat qəzet və jurnalları türkologiya sahəsini dəstəkləyən əsas nəşrlər olmuşdur.

Qırğızstanda türkoloji tədqiqatlar. Qırğızstanda Türkoloji sahənin ən sistemli akademik təmsil olduğu qurum Qırğızistan-Türkiyə Manas Universitetidir. Universitetin Türkoloji Bölümü bakalavr və magistr səviyyəsində təhsil verir, tələbələri dil, ədəbiyyat, mədəniyyət və tərcümə sahələrində tədqiqat layihələrinə yönəldir. Bölümün dərs proqramları və seminarları yalnız dilçilik baxımından deyil, həm də Türk dünyası mədəni əlaqələri baxımından əhəmiyyətli elmi bilik yaradır. Universitetə bağlı Sosial Elmlər İnstitutu və Türk Mədəniyyəti Araşdırma Mərkəzi tədqiqatların koordinasiyasını aparır və çoxdilli nəşr siyasəti ilə beynəlxalq elmi ictimaiyyətə töhfə verir.

Qırğızıstanın dilçilik, ədəbiyyat və folklor araşdırmalarında mərkəzi rol Çingiz Aytmatov İnstitutuna aiddir. Burada Qırğız dilinin tarixi, dialektologiyası, müasir ədəbiyyat və Aytmatov əsərləri tədqiq olunur, gənc alimlərə layihə və nəşr dəstəyi göstərilir.

Qırğız Milli Universitetindəki Türk Dili/Türkoloji bölmələr 2024-cü ildə açılan Türk Dili Mərkəzi ilə yeni mərhələyə qədəm qoymuşdur. Mərkəz çağdaş Türk ləhcələri üzrə müqayisəli tədqiqatlar aparır, tədris materialları hazırlayır və ortaq layihələrə rəhbərlik edir.

Manas Sosial Araşdırmalar Dərgisi (MSAD) ölkənin sosial elmlər sahəsində ən qədim akademik platformalardan biridir. İldə dörd dəfə nəşr olunan jurnal Türk, Qırğız, Rus və İngilis dillərində məqalələr dərc edir və Türkoloji sahədə bir çox orijinal araşdırmalara ev sahibliyi etmişdir. Manas Journals platforması isə bütün akademik jurnalları bir araya gətirərək elmi biliklərin paylaşımını asanlaşdırır.

Qırğızıstanda Türkoloji sahənin davamlılığına töhfə verən əsas tədbirlərdən biri Genç Türkologlar Uluslararası Sempozyumudur. 2025-ci ildə onuncusu keçirilmiş sempozyum gənc tədqiqatçıları bir araya gətirərək müasir Türkoloji istiqamətləri müzakirə etməyə imkan verir. Eyni zamanda Türk Dövlətləri Təşkilatı və Türk Akademiyası tərəfindən Bişkekdə keçirilən toplantılarda Qırğız dilinə çevrilmiş Türkoloji nəşrlər təqdim edilmişdir.

Qırğız Türkçəsi və dialektologiyası, regional ləhcələr, terminləşmə və sözlü ənənələr üzərində aparılan araşdırmalar Qırğız dilinin daxili dinamiklərini anlamağa kömək edir. Aytmatov əsərlərinin tədqiqi “Aytmatovşünaslıq” sahəsini inkişaf etdirmiş, etnokültür və dil vəziyyəti, Dungan, Uygur, Özbək və Rus topluluqlarının dil kimliyi və ikidillilik məsələləri yeni tədqiqat sahələri açmışdır.

Bu qurumlar və fəaliyyətlər Qırğızıstanda Türkoloji sahənin akademik əsaslarını möhkəmləndirir və milli-mədəni kimliyin inkişafına böyük töhfə verir.

Türkologiyanın elmi perspektivi və gələcək strategiyası. Türkologiya, türk dilləri, ədəbiyyatı, tarixi və mədəniyyətinin elmi şəkildə öyrənilməsi sahəsi olaraq, qədim dövrlərdən bu günümüze qədər zəngin bir inkişaf yolu keçmişdir. Müasir dövrdə Türkoloji tədqiqatlar yalnız dil və ədəbiyyat aspektləri ilə məhdudlaşmır, eyni zamanda Türk dünyasının mədəni, sosial və siyasi əlaqələrini, eləcə də beynəlxalq elmi əməkdaşlıq imkanlarını əhatə edir. Bu sahədə aparılan araşdırmalar, müxtəlif türk xalqlarının ortaq irsi və mədəni dəyərlərinin qorunması və inkişaf etdirilməsi üçün vacib bir elmi baza yaradır.

Türkologiya yalnız türk mənşəli xalqların dilləri, ədəbiyyatı, coğrafiyası və etnoqrafiyasını öyrənən bir sahə deyil; həm də mədəniyyətin yaddaşını daşıyan çoxqatlı intellektual və mədəni sahədir. XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində İsmayıl Qasıralı, Yusuf Akçura, Zeki Velidi Toğan, Mehmet Fuat Köprülü, Abdurauf Fitrat, Ahmet Ağaoğlu və Hüseyinzadə Əli kimi öncül düşüncülər Türkologiyayı yalnız akademik fəaliyyət deyil, eyni zamanda bir mədəniyyət quruculuğu layihəsi kimi formalaşdırmışdır.

Müasir Türkologiya keçmişin topladığı bilikləri rəqəmsallaşma və qloballaşmanın yaratdığı yeni dinamika ilə əlaqələndirməli, növbəti nəsillərə çatdırmaq üçün yol xəritəsi müəyyən etməlidir. Bu baxımdan, Türkologiya 1926–2026 dövrünü dəyərləndirərək gələcəyə işıq tutmalıdır. Hədəf, “dildə, fikirdə, işdə birlik” prinsipi ətrafında Türk dünyasının inteqrasiyası, ortaq əlifba, ortaq bazar, kollektiv inkişaf təşəbbüsləri, hərbi əməkdaşlıq və ortaq intellektual əməkdaşlıqdır.

Qloballaşan dünyada, texnologiyanın sürətli inkişaf etdiyi mühitdə, əsas ehtiyaclarını qarşılamaayan icmaların yaşadığı paradokslar mövcuddur. Bu səbəbdən Türkologiyanın ikinci yüz ili həm bugünü, həm də gələcəyi oxuya bilməli, məsul qurumlar bu vizyona rəhbərlik etməlidir. 2026-cı il tədbirlərində Çağdaş Türk Dialektləri Bölmələri və Türkologiya üzrə əsas akademik institutlar mərkəzi rol oynamalıdır. Vizyon sənədi geniş kontekstdə kimlik, mədəniyyət, dil siyasətləri, rəqəmsal transformasiya, ortaq irs şüuru, təhsil proqramları və beynəlxalq əməkdaşlıqları əhatə etməlidir.

Türkologiyada gələcək perspektiv, Türk dünyasının bütünləşməsinə yönəlmiş disiplinlərarası əməkdaşlıq, rəqəmsal mədəniyyət, süni zəka əsaslı dil texnologiyaları və mədəniyyətlərarası qarşılıqlı təsir üzərində qurulmalıdır.

Bu məqsədlə təklif olunan prioritetlər aşağıdakılardır:

1. Türk dialektləri arasında termin birliyi və ortaq əlifbanın tamamlanması;
2. Rəqəmsal arxivlər, semantik verilənlər bazaları və sosyokultural atlasların yaradılması;
3. Elektron yaddaş və akademik mübadilə proqramlarının həyata keçirilməsi;
4. Türk dünyasını əhatə edən ortaq xəbər portalları və veb saytların yaradılması;
 - Bu saytlar həm milli dillərdə, həm də ortaq əlifba ilə xəbərlər, məqalələr, ədəbiyyat nümunələri, forklar və digər mədəni-mədəniyyət materiallarını təqdim etməlidir;
 - Saytlar eyni zamanda ortaq dil nümunələri üçün platforma və virtual tədris resursu kimi xidmət etməlidir;
5. Orijinal elmi və mədəni məzmunun hazırlanaraq medianın strateji gücündən istifadə olunması;
6. Ortaq elmi jurnal platformaları və virtual kitabxanaların inteqrasiyası;
7. “Gənc Akademik Şəbəkə - Türk Dünyası gənc tədqiqatçıların akademik platforması”nın qurulması və gənc tədqiqatçıların dəstəklənməsi;
8. Beynəlxalq qurumların fəaliyyət hesabatlarında qısa, orta və uzunmüddətli hədəflərin izlənməsi;

Nəticə

Çalışmada vurğulandığı kimi, türkologiyanın elmi sahə kimi formalaşmasının ideoloji və siyasi əsasları, yüzillik dövrdə Türkiyə, Özbəkistan, Türkmənistan və Azərbaycan xəttində inkişaf edən institusional iradə, həmçinin qurumsallaşmanın əsas kodları və 1926-cı il Birinci Türkoloji Qurultayının yaratdığı təsir dalğası ümumi şəkildə araşdırılmışdır.

Məqalənin məqsədi türkologiyayı dil, tarix, coğrafiya, ədəbiyyat və mədəniyyət sahələrini əhatə edən bir “məlumat mədəni” kimi qiymətləndirərək, Türk dünyasının ortaq yaddaşını qoruyan və mədəni davamlılığı təmin edən strateji bilik sahəsi, bir düşüncə sistemi kimi təqdim etməkdir. Bu baxımdan 2026-cı il – Birinci Türkoloji Qurultayın 100 illiyi – yalnız anma deyil, eyni zamanda yeni elmi və mədəni vizyonun elan edilməsi üçün unikal fürsətdir. Türkologiyanın ikinci yüzilliyinə dair uzunmüddətli və davamlı strategiyaların işlənməsi zəruridir.

Təklif olunan təşəbbüsləri həyata keçirəcək institutlar və elmi mərkəzlər, fəaliyyət istiqamətləri və gələcəyə yönəlik strategiyalar önə çıxarılmış, tarixi yaddaşın rəqəmsal mədəniyyət və texnologiyalarla inteqrasiyasının əhəmiyyəti vurğulanmışdır. Müasir türkologiya XXI əsrin dinamiklərinə uyğun olaraq bugünü elmi şəkildə təhlil etməli, yüz il əvvəlki qurultayın ruhuna sadıq qalaraq gələcəyi yenidən formalaşdırmalıdır. Bu baxımdan universitetlərin çağdaş türk dialektləri şöbələri və türkologiya sahəsi üzrə fəaliyyət göstərən elmi institutlar bu prosesdə mərkəzi rol oynamalıdır.

Nəticə etibarilə, türkologiyanın ikinci yüzilliyinə istiqamət verəcək genişmiqyaslı strategiya müəyyən edilməli, Birinci Türkoloji Qurultayın irsi və İsmayıl bəy Qasıralının “*Dildə, fikirdə, əməldə birlik*” ideyası müasir dövrün tələblərinə uyğun yenidən qiymətləndirilməlidir. Türk dünyasında inteqrasiyanı gücləndirmək üçün ortaq əlifba, ortaq dil və terminoloji birliyin təmin edilməsi prioritet olmalıdır. Bu prosesdə elmi, institusional və siyasi aktorlar arasında koordinasiya yaradılmalı, dil və əlifba komissiyaları fəaliyyətlərini sistemli və effektiv şəkildə həyata keçirməlidir.

Həmçinin, milli dillərdə və ortaq əlifba ilə elmi, mədəni və ədəbi materialların paylaşılacağı ortaq sayt və platformaların yaradılması, Türk dünyasının mədəni və elmi inteqrasiyasına xidmət edən əsas mexanizm kimi qiymətləndirilməlidir. Bu platformalarda ortaq dil nümunələri, terminlər, ədəbiyyat əsərləri, xəbər və tədris materialları yerləşdirilməli, həm milli, həm də ortaq əlifba vasitəsilə geniş auditoriyaya çatdırılmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Abdumajidov, L. (1999). *Özbəkistan Respublikasının Dövlət dili haqqında qanununa şərhlər*. Adolat.
2. Bünyadov, Z. (1993). *Qırmızı terror*.
3. Demirel, Ö. F. (1999). "I Türkoloji Qurultayı və Theodor Menzel." *1926 Bakı Türkoloji Qurultayının 70 illik yubileyi münasibətilə keçirilən konfransın materialları* (29-30 noyabr 1996). Ankara: Atatürk Mədəniyyət, Dil və Tarix Yüksək Qurumunun Türk Dil Qurumu Nəşrləri. s. 27-58.
4. Eltazarov, C. (2017). *Özbəkistanda XX əsrdə həyata keçirilmiş yazı və orfoqrafiya islahatlarının tarixi (Sosiolingvistik təhlil)*. SamDU Nəşri.
5. Fərəh, A. (2006). Birinci Türkoloji Qurultay haqqında düşüncələr. *Ədəbiyyat qəzeti*.
6. Həsənlı, C. (1999). "Birinci Türkoloji Qurultaya qısa tarixi baxış." *1926 Bakı Türkoloji Qurultayının 70 illik yubileyi münasibətilə keçirilən konfransın materialları* (29-30 noyabr 1996). Ankara: Atatürk Mədəniyyət, Dil və Tarix Yüksək Qurumunun Türk Dil Qurumu Nəşrləri, s. 7-12.
7. İbrahimov, E. (2014). 1926-cı ildə Bakıda keçirilən Türkoloji Qurultayda türkdilli xalqlar üçün ədəbi dil və ortaq türk dili məsələsi. *Tədqiqlər*, (2), 26-41.
8. İbrahimov, E. (2018). *Azərbaycan Halk Cumhuriyeti Dil Meseleleri*. Han Yayınları.
9. İbrahimov, E. (2025). Teaching English in post-Soviet Kazakhstan. *International Journal of the Sociology of Language, (IJSL)*, Volume 294. pp. 31-46.
10. Kalenderoğlu, İ. (2011). *Sovetlər Birliyi dövründə Türkmənstanda folklor siyasətləri və araşdırmalar*. Ankara: Kurgan Ədəbiyyat Nəşrləri.
11. Kasapoğlu Çengel, H. (2018). "Sovet ideologiyası və Türküstan ziyalıları." *Gazi Türkiyat*, Payız, №23.s. 1-7.
12. Kılıç, F. (2019). "Azərbaycanın latın əlifbasına keçidinin Türkiyədəki əlifba müzakirələrinə təsiri." *Atatürk Araşdırma Mərkəzi Jurnalı*, Payız. №100, s. 479-504.
13. Köprülüzadə, M. F. (1927). "Türkiyyat aləmində." *Həyat*, 3(53)..
14. Nərimanoğlu, K. V., & Ağakışiyev, Ə. (2006). *1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayı*. Çinar-Çap.
15. Ortaılı, İ. (2000). "Türkologiya və Slavistika: Türkiyə Türkologiyası və Rus-Sovet ziyalılarının Türkologiyası haqqında." *Osmanlı İmperiyasında İqtisadi və Sosial Dəyişiklik (Məqalələr 1)*. Turan Kitabevi.
16. Sarıyev, B. (1999). "Türkmənstanda əlifba və müasir inkişaf." *Atatürkün Hərf İnqilabı və Türk Dünyasına Təsirləri Simpoziumu materialları* (27 oktyabr 1998). Trabzon: Kafkasya və Orta Asiya Ölkələri Tədqiqat Mərkəzi Nəşrləri. s. 117-120.
17. Savaşkan, V. (2015). "Azərbaycan dilinin tədrisinə dair yazılmış ilk dərsliklər." *Atatürk Universiteti Türkiyat Araşdırmaları Jurnalı*, №53, s. 201-214.
18. Toker, M. (1999). "Türküstanın latın əlifbasına keçidində böyük rol oynamış Xalid Seyid Hodayev və 'Böyük Əlifba Yollarında' əsəri." *1926 Bakı Türkoloji Qurultayının 70 illik yubileyi münasibətilə keçirilən konfransın materialları* (29-30 noyabr 1996). Ankara: TDK Nəşrləri, s. 79-89.
19. Türk, V. (2022). "1926 Bakı Türkoloji Qurultayı." *Düşüncə Dünyasında Türkiyə*, 3(17). s. 25-42.
20. User, H. Ş. (2006). *Başlanğıcdan bu günə Türk yazı sistemləri*. Akçağ Nəşriyyatı.
21. Yılmaz, E. (2025). 1926'dan 2026'ya Türkoloji'nin Asırlıq İradesi. *Turkologik Tadqiqotlar Xalqaro Ilmiy Jurnalı*. 2(7), 38-53.
22. Yılmaz, E. (2025). "Özbəkistanın vizyoner lideri Şavkat Mirziyoyevin dil siyasəti." *Türk Mədəniyyəti və Hacı Bəktəş Vəli Araşdırmaları Jurnalı*, №114, s. 253-271.

Daxil oldu: 09.03.25

Qəbul edildi: 05.05.25

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/10/46-53>

Лемара Селендили

Институт филологии Крымского федерального
университета им. В.И. Вернадского

Доктор филологических наук

Крым

<https://orcid.org/0000-0002-9253-3386>

lemara2002@gmail.com

Когнитивно-коммуникативная модель терминосистемы «филология» для «Русско-крымскотатарского словаря лингвистических соответствий»

Резюме

Актуальность представленного в статье лексикографического проекта объясняется многими факторами. Главными из них являются: отсутствие функций крымскотатарского языка, которые бы мотивировали развитие терминосистем на крымскотатарском языке и неизученность уже существующих терминологических, например, филологических данных крымскотатарского языка, зафиксированных в небольшом количестве имеющихся крымскотатарскоязычных научных работ и учебников по крымскотатарскому языку и литературе. Теоретическая значимость и новизна проекта определяется культурно-образовательной ценностью исследования филологической терминологии в многоязычной научной коммуникации на русском и крымскотатарском языках (тюркских языках). Неизученность терминосистем – это глобальная проблема, которая остается актуальной как для тюркского мира в целом, так и для крымскотатарского языка, в частности. Несмотря на то, что в настоящее время возрос интерес к изучению терминологии и терминографии в аспекте межкультурной научной и научно-технической коммуникации, терминосистемы гуманитарных наук, в частности, филологии, до сих пор остаются за пределами научного внимания. Филологические термины практически не переходят в разряд общеупотребительной лексики, что отличает ее от научно-технической терминологии, которая, шагая в ногу с научно-техническим прогрессом, входит в естественный обиход носителей языка. Считаем, что систематизация терминов по крымскотатарской лингвистике и литературоведению в электронном ресурсе, явится некой мотивацией к стандартизации научного языка в филологической сфере, формированию прозрачности терминов, а также развитию научного стиля в крымскотатарскоязычной коммуникации. Разрабатываемая лексикографическая система состоит из модулей: части речи, синонимы, антонимы, омонимы, фразеология, синтаксис и терминологическая лексика. Комплексная методика отбора терминологии и моделирование терминосистемы на морфосинтаксическом, словообразовательном, дефинитном и категориальном уровнях определяют типологические принципы лексикографической параметризации терминосистемы по филологии. Структура модуля «терминологическая лексика» представлена разнонаправленными подмодулями, среди которых можно выделить филологию, юриспруденцию, математику, физику и другие. Подходы, примененные в разработке этой системы универсальные и могут быть использованы при разработке лексикографических систем других тюркских языков. Статья содержит информацию об одном из этапов создания лексикографической системы «Русско-крымскотатарских лингвистических соответствий»: описание когнитивно-коммуникативной модели терминосистемы «филология» для «Русско-крымскотатарского словаря лингвистических соответствий». Практическая применимость проекта состоит в создании рабочей модели электронной русско-крымскотатарской терминологической базы по лингвистике и литературоведению, основанной на лексикографической параметризации

терминов. Возможность интеграции словаря в интернет-пространство, вход для запроса пользователя и вход для редактирования позволяют постоянно совершенствоваться, наполнять базу данных, а затем, при необходимости, конвертировать ее в новую версию электронного словаря или в словарь бумажного типа. Предпринятый проект по определению параметров русско-крымскотатарского терминологического словаря направлен на создание интегрированной системы многоязычных словарей филологической тематики. Целевой аудиторией многоязычной лексикографической системы по филологии являются студенты и преподаватели филологических факультетов университетов, а также переводчики научной литературы на русском и крымскотатарском языках.

Ключевые слова: компьютерная лексикография, лексикографическая система, терминосистема, крымскотатарский язык, филология, литературоведение, лингвистика, когнитивно-коммуникативная модель терминосистемы, лингвистические соответствия

Lemara Selendili

V.İ.Vernadski ad. Kırım Federal Universiteti, Filologiya İnstitutu
Filologiya elmləri doktoru

Kırım

<https://orcid.org/0000-0002-9253-3386>

lemara2002@gmail.com

“Rus - Kırım-tatar uyğunluq lüğəti”nin Filoloji-terminoloji sisteminin koqnitiv-kommunikativ modeli

Xülasə

Məqalədə təqdim olunan leksikoqrafik layihənin aktuallığı bir çox amillərlə izah olunur. Əsas olanlar bunlardır: Kırım-tatar dilində terminoloji sistemlərin inkişafına təkan verəcək funksiyalarının olmaması və mövcud terminologiyanın öyrənilməməsi. Məsələn, az sayda mövcud Kırım-tatardilli elmi əsərlərdə və Kırım-tatar dili və ədəbiyyatı üzrə dərsliklərdə qeydə alınmış kırım-tatar dilinin filoloji məlumatları. Layihənin nəzəri əhəmiyyəti və yeniliyi rus və Kırım-tatar dillərində (türk dillərində) çoxdilli elmi ünsiyyətdə filoloji terminologiyanın öyrənilməsinin mədəni və maarifləndirici dəyəri ilə müəyyən edilir. Terminoloji sistemlərin anlaşılınması həm ümumən türk dünyası, həm də xüsusilə Kırım-tatar dili üçün aktuallığını qoruyan qlobal problemdir. Hazırda mədəniyyətlərarası elmi və elmi-texniki kommunikasiya aspektində terminologiya və terminoqrafyanın öyrənilməsinə marağın artmasına baxmayaraq, humanitar elmlərin terminoloji sistemi, xüsusən də filoloji terminlər hələ də diqqətdən kənar qalır. Onlar praktik olaraq ümumi lüğətə çevrilmir ki, bu da onları elmi-texniki tərəqqi ilə ayaqlaşaraq ana dilində danışanların təbii gündəlik həyatına daxil olan elmi-texniki terminologiyadan ayırır. İnanırıq ki, Kırım-tatar dilçiliyi və ədəbiyyatşünaslığına aid terminlərin elektron resursda sistemləşdirilməsi filologiya sahəsində elmi dilin standartlaşdırılması üçün bir növ motivasiya rolunu oynayacaq. Kırım-tatar dilində ünsiyyət zamanı terminlərin şəffaflığını artırmaq və elmi üslubu inkişaf etdirmək üçün hazırlanan leksikoqrafik sistem aşağıdakı modullardan ibarətdir: nitq hissələri, sinonimlər, antonimlər, omonimlər, frazeologiya, sintaksis və terminoloji lüğət. Terminologiyanın seçilməsi və terminoloji sisteminin morfosintaktik, sözyaratma, müəyyən və kateqoriya səviyyələrində modelləşdirilməsinin kompleks metodologiyası filologiyada terminoloji sistemin leksikoqrafik parametrləşdirilməsinin tipoloji prinsiplərini müəyyən edir. “Terminoloji lüğət” modulunun strukturu çoxistiqamətli alt modullarla təmsil olunur ki, onların arasında filologiya, hüquq, riyaziyyat, fizika və başqalarını qeyd edə bilərik. Bu sistemin işlənilməsində istifadə olunan yanaşmalar universal xarakter daşıyır və digər türk dillərinin leksikoqrafik sistemlərinin işlənməsində istifadə oluna bilər. Məqalədə “Rus - Kırım-tatar linqvistik yazışmaları”nın leksikoqrafik sisteminin yaradılmasının mərhələlərindən biri

haqqında məlumat verilmişdir: “Rus - Krım-tatar linqvistik yazışmalar lüğəti” üçün “filoloji” terminologiya sisteminin koqnitiv-kommunikativ modelinin təsviri. Layihənin praktik tətbiqi terminlərin leksikoqrafik parametrləşdirilməsinə əsaslanaraq dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq üzrə elektron rus – krım-tatar terminoloji məlumat bazasının işçi modelinin yaradılmasından ibarətdir. Lüğətin internet məkanına inteqrasiyası, istifadəçi sorğuları, giriş və redaktə üçün giriş imkanı bizdən daim bazanı təkmilləşdirməyə, verilənlər bazasını doldurmağa və lazım olduqda, onu elektron lüğətin yeni versiyasına və ya kağız lüğətə çevirməyi tələb edir. Rus – Krım-tatar terminoloji lüğətinin parametrlərinin müəyyənləşdirilməsi layihəsinin məqsədi filoloji mövzular üzrə çoxdilli lüğətlərin vahid sistemini yaratmaqdır. Filologiya üzrə çoxdilli leksikoqrafik sistemin hədəf auditoriyası universitetlərin filologiya fakültələrinin tələbələri və müəllimləri, həmçinin rus və Krım-tatar dillərində elmi ədəbiyyatın tərcüməçiləridir.

Açar sözlər: kompüter leksikoqrafiyası, leksikoqrafik sistem, terminologiya sistemi, Krım-tatar dili, filologiya, ədəbiyyatşünaslıq, dilçilik, terminologiya sisteminin koqnitiv-kommunikativ modeli, linqvistik uyğunluqlar

Lemara Selendili

Institute of Philology of the Crimean
Federal V.I. Vernadsky University
Doctor of Philological science
Crimea

<https://orcid.org/0000-0002-9253-3386>
lemara2002@gmail.com

Cognitive-Communicative Model of the Terminology System "Philology" for the "Russian-Crimean Tatar Dictionary of Linguistic Correspondences"

Abstract

The relevance of the lexicographic project presented in the article is explained by many factors. The main ones are: the absence of functions of the Crimean Tatar language that would motivate the development of terminology systems in the Crimean Tatar language and the lack of study of existing terminological, for example, philological data of the Crimean Tatar language, recorded in a small number of existing Crimean Tatar-language scientific works and textbooks on the Crimean Tatar language and literature. The theoretical significance and novelty of the project is determined by the cultural and educational value of the study of philological terminology in multilingual scientific communication in Russian and Crimean Tatar languages (Turkic languages). The lack of study of terminology systems is a global problem that remains relevant both for the Turkic world in general and for the Crimean Tatar language in particular. Despite the fact that at present there has been an increased interest in the study of terminology and terminography in the aspect of intercultural scientific and scientific-technical communication, the terminology systems of the humanities, in particular philology, still remain outside the scope of scientific attention. Philological terms practically do not pass into the category of commonly used vocabulary, which distinguishes it from scientific-technical terminology, which, keeping pace with scientific and technical progress, enters into the natural everyday life of native speakers. We believe that the systematization of terms on Crimean Tatar linguistics and literary studies in the electronic resource will be a certain motivation for the standardization of scientific language in the philological sphere, the formation of transparency of terms, as well as the development of scientific style in Crimean Tatar-language communication. The lexicographic system being developed consists of modules: parts of speech, synonyms, antonyms, homonyms, phraseology, syntax and terminological vocabulary. The complex methodology of terminology selection and modeling of the terminology system at the morphosyntactic, word-formation, definitive and categorical levels determine the typological

principles of lexicographic parameterization of the terminology system in philology. The structure of the module "terminological vocabulary" is represented by multidirectional submodules, among which we can highlight philology, jurisprudence, mathematics, physics and others. The approaches used in the development of this system are universal and can be used in the development of lexicographic systems of other Turkic languages. The article contains information about one of the stages of creation of the lexicographic system of "Russian-Crimean Tatar linguistic correspondences": description of the cognitive-communicative model of the terminology system "philology" for the "Russian-Crimean Tatar dictionary of linguistic correspondences". The practical applicability of the project consists in creation of a working model of the electronic Russian-Crimean Tatar terminological database on linguistics and literary studies, based on lexicographic parameterization of terms. The ability to integrate the dictionary into the Internet space, login for user requests and login for editing allow us to constantly improve, fill the database, and then, if necessary, convert it into a new version of the electronic dictionary or into a paper dictionary. The undertaken project on defining the parameters of the Russian-Crimean Tatar terminological dictionary is aimed at creating an integrated system of multilingual dictionaries on philological topics. The target audience of the multilingual lexicographic system on philology are students and teachers of philological faculties of universities, as well as translators of scientific literature in Russian and Crimean Tatar languages.

Keywords: *computer lexicography, lexicographic system, terminosystem, Crimean Tatar language, philology, literary studies, linguistics, cognitive and communicative model of the terminosystem, linguistic accordance's*

Введение

На протяжении многих лет мы работаем над созданием лексикографической системы «Русско-крымскотатарских лингвистических соответствий». Разрабатываемая лексикографическая система состоит из модулей: части речи, синонимы, антонимы, омонимы, фразеология, синтаксис и терминологическая лексика. Структура модуля «терминологическая лексика» представлена разнонаправленными подмодулями, среди которых можно выделить филологию, юриспруденцию, математику, физику и другие. Подходы, примененные в разработке этой системы универсальные и могут быть использованы при разработке лексикографических систем других тюркских языков. Подходы, примененные в разработке этой системы универсальные и могут быть использованы при разработке лексикографических систем других тюркских языков.

Исследование

Цель нашей работы состоит в разработке когнитивно-коммуникативной модели терминосистемы для создания модуля по филологии в структуре словаря специальной лексики прототипа русско-крымскотатарской лексикографической базы: «Русско-крымскотатарского словаря лингвистических соответствий», а также подготовке на этой основе компьютерной инструментальной системы и комплекса электронных словарей по филологической терминологии: русско-крымскотатарского и крымскотатарско-русского.

Данного проекта объясняется многими факторами. Главными из них являются: отсутствие функций крымскотатарского языка, которые бы мотивировали развитие терминосистем на крымскотатарском языке и неизученность уже существующих терминологических, например, филологических данных крымскотатарского языка, зафиксированных в небольшом количестве имеющихся крымскотатарско язычных научных работ и учебников по крымскотатарскому языку и литературе.

Неизученность терминосистем – это глобальная проблема, которая остается актуальной как для тюркского мира в целом, так и для крымскотатарского языка, в частности.

Несмотря на то, что в настоящее время возрос интерес к изучению терминологии и терминографии в аспекте межкультурной научной и научно-технической коммуникации, терминосистемы гуманитарных наук, в частности, филологии, до сих пор остаются за

пределами научного внимания (Жуков, 2014).

Никитина С.Е. считает, что «Множественность существования лингвистического объекта, очевидная теоретическая нагруженность любых лингвистических терминов, наличие исключений из установленных лингвистических закономерностей, проверяемость многих гипотез вне рамок дисциплины - всё это делает лингвистику крайне сложным объектом для логико-философского рассмотрения» (Никитина, 1987, с. 20-21). По мнению автора, «фиксировать смысл и референцию терминов затруднительно из-за включения компонента «смысл» в объект исследования» (Никитина, 1987, с. 20-21).

Теоретическая значимость и новизна проекта определяется культурно-образовательной ценностью исследования филологической терминологии в многоязычной научной коммуникации на русском и крымскотатарском языках (тюркских языках). Эмирова А.М. отмечает «существующие сегодня словари очень ярко иллюстрируют бедственное состояние крымскотатарского языкознания», а «только на базе представительных словарей, отражающих все параметры языковой системы, возможно объективное научное описание и изучение какого-либо языка» (Эмирова, 1997). Нет современных словарей академического типа, энциклопедических словарей, тезаурусов, идеографических словарей, толкового словаря и др.

Термины, в отличие от лексики естественного языка, имеют предопределенное конкретное значение, они должны быть ёмкими и однозначными (Жуков, 2012).

Филологические термины практически не переходят в разряд общеупотребительной лексики, что отличает ее от научно-технической терминологии, которая, шагая в ногу с научно-техническим прогрессом, входит в естественный обиход носителей языка. Считаем, что систематизация терминов по крымскотатарской лингвистике и литературоведению в электронном ресурсе, явится некой мотивацией к стандартизации научного языка в филологической сфере, формированию прозрачности терминов, а также развитию научного стиля в крымскотатарской язычной коммуникации. Прежде всего, надо регламентировать понятия, на которые мы будем опираться в процессе описания филологических терминов: термин, терминосистема, когнитивно-коммуникативная модель.

«Термин – это элемент терминосистемы, представляющий собой слово или словосочетание, именуемый профессионально-научное понятие, относящееся к какой-либо специальной области знания человека» (Авербух, 1986, с.38-50).

«Под «терминосистемой» понимается совокупность терминов определенной области деятельности, образующих особый пласт лексики, которая характеризуется сложившейся системой внутренних отношений: материальных и семантических, парадигматических и синтагматических» (Шарикова, Червякова).

Практическая применимость проекта состоит в создании рабочей модели электронной русско-крымскотатарской терминологической базы по лингвистике и литературоведению, основанной на лексикографической параметризации терминов. Возможность интеграции словаря в интернет-пространство, вход для запроса пользователя и вход для редактирования позволяют постоянно совершенствоваться, наполнять базу данных, а затем, при необходимости, конвертировать ее в новую версию электронного словаря или в словарь бумажного типа.

Данный проект по систематизации терминологии модуля «филология» русско-крымскотатарского словаря специальной лексики учитывает специфику тезаурусного моделирования (Фролова, Ел. ресурс). Комплексная методика отбора терминологии и моделирование терминосистемы на морфосинтаксическом, словообразовательном, дефинитном и категориальном уровнях определяют типологические принципы лексикографической параметризации терминосистемы по филологии.

Когнитивно-коммуникативная модель терминосистемы. Табанакова В.Д. со ссылкой на А.С. Герда отмечает, что «идеографическое описание термина непосредственно связано с таким широко используемым в литературе понятием, как системное описание. Системный анализ, системное описание, систематизация терминологии сегодня однозначно признается

всеми терминологами-прикладниками как необходимый этап лексикографического описания. При этом систематизация терминов понимается не в узком значении упорядочения списка терминов и определений при составлении рекомендуемых терминологических сборников, издаваемых КНТТ, но в более широком смысле – анализ всего комплекса сложившихся понятий в той или иной области знания и построение системы этих понятий, т.е. логико-понятийное моделирование терминосистемы, представляющее собой частный случай моделирования научных знаний и знаний о мире» (Табанаква, 2001, с.108; Герд, 1988, с.114-123).

Разработка логико-понятийной модели словаря предполагает построение концептуальной модели модуля «филология». Для этого необходимо создание онтологической сети из двух взаимосвязанных, но противопоставленных тезаурусов, в основу которых будут положены формальные модели понятийной структуры предметных областей филологии: «лингвистики» и «литературоведения» (Бова, Лещанов, 2014, с. 1-7; Скороходько, 1994, с.1-9).

Учитывая направление словаря от русского к крымскотатарскому, сначала на основе Государственного стандарта будет создан одноязычный тезаурус (Тезаурус информационно-поисковый одноязычный, 1980), затем на его основе из существующей терминологии, а также с учетом перспективы заполнения словаря и руководствуясь ГОСТом 7.24 – 2007 (СИБИД, 2006), будет создан тезаурус крымскотатарской части.

Термины, подлежащие нашему рассмотрению, извлечены методом сплошной выборки из научных статей, учебников, учебных пособий по крымскотатарскому языку и литературе для вузов и школ с углубленным изучением крымскотатарского языка. Нами составлен словник, параметры описания единиц которого и тезаурусные модели в будущем позволят обработать большой массив научного материала в полуавтоматическом или автоматическом режиме. Таким образом, мы, в надежде на успех, пойдем от обратного: создавая электронный лексикографический источник по терминосистеме филологической области, описывая параметры его единиц, дополняя и совершенствуя, сможем создать современный крымскотатарский словарь терминов по филологии бумажного типа.

Филология рассматривается как целостная структура, состоящая из двух подсистем: лингвистики и литературоведения. Каждая из подсистем представляет собой иерархию элементов внешних и внутренних уровней, обеспечивающих функционирование подсистем внутри целостной структуры. Для описания подсистем используется научная терминология, отражающая внутриуровневые, разноуровневые, внутрисистемные, межсистемные, межотраслевые и междисциплинарные отношения.

Отбор и анализ терминов для описания существующей филологической терминологии на крымскотатарском языке производится в следующем порядке:

1. Группируются имеющиеся грамматические, лексикографические, лексические, словообразовательные, фонетические понятия и объединяются в подсистему лингвистических терминов; на перспективу выстраиваются блоки понятий внутренней (по разделам крымскотатарского языкознания) и внешней лингвистики: общей лингвистики, теории языкознания, фонетики, фонологии, лексикологии, этимологии, семантики, лексикографии, орфографии, морфологии, синтаксиса, лингвистики текста, сравнительно-сопоставительной лингвистики, стилистики, фразеологии, истории языкознания, переводоведения, психолингвистики, клинической лингвистики, антропологической лингвистики, биоллингвистики, нейролингвистики, семиотики, прагматики, когнитивной лингвистики, лингвофилософии, диалектологии, лингвогеографии, лингвокультурологии, социоллингвистики, этнолингвистики, прикладной лингвистики, математической лингвистики, структурной лингвистики, компьютерной лингвистики, язык и религия и блоки в соответствии с классификацией языков мира: языки народов Российской Федерации, славянские языки, германские языки, романские языки, языки народов Азии, Африки, аборигенов Америки и Австралии, тюркские языки, финно-угорские языки, иранские языки, кавказские языки,

балтийские языки, монгольские языки, семитские языки;

2. Группируются имеющиеся научные понятия по крымскотатарской литературе периода Золотой Орды, по народной литературе периода Крымского ханства (художественное творчество и письменная народная поэзия) (Усеинов, 2004, с.329-331), средневековой крымскотатарской литературе (XV-1783), периода «Черного века» (1783-1893), литературе 1905-1917 гг., литературе 20-х годов XX в., литературе 30-х годов XX в., литературе 60-х годов XX в., литературе 70-х годов XX в., литературе 80-х годов XX в., литературе 90-х годов XX в. (Программа вступительного испытания...), устному народному творчеству, литературе дальнего зарубежья, крымскотатарскому литературному переводу, истории литературы, литературной критике, журналистике, фольклористике, теории литературы и объединяются в подсистему литературоведческих терминов; на перспективу выстраиваются блоки понятий внешнего литературоведения, которые включают в себя научные понятия теории литературы, анализа текста произведения, литературы древнего мира, фольклора, всемирной литературы, литературы народов России, древней общетюркской литературы, литературы периода Караханидов, общетюркской литературы XIII- XII вв.

Термин (включая научно-технические термины и термины организационно-распорядительной документации) — это единица какого-либо конкретного естественного или искусственного языка (слово, словосочетание, аббревиатура, символ, сочетание слова и букв-символов, сочетание слова и цифр-символов), обладающая в результате стихийно сложившейся или особой сознательной коллективной договоренности специальным терминологическим значением, которое может быть выражено либо в словесной форме, либо в том или ином формализованном виде и достаточно точно и полно отражает основные, существенные на данном уровне развития науки и техники признаки соответствующего понятия. Термин — слово, обязательно соотносимое с определенной единицей соответствующей логико-понятийной системы в плане содержания (Будилева, 1990).

К особенностям термина относится:

1) системность; 2) наличие дефиниций (т.е. научных определений) для большинства терминов; 3) тенденция к моносемичности в пределах своего терминологического поля, т.е. терминологии данной науки, дисциплины или научной школы (поэтому такие термины, как «функция» в математике, физиологии и лингвистике, принято называть межотраслевыми омонимами); 4) отсутствие экспрессии; 5) стилистическая нейтральность (Лингвистический энциклопедический словарь, 1990).

Выводы

Настоящая статья содержит описание когнитивно-коммуникативной модели терминосистемы модуля «Филология» для «Русско-крымскотатарского словаря лингвистических соответствий». Следующим шагом будет описание лексической параметризации лингвистических и литературоведческих терминов крымскотатарской филологической лексики. Предпринятый проект по определению параметров русско-крымскотатарского терминологического словаря направлен на создание интегрированной системы многоязычных словарей филологической тематики. Целевой аудиторией многоязычной лексикографической системы по филологии являются студенты и преподаватели филологических факультетов университетов, а также переводчики научной литературы на русском и крымскотатарском языках.

Литература

1. Жуков, О.Р. (2014). К вопросу о сопоставлении гуманитарных и естественнонаучных терминов [Электронный ресурс] // Бюллетень медицинских интернет-конференций]. Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-sopostavlenii-gumanitarnyh-i-estestvennonauchnyh-terminov>.

2. Никитина, С.Е. (1987). Семантический анализ языка науки. Наука. - 112 с.
3. Эмирова, А.М. (1997). Крымскотатарская лексикография: современное состояние и перспективы развития [Электронный ресурс]// Культура народов Причерноморья: Научный журнал. – Симферополь, – №3 сентябрь.- Режим доступа: <http://turkology.tk/library/161>.
4. Жуков, О. Р. (2012). К вопросу о специфике терминов лингвистики и литературоведения (сопоставительный анализ) [Электронный ресурс]// Научный диалог, №12).- Режим доступа:<http://cyberleninka.ru/article/n/k-voprosu-o-spetsifike-terminov-lingvistiki-i-literaturovedeniya-sopostavitelnyy-analiz>
5. Авербух, К.Я. (1986). Терминологическая вариантность // Вопросы языкознания. №6. с.38-50.
6. Шарикова, Л.А, Червякова Т.А. Тезаурусный метод обработки терминосистем [Электронный ресурс].- Режим доступа: <http://www.sworld.com.ua/konfer26/73.pdf>
7. Фролова, Н. Г. Метод тезаурусного моделирования как способ упорядочения научной терминологии [Электронный ресурс].- Режим доступа: <http://rudocs.exdat.com/docs/index-391598.html>
8. Табанакова, В.Д. (2001). Идеографическое описание научной терминологии в специальных словарях: Дис. докт. филол.н.: 10.02.21/ Табанакова Вера Дмитриевна; Тюменский государственный университет.- Тюмень.- 288с.
9. Герд, А.С. (1988). Логико-понятийное моделирование терминосистем и машинный фонд русского языка // Отраслевая терминология и ее структурно-типологическое описание. – Воронеж: ВГУ. – с. 114 – 123.
10. Бова, В.В., Лещанов Д.В. (2014). Построение модели терминосистемы предметных знаний на основе онтологий // Информатика, вычислительная техника инженерное образование. – No 1(16).- с.1-7
11. Скороходько, Э.Ф. (1994). Компьютерный анализ и корректирование системы терминов на основе сетевого моделирования // Научно-техническая информация. Серия 2. Информационные процессы и системы. Ежемесячный научно-технический сборник.- №2. - С.1-9.ISSN 0548-0027
12. Тезаурус информационно-поисковый одноязычный, (1980). Правила разработки, структура, состав и форма представления. ГОСТ 7.25-80. от 31 декабря 1980 г. N 6340
13. «СИБИД», (2006). Тезаурус информационно-поисковый многоязычный. Состав, структура и основные требования к построению». Стандартиформ.
14. Усеинов, Т. (2004). Крымскотатарская народная литература периода Крымского ханства // Культура народов Причерноморья. – №54. – 329-331.-Режим доступа: <http://www.aNaurt.com/qrt/coNteNt/krymskotatarskaya-NarodNaya-literatura-perioda-krymskogo-haNstva>
15. Программа вступительного испытания в аспирантуру по специальной дисциплине /Составители: Усеинов Т.Б, Юнусов Ш.Э.- Режим доступа: http://www.crimea.edu/str_praz/aspiraNt/programma/31-yazyk.pdf
16. Будилева, О.Н. Эксплицитная подача метаязыка географии [Электронный ресурс]. - Режим доступа: http://cNit.ssau.ru/iatp/work/budileva/glava_1_1.htm
17. Термин // Лингвистический энциклопедический словарь, (1990). / Гл. редактор В.Н. Ярцева.-М.: Советская энциклопедия, [Электронный ресурс].- Режим доступа: <http://tapemark.Narod.ru/les/508c.html>

Поступило: 05.04.25

Принято: 07.06.25

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/10/54-58>

Həcər Hüseynova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Filologiya elmləri doktoru
Bakı, Azərbaycan
<https://orcid.org/0000-0002-3223-427X>
hacerhuseynova@mail.ru

I Türkoloji Qurultay və Bəkir Çobanzadə

Xülasə

Bu məqalədə 1926-cı ildə Bakıda keçirilmiş I Türkoloji Qurultayın tarixi əhəmiyyəti və görkəmli türkoloq alim Bəkir Çobanzadənin həmin qurultaydakı rolu tədqiq olunur. Qurultay türk xalqlarının elmi, dilçilik və mədəni inteqrasiyası üçün mühüm hadisə olmuşdur. Bəkir Çobanzadə qurultayda türk dillərinin qrammatik quruluşu, orfoqrafiya problemləri, vahid əlifba məsələsi və terminologiyanın unifikasiyası ilə bağlı vacib çıxışlar etmişdir. Onun dilçilik baxışları türk dillərinin müqayisəli tədqiqinə əsaslanır və milli dil şüurunun formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Məqalədə həmçinin Çobanzadənin türk dünyasında elmi nüfuzu və qurultayın türkologiyanın inkişafına verdiyi töhfələrə diqqət yetirilmişdir. Qurultayda sovet məkanında yaşayan türkdilli xalqların tanınmış alimləri, ziyalıları və dilçiləri iştirak edirdilər. Onlardan biri də görkəmli azərbaycanlı alim, professor Bəkir Çobanzadə idi. I Türkoloji Qurultay təkcə sovet türkologiyası tarixində deyil, ümumilikdə türk dünyasının dil və mədəniyyət tarixində mühüm hadisə idi. Bu mötəbər elmi forumda Bəkir Çobanzadənin rolu və xidmətləri öz aktuallığını bu gün də qoruyur. Onun elmi irsi, dil siyasəti və türk dillərinin inkişafı istiqamətində atdığı addımlar türkoloji fikrin inkişafında mühüm mərhələ təşkil edir. 2026-cı ildə Azərbaycanda Birinci Türkoloji Qurultayın 100 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı həmin böyük tarixi hadisənin türk xalqlarının gələcək inkişafında uğurlu, tarixi bir addım olduğunu vurğulamağa yönəldilmişdir.

Açar sözlər: Türkoloji Qurultay, Bəkir Çobanzadə, türk dilləri, dilçilik, vahid əlifba, türkologiya, tarix

Hajar Huseynova
Azerbaijan State Pedagogical University
Doctor of philological sciences
Baku, Azerbaijan
<https://orcid.org/0000-0002-3223-427X>
hacerhuseynova@mail.ru

The First Turkological Congress and Bekir Chobanzade

Abstract

This article explores the historical significance of the First Turkological Congress held in Baku in 1926 and the prominent role of the distinguished Turkologist Bekir Chobanzade in that event. The congress was a major step in fostering scientific and cultural unity among Turkic peoples. Chobanzade delivered important speeches which were addressing issues such as the grammatical structure of Turkic languages, orthographic reforms, a unified alphabet and terminology standards. His linguistic perspective relied on comparative-historical analysis and played a vital role in shaping national language consciousness. The article also highlights Chobanzade's academic authority within the Turkic world and the congress's contribution to the development of Turkology as a scientific

discipline. The congress was attended by well-known scientists, intellectuals and linguists of the Turkic-speaking peoples living in the Soviet space. One of them was the prominent Azerbaijani scientist, professor Bekir Chobanzadeh. The First Turkological Congress was an important event not only in the history of Soviet Turkology, but also in the history of language and culture of the Turkic world in general. The role and services of Bekir Chobanzadeh in this prestigious scientific forum remain relevant today. His scientific heritage, language policy and the steps he took towards the development of Turkic languages constitute an important stage in the development of Turkological thought. The Decree of the President of the Republic of Azerbaijan on the holding of the 100th anniversary of the First Turkological Congress in Azerbaijan in 2026 is aimed at emphasizing that this great historical event was a successful, historic step in the future development of the Turkic peoples.

Key words: *Turkological Congress, Bekir Chobanzade, Turkic languages, linguistics, unified alphabet, Turkology, history*

Giriş

XX əsrin əvvəlləri türk xalqlarının milli oyanışı, mədəni dirçəlişi və elmi əməkdaşlıq təşəbbüslərinin yüksəliş dövrü kimi xarakterizə olunur. Bu baxımdan, 1926-cı ildə Bakıda keçirilmiş I Türkoloji Qurultay türkdilli xalqların dil, mədəniyyət və elm sahəsində birgə gələcəyini müzakirə etdikləri ilk genişmiqyaslı beynəlxalq toplantı olmuşdur. Qurultay yalnız bir elmi hadisə deyil, həm də türk dünyasının mədəni-intelektual həmrəylik səviyyəsinin bariz nümunəsi idi.

(https://az.wikipedia.org/wiki/Birinci_T%C3%BCrkoloji_Qurultay)

Çar Rusiyası dönəmində türkdilli xalqların dili, mədəniyyəti və maarifi uzun müddət təzyiqlərə məruz qalmış, türkologiya isə, əsasən, Avropa mərkəzlərində, Rusiyada və Osmanlıda inkişaf etmişdi. 1917-ci il oktyabr inqilabından sonra SSRİ ərazisində yaşayan türklər üçün nisbi imkanlar yaransa da, bu imkanların uzunmüddətli və sistemli şəkildə reallaşması üçün vahid elmi platformalara ehtiyac duyulurdu. Məhz bu ehtiyac nəticəsində I Türkoloji Qurultay təşkil olundu (Baytursun, 1926, s.28).

Tədqiqat

Qurultayın keçirilmə məqsədi və tarixi əhəmiyyəti. 1926-cı ilin fevral ayında Bakıda baş tutan I Türkoloji qurultay türk dünyası üçün elmi, mədəni və ideoloji baxımından olduqca əhəmiyyətli hadisə idi. Bu qurultay türk xalqları arasında dil birliyinin yaradılması, ortaq yazı sisteminə keçid və türk dillərinin elmi səviyyədə öyrənilməsi istiqamətində ilk addımlardan biri oldu.

I Türkoloji Qurultay 26 fevral – 6 mart 1926-cı il tarixlərində Bakı şəhərində baş tutdu. Qurultayın əsas məqsədi Sovet İttifaqında yaşayan türk xalqlarının ortaq əlifba məsələsini müzakirə etmək, eləcə də türk dillərinin təsnifatı, orfoqrafiyası və qrammatikası ilə bağlı elmi mövqeləri ortaya qoymaq idi.

(M.F.Köprülüzadə, Ə.Hüseyinzadə, S.Mümtaz)

Qurultayda 100-dən artıq nümayəndə iştirak etmişdi və onların sırasında türk dillərinin aparıcı tədqiqatçıları da yer alırdı (Dehqan, 2013, s.56). Qurultayın keçirilməsində əsas məqsəd nə idi?

1. Türkdilli xalqların dilinin ortaq istiqamətdə inkişaf etdirilməsi;
2. Əlifba islahatı və latın qrafikasına keçidin müzakirəsi;
3. Türk xalqları arasında elmi əlaqələrin qurulması və möhkəmləndirilməsi;
4. Ortaq terminoloji baza və linqvistik standartların yaradılması və s.

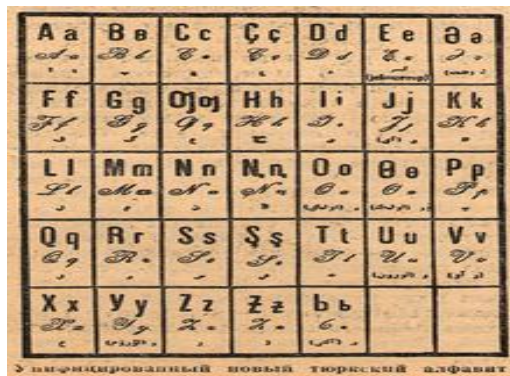
Sözsüz ki, türk xalqları, türk dövlətləri üçün ortaq layihələrin həyata keçirilməsi planlaşdırıldığı üçün bu məclisdə həmin xalqların nümayəndələrinin iştirakı vacib idi.

Məlum olduğu kimi, qurultayda müxtəlif ölkə və bölgələrdən – Azərbaycan, Türkiyə, Türkmənistan, Qazaxıstan, Özbəkistan, Tatarıstan, Krım, Sibir, Dağıstan və s. türk regionlarından 100-dən artıq alim və nümayəndə iştirak etmişdir. Onların sırasında tanınmış türkologlar, dilçi alimlər, ziyalılar və maarifçilər var idi. Bəkir Çobanzadə, Əhməd Baytursun, Səməd Ağamalıoğlu, Hüseyin Cavid kimi simalar bu qurultayın ideya daşıyıcıları olmuşlar.

Qurultayda ən çox müzakirə olunan məsələlərdən biri latın qrafikasına keçid idi. Bu keçid bir tərəfdən elmin və maarifin inkişafı üçün vacib sayılırdı, digər tərəfdən isə türk xalqları arasında ortaq kommunikasiya platforması yaradacağı düşünülürdü. Müzakirələr nəticəsində latın əlifbası əsasında ortaq türk əlifbasının yaradılması da qərara alındı (Əliyev, 2006).

Bu qurultay təkcə dilçilik sahəsində deyil, etnoqrafiya, folklor, ədəbiyyat və mədəni irsin tədqiqi baxımından da böyük əhəmiyyət daşıyırdı. Qurultay türkologiyanın yeni mərhələsini – milli əsaslı, lakin beynəlmiləl dəyərlərə əsaslanan yanaşma modelini ortaya qoydu. Elmlə ideologiyanın çarpazlaşdığı bu dövrdə qurultay həm sovet rəhbərliyi tərəfindən nəzarət edilən, həm də ziyalılar tərəfindən həyata keçirilən ikili xarakter daşıyırdı (Zeynalov, 2011). Qurultaydan sonra bir sıra mühüm hadisələr baş verdi:

- Bir sıra türkdilli respublikalarda latın qrafikalı əlifbaya keçid sürətləndi.

Latın qrafikalı ilk türk əlifbası

- Türk dillərinin təsnifatı və elmi əsaslandırılması istiqamətində ilk sistemli yanaşmalar ortaya çıxdı.

- Türkologiya sahəsində beynəlmiləl elmi əməkdaşlıq genişləndi.

- Bir çox türkoloq alimlər üçün bu qurultay elmi mövqelərinin gücləndirilməsi baxımından mühüm platforma oldu.

Qurultay iştirakçılarının sonrakı fəaliyyəti fəciəvi olmuşdur. Onun işində iştirak edən 100-dən artıq iştirakçı sonradan pantürkizmdə ittiham edilərək represiyaya uğramışdır. Əksər alim və mütəfəkkirlər həbs və fiziki məhvlə üzləşdilər. Qurultayın mühüm nəticəsi olan türk xalqlarının latın qrafikalı əlifbayə keçidi isə 1939-cu ildə ləğv edilmiş və Sovet Birliyi ərazisində yaşayan türk xalqları üçün kütləvi olaraq kiril əlifbalı yazı tətbiq edilmişdir (Tahirzadə, 2002, s.89).

Təəssüf ki, 1930-cu illərin repressiya siyasəti bu elmi yüksəlişin qarşısını aldı. Qurultayda iştirak edən bir çox alim, o cümlədən Bəkir Çobanzadə, Əhməd Baytursun, Hüseyn Cavid və başqaları repressiyaya məruz qaldılar, türkologiya isə ideoloji təzyiqlər altında inkişaf etməyə məcbur edildi. Elə ümumi şəkildə deyə bilərik ki, türkologiya özü repressiyaya məruz qaldı. Lakin görkəmli türkoloqlarımızın I Qurultayda qoyduqları elmi və milli əsaslar bu gün də müasir türkologiyanın bünövrəsini təşkil edir.

Qurultayda adlarını yuxarıda qeyd etdiyimiz alimlər və digər 100-ə qədər türkoloq iştirak etmiş, türk dillərinin müxtəlif istiqamətlərində məruzələr etmişdilər. onlardan biri də Bəkir Çobanzadə olmuşdur (Quliyev, 1990, s. 36).

Bəkir Çobanzadənin I Türkoloji Qurultayda xidmətləri. 1926-cı ilin fevral ayında Bakıda keçirilən I Türkoloji Qurultay türk dünyasının elmi və mədəni həyatında dönüş nöqtəsi oldu. Bu mötəbər tədbir türk dillərinin elmi əsaslarla öyrənilməsi və ortaq bir yazı sistemi yaradılması istiqamətində ilk ciddi addım idi. Qurultayda iştirak edən ziyalılar arasında Azərbaycanın görkəmli türkoloqu, professor Bəkir Çobanzadə mühüm rol oynamışdır. O, həm təşkilati, həm elmi, həm də ideoloji baxımdan qurultaya böyük töhfələr vermişdir.

Qurultayda sovet məkanında yaşayan türkdilli xalqların tanınmış alimləri, ziyalıları və dilçiləri iştirak edirdilər. Onlardan biri də görkəmli alim, professor Bəkir Çobanzadə idi.

Tarixi əhəmiyyətli I Türkoloji qurultayda Bəkir Çobanzadənin müxtəlif istiqamətli çıxış və təklifləri olmuşdur.

Həmin istiqamətlərə aşağıdakıları nümunə göstərə bilərik:

Orfoqrafiya və terminologiya məsələləri. Çobanzadə qurultayda dil islahatları, terminologiyanın standartlaşdırılması və latın qrafikasına keçid məsələlərində elmi əsaslandırmaqlar vermişdir. O, türkdilli xalqlar arasında dil birliyinin yaradılması üçün vahid əlifbanın vacibliyini vurğulayırdı. Onun çıxışları, əsasən, qrammatik meyarların elmi sistemləşdirilməsinə yönəlmişdi. “Dilimizin gələcəyini təmin etmək üçün onun əsaslarını möhkəmləndirmək, elmi prinsiplərlə təhlil etmək və ortaq terminoloji sistem qurmaq mütləqdir”, – Bəkir Çobanzadə (Sultanov, 2010. s.106).

Latın qrafikasına keçid təşəbbüsləri. Qurultayın əsas gündəm məsələlərindən biri latın qrafikasına keçid idi. Bəkir Çobanzadə bu təşəbbüsü qətiyyətlə dəstəkləmiş, latın qrafikasının türk dillərinin fonetik strukturlarına daha uyğun olduğunu vurğulamışdır. O, bu dəyişikliyin təhsildə, mətbuatda və elmdə dilin inkişafına xidmət edəcəyini elmi dəlillərlə əsaslandırırırdı.

Elmi çıxışlar və təqdimatlar. Çobanzadə qurultayda “Türk dillərinin təsnifatı və dil qohumluğu” mövzusunda da məruzə ilə çıxış etmişdir. O, türkdilli xalqların dilləri arasında oxşar və fərqli cəhətləri elmi cəhətdən təhlil etmiş, bu dillərin ümumtürk dili kontekstində öyrənilməsinin zəruriliyini önə çəkmişdir. Onun təqdimatları qurultay iştirakçıları tərəfindən böyük maraqla qarşılanmış və elmi müzakirələrin əsas istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir (Mahmudov, 2014, s. 49).

Qurultayda qəbul olunan qərarlarda Çobanzadənin rolu. Qurultayın yekun qərarlarında, xüsusilə latın qrafikasına keçidlə bağlı qətnamədə Bəkir Çobanzadənin elmi yanaşmalarının əhəmiyyəti aydın görünməkdədir. Qurultay nəticəsində SSRİ məkanında yaşayan türkdilli xalqların bir çoxu mərhələli

şəkildə latın əlifbasına keçməyə başlamışdı və bu prosesdə Çobanzadənin nəzəri və praktik töhfəsi danılmazdır (I Türkoloji Qurultayın Materialları, 1926, s.132).

Tarixi I Türkoloji Qurultay yalnız bir elmi simpoziyum deyil, türk xalqlarının ortaq gələcəyinə dair mühüm strateji sənəd kimi qiymətləndirilməlidir. Qurultayda səsləndirilən ideyalar, qəbul olunan qərarlar və elmi nəticələr türkologiyanın müstəqil elmi sistem kimi formalaşmasına və milli-mədəni identikliyin qorunmasına xidmət etmişdir (Perviy Vsesoyuzniy tyurkoloqiçeskiy syezd, 1926, s. 68).

1926-cı ildə keçirilmiş I Türkoloji Qurultay təkcə sovet türkologiyası tarixində deyil, ümumilikdə türk dünyasının dil və mədəniyyət tarixində mühüm hadisə idi. Bu mötəbər elmi forumda Bəkir Çobanzadənin rolu və xidmətləri öz aktuallığını bu gün də qoruyur (İmanov, 1927, s.14). Onun elmi irsi, dil siyasəti və türk dillərinin inkişafı istiqamətində atdığı addımlar türkoloji fikrin inkişafında mühüm mərhələ təşkil edir. I Bakı Türkoloji Qurultayının işıqlı və gələcəyə yönələn ideyaları bu gün də yaşayır və həyata keçir (Nağısoylu, 2016).

Ədəbiyyat

1. Baytursun,Ə. (1926). Qurultay çıxışları. Türkologiya Arxivı.
2. Dehqan,M. (2013). "Bəkir Çobanzadənin türkologiyadakı rolu", Türk Dünyası Araşdırmaları, №1, s. 45–58.
3. Əliyev, A. (2026). Azərbaycan türkologiyasının inkişaf yolları. Elm.
4. Zeynalov,Q. (2011). Bəkir Çobanzadə və türkoloji irs. Şərq-Qərb.
5. Tahirzadə, Ə. (2002). *Salman Mümtaz (Tərcümeyi-hal oçerki)*. Kür.
6. Quliyev, M. (1990). Bəkir Çobanzadə və türkoloji düşüncə. Maarif.
7. Sultanov, H. (2010). Türkoloji görüşlər və Çobanzadə. Nurlan.
8. Mahmudov, N. (2014). Türkoloji Qurultaylar və milli oyaniş. Elm və Təhsil.
9. I Türkoloji Qurultayın Materialları. (1926). Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.
10. Stenoqrafiçeskiy otçet. (1926). Perviy Vsesoyuzniy tyurkoloqiçeskiy syezd. 26 fevralya – 5 marta 1926 q. Bakı: Bakinskiy raboçiy.
11. İmanov, H. (1927). Birinci Türkoloji Qurultay, 7 noyabr "Yeni yol" qəzetinə əlavə.
12. https://az.wikipedia.org/wiki/Birinci_T%C3%BCrkoloji_Qurultay
13. Nağısoylu, M. (2016). I Türkoloji qurultay-tarixə düşmüş əlamətdar hadisə.
14. <https://science.gov.az/az/news/open/3334>

Daxil oldu: 24.02.25

Qəbul edildi: 04.04.25

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/10/59-69>

İbrahim Yoldaşev

Nizami adına Özbəkistan Millî Pedagoji Üniversitesi

Filoloji bilimler doktoru

Taşkent, Özbəkistan

<https://orcid.org/0009-0002-7982-2324>

ibrohimyuldashev0101@gmail.com

Millet dili – millet medeniyeti. Dil ve kelimeler kaderi

Özet

Makalede dil ve kültür meseleleri ele alınmıştır. Her dil, tarihî gelişimi süresince toplumla birlikte gelişip olgunlaşır. Özbek dili de bundan istisna değildir. Özbek dili, kendi gelişim sürecinde diğer dillerden birçok kelimeyi almış, aynı zamanda diğer dillere de kendi kelimelerinden vermiştir. Makalede bu durumlarla ilgili bilimsel tahlil sonuçları aktarılmıştır. Ayrıca, Özbek ve Türk dillerindeki bazı terimlerin etimolojik tahlili hakkında da tartışma yürütülmüştür. Bazı terimlerin etimolojik tahlilinde Yusuf Has Hacib'in "Kutadgu Bilig"i ve Mahmud Kaşğarlı'nın "Dîvânu Lugat-it Türk" eserlerine dayanılmıştır. Yazar, her dilin kendi vatanı olduğunu temellendirir. Dilin varlığı, o dilin sahibi olan milletin de varlığını ve onun ebediliğini temin ettiğini; ayrıca dilin toplumsal bir olgu olarak toplumun gelişimiyle uyumlu bir şekilde ilerlediğini vurgular. Her dil, tarihî gelişimi boyunca hem iç hem dış kaynaklardan yararlanarak söz varlığını zenginleştirir ve geliştirir. Dil gelişiminin bu genel kuralı, Özbek dili için de geçerlidir. Bu kurala göre, mevcut dil katmanları temel alınarak yeni kelimeler türetilmiş, mevcut kelimelerin anlamları genişletilmiş, bazı kelimelere ek anlamlar kazandırılmış ve halk şivelerinden farklı dönemlerde, ihtiyaç doğrultusunda kelimeler edebî dile dahil edilmiştir. Özbekçe söz varlığının zenginleşmesinde iç kaynaklar önemli bir rol oynasa da, dünyadaki hiçbir dil sadece kendi iç kaynaklarına dayanarak gelişemez; Özbek dili için de yalnızca kendi kelime hazinesi yeterli değildir. Dış kaynaklar, Özbekçe söz varlığının zenginleşmesi ve mükemmelleşmesinde önemli bir rol oynar. Genel olarak, dünyada hiçbir dil diğerlerinden tamamen izole şekilde gelişemez. Bu nedenle, herhangi bir dilin söz varlığında, o dil ile ilişkili olan diğer dillerin unsurlarının bulunması gibi konular ele alınmıştır.

Anahtar kelimeler: dil ve kültür, Yusuf Has Hacib, "Kutadgu Bilig", Mahmud Kaşğarî, "Divânu Lugat-it Türk", Ali Şir Nevayi, "Muhakemetü'l-lugateyn", Özbek edebiyatı, Türkoloji, Türkçe, Özbek dili, millet, ruh, bekat, alt, uyalı telefon, qulaqçin, kulaklık, damla, o'qituvchi, hopitmaq, döner, моваруу

İbrahim Yoldaşov

Nizami adına Özbəkistan Milli Pedagoji Universiteti

Filologiya elmləri doktoru

Daşkənd, Özbəkistan

<https://orcid.org/0009-0002-7982-2324>

ibrohimyuldashev0101@gmail.com

Millət dili – millət mədəniyyəti. Dil və kəlmələrin taleyi

Xülasə

Məqalədə dil və mədəniyyət məsələlərinə toxunulur. Hər bir dil öz tarixi inkişafı boyu öz cəmiyyəti ilə bərabər inkişaf edir, püxtələşir. Özbək dili də istisna deyil. Öz inkişafı zamanı özbək dili başqa dillərdən çoxlu sözlər götürmüş və başqa dillərə də sözlər qatmışdır. Məqalədə bu məsələlərlə bağlı elmi təhlillərin nəticələri təqdim olunur. Bundan əlavə, özbək və türk dillərindəki

bəzi terminlərin etimoloji təhlili ilə bağlı müzakirələr aparılır. Bəzi terminlərin etimoloji təhlili Yusuf Has Hacibin “Kutadqu Bilig” və Mahmud Kaşğarının “Divanü Lügət-it Türk” əsərlərinə əsaslanır. Müəllif iddia edir ki, hər bir dilin öz vətəni var. O, vurğulayır ki, bir dilin varlığı onda danışan millətin varlığına və əbədiliyinə təminat verir; bundan əlavə o, dilin sosial hadisə kimi cəmiyyətin inkişafı ilə ahəngdar şəkildə irəlilədiyini vurğulayır. Hər bir dil öz tarixi inkişafı boyu həm daxili, həm də xarici mənbələrdən istifadə edərək lügət ehtiyatını zənginləşdirir və inkişaf etdirir. Dil inkişafının bu ümumi qaydası özbək dilinə də aiddir. Bu qaydaya əsasən, mövcud dil qatları əsasında yeni sözlər alınır, mövcud sözlərin mənalari genişləndirilir, bəzi sözlərə əlavə mənalari verilir, xalq şivələrindən olan sözlər müxtəlif dövrlərdə və ehtiyaca uyğun olaraq ədəbi dilə daxil edilir. Özbək söz ehtiyatının zənginləşməsində daxili imkanlar mühüm rol oynasa da, dünyada heç bir dil yalnız daxili imkanları əsasında inkişaf edə bilməz; özbək dili üçün təkə öz lüğəti kifayət deyil. Özbək dili lüğətinin zənginləşməsində və təkmilləşdirilməsində xarici resurslar həlledici rol oynayır. Ümumiyyətlə, dünyada heç bir dil başqalarından tam təcrid olunmuş şəkildə inkişaf edə bilməz. Buna görə də hər hansı bir dilin lügət tərkibində həmin dilə aid olan digər dillərdən olan elementlərin olması kimi məsələlərə toxunulmuşdur.

Açar sözlər: dil və mədəniyyət, Yusuf Has Hacib, "Kutadgu Bilig", Mahmud Kaşğari, "Divanü Lügət-it Türk", Əlişir Nevayi, "Muhakemetü'l-lugateyn", Özbək ədəbiyyatı, Türkologiya, Türk, Özbək dili, Millət, Can, Bekat, Alt, Yataq Telefonu, Qulaqçın, Qulaqlıq, Rotalis, Drop Müəllifi

İbrahim Yoldaşev

Nizami National Pedagogical University of Uzbekistan

Doctor of philological sciences

Tashkent, Uzbekistan

<https://orcid.org/0009-0002-7982-2324>

ibrohimiuldashv0101@gmail.com

The Language of a Nation – the Culture of a Nation the Fate of Language and Words

Abstract

This article addresses issues of language and culture. Every language develops and matures together with society throughout its historical evolution. The Uzbek language is no exception. In the course of its development, Uzbek has borrowed many words from other languages, while also contributing its own words to them. The article presents the results of scientific analysis related to these phenomena. The etymological analysis of certain terms in Uzbek and Turkish languages is also discussed. In conducting the etymological analysis of some terms, reference was made to Yusuf Khas Hajib's “Kutadgu Bilig” and Mahmud al-Kashgari's “Divanü Lügət-it Türk”. The author argues that every language has its own homeland. The existence of a language ensures the existence and perpetuity of the nation to which it belongs, and also emphasizes that language, as a social phenomenon, develops in harmony with the progress of society. Every language, throughout its historical development, enriches and expands its vocabulary by drawing on both internal and external sources. This general rule of language development also applies to the Uzbek language. According to this rule, new words have been derived on the basis of existing language layers, the meanings of existing words have been expanded, some words have acquired additional meanings, and at different periods, as needed, words from dialects have been incorporated into the literary language. Although internal sources play an important role in enriching the vocabulary of Uzbek, no language in the world can develop relying solely on its own internal resources; likewise, the Uzbek language cannot be sustained by its own vocabulary alone. External sources play an important role in the enrichment and refinement of the Uzbek lexicon. In general, no language in the world can develop completely isolated

from others. For this reason, issues such as the presence of elements from related languages in the vocabulary of any given language are addressed.

Keywords: *language and culture, Yusuf Khass Hajib, Kutadgu Bilig, Mahmud al-Kashgari, Divānu Lugāt-it-Türk, Alisher Navoi, Muhakemat al-Lughatayn, Uzbek literature, Turkology, Turkish language, Uzbek language, nation, spirit, bekat (bus stop), alt (down/under), mobile phone, headphones, drop, teacher, hopitmaq (to instill/to assimilate), döner, comrade*

Giriş

Dil ve kültür meselesi çok eski zamanlardan beri son derece güncel konulardan biri olmuştur. Çünkü dil aracılığıyla her milletin ahlakı, edebi, maneviyatı, kültürü ve toplumda millet olarak ne derece yer tutgani bilinmiştir. Bu sebeple ulu atamız Yusuf Has Hacib “Edebin başı dildir” dememiştir. Büyük Nevayi ise “Hamse”yi yazarak, Özbek dilini edebi bir dil olarak dünya sahnesine çıkardı, yüceltti. Uluğ Nevayi’nin dediği gibi: “Dile dikkat – halka dikkattir”.

Tedqiqat

Tarihten biliyoruz ki, X–XI. yüzyıllarda ülkemizde meydana gelen uygarlık neticesinde kültürel hayat en yüksek zirvesine çıktı. Özellikle şehir ve köylerde yerleşik hayatın çoğalması sonucunda bez, ipek dokumacılığı, boyacılık, çömlekçilik, kâğıtçılık, kuyumculuk, marangozluk, ayakkabıcılık, terzilik gibi zanaatların bazı alanları, ayrıca madencilik ürünleri olarak demircilik; sulama sisteminin döneme uygun şekilde kurulmasıyla da tarım, bahçecilik ve hayvancılık olağanüstü derecede gelişti. Bu alanların gelişmesinde temel güç olan hammadde sağlayıcı meslek sahipleri de ortaya çıktı. Bunun sonucunda ticaret genişledi, milletler ve kavimler arasında karşılıklı iletişimin artmasıyla dillerarası ilişkiler de çoğaldı. İşte böyle bir kültürel hayatın yükselişi sonucunda ülkede tarihî, tıbbî, tabiî ve edebî eserlerle birlikte iki büyük filolojik eser de meydana geldi: Yusuf Has Hacib’in “Kutadgu Bilig”i ve Mahmud Kaşğarî’nin “Divānu Lugāt-it Türk”ü. “XI. yüzyılın büyük şairi ve âlimi Yusuf Has Hacib tarafından yazılan “Kutadgu Bilig” eseri, Orta Asya halklarının, özellikle de Özbek halkının uzak geçmişini ilmî temelde aydınlatmak için ne kadar önemli ise, aynı zamanda Özbek edebiyatı ve dili tarihini incelemek için de son derece mühimdir. “Kutadgu Bilig” hacim bakımından büyük, tür bakımından ise o dönem için yepyeni ve ilk eserdur. Bu yüzden yazar, eserin dili (edebi dil) üzerinde büyük bir titizlik göstermiştir. “Kutadgu Bilig”in dili, o dönemde özel bir aşamaya yükselmiş yazı dili – edebi dilin örneğidir” (Махмуд Кошғарий, 1960, s. 8-9).

İkinci büyük eser olarak andığımız Mahmud Kaşğarî’nin “Divānu Lugāt-it Türk”üdür. Dildeki yerin ilişkilerde ne kadar önemli olduğunu derinden idrak eden âlim Mahmud Kaşğarî, iletişim dilindeki çeşitlilikleri ortadan kaldırmak amacıyla bu eserini yazdı. Onun paha biçilmez “Divānu Lugāt-it Türk” eseri, o dönemin kültürel hayatında ve dilbilim tarihinde ayrı bir sayfa açtı. Bu eser, kendi devri için büyük bir olay olduğu gibi, Türkoloji bilimi sahasında da ilk örnek oldu. Mahmud Kaşğarî Türkoloji ilminin ilk üstadı oldu, Türkolojinin özel bir bilim dalı olarak gelişmesine temel attı. Bu yüzden çoktan dünya çapında büyük bir âlim olarak tanındı. Türkologlar, tarihçiler, edebiyatçılar, arkeologlar hâlâ ona ulu bir üstat olarak saygıyla yaklaşmakta ve ona dayanarak çalışmalar yapmaktadır. Bu tanımlar, vatanını ve halkını seven her insana sevinç verir, onlardan örnek almaya teşvik eder.

Orta Çağ kültürel hayatında, özellikle de dünya dilbiliminde Ali Şir Nevayi’nin “Muhakemetü’l-lugateyn” eserinin yeri büyüktür. Nevayi bu eserini 1499’da yazdı. Yani Nevayi, bu eserini hayatının son dönemlerinde – büyük tecrübeler kazanmış, ilmî görüşleri olgunlaşmış, fikri kemale ermiş bir zamanda yazdı. “Muhakemetü’l-lugateyn”, Nevayi’nin ilimdeki büyük keşfidir. Eser, dilbilimde yeni alanların temelini atması, dil incelemesine yeni yöntemler getirmesiyle önemlidir. Nevayi, bu eseriyle dünya dilbiliminde ilk defa dillerin tipolojik olarak incelenmesi alanını açtı, onları karşılaştırmalı olarak inceleme işini başlattı. Nevayi eserinde farklı ailelere ait iki dil – Türkçe ve Farsçayı karşılaştırarak tipolojinin leksik-semantik, fonolojik, morfolojik yönlerini geliştirdi” (Алишер Навоий, 2017, s. 4-5).

Görüldüğü üzere, dilin kültürel hayattaki yeri her zaman belirgin olmuştur. Yukarıda sözünü ettiğimiz üç büyük atamızın eserlerinin ortaya çıkışında da bu mesele, yani dil ve kültür meselesi başlıca ölçüt olmuştur.

“Halkımız bağımlı durumda yaşarken, ana dilimizin hareket alanı son derece kısıtlanmış, ona olan resmî ilgi neredeyse yok olma derecesine gelmişti. Fakat vatansever insanlarımız o şartlarda bile dilimize olan sevgilerini gönüllerinin derinliklerinde saklab geldiler. Ana dilimizin geleceği tehlike altında kalan ağır bir durumda, cesur yurttaşlarımız Ali Şir Nevai'nin ruhundan destek aldılar” (Қодиров, 2010, s.3). Bugün ülkemizde her alanda büyük değişimler, reformlar yapılmaktadır. Sayın Cumhurbaşkanımız Şevket Mirziyoyev'in doğrudan teşebbüsleriyle büyük Özbekistan'ın büyük geleceğini temin etme yolunda yüksek hedeflere ilerlemekteyiz. Dünya çapında son derece karmaşık bir durum yaşanırken, her birimizin yapılan reformlara katkı sağlamak için gayret göstermemizi zamanın kendisi talep etmektedir. Bu yurt, bu toprak ve onun yetiştirilmiş evlatları çok eski zamanlardan beri dünya kültürünün gelişmesine büyük katkılar sunmuştur. Kaynaklarda belirtildiği gibi, “Uygarlık, Yunanistan'da estetik, Hindistan'da din, Avrupa'da maddî-tekniik gelişim, Turan'da ise ahlak şeklinde ortaya çıkmıştır... Kadim Turan'da ahlaka büyük önem verilmiştir. Yüce insani fazilet, insanın milletine bakılmaksızın tüm varlıkların efendisi olarak değer görmesi, manevî olgunluk ve kemal, adalet, insaf, iman gibi nitelikler yaşamın başlıca anlamı olarak anlaşılmıştır” (Жўпаев, 1998, s. 106-107). İyi biliyoruz ki, ülkemizde ahlak meselesi son derece kapsamlı, derin, eşsiz bir kavram olarak değer görmüştür. “Anlamli ve güzel konuşabilmek, söz denizindeki uygun ve uygunsuz dalgaları fark edebilmek, sözün yerini bilmek, konuşma kavrayışı ve feraseti, ölçülü söz adabı gibi nitelikler Turan'da insanın genel ahlakının, manevî olgunluğunun temel direklerinden sayılmıştır” (Махмудов, 1999, s. 43). Demek ki, dil ve konuşma meselesi eskiden beri milletin maneviyatı ve kültürünün gelişmesinin başlıca unsurlarından biri olmuştur. Ana dilimizin geleceğini temin etmek – halkımızın kültürünü korumaktır, onun ebediliğini sağlamak ise bugün için özellikle önemlidir. Zaman bunu talep etmektedir.

Biilindiği gibi, her bir dilin kendi Vatani olmuştur. Tabii ki Özbekçe'nin vatani Özbekistan'dır. Onun bir edebî dil olarak ebediy yaşayabilmesini ta'min edebilecek yurt, Onu koruyan, geliştiren ve yaşatan tek vatan Özbekistan'dır. Demek ki, Özbek dilinin vatani Özbekistan'dır. Özbek halkı bu dilin sahibidir. Dünyanın neresinde yaşarsa yaşasın, kendini Özbek bilen her kişi bu dilin sahibi ve koruyucusudur. Ana dilini sevdiği, onun geleceği ve gelişimi için önem verdiği sürece, ona olan sevgisini ve bağlılığını gösterir... Elbette, Özbek halkı hakkında söz açıldığında, daima muhterem yazarımız Prof.Dr.Abduqahhar İbrahimov'un “Biz Kim, Özbekler” kitabında dile getirdiği fikirler aklıma gelir. Kitabın “Sözbaşı”sında şöyle yazar:

“1967 yılının dekabr ayında taqdir taqazasi ile hizmet seferi yo'llanmasıyla Moskova'ya gitmiştim. “Bukinist” (eski kitaplar) dükkânlarını dolaşırken “The World Encyclopedia Dictionary Book” (Dünya Ansiklopedik Sözlüğü) adıyla, ABD'nin Chicago şehrinde 200 bin adet basılan, fakat Özbekistan'a ulaşmayan, Sovyetler Birliği'nde ise oldukça nadir sayılan bu iki ciltlik kitabı çok pahalı olmasına rağmen satın aldım. Kitapta Özbekler hakkında şöyle yazılmıştı: “ÖZBEK – dünya halkları arasında ilklerden olup, Türk halkları arasında ilk olarak yerleşik hayata geçen, medeni bir yaşam süren, dünya uygarlığına katkıda bulunan millet...”. Yaklaşık 60 yıl önce Prof.Dr. Abduqahhar İbrahimov'un hayatında gerçekleşen bu olayı – milletimiz hakkında önemli bir bilgiyi, bir takdiri – Özbekistan bağımsızlığını kazanmadan önce açıklamak, ondan yararlanmak ve yaymak için ne ihtiyaç ne de imkân vardı. Bunu yazarın kendisi de vurgulamaktadır. Dünya çapında böylesine yüksek bir takdire layık görülen Özbek halkı ve onun ana dili, yakın zamana kadar tarih boyunca ulaştığı makam ve itibarı tam olarak görebildi mi? Anadilin toplumdaki yeri hangi seviyede oldu?

Dil ve toplum kavramları anlam bakımından farklı olsa da, birbirine sıkı sıkıya bağlıdır. Dili halk yaratır ve o da toplumun gelişimiyle uyum içinde gelişir. Halkın kültürel ve sosyo-tarihî gelişimi her şeyden önce dilde iz bırakır. Bu sebeple, toplumdaki her türlü değişim, önce dilde yansır. Bu yasa, dil ve toplum kavramlarının ne kadar bağlantılı olduğunu gösterir. Bu yakınlığı daha açık ifade etmek için şunu anlamak yeterlidir: eğer biz Alişir Nevai'nin eserlerini okursak, Nevayi'nin yaşadığı

dönemle “sohbetleşiriz”. Nevayi’nin kullandığı kelimeler o dönemden yankı verir. Onda *banka*, *otobüs*, *araba*, *telefon*, *futbol*, *monitör* gibi kelimeler hiç bulunmaz, bulunması da mümkün değildir. Çünkü o dönemde böyle kavramlar yoktu. Nevayi’de ise *kâtip*, *kalemzan*, *hüsnihat*, *kilk*, *hokka* gibi kelimeleri okuruz ve bunlar Nevayi’nin yaşadığı döneme aittir. Toplum geliştikçe, içindeki değişimlere paralel olarak yeni kavramlar ve onları ifade eden yeni kelimeler ortaya çıkmaya devam eder. Demek ki, dil her zaman toplumla aynı nefesi paylaşır.

Dile dair ifadeler farklı olsa da, gerçek şu ki, dil son derece kutsal ve saygıdeğerdir. Dil, insanı şekillendiren, gelişime yön veren, akıl nimetlerini ifade eden ve düşüncenin çiçek açmasına kapılar aralayan eşsiz bir bağıdır. Böyle büyük bir saygı ve itibara layık olan dillerin geçmişi elbette ki bir değildir. Tarih sahnesinde Özbek dili de birçok zorlukla karşılaşarak günümüze ulaşmıştır. Zira denir ki: “Dil, bir milletin ruhudur; dil ölürse, millet de yok olur”. Bunun örnekleri az mı? Avrupa dillerinin oluşumunda öncü dil olan büyük Latince tamamen yok olmuştur; Doğu dillerinin atası olarak adlandırdığımız Sanskritçe de sona ermiştir. Yakın bölgelerimizde geniş çapta yayılan Soğd dili, Pehlevi ve Pafion dillerinin geçmişini hatırlayalım. Kuzey Amerika’daki Algonkin dillerinin alt gruplarına giren Massachusett ve Mohican dillerinin kaderi de yok olmakla sonuçlanmıştır. Antik Babil’de yaygın olan Akad dili, M.Ö. III. yüzyıldan M.S. IV. yüzyıla kadar Batı Asya’da yaşayan Aramilerin dili, ayrıca antik Fenike dili ve Mısır dili temelinde ortaya çıkan Kıptî dili de tarih sahnesinden silinmiştir. Bu nedenle, dilimizin bugünkü gelişimi ve dünya dilleri arasındaki hak ettiği yeri için sayısız şükretmeliyiz. Elbette, dilimiz de tarih boyunca pek çok sınavdan başarıyla geçmiştir. Dil, dünya dilleri okyanusuna karışana kadar bazen hızlı ve coşkulu aktı, bazen tarih yolundaki engellerle karşılaşp hızını yavaşlattı; engelleri aşarak kendi yolunda okyanusa doğru ilerledi. Dilimizin günümüze kadar sağlam ve gelişmiş şekilde gelmesinin en temel nedeni, öncelikle halkımızın kendi ana dilini canı gibi sevmesi, koruması ve değer vermesidir.

Bu konuda bin yıl önce büyük bilginimiz Mahmud Kaşgarî şöyle demiştir:

“Tanrı, devletin güneşini Türkler (Özbekler) için yarattı. Gökyüzünü de onların topraklarına uygun şekilde çevirdi. Onları Türk (Özbek) olarak adlandırdı, toprak sahibi yaptı, onları zamanımızın hakanları kıldı. Zamanın işlerini onların ellerine teslim etti, halkı yönetti, onları doğru yolda yürütmeye uygun kıldı. Onlara ait kişileri üstün kıldı. Onlara ait kişiler amaçlarına ulaştı, zalimlerin felaketinden kurtuldu. Oklarından korunmak için onların davranışlarını sıkı tutmak her akıllı kişiye yakışır ve uygundur. Onlara yakın olmanın en temel yolu ise, dillerinde konuşmaktır; çünkü o dili konuşanlara iyi kulak verirler, kendilerini yakın tutarlar, zarar vermezler. Hatta o dil sayesinde başkalarının günahlarını da affederler” (Махмуд Кошғарий, 2016, s. 6).

Kaşgarî’nin bin yıl önce söylediği bu sözlerden görüldüğü gibi, halkımız tarih boyunca ana dilini seven, onun mühibi olan, kutsal bilen ve değer veren bir toplum olmuştur. Halkımızın bu özellikleri sayesinde dilimiz tüm tarihsel sınavlardan başarıyla geçerek bugünkü aydın günlere ulaşmıştır. Milletimizin binlerce yıllık dil sevgisini ve dil saygısını bugün de tam olarak gözlemleyebiliriz.

Dikkat edin: eğer bir harici bir ülkede yabancı dilde, o ülkenin dilinde güzel bir konuşma yapsanız ya da sohbet etseniz, kimse şaşırmaz, sanki o dili bilmek sizin için şartmış gibi davranırlar. Ama bir yabancı misafir bizim ülkemizde herhangi bir etkinlikte dilimizde, belki de sadece birkaç kelimeyle “Selamun aleyküm, sevgili dostlar” dese, biz yerimizden kalkıp onu alkışlarız. Konuşmanın ardından onunla yüz yıllık dostmuş gibi sıcak bir ilişki kurarız. Çünkü bu huy bize binlerce yıl önce miras kalmıştır. Demek ki, tarih boyunca ana dilimize tutkunuz. Böyle olması da gerekir. Özbek dilinin memleketi, vatanı – Özbekistan’dır; devlet olarak onu koruyan, gelişmesini ve yasal temellerini tam olarak sağlayan da yine bu memlekettir. Şimdi görevimiz, yüzyıllar boyunca halkımız tarafından göz gibi korunan, Kaşgarlı, Navoi gibi büyük atalarımızın hayatlarını adadıkları bu dilin varlığını ve gelişmesini gelecek nesillere aktarmaktır. Çünkü dil – milletin ruhudur; dil yaşarsa, millet de yaşar. Demek ki, bugün de ana dilimiz önündeki sorumluluğumuz artmış, azalmamıştır.

Dil hadisesi – olağanüstü bir hadisedir ki, her dil, kelimeleriyle güzeldir. Bunu bazen fark ederiz, bazen etmeden geçimiz. Bu durumu büyük şairimiz Özbekistan Kahramanı Erkin Vahidov şöyle tanımlar: “Dünyanın en şaşırtıcı, en gizemli ve büyümlü yolculuklarından biri Söz dünyasına yapılan

yolculuktur. Çünkü Söz yaratılışından beri bir mucizedir. Kutsal kitaplarda önce Söz vardı denir. Sözün köküne ulaşan kişi, dünyanın derinliklerine erişmiş gibi bir haz bulur. İnsanlık tarihi, sözlerin kaderinde gizlenmiştir” (Воҳидов, 2014, s.5).

Hiç düşündünüz mü – Özbekçede “bekat” kelimesinin Rusça *остановка* kelimesi ile nasıl bir ilişkisi vardır? Beş ciltlik “Özbek Dilinin Açıklamalı Sözlüğü”nde bu kelime şöyle açıklanmıştır:

“BEKAT:

1.Eskiden yollarda kervanlar ve yolcuların durup dinlendiği özel yer, konak.

2.Posta istasyonu.

3.Yolcuların bir ulaşım aracı (örneğin, otobüs, tramvay veya metro) için inip bindiği belirlenmiş yer.

4.Geçilen yolun belirli aşaması, durağı” (Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 2006, s.214).

Bu açıklamalar anlaşılabilir, ama dilimizde *bekat* anlamına bağlı fiil şekli var mı? Cevap – hayır. Doğru, “Özbek Dilinin Açıklamalı Sözlüğü”nde *beklamoq* kelimesi verilmiş, ancak bu kelimenin *bekitmoq* (kapatmak, gizlemek) anlamında kullanımı gösterilmiştir.

İlginç bir durum: günümüz Türkçesinde *beklemek* fiili vardır, ama anlamı beklemektir. Türkçede Özbekçedeki *kutmoq* fiili kelime olarak mevcut değildir. Daha da ilginç, Türkçede *beklemek* fiili olmasına rağmen isim olarak *bekat* kelimesi yoktur; anlamında *durak* kullanılır (*durak – bekleyiş yeri* anlamındaki *durmak* fiilinden türetilmiş olup, *bekleme yeri*, *durak* anlamlarını ifade eder). Özbekçede ise *beklemek – beklamoq* fiili mevcut olmadan, *bekat* isim olarak vardır. Demek ki, dilimizdeki *bekat* kelimesi eski Türkçedeki *beklemek* fiilinden türetilmiş, yalnızca Özbekçede fiil şekli kaybolmuştur. Tıpkı *yazmak* fiili eskiden Batı Türklere aitken, *bitmek* fiili Doğu Türklere ait olması gibi. Çünkü günümüz Türkçesinde *bitmek* fiilinin *yazmak* anlamı yoktur; daha çok yaranın veya merdanın bitişi anlamında kullanılır.

Bir başka örnek: Özbekçede “ko‘z ostiga olmoq” ifadesi vardır. Anlamı “sahiplenmek, faydalanmak ve benzeri amaçlarla nişanlamak”tır. Örneğin, bir kişi hoşuna giden bir şeyi almak için önceden gözünün altına alır. Türkçede de benzer bir ifade vardır: “göz altına almak”, ama günümüz Türk edebiyatındaki anlamı “tutuklamak veya hapsedmek”tir. Semantik olarak ortak nokta şudur: Özbekçede insan gözü ile “tutar”, Türkçede gerçek anlamda tutuklar, Bu örneklerdeki temel obje Özbekçede *ost*, Türkçede *alt* kelimeleridir. Tıpkı *yozmoq* ve *bitmoq* fiilleri gibi, *ost* Doğu Türk halklarına, *alt* ise Batı Türk halklarına özgüdür.

Bir diğer konu: eski Altın Orda ismi hakkında çeşitli görüşler vardır. Bazı kaynaklarda gerçekten altın işçiliğiyle çok süslü bir saray olarak açıklansa da, başka bir kaynaktaysa *altın* kelimesi eski Türkçedeki *altın* kelimesi ile ilişkilendirilir. Pr.Dr.Qayum Karimov’un kaleme aldığı “Eski Türkçe Sözlük (X–XII yy)”de eski zamanlarda değerli metal, altın, para anlamında *altun* kelimesinin kullanıldığı ifade edilmiştir. Sözlükte *altın* kelimesi şöyle açıklanır:

“ALTIN ost; aşağı, alt; ön; aşağıdaki, alttaki” (Каримов, 2009, s.67). “Divanu Lugatit-Türk”te de aynı görüşler ifade edilmiştir (Махмуд Кошғарий, 1960, s.133). Demek ki eski zamanlarda *altun* ve *altın* kelimeleri farklı anlamlarda kullanılmıştır.

“Özbek Dilinin Açıklamalı Sözlüğü”nde “orda” kelimesi şöyle açıklanmıştır:

“ORDA: 1. Türk ve Moğol halklarında hükümdarın, hanın karargahı, kale” (Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 2008, s.163).

Ayrıca Kaşgarlı, “şahın bulunduğu şehir; orda. Bu nedenle Kaşgar’a Ordukand denir, yani “şahların bulunduğu şehir” demiştir (Махмуд Кошғарий, 1960, s. 145). Açıklamalardan anlaşılacağı üzere, eski zamanlarda tıpkı *başkent* kelimesi gibi, “Altın Orda” da yönetici karargahı – başkent anlamını ifade ediyordu. Ayrıca, dikkatli bakıldığında, altın – değerli bir metal anlamında olup, genellikle yer altından çıkarılan bir maddedir. Bu da gözden kaçırılmamalıdır.

Günümüz dilimizin gelişimiyle ilgili bir başka durum: neden konuşma dilimizde *uyalı telefon* terimini kullanmıyoruz? Son otuz yıldır ki televizyon, radyo bu kelimeyi söylese de, gazeteler ve reklamlar yazsa da halk hâlâ kabul etmedi. Çünkü halkımız *uya* kelimesinin telefona ne ilgisi olduğunu anlayamıyor ve kabul etmiyor. *Uyalı telefon*, eğer kelime denebilirse, Rusçadaki *отовый*

telefon kelimesinin birebir çevirisinden türetilmiştir. O dönemde kelime üreticileri bu birleşik kelimeyi Özbekçe oluştururken, *сотовый* kelimesinin sözlükteki (Russko-uzbekskiy slovar, 1984, s.484). *arı kovani* (arı uyası) anlamını alıp *uyali telefon* ifadesini türettiler. Bilemedik ki, dilin esas hakimi – halktır; halk kabul ederse kelime dilde yaşar, ömrü uzun olur. Dil asla zorlamayı kabul edemez, o da insan gibi özgürlüğe alışmıştır. Hatırlayalım, bir süre *cumhuriyet, nahiye, roznama, tayyara, tayyarahah, vilayet* gibi kelimeleri kullanmaya çalışırken oldukça zorlandık. Aradan çeyrek asır geçti ve *republika, tuman (ilçe), gazete, samolyot (uçak), aeroport (havalimanı), vilayet* kelimeleri hiçbir zorlamaya gerek kalmadan dilimize yerleşti. Peki, *sotoviy telefon* konusunda ne yapılmalıydı? Yolu basitti: Kelime edinmenin temel kurallarından biri – asıl dildeki anlamdan yola çıkarak, edinilen dilde yeni bir kelime oluşturmaktır. Bu telefon, eskisi gibi sabit bir telefondan farklıydı; elde veya cepten taşınabiliyordu. Bu nedenle bu anlamdan yola çıkarak *kol telefonu* veya *çontak telefoni* (cep telefonu) demek uygundur. Zaten halk dili de bu şekilde kullanıyor.

Uzun yıllardır Özbekçede tam yerini bulamayan kelimelerden biri de Rusçadaki *наушник* kelimesinin Özbekçe karşılığı olan *qulaqçindir*. Bir dönem Rusçadaki aslıyla – *наушник* kelimesini edebiyatımızda kullanıyorduk. Günlük konuşmada hâlâ *наушник* diyoruz. Son zamanlarda ise özellikle kitle iletişim araçlarında *qulaqçin* biçimini yaygınlaştırma çabaları artmakta. Ancak nedense bu kelime, tıpkı *uyali telefon* gibi halk diline yerleşmiyor. Neden?

Açıklamadan anlaşıldığı üzere, aşağı sarkan kulakları olan bir tür şapka *quloqchin* olarak adlandırılmaktadır. Yani, *quloqchin* – bir şapkanın türüdür ve diğer şapkalardan farkı, soğuk havalarda aşağıya indirilen kulak parçalarının (kulakçınları değil) bulunmasıdır. Ancak ilk örnekte “Ehson Ertoyev paltosuna sarınarak, *quloqchiniyi* aşağı indirip köyden çıktı” deniyor. Buradan anlaşıldığı üzere, Ehsan Ertayev şapkasının kulak kısmını indirmiş, şapkanın kendisini değil. İkinci örnekte ise durum farklı: “Üzerinde postin, başında *quloqchin*, ayaklarında postinli çizme, boynunda sağlık çantası” ifadesinde *quloqchin* kişinin başındaki şapka olarak yorumlanıyor. 2 ciltlik “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”nda da aynı açıklama verilmiş ve şöyle bir örnek eklenmiş: “*Quloqchinning quloqlarini tushirib olmoq*” (kulak kısmını indirmek). Dolayısıyla bir kez daha vurgulamak gerekir ki, *qulaqchin* kelimesi şapkanın kulak kısmına değil, şapkanın türüne atıfta bulunur. Ancak halk arasında, günlük konuşmada, şapkanın kulak kısmına “*quloqchin*” denmektedir. İşte mesele bu! Bu durum bazılarını karmaşık gelebilir, ancak halk şairimiz Erkin Vohidov’un dediği gibi: “Sözün köküne ulaşan kişi, dünyayı dibine ulaşmış gibi haz alır. İnsanlık tarihi sözlerin parçalarında gizlidir”. Eğer bugün bu tür kelimelerdeki belirsizlikleri çözmezsek, gelecekte ne olur? Bu açıdan bakıldığında, biz istediğimiz gibi Rusçadaki *наушник* yerine *quloqchin* yazsak da halk kabul etmezse, tıpkı *uyali telefon* gibi işe yaramaz kalır. Peki, kardeş Türk dillerinde bu kelimenin karşılığı var mı? Kardeş dillerden olan Türkçede buna *kulaklık* denir ve halk dilinde aktif olarak kullanılır. Genel olarak -lık / -lik eki ile kelime türetme olgusu Türk dilleri tarihinde eskiden beri vardır. Günümüzde de bu ek, Özbekçe kelime türeten en aktif morfemelerden biridir. Örnek olarak, bu ek kök Türkçe kelimelere eklenerek isim ve sıfatların farklı türleri oluşturur; özellikle bu ek, bir iş, uğraş veya nesne için ad oluşturmakta kullanılır. Türkçede *kulak + lık = kulaklık* tam olarak böyle oluşmuştur. Özbekçede de bu ekle “*kiyimlik, yozlik, qishlik, oshlik, urug‘lik*” gibi pek çok kelime türetilmiştir. Bu bakış açısıyla, Özbekçede de *quloqlik* olarak vermek, yani *kulaklık* demek mümkün değil mi? Elbette, yeni bir kelimenin – yani *quloqlik* kelimesinin kullanımı – halkın onu kabul etmesi zaman alacaktır. Ancak “*quloqchin*” kelimesine kıyasla “*quloqlik*” kelimesi, nesne anlamına daha yakın bir terimdir.

Bilimsel araştırmalar açısından, hiçbir eski yazılı kaynaktan *o‘qituvchi* kelimesine rastlamadım. Onun yerine genellikle *ustaz, muallim, mudarris, domla* gibi kelimelerin kullanıldığına şahit oldum. Okulda ve üniversitede okurken ustozlara “*domla*” diye hitap ederdik.

Damla kelimesi, Rus dilbilimci ve tarihçi E. Polivanov’a göre, Arapçada “okumuş, takvâ sahibi insan” anlamındaki *mulla* kelimesine Çince “büyük, ulu” anlamına gelen *da* ön ekinin eklenmesiyle Özbekçede oluşmuş bir kelimedir. Anlamı “büyük ustoz, büyük alim, büyük saygıya sahip öğretmen”dir; yani Mevlana anlamına gelir (Polivanov, 1922, s.116-117).

Vurgulamak gerekir ki, 1960'lı yıllarda ustozlara *damla* diye hitap ettiğimizde, bazı ustozlar sinirlenir ve: “Damla camide olur, bana domla deme!” derlerdi. Biz ise şaşkın bir şekilde, “Damla, mümkün mü?”, “Damla, dışarı çıkabilir miyim?” gibi soruları nasıl ifade edeceğimizi bilemezdik. Düşünün: “O‘qıtuvchi, mümkün mü?” denemezdi. Bizim bölgemizde (Qo‘qan çevresinde) kadın öğretmenlere ise neden bilinmez *apay* kelimesi kullanılırdı. “Apay, mümkün mü?” derdik. Erkek öğretmenlere *damla* kelimesi kullanılırdı. O dönemde *ustad* kelimesinin öğretmene hitap olarak kullanıldığını hatırlamıyorum. Elbette, ortaokulda okuduğumuz 1960-70’li yıllarda da ustaz kelimesi dilimizde vardı; fakat daha çok meslek, sanat veya bilim alanında rehberlik eden usta veya akademik danışman için aktif kullanıldığını düşünüyorum.

Peki o zaman o *‘qıtuvchi* kelimesi dilimize nasıl ve ne zaman girdi? Sorun yerinde bir sorudur. Benim görüşüme göre, geçen yüzyılın başlarında dini meselelerle ilgili baskı ve tutuklamaların arttığı dönemde, aydınlarımız hangi kelime olursa olsun Arapça kelimeleri kullanmaktan çekinmiş olmalı. Hatta evlerinden Arap yazısıyla yazılmış bir kitap çıksa, dini olmasa bile sahibi tutuklanır veya Sibiryaya sürgün edilirdi.

Bu noktada, saygıdeğer ustozumuz, filoloji doktoru, profesör Hamidjon Hamidiy domla’nın anlattığı bir olay aklıma geliyor. Biliyorsunuz, ustad 1935 doğumludur (Allah rahmet eylesin). Ustadın anlattığına göre, o karışık yıllardan bir gün babası sabahın erken saatlerinde genç Hamidjon’u uyandırmış ve bir yere gitmeleri gerektiğini söylemiş. Genç Hamidjon uyuklu gözlerini ovuşturup, babasının peşinden bahçeye çıkmış. Babasıyla birlikte iki ağır hurcu eşeğe yükleyip yola çıkmışlar. Dere kenarına geldiklerinde hurçtaki el yazması kitapları babası suya atmış. Genç çocuk için bu durum doğaüstü görünmüş ve babasından nedenini sormuş. Babası, bunu yapmazsa NKVD görevlilerinin gelerek evi bulacağını ve başına neler geleceğini anlatmış. Ustad bu olayı büyük üzüntüyle hatırlatmıştır. Demek ki, Arapça veya Arapça sanılan kelimeleri kullanmanın riskli olduğu böyle kara bir dönemde, yerine yeni ve modern bir kelime bulma ihtiyacı doğdu. Temel kaynak olarak Rus dili seçildi ve Rusçadaki *учитель* kelimesine başvuruldu. Rusçadaki *учить* fiilinin Özbekçede *o‘qıtmoq* anlamına gelmesi sayesinde, *o‘qıtuvchi* – yepyeni bir kelime doğdu. Başlangıçta *o‘qitğuchi* formu da kullanılmıştır (Jamolxonov, 2019, s.79). Böylece günümüzde de *o‘qıtuvchi* kelimesi yaygın bir şekilde kullanılmaktadır.

Ben büyüyene kadar ya da okulu bitirip Taşkent’e okumaya gelene kadar, konuşma dilimizde *çomilmaq* (yıkılmak, banyo yapmak, suya girmek) fiilini hiç kullanmadık. Onun yerine her zaman *hopitmaq* kelimesini kullandık. Çocukluğumuzda da biz “*hopitishga borardik. Saatlerce hopitardik, ta ki bedenimizin rengi değışene kadar...*”.

Yakın zamana kadar neden *hopitmaq* dediğimizi çok düşündüm. Bu kelimenin *çomilmaq* ile nasıl bir ilgisi vardı ki, biz bölgemizde (Qoqan şehri çevresinde) *hopitmaq* kullanılıyordu, diye kendime defalarca sordum. Özbekçe hazırlanmış hem açıklamalı sözlükleri hem de imla sözlüklerini inceledim; maalesef, bu kelime ve anlamı sözlüklerde yer almıyordu. Her yerde *çomilmaq* geçiyordu. Bu soruya cevap buldum, cevap Mahmud Kaşğari hazretleri tarafından verilmişti. Meslek hayatım boyunca Mahmud Kaşğari’nin “Divanu Lughat-it Türk” eserine defalarca başvurdum. Daha önce iyi dikkat etmemiş olabilirim, ama yakın zamanda çok büyük bir değer keşfetmiş gibi sevindim. Sebebi: Kitabın 1. cildinde çevirmen ve yayına hazırlayan olarak Pr.Dr. S. Mutallibov’un, “XI. yüzyılın büyük filologları ve onların nadir eserleri” başlıklı giriş yazısında *hopitmaq* kelimesi hakkında bilgiye rastladım. Orada şöyle deniyordu: “Mahmud Kaşğari, dil olguları üzerinde uzun ve sabırlı incelemeler sonucunda, dilde harf düşmesi, değışmesi, kaynaşması gibi kuralların varlığını ilk kez tespit etti, bu konularda kurallar oluşturdu ve eserinde gerektiğinde bu özellikleri gösterdi. Dilin fonetik kuralları, dilin tarihsel gelişimiyle uyumlu olarak değışen kelimelerin tarihini incelemek ve kelimelerin etimolojisini belirlemek açısından son derece önemlidir. Örneğin, *çok içmek* anlamındaki kelimenin sadece Qo‘qon şivesinde *hopitmaq* – *çomilmaq* şeklinde kaldığını görüyoruz. Bu durumda, bu kelimenin etimolojisini yalnızca ses değışim kuralları üzerinden belirlemek mümkündür”.

“Divanu Lughat-it Türk”te *opmaq* kelimesinin iki anlamı olduğu açıklanmıştır:

1 – öpmek (Махмуд Кошғарий, 1963, s.143).

2 – içmek (Махмуд Кошғарий, 1963, s.87).

Ama bu kelimenin ikinci anlamı kullanımdan kalkmış. Uzun zamandır bizde sadece birinci anlamı kullanılır. Bu kelimenin ikinci anlamı sadece *hoplamaq*, *hopitmaq* kelimelerinde korunmuş, demek ki *hoplamaq* kelimesinin aslı *öpmek* tir. Bizim zamanımıza kadar kelimenin önüne bir harf eklenmiş şekilde değişerek gelmiş. Mahmud Kaşgarı'nın yazdığı gibi: “... h sesi, Hind halkı ile karışma sonucunda dile girmiş bir sestir” (Махмуд Кошғарий, 1960, s. 9).

Böylece ikinci soruya da cevap buldum: Bu bilgiler, Özbekçe'deki *havuç*, *havlu*, *hokuz* gibi kelimelerin neden Türkçede *h* sesi olmadan, yani *avuc*, *avlu*, *okuz* şeklinde yazıldığı ve telaffuz edildiği konusuna açıklık getirdi. Son yıllarda bağımsız Özbekistan'ın yabancı devletlerle ilişkilerinin daha da yakınlaşması sonucunda, bu dillerden kelime alımı yeni bir aşamaya geçti. Örneğin, Türkiye ile olan gidip-gelişerimizin gelişmesi neticesinde Türklerin sevilen *döner* yemeğiyle birlikte, bu yemeğin adı da ülkemize girdi. Ancak biz bu kelimeyi bazen *danar*, *daner*, bazen *dönar* şeklinde yazıyor ve telaffuz ediyoruz. Acaba doğru mu? Bu kelime bize tamamen yabancı mı? Bu sorulara cevap aramak amacıyla Türkçe *döner* kelimesinin anlamına dikkat çekmek istiyoruz. Bu kelimenin Türkçedeki fiil şekli *dönmek* olup, “dönmek, geri dönmek” anlamlarını ifade eder. Özbekçeye ait sözlüklere bakarsak, bu kelimenin dilimizde mevcut olduğunu görürüz. Örneğin, “Özbek Tili'nin Açıklamalı Sözlüğü”nde *dönmoq* fiiline şu açıklama verilmiştir:

“DÖNMOQ esk. 1 Dönmek, benzemek; Geri dönmek, toparlanmak, değişmek” (Ўзбек тилининг изоҳли луғати, 2006, s. 675).

Doğru, sözlükte de belirtildiği gibi bu kelime eski olsa da, lehçelerimizde yaşamaya devam etmektedir. Aslında, Türkçede bu yemeğin hazırlanış şekline bakarsak, döner et döndürülerek pişirilir. Bu nedenle kardeşlerimiz ona *döner* demişler.

Çocukluk zamanımızda neredeyse unutulmuş bir oyunumuz vardı. Oyunun adını biri *dandırak*, biri *döndirak* derdi. Bana göre doğru olan *döndirak*. Çünkü bu oyun, kamçıya benzer bir çubuğun ucuna ip bağlanmış, ucuna küçük bir tahta top (zoldir veya çiviyle sabitlenmiş) yerleştirilmiş, döndürülerek oynanan bir tür oyundu. Biz bu oyunu sonbahar ve ilkbahar aylarında oynardık. Demek ki *döndirak* kelimesi de tıpkı Türkçedeki gibi, dilimizdeki *dönmoq* (dönmek) fiilinden türetilmiştir. 2021 yılının 12 Kasım tarihli “Özbekistan Edebiyatı ve Sanatı” gazetesinde, sevgili şairimiz Fahriyor'un “Har yaprağı tilloga döngan” başlıklı şiiri yayımlandı (“O‘zbekistan adabiyati va san‘ati” gazetasi, 2021). Bu şiirdeki *döngan* kelimesi, yukarıda bahsettiğimiz *dönmüş* anlamını taşır. Böylece, Özbek şiirinde bu kelime yaşamaktadır. Bu nedenle, dilimizde bu Türk yemeğini *dönar* olarak söylemek ve yazmak uygundur.

Her dil, tarihî gelişimi boyunca hem iç hem dış kaynaklardan yararlanarak söz varlığını zenginleştirir ve geliştirir. Dil gelişiminin bu genel kuralı, Özbek dili için de geçerlidir. Bu kurala göre, mevcut dil katmanları temel alınarak yeni kelimeler türetilmiş, mevcut kelimelerin anlamları genişletilmiş, bazı kelimelere ek anlamlar kazandırılmış ve halk şivelerinden farklı dönemlerde, ihtiyaç doğrultusunda kelimeler edebî dile dahil edilmiştir. Özbekçe söz varlığının zenginleşmesinde iç kaynaklar önemli bir rol oynasa da, dünyadaki hiçbir dil sadece kendi iç kaynaklarına dayanarak gelişemez; Özbek dili için de yalnızca kendi kelime hazinesi yeterli değildir. Dış kaynaklar, Özbekçe söz varlığının zenginleşmesi ve mükemmelleşmesinde önemli bir rol oynar. Genel olarak, dünyada hiçbir dil diğerlerinden tamamen izole şekilde gelişemez. Bu nedenle, herhangi bir dilin söz varlığında, o dil ile ilişkili olan diğer dillerin unsurları bulunur.

Halklar arasındaki karşılıklı ilişkiler sonucunda kelime alışverişi veya karşılıklı kelime edinimi meydana gelir. Çünkü halklar arasında gerçekleşen maddi ve kültürel etkileşimlerle birlikte, bunları ifade eden kelimeler de benimsenir. Dünyadaki birçok dilbilimci, dillerin karşılıklı etkileşimi üzerine çeşitli araştırmalar yapmıştır. Bu araştırmaların çoğunda konuya sosyal, tarihî ve psikolojik açıdan yaklaşılmış; belirli bir dilin tarihini inceleyerek, o dilin gelişimi sürecinde tarihî dönemlerde diğer

dillerin etkisine uğradığı ve bunun sonucunda diller arasında karşılıklı kelime alışverişi meydana geldiği gözlemlenmiştir.

Elbette, diller arasında kelime alışverişinin nicel sonuçları farklı dillerde farklıdır. Dünyada başka bir dilin etkisine hiç maruz kalmamış veya söz varlığını diğer dillerle paylaşmamış bir dil yoktur. Aynı şekilde, canlı bir dil hiçbir zaman başka bir dil ile etkileşim içine girmemeyi garanti edemez. Dünya dillerinin karşılıklı etkileşimde bulunması, birbirlerini etkilemesi ve zenginleştirilmesi, özellikle söz varlığında etkili olması, bilinen bir gerçektir. Halklar arasındaki karşılıklı ilişkiler ve dillerin birbirine etkisi, farklı dönemlerde farklı koşullarda, sosyal, politik ve ekonomik duruma bağlı olarak değişiklik gösterir. Bu etkileşim bazı dönemlerde zayıf, bazı dönemlerde ise güçlü ve etkili olur.

Gerçekten de, tarih boyunca sevgili Özbek dilimiz birçok başka dil ile etkileşimde bulunmuştur. Bu nedenle, Özbek edebî dilinin söz varlığında Eski Uygurca, Soğdca, Çince, Arapça, Moğolca, Fars-Tacikçe ve diğer dillerin unsurları vardır. Bu diller, Özbekçe söz varlığına farklı dönemlerde, farklı derecelerde ve çeşitli yollarla etki etmiştir.

Birçok çalışmada, genellikle diğer dillerden Özbekçeye alınan kelimeler üzerinde durulsa da, Özbekçeden diğer dillere geçen kelimelere daha az dikkat edilmiştir. Önemle belirtmek gerekir ki, Özbek dilimiz, hem akraba hem de akraba olmayan birçok dile kendi kelimelerinden vermiştir. Örneğin, 20. yüzyılda Sovyetler döneminde en yaygın kullanılan kelimelerden biri olan *товаруу* - *tovariş* kelimesinin aslı Özbekçedir. Çoğu kişi buna inanmayabilir, çünkü kelimenin Rusça olduğunu düşünmek daha doğal gelir, ancak tarihî gerçek böyledir (Йўлдошев, 2024, s.35).

İnternette “товарищ” kelimesinin etimolojisini araştırdım ve şunu buldum: “*Bolshoy etimologicheskij slovar, 2013, derleyen M.V. Klimov: “Товаруу — 10–11. yüzyıl, ortak Slav üzerinden Türkçeden, tavar + iş kelimelerinin birleşimi anlamında arkadaş, ilk anlamı ticaret arkadaşı”*. Yani, kelimenin her iki bölümü de aslında Türkçedir: **tavar** (mal, eşya, kumaş) ve **eş** (iş) (arkadaş, ortak). Çoğu zaman **tavar** kelimesinin Rusça olduğunu zannediyoruz ve bunun yerine Arapça **mal** kelimesini kullanıyoruz. Mahmud Kaşğari'nin “*Dîvānu Lugāt-it-Türk*” eserine bakıldığında, **tavar** kelimesinin (mal, eşya, kumaş) eski Türkçede zaten kullanıldığı görülür. *Eş* kelimesi de Kaşğari'de şu şekilde geçer: “*эу – arkadaş, ortak, yoldaş; özel karakterli kişiler için de eşlik denir*” (Махмуд Кошғарий, 1960, s. 89). “*Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*”nde de ona böyle izah verilmişti: “Eş, tr. (benzer, denk, arkadaş, gönüldeş, ortak. etene) ten eş” (Eyuboğlu, 1995, s.245).

Şimdi soru ortaya çıkıyor: Bu kelime Rusçaya nasıl geçmiştir? Düşünün ki, eski zamanlarda Büyük İpek Yolu üzerinden Doğu ile Batı arasındaki ticaret oldukça gelişmişti. Günümüzde herkes malını rahat taşıma araçlarıyla yabancı ülkelere götürüp satamazken, o dönemde kervan hazırlıkları yapılırdı. Örneğin, diyelim ki on ton pamuk ham maddesi toplamak için beş-on tüccar birleşmişti. Büyük bir kervanla Rusya'nın herhangi bir şehrine birkaç gün süren zahmetli bir yolculuk yaparlardı. Malları satışa çıkardıklarında, alıcı olarak gelen Rus tüccar fiyatını sorardı. Örneğin, bir kilo pamuk fiyatı 1 sum olarak belirlenmişti. Rus tüccar eğer 90 tyin teklif ederse, hepsini toptan fiyat üzerinden alacağını söylerdi.

Böyle durumlarda, bizim hemşerimiz, malı getirirken yanında bulunan **товар eşleri** olduğunu, onlarla danışması gerektiğini belirtirdi. Yani, **tavar eşlerini** göstererek, “*Bunlar benim tavar eşlerim (mal üzerindeki ortaklarım, yoldaşlarım)*” derdi. Sonuç olarak, bu kelime sürekli kullanımda olduğu için yavaş yavaş Rusçada *товаруу* şeklini aldı. Zaten Rusçada *товаруу* kelimesi *arkadaş, yoldaş* anlamına gelir. **İş** (eş) kelimesinin aslı Özbekçe olarak, dilimizde *ortak, yoldaş, arkadaş, partner* anlamlarını ifade ettiği görülmektedir. Bu yüzden halkımızda bu kelimeyi içeren birçok isim de mevcuttur: *Eshquvat, Eshqobil, Eshpulat, Eshnazar, Eshniyoz, Eshtemir, Eshturdi* gibi. Dolayısıyla, Rusçadaki *товаруу* kelimesi, aslında Türkçe (Özbekçe) olan **tovar** ve **iş** (eş) kelimelerinin birleşimiyle oluşmuştur, sonucuna varabiliriz. Böylece, Rusça *товаруу* kelimesi, Özbekçe (Türkçe) **tovar** + **iş** kelimelerinin birleşiminden oluşmuştur. Rusçada anlamı “arkadaş, yoldaş” olup, Türkçe kökeniyle örtüşmektedir.

Sonuç

Türk dili bağlantılarından bahsedildiğinde, birçok Özbek atasözü ve deyiminde benzerlikler vardır. Türkçedeki bazı asli Türkçe kelimeler, yüzyıllar içinde Rusça aracılığıyla Özbekçeye geri dönmüştür. Örneğin, Türkçede aktif kullanılan *kerpiç* (tuğla), *ütü* (ütü), *ayva* (ayva) gibi kelimeler, artık Özbekçede Türkçe kökenli olarak değil, Rusça olarak bilinir. Benzer şekilde, Fars-Tacik kökenli *behi* (ayva), *dazmal* (ütü), *g'isht* (tuğla) gibi kelimeler, Özbekçede tamamen benimsenmiş ve aktif olarak kullanılmaktadır.

Türk dili ile ilişkili dil bağlarından söz ederken belirtmek gerekir ki, birçok kelitemizde, atasözlerimizde ve deyimlerimizde benzerlikler ve ortaklıklar vardır. Türkçede aslen Türkçe olan bazı kelimeler vardır ki, bunların bazıları zaman içinde dolaşarak ve Rusça aracılığıyla bize geri gelmiştir. Örneğin, Türkçede aktif olarak kullanılan *kerpiç* (tuğla), *ütü* (ütü), *ayva* (ayva) gibi kelimeler, dilimizde Türkçe kelime olarak değil, maalesef Rusça kelime olarak yorumlanmakta ve kabul edilmektedir. Çoğumuz bu kelimelerin aslında aslen Türkçe olduklarını ve günümüz Türkçesinde hâlen aynı biçimde aktif olarak kullanıldığını bilmeyiz.

Belirtildiği gibi, dil – kültürün aynasıdır. Onda yalnızca insanı çevreleyen varlık ve mevcut yaşam koşulları değil, halkın toplumsal özbilinci, onun mentalitesi, davranışları, millî kimliği, yaşam tarzı, gelenekleri, örf-adetleri, ahlakı, değerleri bütünü ve dünya görüşü de yansır.

Kaynak

1. Alişer Navoiy. (2017). Мухокаматул-луғатайн. Тошкент, Akadernashr. 128 b. Алишер Навоий. (2017). Мухокаматул-луғатайн. Akadernashr. 128 b.
2. Махмуд Кошғарий. (1960). Devonu luğotit turk. 1-j. Тошкент, Fan. 499 b. Махмуд Кошғарий. (1960). Девону луғотит турк. 1-ж. Фан. 499 б.
3. Махмуд Кошғарий. (2016). Девону луғотит турк. 1-ж. Mumtoz so'z. 388 б.
4. Махмуд Кошғарий. (1963). Девону луғотит турк. 3-ж. Фан. 433 б.
5. Воҳидов, Э. (2014). Сўз латофати. Ўзбекистон. 150 б.
6. Жамолхонов Х., Умаров А. (2019). Ўзбек ёзувининг XX аср тарихи. 2-китоб. Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси. 235 б.
7. Жўраев, Н. (1998). Агар огоҳ сен ... Ёзувчи. 246 б.
8. Йўлдошев, И. (2024). Миллат тили – миллат маданияти. Bookmany print. 208 б.
9. Каримов, Қ. (2009). Қадимги туркий тил луғати (X-XI асрлар). Mumtoz so'z. 147 б.
10. Махмудов, Н. (1999). Маърифат манзиллари. Маънавият. 63 б.
11. Polivanov, D.B., (1922). Dalnevostochniye termini orudiye pisma // Sbornik Turkestanskoqo vostochnoqo instituta v čest prof. A.E.Šmidta. -Тошкент. s.116-119
12. Russko-uzbekskiy slovar, (1984). 2-t. Ençiklopediya, 798 s.
13. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. (2006). 1-ж. ЎЗМЭ, – 680 б.
14. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5-ж. (2008). ЎЗМЭ. 592 б.
15. Қодиров, П. (2010). Тил ва эл. Маънавият. 295 б.
16. Ismet Zeki Eyuboğlu. (1995). Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü. Sosyal Yayınlar. 782 s.
17. "O'zbekistan adabiyati va san'ati" gazetasi. – 2021-yil, 12-noyabr.
18. "Mahmud Kaşğarlı" beynəlxalq elmi jurnalı. (2024). Cild 2, №2.

Gönderim tarihi: 16.03.25

Kabul tarihi: 26.05.25

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/10/70-75>

Fəxriyyə Cəfərova
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Naxçıvan, Azərbaycan
<https://orcid.org/0000-0001-2345-6789>
ceferova.fexriyye@mail.ru

Birinci Türkoloji Qurultay və onun tarixi əhəmiyyəti

Xülasə

XX əsrin əvvəllərində türk xalqları arasında milli özünüdərk prosesinin güclənməsi və mədəni birlik ideyalarının aktuallaşması Birinci Türkoloji Qurultayın keçirilməsinə zəmin yaratmışdır. 1926-cı ildə Bakı şəhərində təşkil olunan bu beynəlxalq elmi tədbir türkologiya elminin formalaşması və inkişafında mühüm mərhələ kimi tarixə düşmüşdür. Qurultay türk dillərinin tarixi, leksik-morfoloji quruluşu, dialektoloji xüsusiyyətləri, yazı sistemi və ədəbi dil problemlərinin elmi əsaslarla müzakirə edildiyi ilk genişmiqyaslı forum olmuşdur. Qurultayda müxtəlif ölkələrdən olan alim və ziyalıların iştirakı türk dünyasının elmi potensialının bir mərkəzdə toplanmasına şərait yaratmışdır. Müzakirələrin əsas mövzuları əlifba islahatı, orfoqrafiya, terminologiya, tədris metodikası, ortaq ədəbi dil məsələləri və türk dillərinin qarşılıqlı əlaqələri ilə bağlı olmuşdur. Xüsusilə ərəb qrafikalı əlifbanın latın qrafikalı əlifba ilə əvəz edilməsi ideyası geniş dəstək qazanmış və bu istiqamətdə qəbul edilən qərarlar sonrakı illərdə türk xalqları arasında yazı və təhsil sahəsində aparılan islahatların əsasını təşkil etmişdir. Birinci Türkoloji Qurultay təkcə dilçilik hadisəsi deyil, eyni zamanda türk xalqları arasında mədəni inteqrasiya, elmi əməkdaşlıq və ortaq kimlik düşüncəsinin formalaşmasına təsir göstərən mühüm tarixi mərhələdir. Qurultayın irəli sürdüyü ideyalar müasir dövrdə də türk dünyasında dil və mədəniyyət sahəsində aparılan inteqrasiya prosesləri üçün əhəmiyyətini qoruyub saxlayır. Məqalədə də məhz bu kimi məsələlərin şərh yer almışdır.

Açar sözlər: Türkoloji Qurultay, əlifba islahatı, ortaq ədəbi dil məsələləri, mədəni inteqrasiya

Fakhriyya Jafarova
Nakhchivan Teachers' Institute
Doctor of Philosophy in Philology
Nakhchivan, Azerbaijan
<https://orcid.org/0000-0001-2345-6789>
ceferova.fexriyye@mail.ru

The First Turkological Congress and its History Importance

Abstract

XX century at the beginning Turkish strengthening the process of national self-awareness among the peoples and ideas of cultural unity actualization of the First Turkological Congress to be held ground created in 1926. in Baku in this international event scientific event Turkology important in the formation and development of science history as a milestone has fallen. Congress Turkish their languages history, lexical-morphological structure, dialectology characteristics, writing system and literary language problems scientific on the grounds discussion It was the first large-scale forum held. At the congress various participation of scientists and intellectuals from countries science of the Turkic world conditions for gathering potential in one center created. Discussions main topics alphabet reform, orthography, terminology, teaching methodology, common literary language issues and Turkish their languages mutual connections has been associated with. In particular Arabic graphic

of the alphabet Latin graphic alphabet with replacement making The idea has broad support won and in this direction reception made decisions next in years Turkish writing among the peoples and education in the field carried out reforms the basis organize has done . First Turkological Congress only linguistics event not only, but also Turkish cultural among peoples integration, science cooperation and influence on the formation of a shared sense of identity showing important history is the stage. The Congress forward driven ideas modern in the period also language in the Turkic world and culture in the field carried out integration importance for processes protected keeps. The article also contains a commentary on such issues.

Keywords: *Turkological Congress, alphabet reform, common literary language issues, cultural integration*

Giriş

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində türk xalqları arasında milli şüurun inkişafı və mədəni birlik ideyaları geniş yayıldı. Bu prosesin ən önəmli mərhələlərindən biri, türk dilinin tarixi, ədəbi və yazı məsələlərinin sistemli şəkildə müzakirə olunduğu Birinci Türkoloji Qurultay idi. Qurultay, təkcə dilçilik sahəsində deyil, həm də türk xalqlarının mədəni və siyasi sahələrində birlik və yenilənmə ideyalarının təşəkkülündə mühüm rol oynadı.

Birinci Türkoloji Qurultayın əsas məqsədi türk dillərinin elmi əsaslarla araşdırılması, dialektoloji və etimoloji məsələlərin müəyyənləşdirilməsi və ortaq yazı sistemi barədə müzakirələrin aparılması idi. Qurultay zamanı türk dilləri arasında mövcud olan fərqliliklər, onların tarixən qarşılıqlı təsirləri və ortaq elementlərin qorunması məsələləri diqqət mərkəzində olmuşdur.

Tədqiqat

2025-ci il oktyabrın 22-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev dövlət səviyyəsində Birinci Türkoloji Qurultayın 100 illiyinin qeyd edilməsinə dair Sərəncam imzalayıb. Qərarın verilməsində 1926-cı ildə ilk dəfə Bakı şəhərində təşkil olunan bu tarixi elmi qurultayın türk dünyasının elmi və mədəni inkişafında oynadığı mühüm rol xüsusi olaraq nəzərə alınmışdır.

Sərəncamda vurğulanır ki, 1926-cı ildə təşkil olunmuş Birinci Türkoloji Qurultay türk xalqlarının ortaq mədəni köklərini möhkəmləndirən və türkologiya elminin inkişafına zəmin yaradan çoxşaxəli bir hadisə olub. Orada dil, tarix, etnoqrafiya, ədəbiyyat və mədəniyyət sahələrində əsaslı müzakirələr aparılıb və latın qrafikalı ümumtürk əlifbasına keçid məsələsi xüsusilə diqqət mərkəzində saxlanılıb. Qurultayın qərarları türk dünyasının ortaq gələcəyinə dair ideyaların formalaşmasına təkan verib.

Sərəncamda o da qeyd edilir ki, I Türkoloji Qurultay ortaq zəngin keçmişə və qədim irsə malik türk xalqlarının mədəni inteqrasiyasında mərhələ yaratmış müstəsna əhəmiyyətli hadisələrdəndir (Qurbanov, 2026).

Bu sərəncamın verilməsində məqsəd yalnız tarixi bir hadisənin qeyd edilməsi deyil, həm də türk dünyasının mədəni və elmi əlaqələrinin inkişafına dövlət dəstəyini nümayiş etdirmək, ümumi türk irsinin qorunması və gələcək nəsillərə ötürülməsi istiqamətində ardıcıl addımlar atmaqdır.

Bu baxımdan Birinci Türkoloji Qurultayın keçirilməsi tarixi bir hadisə idi. Birinci Türkoloji Qurultay 26 fevral - 6 mart 1926-cı il tarixlərində məhz Bakı şəhərində keçirilir. 1926-cı ildə Türkoloji Qurultayın Bakıda keçirilməsinə böyük rus alimi Bartoldun mülahizələri dəqiq cavab verirdi. Bartold deyirdi ki: "Hal-hazırda qurultay Bakıda çağrılır. Qurultayın Bakıda çağrılmasına çox dəlillər vardır. Danmaq olmaz ki, əksər əhalisi türk olan cümhuriyyətlərin hamısına nisbətən Azərbaycan Cümhuriyyəti və onun paytaxtı Bakı şəhəri universitet həyatını və ümumiyyətlə, elmi həyatı daha yüksək dərəcədə saxlamağa müvəffəq olmuşdur"(Akimova, 2026)

Onu da qeyd edək ki, Qurultay sovet ideologiyasının təzyiqi, təsiri altında baş tutsa da, Azərbaycan xalqının və Türk dünyasının ideyalarını ifadə edirdi (Cəfərov, 2025).

Türk xalqlarının mədəni inteqrasiyasında xüsusi və mühüm bir mərhələnin əsasını qoymuş bu möhtəşəm Qurultay ilk növbədə geniş vüsəti və böyük coğrafi məkanda yaşayan çoxsaylı türk xalqları üçün bir sıra taleyüklü məsələlərin qoyuluşu, işlənilib hazırlanması və ardıcıl şəkildə gercəkləşdirilməsi baxımından müstəsna əhəmiyyət daşıyır (Nağısoylu, 2014, s. 14).

Birinci Türkoloji Qurultayın nümayəndə heyətləri həmin xalqların tanınmış, görkəmli alimlərindən və ictimai xadimlərindən ibarət idi. Türkoloji Qurultayda Türkiyə Cümhuriyyəti 4, Rusiya Federasiyası 48, Almaniya 2, Qazaxıstan 4, Özbəkistan 11, İran 1, Türkmənistan 4, Qırğızıstan 2, Gürcüstan 5, Ermənistan 2 təmsilçi ilə iştirak edirdi (Həbibbəyli, 2016, s. 7-12).

Qurultayda tarixi məsələlərin həlli yer alır. Qurultayda 131 nəfər nümayəndə iştirak edir və 17 iclası keçirilir. Müzakirələrdə türk dünyasının dili, ədəbiyyatı, tarixi, etnoqrafiyası və mədəniyyətinə dair 38 məruzə dinlənir. Bu məruzələr arasında öz aktuallığı ilə seçilən, ana dili və əlifba məsələlərini özündə ehtiva edən maraqlı elmi məruzələr diqqət çəkir. V.V. Bartoldun "Türk xalqlarının tarixinin müasir vəziyyəti və öyrənilməsinin yaxın vəzifələri", N.N. Poppenin "Türk dillərinin Altay dillərinin qarşılıqlı qohumluğu məsələsinin tarixi və müasir vəziyyəti", S.Y. Malovun "Qədim türk dillərinin öyrənilməsinin müasir vəziyyəti və perspektivləri", B. Çobanzadənin "Türk ləhcələrinin yaxın qohumluğu haqqında", F.Körpülüzadənin "Türk xalqlarının ədəbi dillərinin inkişafı", F.Ağazadənin "Türk dillərində düzgün yazı", H. Şərəfin "Ərəb və latın sistemli şriffləri və onların türk-tatar xalqları üçün tətbiqi məsələləri", S.F.Oldenburqun "Türk xalqları arasında ölkəşünaslıq metodları", A.N.Samoyloviçin "Türk dillərinin öyrənilməsinin müasir vəziyyəti və yaxın vəzifələri" haqqında məruzələri öz aktuallığı ilə seçilirdi.

Məruzəçilər türk dillərinin tarixini, leksik və morfoloji quruluşunu elmi prinsiplərlə təhlil edərək, yeni elmi qənaətlərlə gündəmə gəlirdilər. Bu, xüsusilə Osmanlı Türkçəsi və müasir türk dilləri arasında əlaqələrin gücləndirilməsi üçün əhəmiyyətli idi.

Birinci Bakı Türkoloji Qurultayında türk dillərinin yeddi əsas problemi müzakirə obyektinə çevrilir və müvafiq qərarlar qəbul edilir. Bura daxil idi:

1. Əlifba məsələsi;
2. İmla-orfoqrafiya problemi;
3. Termin məsələsi;
4. Tədris metodika məsələsi;
5. Qohum və qonşu dillərin qarşılıqlı əlaqəsi və interferensiya problemləri;
6. Türk dillərinin ədəbi dil problemləri, o cümlədən, ortaq ədəbi dil məsələləri;
7. Ulu dil nəzəriyyəsi və türk dillərinin tarixi problemləri.

Göründüyü kimi, hər bir məsələ aktual mövzuların həllinə yönəldilmiş və müvafiq qərarların qəbulu ilə yekunlaşmışdır. Qurultayda diqqət çəkən məsələlərdən biri isə ortaq ədəbi dil məsələləri idi. Ortaq ədəbi dil məsələsi ətrafında M.F.Körpülüzadə, B.Çobanzadə, X.S.Xocayev, A.Samoyloviç, N.Xakimov, X.Qabtiöv və başqaları maraqlı elmi məruzələrlə çıxış edirlər (Hacıyev, 2006, s. 260).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ortaq ədəbi dil ideyasının müəllifi Krım-tatar ziyalı İ. Qaspiralı idi. Onun bu ideyası əslində ictimai-siyasi məzmun daşıyırdı.

İsmayıl bəy Qaspiralının irəli sürdüyü ortaq ədəbi dil ideyası təkcə dil məsələsi deyildi; bu təşəbbüs türk-müsəlman xalqlarının maariflənməsi, bir-birini anlaması və ictimai baxımdan yaxınlaşması məqsədinə xidmət edirdi. Qaspiralı dili birləşdirici vasitə kimi görür, müxtəlif bölgələrdə yaşayan müsəlmanların eyni mətbu dili oxuyub başa düşməsinə vacib sayırdı.

Məhz bu baxımdan onun nəşr etdirdiyi "Tərcüman" qəzeti xüsusi əhəmiyyət qazanmışdı. Uzun illər ərzində bu qəzet, başqa ümummüsəlman mətbu orqanlarının olmaması səbəbindən, müxtəlif ölkə və bölgələrdə yaşayan müsəlmanlar üçün əsas informasiya mənbəyinə çevrilmişdi. Nəticədə qəzetin dili geniş oxucu kütləsi tərəfindən qəbul olunmuş, hamı üçün anlaşılacaq bir ünsiyyət vasitəsi kimi formalaşmışdı.

Azərbaycan mətbuatının banisi Həsən bəy Zərdabi də bu realığı nəzərə alaraq Qaspiralının ideyasını təqdir edir, "Tərcüman"ın dilinin ümumi ədəbi dil səviyyəsinə yüksəlməsini təbii və zəruri hesab edirdi: "Tərcüman" 30 ildir ki, çıxır. Bu otuz ilin müddətində hər tərəfin müsəlmanları qeyri-qəzeti olmadığına görə onu aparıb oxuyublar. Odur ki, bəradərimiz İsmayıl bəy istəyir ki, "Tərcüman"ın dili ümumi dil olsun (Hacıyev, 2006, s. 23).

Qurultay iştirakçıları qeyd edirdilər ki, türk xalqları eyni kökdən gələn dillərdə danışsalar da, zamanla müxtəlif tarixi, siyasi və coğrafi amillər nəticəsində bu dillər arasında fərqlər yaranmışdı.

Bu fərqlər elmi, mədəni və ədəbi əlaqələri çətinləşdirirdi. Ona görə də ortaq ədəbi dil ideyası türk xalqları arasında üçün vacib sayılırdı.

Müzakirələr zamanı bəzi alimlər bütün türk xalqları üçün vahid ədəbi dilin yaradılmasını real və məqsədəuyğun hesab edirdilər. Digər bir qrup isə bunun praktik baxımdan çətin olduğunu, lakin heç olmasa terminologiyada, əlifba sistemində və elmi üslubda yaxınlaşmanın mümkün və faydalı olacağını vurğulayırdı. Xüsusilə ortaq əlifba məsələsi ortaq ədəbi dilə aparan əsas addımlardan biri kimi qiymətləndirilirdi.

Qurultayda ortaq ədəbi dil məsələsi tam şəkildə həll olunmasa da, bu mövzu türk xalqları arasında dil birliyi ideyasının formalaşmasında mühüm rol oynadı. Bu müzakirələr sonrakı dövrlərdə türkoloji tədqiqatların və dil islahatlarının əsas istiqamətlərindən birinə çevrildi.

Qeyd edildiyi kimi: "Türk xalqları uzun tarixi proseslər boyunca geniş coğrafiyada - Orta Asiyadan Balkanlara qədər yayılaraq müxtəlif dövlət qurumları və mədəni təsirlər altında yaşamışlar. Bu səbəbdən, dil və yazı birliyi tədricən zəifləmiş, fərqli əlifba və ləhcələrə bölünmüşlər. XX əsrin əvvəllərindən etibarən türk ziyalıları arasında vahid əlifba və dil ideyası aktuallaşmış və ilk dəfə 1926-cı ildə Bakıda keçirilən I Türkoloji Qurultay çərçivəsində rəsmi şəkildə gündəmə gətirilmişdir (I Türkoloji Qurultayın 100 illiyi, Əlifba məsələləri, 2025).

Əlifba məsələsi, Birinci Türkoloji Qurultay zamanı ən çətin və mübahisəli mövzulardan biri olmuşdur. Belə ki, XX əsrin əvvəllərində baş verən ictimai-siyasi və mədəni proseslərin gedişi mövcud əlifbanı daha münasib əlifba ilə əvəz etməyin zəruri olduğunu göstərdi. Bu isə M.F.Axundovun ideyalarının gerçəkləşməsi demək idi. M.F.Axundov yazırdı: "...yaxşı olar ki, ərəb əlifbasını ləğv edək. Avropa yazı üsuluna keçək, yəni soldan sağa yazaq, nöqtələri işlətməyək. Latın yazısında olduğu kimi əlifbaya sait səslər üçün hərflər də daxil edək" (Mahmudov, 2016, s. 164).

Əlifba layihəsi ilə çıxış edən ziyalılar M.F.Axundovun ideyasını əsas tutaraq Ərəb qrafikalı əlifbanı Latın qrafikalı əlifba ilə əvəz etməyi məqsədəuyğun hesab edirlər.

Yavaş-yavaş bu sahədə layihələr hazırlanır, müəyyən adımlar atılırdı. 1920-ci il dekabrın 30-da Azərbaycan XKS N.Nərimanovun təşəbbüsü ilə yeni əlifbaya keçmək haqqında qərar qəbul edilir. Latın Əlifbası əsasında Yeni Azərbaycan Əlifbası yaratmaq üçün Azərbaycan Xalq Komissarları Soveti 1921-ci ildə Əlifba Komitəsi təşkil edir. Komitəyə sədr Azərbaycan MİK sədri Səməd Ağamalioğlu təyin edilir. S.Ağamalioğlu bu işə rəhbərlik etmək üçün Simferopolda yaşayan prof. Bəkir Çobanzadəni Bakıya dəvət edir. Bu komitə Yeni Əlifbanın layihəsini hazırlayır və həmin əlifba layihəsi 1922-ci ildə elan edilir.

Bəkir Çobanzadə yeni əlifba məsələsinə olduqca ciddi yanaşır, məsələnin həlli yolunda yorulmadan çalışırdı. Bu məsələnin vacibliyini dərk edən Çobanzadə deyirdi: "...əlifbaya əvvəla elmi-nöqtəyi nəzərdən yanaşalım: əlifbanı bir lisanə mövcud olan səslərə görə təşkil etmək lazımdır. Ərəb əlifbası lisanəmizdə olan səsləri ifadədən acizdir. İkincisi: Bu lisan şəxsi deyildir" (Xəlilov, 2016, s.156).

Bu məsələnin həllində Səməd Ağamalioğlu da fəal mövqedə dayanır və türk xalqlarının hamısının yeni əlifbanı qəbul etməsini arzu edirdi. Onun fikrincə, qüvvətli mətbuat, əsaslı bir ədəbiyyat yaratmaq üçün böyük bir cəmiyyət, birlik yaratmağa ehtiyac vardır (Xəlilov, 2001, s. 115-116).

Bundan sonra Yeni Əlifbanın tətbiqi işləri həyata keçirilir. 1925-ci il mayın 20-də Bakıda Azərbaycan Müəllimlərinin Birinci Qurultayı keçirilir. Qurultayda məktəblərdə Yeni Əlifbaya keçmək haqqında məsələ müzakirə edilir və yeni əlifbaya keçməyin vaxtı çatdığı qeyd edilir. Beləcə, 1920-1926-cı tədris ilində ibtidai məktəblərdə dərslər Yeni əlifba əsasında həyata keçirilir.

Latın qrafikalı yeni əlifbaya keçid zamanı Əlifba Komitəsi xeyli iş aparmışdı. Əlifba Komitəsinin 1927-1930-cu illərdə dörd plenumu keçirilmiş və yeni əlifba ilə bağlı bir çox maraqlı məsələlər müzakirə edilmişdir. Birinci plenum öz işinə Səməd Ağamalioğlunun rəhbərliyi ilə 1927-ci ilin iyun ayının 3-7-si Bakı şəhərində başlamışdır. Əlifba Komitəsinin ikinci plenumu 1928-ci il yanvar ayının 7-12-si Daşkənddə çağırılmışdır. Üçüncü plenum 1928-ci il dekabr ayının 18-23-də Kazan şəhərində

keçirilmişdir. Dördüncü plenum isə 1930-cu ildə may ayının 6-13-ü Alma-Ata şəhərində keçirilmişdir.

Birinci Türkoloji Qurultayda əlifba məsələsi 3 gün müzakirə edilir. Müzakirə zamanı iki fikir irəli sürülür. Bu fikirləri belə ümumiləşdirmək olar:

1. Ərəb əlifbasını islah etmək və onu yazıda saxlamaq;
2. Ərəb əlifbasını latın əlifbası ilə əvəz etmək (Cəfərova, 2023, s. 113).

İştirakçılar həmçinin fonetik prinsiplərə əsaslanan yazı sisteminin yaradılmasını, əlifbanın hər bir səsle uyğun gəlməsini və təhsil sahəsində istifadəsinin asan olmasını təklif etmişlər. Bu müzakirələr, sonrakı dövrlərdə türk dünyasında yazı islahatlarının təməlini qoymuşdur.

Birinci Türkoloji Qurultayda əlifba məsələsinin üç gün davam edən müzakirələri göstərirdi ki, bu problem mədəni və ictimai əhəmiyyət daşıyır. Müzakirələr zamanı iştirakçılar iki əsas yanaşma ətrafında cəmləşmişdilər.

Birinci yanaşmanı müdafiə edənlər hesab edirdilər ki, əsrlər boyu istifadə olunan ərəb əlifbasını tamamilə ləğv etmək düzgün olmaz. Onların fikrincə, bu əlifba müəyyən çatışmazlıqlara malik olsa da, islahatlar aparmaqla türk dillərinin fonetik xüsusiyyətlərinə uyğunlaşdırıla bilərdi. Beləliklə, həm yazı ənənəsi qorunur, həm də oxu-yazı prosesi nisbətən asanlaşdırılırdı.

İkinci yanaşmanın tərəfdarları isə daha radikal mövqe tutaraq ərəb əlifbasından tam imtina edilməsini təklif edirdilər. Onlar latın qrafikalı əlifbanın türk dillərinin səslərini daha dəqiq ifadə etdiyini, savadlanmanı sürətləndirdiyini və türk xalqlarını müasir dünyaya daha yaxınlaşdırdığını əsas arqument kimi irəli sürürdülər. Bu baxımdan latın əlifbasına keçid dilin inkişafı və cəmiyyətin yeniləşməsi üçün zəruri addım kimi qiymətləndirilirdi.

Qurultay ikinci məsələni müdafiə edir. Bununla da, qurultay 6 mart tarixində “Yeni Türk Əlifbası haqqında” qətnamə qəbul edir.

Tofiq Hacıyev yazır ki, qurultayda ən səs-küylü, ətrafında ən qızgın mübahisə gedən məsələ əlifba mövzusu idi (Eyvazova, 2016, s. 69).

Əlifba məsələsi yalnız dilçilik problemi deyil, eyni zamanda milli mədəniyyət və identikliyə aid bir məsələ kimi qiymətləndirilmişdir. Qurultay iştirakçıları, əlifbanın sadələşdirilməsi və fonetik uyğunluğun təmin edilməsinin gələcək nəsillər üçün təhsil və ədəbiyyatın inkişafına böyük töhfə verəcəyini vurğulamışlar.

Birinci Türkoloji Qurultayda müzakirə edilən əlifba məsələləri sonrakı dövrlərdə türk dilində islahatların və yazı sistemlərinin formalaşmasına birbaşa təsir göstərmişdir. Qurultaydan sonra bir çox türk ölkələrində əlifba islahatları həyata keçirilmiş və türk dilləri arasında vahid üslub və standartlaşdırma istiqamətində addımlar atılmışdır.

Qeyd edək ki, I Türkoloji Qurultayın qəbul etdiyi qərarlar sırasında ortaq əlifba, ortaq ədəbi dil, ortaq terminologiya kimi məsələlər xüsusilə mühüm yer tuturdu. Məlum olduğu kimi həmin məsələlər və onlarla bağlı problemlər bu gün də öz aktualığı ilə seçilir və böyük əhəmiyyət daşıyır.

Nəticə

Bir sözlə, Birinci Türkoloji Qurultay türk xalqlarının elmi, mədəni və ictimai inkişaf tarixində mühüm dönüş nöqtəsi kimi qiymətləndirilməlidir. 1926-cı ildə Bakıda keçirilmiş bu mötəbər elmi forum ilk dəfə olaraq türk xalqlarının dil, tarix, ədəbiyyat, etnoqrafiya və mədəniyyət problemlərini sistemli və elmi əsaslarla müzakirə müstəvisinə çıxarmışdır. Qurultay yalnız dilçilik tədbiri deyil, eyni zamanda türk dünyasında milli özünüdərkini güclənməsinə, mədəni inteqrasiyanın dərinləşməsinə və ortaq gələcək ideyalarının formalaşmasına xidmət edən tarixi hadisə olmuşdur.

Qurultayda müzakirə olunan əlifba, orfoqrafiya, terminologiya, tədris metodikası, ədəbi dil və dilin tarixi problemləri türkologiya elminin sonrakı inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirmişdir. Xüsusilə latın qrafikalı əlifbaya keçid məsələsinin gündəmə gətirilməsi və bu istiqamətdə qəbul edilən qərarlar savadlanmanın sürətlənməsinə, yazı mədəniyyətinin sadələşdirilməsinə və türk xalqlarının müasir dünyaya inteqrasiyasına güclü təkan vermişdir. Bu baxımdan Birinci Türkoloji

Qurultay XX əsrdə türk dillərində aparılan əlifba və dil islahatlarının ideoloji və elmi əsasını təşkil etmişdir.

Birinci Türkoloji Qurultayın qərarları və ideyaları bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlayır. Müasir dövrdə türk dövlətləri və cəmiyyətləri arasında mədəni, elmi və dil əlaqələrinin inkişafında həmin qurultayın irsi mühüm rol oynayır. Bu qurultayın irsi yalnız tarixi hadisə kimi deyil, həm də bu gün və gələcək üçün aktual olan elmi və mədəni dəyərlər sistemi kimi qiymətləndirilməlidir.

Ədəbiyyat

1. Akimova, E. (2026). I Türkoloji Qurultay - türk ruhunun qələbəsi. "Azərbaycan" qəzeti. 21 yanvar
2. Cəfərov, N. (2025). Qardaş xalqların ilk elmi-məfkurəvi məclisi. "Xalq" qəzeti. 24 oktyabr
3. Cəfərova, F. (2023). Dilimizin Heydər Əliyev zirvəsi. Məktəb. - 238 s.
4. Eyvazova, R. (2016). Birinci Türkoloji Qurultayda qoyulan məsələlərə akademik Tofiq Hacıyevin münasibəti. "Türkoloji Qurultayın 90 illiyinə həsr edilmiş beynəlxalq konfrans: Türkoloji elmi-mədəni hərəkətdə ortaq dəyərlər və yeni çağırışlar" Beynəlxalq konfransın materialları. I hissə. Bakı. s.167-171.
5. Hacıyev, T. (2013). Birinci Türkoloji Qurultayda ədəbi dil məsələləri/Azərbaycan dilçiliyi müntəxabatı. "Abis Alarco". s. 259-261.
6. Hacıyev, T. (2006). Birinci Türkoloji Qurultayda ədəbi dil məsələləri / BDU-nun "Bakı Universiteti xəbərləri" elmi jurnalı. №2. s.18-26
7. Həbibbəyli, İ. (2016). Birinci Türkoloji Qurultayın dərsləri və müasir çağırışlar. "Türkoloji Qurultayın 90 illiyinə həsr edilmiş beynəlxalq konfrans: Türkoloji elmi- mədəni hərəkətdə ortaq dəyərlər və yeni çağırışlar". Beynəlxalq konfransın materialları. I hissə. Bakı. s. 7-12.
8. Xəlilov, B. (2001). Türkologiyanın intibah dövrü. "Adiloğlu".
9. Xəlilov, B. (2016). Birinci Türkoloji Qurultay ərəfəsində yeni əlifba uğrunda mübarizə: 1924-cü ildə Kırım və Türküstan elləri. "Türkoloji Qurultayın 90 illiyinə həsr edilmiş beynəlxalq konfrans: Türkoloji elmi-mədəni hərəkətdə ortaq dəyərlər və yeni çağırışlar" Beynəlxalq konfransın materialları. I hissə. Bakı. s.155-160.
10. Qurbanov, S. (2026). Türkoloji Qurultayın tarixi missiyası, milli kimliyin dirçəldilməsi. "Azərbaycan" qəzeti. 21 yanvar.
11. Mahmudov, M. (2016). I Türkoloji Qurultay və Azərbaycanda Latın Qrafikalı Əlifbaya keçid təcrübəsi. "Türkoloji Qurultayın 90 illiyinə həsr edilmiş beynəlxalq konfrans: Türkoloji elmi-mədəni hərəkətdə ortaq dəyərlər və yeni çağırışlar" Beynəlxalq konfransın materialları. I hissə. Bakı. s.164-166
12. Nağısoylu, M. (2016). I Türkoloji Qurultay- tarixə düşmüş əlamətdar hadisə. 525-ci qəzet. 5 mart. s.14
13. I Türkoloji Qurultayın 100 illiyi: Əlifba məsələləri. (2025). "İki sahil" qəzeti. 10 yanvar

Daxil oldu: 10.02.25

Qəbul edildi: 12.04.25

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/10/76-82>

Sevda Novruzəliyeva
Azərbaycan Tibb Universiteti
Filologiya elmləri doktoru
Bakı, Azərbaycan
<https://orcid.org/0009-0007-9535-7799>
sevda.novruzaliyeva@mail.ru

Çağdaş Türk dünyasında I Türkoloji Qurultayın rolu

Xülasə

Türk xalqlarının, o sıradan Azərbaycan xalqının həyatında böyük önəm daşıyan, Türk xalqlarını türkçülük və turançılıq prizmasından oyanışa çağıran Birinci Türkoloji qurultaydan yüz il ötür. Dövlət və elm xadimlərinin, mötəbər qonaqların qatıldığı Qurultay tarix, ədəbiyyat, dil, əlifba, etnoqrafiya və mədəniyyətə dair problemləri müzakirəyə çıxarmışdı. Birinci Türkoloji Qurultay hazırda bir dünya qurumu olan Türk Dövlətləri Təşkilatının sələfi və istiqamətvericisidir. Təşkilatın bu ilin oktyabrında keçirilən toplantısında Azərbaycan Prezidenti elan etdi ki, 2026-cı il fevralın 26-da Türk dövlət başçıları Bakı şəhərində bir araya gələcəklər. Məqalənin girişində Türk dünyasının rolu, gördüyü və görəcəyi işlər haqda qısa informasiya verilir. Məqalədə 7 başlıq var: Birinci Türkoloji Qurultaya bir baxış, Qurultayın dörd görkəmli təmsilçisi, Qurultayın istiqamətləri, Qurultay hansı proseslərə təkan verdi, Əhməd Cavad və Turan, Ortaq Türk Əlifbası, Türkiyə Prezidentindən Qərar. Birinci başlıqda Qurultaya qatılan dövlət, elm və ədəbiyyat insanlarının adları, dərəcələri sadalanır. İkinci başlıqda Əlibəy Hüseynzadə, Bəkir Çobanzadə, Səməd Ağamalıoğlu və Ruhulla Axundov kimi Azərbaycan təmsilçilərinin türkçülük mövqeyi qısaca açıqlanır. Üçüncü başlıqda Sovet təhsil sisteminin yetərsizliyi, türk xalqlarının maraqlarına qulluq etmədiyi vurğulanır. Dördüncü başlıqda Qurultayın hansı proseslərə yol açdığından söz açılır. Beşinci başlıqda Əhməd Cavadın türkçülük baxışlarına göz gəzdirilir. Altıncı başlıqda Ortaq Türk Əlifbasından söz salınır. Yeddinci başlıqda Türkiyə Prezidentinin Türk xalqlarının nəfəsinə son Sərəncamından danışılır.

Açar sözlər: *Birinci Türkoloji Qurultay, Türk xalqları, Turan, tarix, ədəbiyyat, dil, mədəniyyət*

Sevda Novruzəliyeva
Azerbaijan Medical University
Doctor of Philology
Baku, Azerbaijan
<https://orcid.org/0009-0007-9535-7799>
sevda.novruzaliyeva@mail.ru

The Role of The First Turkological Congress in the Modern Turkic World

Abstract

A hundred years have passed since the First Turkological Congress, which was of great importance in the lives of the Turkic peoples, especially the Azerbaijani people, and called on the Turkic peoples to awaken from the prism of Turkism and Turanism. The Congress, attended by statesmen and scientists, and distinguished guests, discussed problems related to history, literature, language, alphabet, ethnography and culture. The First Turkological Congress is the predecessor and guide of the Organization of Turkic States, which is currently a world organization. At the meeting of the organization held in October of this year, the President of Azerbaijan announced that on February 26, 2026, the heads of Turkish states will come together in Baku. The introduction of the

article provides brief information about the role of the Turkic world, the work it has done and will do. The article has 7 headings: A look at the First Turkological Congress, Four prominent representatives of the Congress, Directions of the Congress, What processes did the Congress give impetus to, Ahmad Javad and Turan, Common Turkic Alphabet, Decision from the President of Turkey. The first heading lists the names and ranks of the statesmen, scientists and literary figures who attended the Congress. The second heading briefly explains the Turkic position of Azerbaijani representatives such as Alibay Huseynzade, Bekir Chobanzade, Samad Aghamalioglu and Ruhulla Akhundov. The third heading emphasizes the inadequacy of the Soviet education system and its failure to serve the interests of the Turkic peoples. The fourth heading talks about the processes that the Congress paved the way for. The fifth heading looks at Ahmad Javad's Turkic views. The sixth heading talks about the Common Turkic Alphabet. The seventh heading talks about the last Decree of the President of Turkey for the benefit of the Turkic peoples.

Keywords: *First Turkological Congress, Turkic peoples, Turan, history, literature, language, culture*

Giriş

21-ci əsr Türk əsridir, Türk xalqlarının ucalması, yüksəlməsi, daha çox tanınması, bir-biri ilə daha çox inteqrasiyaya girməsi, dünya siyasətinə pozitiv təsir etməsi əsridir. Türkiyənin keçmiş Prezidenti Turqut Özalın səsləndirdiyi “XXI əsr Türkün əsri olacaq” böyük uzaqgörənliklə deyilən bir kəlamdır. Dünya gündən-günə bu kəlamın, siyasi proqnozun doğruluğuna, gerçəkləşməsinə şahiddir.

21-ci əsr dünyanın siyasi düzəninə dəyişikliklər edən bir əsr olaraq yaddaşlarda qalacaq. Bu prosesin qarşısını kimsə ala bilməz və kimsə ona əngəl ola bilməz. Bir türk xalqı olan Macarıstanın baş naziri Viktor Orban Bakıda keçirilən TDT-nin 12-ci toplantısında vurğulayıb ki, “Avropa birliyi çökmək üzrədir. Biz batmaqda olan bir gəmiyə yapışa bilmərik. Avropada ailə düzəninə zidd olan savaş və ideologiya genişləniib. Türk Dövlətləri Təşkilatında gözəl dəyərləri müşahidə edirik ki, onlar qorunub saxlanmalıdır “Avropa birliyi Ukrayna cəbhəsində müharibə apararkən, biz dialoq və davamlı barış üçün birlikdəyik” (“Azərbaycan” qəzeti, 2025, s.3).

Tədqiqat

Bu məqalədə I Türkoloji Qurultaya baxış keçirilir, Türkçülük üçün əməyi keçən insanlar təqdir olunur, müasir dünyada Türk dövlətlərinin uğurlarından söz açılır. Türkçülük problemlərinin əhəmiyyət və aktuallığı hər gün artmaqda olan bir dövrdə yaşayırıq. Odur ki, bu yazıdan türklük və turançılıq öyrənən elm adamları gərəyincə yararlana bilərlər. Birinci Türkoloji Qurultay müasir dövrümüzdə də tarixi əhəmiyyətini və aktuallığını itirməmişdir.

I Türkoloji Qurultay 26 fevral - 06 mart 1926-cı il tarixində Bakıda - indi də möhtəşəm durmaqda olan İsmailiyyə Sarayında keçirilib. Qurultayın gündəliyi bir hədəfə tuşlansa da, 6 qola ayrılmaqla çoxyönlü idi: Sovetlər Birliyində yaşayan Türk xalqlarının tarixi, ədəbiyyatı, dili, əlifbası, etnoqrafiyası və mədəniyyəti.

Türk xalqlarının, özəlliklə Azərbaycan xalqının mədəni həyatında öz dövrü üçün ən böyük hadisələrdən biri olan bu qurultaya Türk xalqlarının təmsilçiləri və əcnəbi qonaqlar – alimlər, dövlət adamları, tarixçilər, dilçilər, şairlər, yazarlar və başqa mütəfəkkirlər olmaqla 131 təmsilçi qatılmışdı.

Qurultay iştirakçılarının elmi və vəzifə tutumuna baxarkən, bu mədəni toplantının böyük önəmi göz önündə canlanır. Örnək olaraq ən parlaq olan təmsilçilərin bir neçəsinin adlarını çəkirik: Səməd Ağamalıoğlu – Azərbaycan Sovet dövlət xadimi, Qurultayın sədri; Ruhulla Axundov – Azərbaycan Sovet dövlət xadimi, pulisist, ədəbiyyatçı; Əlibəy Hüseynzadə - Azərbaycan yazarı, türk ictimai fikrinin ən görkəmli təmsilçilərindən biri; Bəkir Çobanzadə - Azərbaycan professoru, ədəbiyyatşünası, şairi, türkoloqu, dilşünası, mətnşünası; Vasili Bartold – Sovet akademiki, şərqşünası, türkoloqu, tarixçisi, etnoqrafi; Sergey Oldenberg – Sovet akademiki, şərqşünası, tarixçisi; Nikolay Marr – Sovet akademiki, şərqşünası, filoloqu, etnoqrafi, mədəniyyət tarixçisi; Aleksandr Samoyloviç – Sovet akademiki, şərqşünası, türkoloqu; Mehmet-Fuat Köprülü - Türkiyə türkoloqu, ədəbiyyatşünası, ədəbiyyat tarixçisi; Əhməd Baytursunov – Qazaxıstan dövlət xadimi, şair, milli

əlifbanın reformatoru, ədəbiyyatşünası; Qalimcan İbrahimov – Tatar yazarı, dilşünası, ictimai xadimi; Cəlaləddin Qorxmazov – Dağıstan ictimai-siyasi xadimi, diplomatı; İsidor Baraxov – Yakutiyanın ictimai-siyasi xadimi.

Qurultayın 4 görkəmli təmsilçisi. Əlibəy Hüseynzadə Qafqazdakı türklərə türklüyünü və soy-kökünü öyrədən, bütün türk dünyasında peyğəmbər kimi üfüqlər saçan, ilk Turançı, Quzey günəşi, bütün türk dünyasının mücahidi, türkçülüyn atası, yazı ustası adlı ləqəblərlə anılan, “türkləşmək, islamaşmaq, müasirləşmək” triadasının yaradıcısı və ilk cərcısı, Azərbaycan milli bayrağında 3 rəng simvolikasını düşünüb tapan, “Füyüzat” ədəbi məktəbini yaradan, maarifçi və publisist olan böyük bir şəxsdir (Qacarlı, 2007, s. 67).

Ə.Hüseynzadə hesab edirdi ki, azərbaycanlıların milli məfkurəsi türkləşmək, dini məfkurəsi islamaşmaq, mədəni, sosial-siyasi məfkurəsi müasirləşmək olmalıdır. Bu da müstəqil Azərbaycan dövlətinin daxili və xarici siyasət devizidir.

Azərbaycan Prezidenti 21 yanvar 2025-ci il tarixli Sərəncamı ilə Ə.Hüseynzadənin 150 illik yubileyinin keçirilməsini təsdiqləyib, onu türk xalqlarının mədəni inteqrasiyasının məfkurə kimi təşəkkül tapmasında mühüm rol oynayan, müstəqil milli dövlətçiliyin nəzəri əsaslarının işlənilib hazırlanmasında yaxından iştirak edən, Azərbaycan maarifçiliyinin tarixinə qiymətli töhfələr verən görkəmli bir ictimai xadim adlandırır (“Azərbaycan” qəzeti, 2025, s. 3).

Bəkir Çobanzadə namizədlik və doktorluq dissertasiyaları türkçülüyn qrammatik konsepsiyalarına həsr olunan, türk dillərinin bir tək ana dildən ortaya çıxdığını, aralarında fərq olmasına baxmayaraq bu dillərin bir-birinə çox yaxın olduğunu, onların bir tək əlifba və bir tək orfoqrafiya qaydaları ilə unifikasiya etmənin (birləşdirmənin) mümkün bir proses olduğunu sübut etməyə çalışsan, Rusiyadan Azərbaycana köç edən bir tatar ziyalı olsa da, türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin geniş tədqiqinin və geniş tətbiqinin alovlu təbliğatçısı idi. Mahmud Kaşğarlı və Mirzə Kazımbəydən sonra Türk filologiyasını və linqvistikasını öyrənən və öyrədən bu böyük professor Mircəfər Bağirovun başçılıq etdiyi siyasi sallaqxananın göstərişi ilə 1937-ci ildə repressiya olunub.

Səməd Ağamalıoğlu Azərbaycan dilinin geniş tətbiq olunmasını, qadınlara seçmək, seçilmək, təhsil almaq, vəzifə tutmaq və çadradan imtina haqlarının verilməsini irəli sürür. O, 1921-ci ildə yaradılan Ümumsovet Yeni Türk Əlifbası Komitəsinin sədri olaraq türkdilli respublikalarda, o sıradan Azərbaycanda ərəb-fars əlifbasından latın əlifbasına keçid prosesinə şəxsən rəhbərlik edib.

Ruhulla Axundov milli baxışlara dayanan ziyalı, vətənsəvər publisist, latın əlifbasına keçidin qızğın tərəfdarı, Azərbaycan dilinin saflığı uğrunda yorulmadan çarpışan, 1928-ci ildə Mirzə Fətəli Axundov heykəlinin ucalması və Azərbaycan aşuqlarının birinci qurultayının çağrılmasının təşəbbüskarı, rusca-türkcə lüğətin tərtibçisi, ictimai xadim olub. O, 1938-ci ildə Azərbaycan ictimai-mədəni elitasına düşmən kəsilən Mircəfər Bağirovun sifarişi ilə repressiya olunub.

Qurultayın istiqamətləri. Yüz il bundan öncə Əlibəy Hüseynzadə, Bəkir Çobanzadə, Ruhulla Axundov, Səməd Ağamalıoğlu kimi ziyalılar bilirdilər ki, Sovetlər Birliyi adlı totalitar bir dövlətin vətəndaşı edilərək milli-azadlıq hüquqlarından məhrum edilən xalqı diriltmək, irəlilətmək, sayılıb seçilən etmək üçün onun tarixini, ədəbiyyatını, dilini, əlifbasını, etnoqrafiyasını və mədəniyyətini geniş araşdırmaq gərəkdir.

İstənilən xalq o zaman mənəvi baxımdan sıradan çıxır ki, sadalanan 6 faktor arasında aparıcı olan tarixini və dilini unutsun. Tarixini unudan və dilini danışmayan bir xalq artıq xalq deyil, əhali yığnağıdır. Unutmayaq ki, tarix – xalqı keçmiş yaşantılarına bağlayan körpüdür, xalqın hansı amal uğrunda vuruşduğunu, hansı uğurlara imza atdığını, zamanın hansı keçidlərində yanlış və xətalara yol verdiyini, dar gündə kimlərin ona arxa durduğunu, sevincli günlərdə kimlərin onunla öyündüyünü güzgü kimi göstərən total bir arxivdir.

Sovet dövründəki orta və ali təhsil ocaqlarında Azərbaycan tarixi qısa keçirilirdi, SSRİ tarixi geniş və hər tərəfli öyrədilirdi. Moskva milli xalqların tarixinə qısqanc və ögey yanaşırdı, istəyirdi ki, xalqlar, o sıradan xalqımız keçmişini unutsun, özünə qayıdış yolları bağlansın. Xalq öz tarixi

keçmişinə yabançı olduqca manqurtlaşır, xalqsızlaşır, cuziləşir, heçləşir, asan idarə olunan kütləyə çevrilir.

Sovet təhsil sisteminin marağında idi ki, xalqların tarixi keçmişini inkar etsin, gözdən salsın, bayağılaşdırsın, sonra da tam olaraq yaddaşlardan silsin. Bu da ki, xalqların qan yaddaşı olan tarixinə düşməncəsinə yanaşmadır. İngilis yazarı Corc Ourvell yazır ki, *the most effective way to destroy people is to deny and obliterate their own understanding of their history*: İnsanları yox etmənin ən təsirli yolu onların tarix anlayışlarını inkar etmək və silməkdir (Bowker, George, 2003, s. 86).

Ədəbiyyat xalqın qəlb yaşantılarını, acı və sevinclərini, xoş günlərini, dar günlərini, problemlərini, gələcək planlarını şair və yazarların qələmində təsvirə çəkərək gələcək nəsillərə ötürən bir mənəvi güzgüdür. 1926-cı ildən, yəni Birinci Türkoloji Qurultaydan bu yana Azərbaycan ədəbiyyatı şərəfli yol keçmişdir, Sovet ideologiyası baxımından çıxış etsə də. Ancaq xalqın o zamanını və sonrakı zamanını düşünən şair və yazarlarımız bu ideologiyaya qulluq etsələr də, xalqa da qulluq edirdilər. Bu nəhəng xidmətin sonucu olaraq “Vaqif” dramı, “Sevil” operası, “Gələcək gün” romanı, “Bir gəncin manifesti” romanı, “Dumanlı Təbriz” romanı, “Abşeron” romanı, “Şamo” romanı, “Qılinc və qələm” romanı, “Molla Nəsrəddin” satirik jurnalı, Nizami Gəncəvi poeziyasının farscadan dilimizə poetik tərcümələri, dünya və rus ədəbiyyatından bədii və nəsr tərcümələri ortaya çıxdı. Yetmiş ildə formalaşan, sonra milli ruha keçən Azərbaycan ədəbiyyatı təqdirəlayiq bir prosesdir, Azərbaycan xalqının formalaşmasına, təhsillənməsinə, gələcəyə inamla baxmasına yol açan bir prosesdir.

Klayv-Steyplyz Luis adlı ingilis yazarının qənaətinə, ədəbiyyat təkcə reallığı təsvir etmir, həm də ona əlavələr edir, ikincisi, gündəlik həyatın aradığı və var etdiyi gərəkləri zənginləşdirir, üçüncüsü, artıq həyatımıza dönməyən boşluqları suvarır. Demək, ədəbiyyat üç praktik iş görür - reallıqları təsvir edir, reallıqlara əlavələr edir, reallıqları suvarır: *Literature adds to reality, it does not simply describe it. It enriches the necessary competencies that daily life requires and provides; and in this respect, it irrigates the deserts that our lives have already become*: Ədəbiyyat reallığa əlavələr edir, onu sadəcə təsvir etmir. O, gündəlik həyatın aradığı və var etdiyi prosesləri zənginləşdirir və bu yolla artıq həyatımıza dönməyən boşluqları suvarır (Lewis, 1989, s.76).

Dil xalqın kimlik pasportudur. Xalq dilini danışmadıqca dil yadırganır, yenilənməkdən qalır, qocalır və sıradan çıxır. Dil sıradan çıxdımı, onu danışan xalq da xalq olaraq sıradan çıxır. Azərbaycan xalqının milli sərvəti olan dilimiz “Dədə Qorqud” dastanının, 16-cı əsrdə “Koroğlu” dastanının, 19-cu əsrdə Aşıq Ələsgərin, 20-ci əsrdə Şəhriyarın, Vurğunun, Müşfiqin dilidir. Sovet dönəmində (1957-ci ildə) dövlət dili elan olunan dildir, müstəqillik illərində Dövlət statusu alan dildir, BMT-nin tribunalarında səslənən dildir. Geniş ifadə manerasına, sinonim və antonim bazasına, Türk dillərində inteqrasiyadan daha da yenilənmə potensialına sahib olan Azərbaycan dili dünyanın istənilən dilində istənilən mətni (poeziya, nəsr, elm, texnologiya yazılarını) səsləndirməyə layiq dildir. 2003-cü ildən (İlham Əliyevin siyasət hakimiyyətdə gəlişindən) başlayaraq Azərbaycan dilinə dövlət sevgisi və qayğısı zirvəyə çatır, bu dil gündən-günə ərəb-fars ünsürlərindən arınır, tədricən türkləşir, özünüküləşir, dünyanın qloballaşan çağında qloballaşmanın köləsi olmur, onun müstəqil bir tərəfdaşı olur. Prezidentin bir çox Sərəncamları ana dilimizi canlı saxlayan dövlət dayaqlarıdır. Dil o zaman gözəl günlər yaşayar ki, dövlət ona qayğı göstərsin, çünki dövlət Tanrının yer üzündə kölgəsidir. Dahi alman filosofu Georg Hegel çox doğru vurğulayıb ki: *The state is the march of God on earth*: Dövlət Tanrının yer üzündə yürüşüdür. (Hegel, 2010, s. 47)

Farsca və azərbaycanca gözəl poeziya örnəkləri yaradan Məhəmmədhüseyn Şəhriyar farsca türk dilinə, yəni Azərbaycan dilinə üç sevgini səsləndirir – türkcəmiz əzizdir, türkcəmiz ana dilidir, İran türkcəmizdə danışmasa, dili lal olsun. İstər sovet dövründə, istərsə də axundların dövründə İran dövlətinə ən sarsıdıcı poetik qarğıışı, görüldüyü kimi, Şəhriyar söyləyir:

Torkiye-ma bəs əziz əsto zəbane-madəri,

Lik əgər İran nəquyəd, lal bad əz vey zəban.

Bizim türkcəmiz çox əzizdir, ana dilidir,

İran əgər danışmasa, onun dili lal olsun (Şəhriyar, 1392, s.142).

Qurultay hansı proseslərə təkan verdi? Qurultay ölkəmizi qardaş Türkiyə və Orta Asiya türklərinə tanıtdı, Azərbaycanın dünya türklərinə inteqrasiyasının başlanğıcı oldu, dünya türklərinə tövsiyə olundu ki, qurtuluş və tərəqqi dinsizlik və Türk dünyasından ayrı olmaqda deyil, tam tərsinə, ideyaca türkləşməkdə, dincə islamlaşmaqda və tərəqqicə müasirləşməkdədir. Müasirləşmək avropalaşmaq deyil, amerikallaşmaq deyil, çinləşmək deyil, ruslaşmaq deyil. Müasirləşmək dünyəviləşməkdir, sivil bir nəhəng Birlik olmaqdır. Demək, “türklük-islam-müasirlik” triadası böyük insan sayına, nəhəng təbii resurslara və strateji coğrafi mövqeyə sahib olan Türk dünyasını dünya siyasətinə pozitiv diktə edən bir dünya gücünə çevirə bilər.

Bu triada yüz ilin triadası olsa da, 21-ci əsrdə olduqca aktual səslənir, yüz illərə hədəflənir, qənaətimizcə, Turan Birliyinin yaranmasına gətirib çıxaracaq. Türk dövlət başçılarından on iki Zirvə toplantısı addım-addım Turan Birliyinə aparır, elə Birlik ki, dünya ondan ziyan görməz, savaş görməz, gerilmə görməz, ayrı seçkilik görməz, zülm görməz, tam tərsinə, dünya ondan barış görər, tərəqqi görər, mənəvi, siyasi və iqtisadi çiçəklənmə görər.

Zamanın elə bir çağında yaşayırıq ki, BMT dünyanın əzələn və aşağılanan xalqlarını müdafiə etmək gücündə deyil, NATO dünya maraqlarına qulluq etmir, işğalçılıq siyasəti yürüdür, olduqca çox haqsızlıqlara yol verir. ATƏT üzərinə düşən missiyanı həyata keçirmir, dünya siyasətində problemləri çözmə bilmir, onları konservləşdirir. MDB sözdə olan birlikdir, əməli birlik deyil. Bu 4 qurumun gələcəyi yoxdur, dünya türkləri üçün onların faydası olmayıb, yoxdur və olmayacaq. Dünya türklərinə yeni bir Birlik gərəkdir, daha doğrusu, Turan Birliyi gərəkdir. Dünyada indi yaşanan proseslər deməyə əsas verir ki, dünya Turan Birliyinə hamilədir, elə Birliyə ki, dünyada tayı və bənzəri olmayıb və yoxdur.

Əhməd Cavad və Turan. Birinci Qurultay ölkəmizin ədəbi-ictimai elitesinə elə izlər qoydu ki, zaman ötdükcə, izlər azalıb sönmək yerinə artaraq alovlandı. Despot siyasət yürüdən Stalin dönəmində ədiblər (şair və yazarlar) turançı yanaşmanı eyham ilə bildirirdilər. Tam olaraq türksevər və turansevər olan, Azərbaycanın indiki himninin sözlərini yazan, 1937-ci ildə repressiya olunan Əhməd Cavadın bir şeirində Turan müqəddəs bir Kəbə olaraq anılır və Türkün əyilməyən başı bu Kəbənin hər bir daşının kölgəsi önündə əyilir.

Burada üç nüans (incə məqam) diqqət çəkir. Birinci odur ki, Turan dünya türklərinin yurdu olaraq müqəddəs Kəbəyə oxşadılır; ikinci odur ki, Türkün başı əyilməz (gerçək türk heç kəsin, heç nəyin önündə əyilməz); üçüncü odur ki, Kəbəyə müqəddəs deməklə şairin islamçı olduğu ortaya çıxır.

Bundan başqa, dörd poetik priyom var – Turanın Kəbəyə bənzənməsindən təşbeh (bənzətmə) adlı bədii təsvir vasitəsi, “düşər yerə” ifadəsi “yerə düşər” olmadığı üçün inversiya adlı bədii ifadə vasitəsi, “Türk” sözündə “T” böyük yazıldığından “gerçək türklər” üçün təlmih (eyham), “Türk” tək yerinə çoxluluq bildirdiyinə görə sinekdoxa adlı bədii təsvir vasitəsi. İkicə misrada bu sayda incəlikləri ehtiva edən bir şair parlaq bir şairdir:

*Turan öylə bir müqəddəs Kəbədir ki, hər bir daşı
Kölgəsində düşər yerə Türkün əyilməyən başı (Cavad, 2024, s.146).*

“Susmaram” şeirində şair Azərbaycan torpağını Türk yurdu, oğuzların və elxanların vətəni adlandırır. O, gənc nəsillə şan-şöhrət yerinə azadlığı (azad düşünməyi, azad yazmağı), alçaqları, yaltaqları və rəzilləri unutmağı tövsiyə edir. Şairin zamanında onlarla şair və yazar Sovet rejiminə yaltaqlıq edərək, alçaq və rəzilə döndülər. Azərbaycan xalqı bu gün bu alçaqları, yaltaqları və rəzilləri anmır, ölümü seçərək ideya və əqidəsinə dönük çıxmayan Hüseyn Cavid, Mikayıl Müşfiq və Əhməd Cavad kimi şəxsiyyətləri anır.

“Oğuzların, elxanların vətəmində kimdir, bax” misrası ilə ədib demək istəyir ki, Azərbaycan adlı Türk yurdunda türkcülüyə daban-dabana zidd olan kommunistlər hökm sürürlər. “Sovet” adını çəkmədən, “oğuzların, elxanların vətəni” ilə Azərbaycana eyham vuran şair Sovet rejiminə qulluq edənləri alçaq, yaltaq və rəzil adlandırır:

*Niyə susum, dinməyim, Türk yurdudur bu torpaq,
Oğuzların, elxanların vətəmində kimdir, bax.
Bu dünyada azadlığı şan-şöhrətə üstün tut,
Alçaqlığı, yaltaqlığı, rəzilliyi sən unut* (Cavad, 2024, s.206).

Ortaq Türk Əlifbası. Ortaq Türk əlifbası I Türkoloji Qurultayın şah əsəridir. Bu əlifbanı qəbul etmək asan yol olmayıb, çətinliklərlə başa gəlib. Professor Kamil Vəli Nərimanoğlu qeyd edir ki, “Türk maarifçilərinin 19-cu yüzillikdən bəri apardığı yeni əlifba məsələsində iki qol şaxələnmişdir – ərəb və latın qrafikası əsasında Türk əlifbası. Uzun mübahisələrdən sonra səs çoxluğu və fikir üstünlüyü ilə latınçılar qalib gəldilər” (Xəlilov, 2001, s. 70).

Bu əlifba 2026-cı ildə, Birinci Türkoloji Qurultayın 100 illiyində işlənməyə başlanacaq. Bu əlifbanın 34 hərfi var. Hədəf odur ki, Türk dövlətləri arasında yazılı kommunikasiya üçün ortaqlıq zəmin yaransın. Ortaq Türk Əlifbasını işlədəcək ölkələr arasında Türkiyə, Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Şimali Kipr Türk Cumhuriyyəti və Özbəkistan var (525-ci qəzet, 2025, s.4).

Sözgedən əlifba Turan Birliyinə aparıcı taktiki yollardan biridir. Dünyaca tanınan Qırğız yazarı Çingiz Aytmatovun əsərləri Ortaq Türk Əlifbasında ilkin olaraq çap olundu. Kitabın ön sözü var, birincisi Türkiyənin dövlət başçısı Rəcəb Tayyib Ərdoğan, ikincisi isə Türkiyənin mədəniyyət nazirinə məxsusdur.

Rəcəb Tayyib Ərdoğan bu il oktyabrın 10-da türksöylü əcnəbilərin hüquqi statusuna dair önəmli bir Sərəncam imzaladı. Sərəncama görə, Azərbaycan, Qazaxıstan, Özbəkistan, Qırğızıstan, Qaqauz, Ahıska və Krımdan olan türksöylü insanlar Türkiyədə “əcnəbi” deyil, Türkiyə vətəndaşları kimi dövlət və özəl qurumlarda çalışa bilərlər. Bu qanun iş icazəsi prosedurlarında yetərincə sadələşməyə yol açır. Ekspertlərin rəyincə, Bu qərar Türk Dövlətləri Təşkilatına üzv ölkələr arasında əməkdaşlığın dərinləşməsinə və əmək bazarının inteqrasiyasına mühüm töhfə verəcək. Onu da vurğulayaq ki, “Hər hansı bir şəxs və ya icmanın türksöylü hesab olunması bundan sonra Prezidentin bu Qərarı ilə müəyyən ediləcək” (“Azərbaycan” qəzeti, 2025, 12, s. 5).

Orta Türk Əlifbasına keçən Azərbaycanda latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası qalacaqdır. Çünki dilimizdə işlək olan bütün leksik vahidlər hazırki əlifbamızla ifadə olunur. Akademik Nizami Cəfərovun təbircə desək, “Bütün türk xalqlarının latın qrafikasında yazıb oxuması dünya mədəniyyətinə inteqrasiya deməkdir” (Cəfərov, 2025).

Türk türkün düşməni deyil, ona arxa və dayaq olmalıdır. Türkiyəyə türksöylülərin axını çoxalınca, onlar arasında inteqrasiya – canlı ünsiyyət, anlaşma, iş birliyi, təhsil, dil yaxınlaşması prosesləri yüksəldəcək. Bu da böyük Turana gedən yolun bir karvanı, həm də təsir və iz qoyucu bir karvanı deməkdir. Biz yaxın gələcəkdə Türk dövlətləri arasında başqa hüquqi sadələşmələrin də şahidi olacağıq.

Nəticə

Tədqiqat işindən aydın olur ki, I Türkoloji Qurultay müstəqil Azərbaycanın tarix, dil, ədəbiyyat, əlifba və mədəniyyəti üçün böyük önəm daşıyan bir tarixi prosesdir. Sovet dönməndə, istərsə də müstəqillik illərində ictimai-siyasi-mədəni həyatda Azərbaycanın qazandığı bütün uğurlarında Qurultayın payı və dəst-xətti var. Totalitar bir dövlətin tərkibində olmuş Orta Asiya türkləri belə bir milli xoşbəxtlik yaşamayıblar. Araşdırmalardan bu da aydın olur ki, 21-ci əsr Türkün əsridir, Turan Birliyində birləşməyi möhtəşəm bir əsrdir.

Ədəbiyyat

1. “Azərbaycan” qəzeti. (2025). TDT-nin XII Zirvə toplantısı. 10 oktyabr.
2. Qacarlı, C. (2007). I Türkoloji Qurultayda dil məsələsi, filologiya elmlər namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiya, Bakı. 140 s.

3. “Azərbaycan” qəzeti. (2025). Ə.Hüseynzadənin 150 illik Yubileyi keçirilmək haqda Sərəncam. 21 yanvar
4. Bowker, G., George, O. (2003). “Little Brown Hard Backs”. 512 p.
5. Lewis, C.S. (1999). Bright Shadow of Reality, “eerdmans-lightning”. 180 p.
6. Hegel, G. (2010). The Philosophy of History, “Iap”. 92 p.
7. Şəhriyar, M., H.Əşar. (1392). “Sepehr”. 416 s.
8. Cavad, Ə. (2004). Seçilmiş əsərləri, “Şərq-Qərb”. 345 s.
9. Cavad,Ə. (2004). Şeirləri, “Şərq-Qərb”. 268 s.
10. Xəlilov, B. (2001). I Türkoloji Qurultayın 75 illiyi, I Beynəlxalq Türkoloji Qurultayın 75-ci il dönmünə həsr olunmuş elmi konfransın materialları (6-7 mart 2021-ci il), Bakı, “Ağrıdağ”. s. 10-16.
11. 525-ci qəzet. (14 oktyabr 2025-ci il) Ortaq Türk Əlifbası
12. Azərbaycan qəzeti. (2025). (17 oktyabr 2025-ci il). Türkiyə Prezidentindən Qərar
13. Cəfərov, N. Türk əlifbası 34 hərf <https://www.bbc.com/Ortaq>

Daxil oldu: 02.03.25

Qəbul edildi: 20.05.25

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/10/83-87>

Elnarə Məmmədova
Azərbaycan Tibb Universiteti
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı, Azərbaycan
<https://orcid.org/0009-0007-1231-9229>
ememmedova69@mail.ru

Xalid Səid Xocayev və onun türkoloji irsimizin tədqiqində xidmətləri

Xülasə

Azərbaycanın görkəmli türkoloqlarından biri olan Xalid Səid Xocayev 1926-cı ildə Bakıda keçirilmiş Birinci Türkoloji Qurultayın əsas iştirakçılarında olmuş, Türkologiya elminin əsas təməl qoyucularından biri kimi tanınmışdır. Xocayevin həyatı, elmi fəaliyyəti və xüsusilə “Divanu Lüğat-it-Türk” əsərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsindəki mühüm rolu əvəzolunmazdır. Xalid Səid Xocayevin tərcümə etdiyi Mahmud Kaşğarlının “Divanü-lüğat-it Türk” əsəri bir neçə cəhətdən əhəmiyyətlidir. Bu əsər Azərbaycanda və Türk dünyasında latın qrafikalı əlifba ilə yazılmış ilk tərcümədir. Məqalədə onun Birinci Türkoloji Qurultaydakı iştirakı və ümumilikdə Azərbaycan dilçiliyinə töhfələri araşdırılır və öyrənilir. Xocayevin fəaliyyəti türkoloji tədqiqatlarda mühüm yer tutur. Onun tərcümə və şərhləri türk dillərinin öyrənilməsi və dil tarixi baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Məqalədə onun elmi mirası, sovet dövründəki çətinlikləri və repressiyaya məruz qalması da qeyd olunur. Burada 1926-cı ildə Bakıda keçirilmiş Birinci Türkoloji Qurultayda iştirak etmiş azərbaycanlı türkoloq Xalid Səid Xocayevin rolu və fəaliyyəti araşdırılır. Qurultayın məqsədləri, əsas mövzuları və Xocayevin bu elmi toplantıya verdiyi töhfələr işıqlandırılır. Məqalədə həmçinin Qurultayın türkologiya tarixi üçün əhəmiyyəti də vurğulanır. Birinci Türkoloji Qurultay, Azərbaycan ziyalılarının türk dünyasında tutduğu yerin göstəricisi kimi qiymətləndirilmiş, Xalid Səid Xocayev və digər nümayəndələrin fəaliyyəti həm elmi, həm də ideoloji cəhətdən mühüm nəticələr vermişdir. Qurultayda ana dilinin inkişafı, türk dillərinin orta xüsusiyyətləri və terminoloji məsələlər müzakirə olunmuş, Xocayev də bu müzakirələrdə öz elmi mövqeyi ilə çıxış etmişdir. Onun Qurultayda iştirak etməsi, dövrün ən aparıcı türkoloqları ilə fikir mübadiləsi aparması onu həm də bir türk dünyası mütəfəkkiri kimi səciyyələndirir. Xocayevin çıxışı Qurultay iştirakçıları tərəfindən müsbət qarşılanmış, klassik mətnlərin müasir türkologiyada istifadəsi ideyası böyük maraq doğurmuşdur.

Açar sözlər: *Xalid Səid Xocayev, Divanu Lüğat-it-Türk, türkologiya elmi, tərcümə, ana dili, repressiyalar, Türkoloji Qurultay, Azərbaycan ziyalıları, əlifba islahatı*

Elnara Mammadova
Azerbaijan Medical University
Doctor of philosophy in philology
Baku, Azerbaijan
<https://orcid.org/0009-0007-1231-9229>
ememmedova69@mail.ru

Khaled Said Khojavev and His Services in the Research of Our Turcology Heritage

Abstract

One of the prominent Turkologists of Azerbaijan, Khalid Said Khojavev, was one of the main participants of the First Turkological Congress held in Baku in 1926 and is recognized as one of the main founders of the science of Turkology. Khojavev's life, scientific activities, and especially his important role in the translation of the work "Divanu Lugat-it-Türk" into Azerbaijani are irreplaceable. Mahmud Kashgarli's work "Divanu-lugat-it Türk" translated by Khalid Said Khojavev is important in several respects. This work is the first translation written in the Latin script in Azerbaijan and the Turkic world. The article examines and studies his participation in the First Turkological Congress and his contributions to Azerbaijani linguistics in general. Khojavev's activities occupy an important place in Turkological research. His translations and interpretations are of great importance in terms of the study of Turkic languages and the history of language. The article also mentions his scientific legacy, difficulties during the Soviet period, and his exposure to repression. Here, the role and activities of the Azerbaijani Turkologist Khalid Said Khojavev, who participated in the First Turkological Congress held in Baku in 1926, are examined. The goals of the Congress, the main topics, and Khojavev's contributions to this scientific meeting are highlighted. The article also emphasizes the importance of the Congress for the history of Turkology. The First Turkological Congress was evaluated as an indicator of the place occupied by Azerbaijani intellectuals in the Turkic world, and the activities of Khalid Said Khojavev and other representatives yielded important results both scientifically and ideologically. The development of the mother tongue, common features of Turkic languages, and terminological issues were discussed at the Congress, and Khojavev also spoke with his scientific position in these discussions. His participation in the Congress and the exchange of views with the most leading Turkologists of the time also characterize him as a thinker of the Turkic world. Khojavev's speech was positively received by the Congress participants, and the idea of using classical texts in modern Turkology aroused great interest.

Keywords: *Khalid Said Khojaev, Divanu Lughat-it-Turk, Turkology, translation, native language, repression Turkological Congress, Azerbaijani intellectuals, alphabet reform*

Giriş

1926-cı il fevralın 26-dan martın 6-na qədər Bakıda keçirilmiş Birinci Türkoloji Qurultay, türk dünyasının elmi və mədəni həyatında mühüm dönüş nöqtəsi olmuşdur. Bu qurultayda Sovet İttifaqının müxtəlif bölgələrindən – Azərbaycan, Orta Asiya, Krım, Qazaxıstan və başqa yerlərdən gəlmiş 70-dən artıq türkoloq alim iştirak etmişdir.

Qurultay türk xalqlarının dil, mədəniyyət və elmi birliyinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. 131 nümayəndənin iştirakı ilə baş tutmuş bu qurultayda türk dili, ədəbiyyatı, terminologiya, ortaq əlifba məsələləri kimi sahələrdə mühüm qərarlar qəbul edilmişdir (İsmayılov, 2011).

Bu qurultay bir çox görkəmli alimlərin, o cümlədən Azərbaycan, Türkiyə, Rusiya, Orta Asiya və Krım tatarlarından olan ziyalılarının bir araya gəldiyi nüfuzlu toplantı olmuşdur (Əlizadə, 2002).

Bu mötəbər elmi tədbirdə Azərbaycan ziyalıları da fəal iştirak etmiş, türkologiya elminin inkişafına töhfələr vermişlər. Onlardan biri də tanınmış dilçi və tərcüməçi Xalid Səid Xocayev olmuşdur. O, həm bir türkoloq, filoloq və tədqiqatçı, həm də ensiklopedik biliklərə malik bir ziyalı kimi Qurultayda çıxış etmiş, dil və əlifba məsələlərinə dair müzakirələrdə fəal iştirak etmişdir.

Görkəmli maarifçi və türkoloq Xalid Səid Xocayev əsrin əvvəllərində elmi və ictimai düşüncəyə verdiyi töhfələrlə seçilir. Birinci Türkoloji Qurultayda iştirakı onun elmi fəaliyyətinin zirvələrindən biridir. Bu Qurultay türkologiya tarixində dönüş nöqtəsi olmaqla yanaşı, Xocayev kimi alimlərin səyi ilə türk xalqlarının birliyinə, inkişafına və elmi cəhətdən araşdırılmasına güclü təkan

vermişdir. Qurultayda ana dilinin inkişafı, türk dillərinin ortaq xüsusiyyətləri müzakirə olunmuşdur. Xocayevin də bu müzakirələrdəki çıxışı və mövqeyi qurultay materiallarında qeyd edilmişdir. Onun adı bu möhtəşəm tarixi hadisədə fəxrlə çəkilməyə layiqdir. Xocayevin bu tədbirdəki iştirakı Azərbaycanın elmi və mədəni inkişafına böyük təsir etmişdir. O, latın qrafikalı əlifbaya keçmək sahəsində həm Azərbaycanda, həm də keçmiş SSRİ-də yaşayan Türk xalqları arasında geniş fəaliyyət göstərmişdir.

Xalid Səid Xocayev klassik türk dili irsinin qorunması və elmi dövriyyəyə cəlb olunması barədə dəyərli fikirlər irəli sürmüşdür. Xüsusilə, Mahmud Kaşğarlının "Divanü Lüğat-it-Türk" əsərinin elmi əhəmiyyətini önə çəkmiş, bu əsərin tərcüməsinin və tədqiqinin türk dillərinin inkişafı üçün vacibliyini bildirmişdir. Mahmud Kaşğarlının bu əsəri bütün dolğunluğu ilə özündə lap qədimdən Kaşğarlı dövrünə qədərki türklərin tarixini, həyat tərzini, həyata baxış fəlsəfəsini, ruhunu əks etdirən poetik nümunələrlə bəzədilmiş möhtəşəm abidə, tarixi mənbədir (İsmayılova, 2024, s.52).

Qurultayda terminologiya, orfoqrafiya və metodika məsələləri gündəmə gətirilmişdir. Azərbaycanlı nümayəndələr bu müzakirələrdə əsas mövqedə olmuş, milli və elmi baxımdan vacib çıxışlar etmişlər (Hüseynova, 2024). Xocayev bu sahələrdə öz elmi biliklərini və müşahidələrini bölüşmüş, "Divanü Lüğat-it-Türk" kimi klassik türk dili abidələrinin müasir elmdə istifadəsinin vacibliyini vurğulamışdır. Xalid Səid Xocayev xüsusilə "Divanü Lüğat-it-Türk"ün elmi əhəmiyyətini vurğulayan çıxışı ilə yadda qalmışdır.

Birinci Türkoloji Qurultay, Azərbaycan ziyalılarının türk dünyasında tutduğu yerin göstəricisi kimi qiymətləndirilmiş, Xalid Səid Xocayev və digər nümayəndələrin fəaliyyəti həm elmi, həm də ideoloji cəhətdən mühüm nəticələr vermişdir.

Xocayevin Qurultayda iştirak etməsi, dövrün ən aparıcı türkoloqları ilə fikir mübadiləsi aparması onu həm də bir türk dünyası mütəfəkkiri kimi səciyyələndirir. Xocayevin çıxışı Qurultay iştirakçıları tərəfindən müsbət qarşılanmış, klassik mətnlərin müasir türkologiyada istifadəsi ideyası böyük maraq doğurmuşdur (Məmmədov, 2015).

Qurultayın məqsədi Türk xalqlarının dillərinin və əlifbalarının vahidləşməsi, Türkoloji elmi istiqamətlərin müəyyənəşdirilməsi, Elmi və mədəni əməkdaşlığın gücləndirilməsi idi.

Qurultayda aşağıdakı əsas məsələlər müzakirə olunmuşdur:

- Türk xalqları üçün vahid əlifbanın yaradılması (ərəb qrafikalı əlifbanın ləğv edilməsi və latın qrafikasına keçid).

- Türk dillərinin qrammatik və fonetik cəhətdən tədqiqi
- Terminologiya məsələləri və ortaq lüğətin hazırlanması
- Türk dillərində dərslik və tədris proqramlarının vahidləşdirilməsi
- Leksik birləşmələrin ümumiləşdirilməsi

Qurultayın nəticəsi:

- Latın qrafikalı yeni əlifbaya keçid qərarı alındı
- Türk dillərinin qrammatik strukturlarının qarşılaşdırılması təşəbbüsünə start verildi
- Türkologiyaya sahəsində ortaq elmi istiqamətlər müəyyən edildi.

I Türkoloji Qurultayın əhəmiyyəti Azərbaycan ziyalılarının türk dünyasında tutduğu yerin göstəricisi kimi qiymətləndirilmiş və Türk dünyasında ilk elmi forumlardan biri kimi tarixə düşmüşdür (Məhərrəmov, 1999).

Xocayev burada bir Azərbaycan nümayəndəsi kimi iştirak etmiş və xüsusilə "türk dillərində vahid əlifba" məsələsində fəal olmuşdur (İsmayılova, 2024). Xocayevin elmi töhfəsi bu qərarların formalaşmasında az önəm daşımırdı. Onun çıxışları savadlı, düşünülmüş və elmi əsaslı idi. O, Azərbaycan türkologiyasının səviyyəsini yüksək səviyyədə təmsil edirdi.

Türk dillərinin öyrənilməsində və ana dilimizin zənginləşməsində silinməz iz qoymuş alimin ən böyük xidmətlərindən biri "Divanü Lüğat-it-Türk" kitabını 1935-1937-ci illərdə ərəb dilindən Azərbaycan dilinə tərcüməsindən ibarətdir. Bu təkcə dilçilik sahəsində deyil, ümumən türk dünyasının mədəni-mənəvi irsinin araşdırılması və tanıtılması baxımından mühüm addım idi. Bu tərcümə əsasında türk dillərinin tarixi fonetikasi, leksikası və sintaksisi ilə bağlı dəyərli fikirlər irəli

sürülmüş, müasir Azərbaycan dilinin qədim köklərlə əlaqələri açıq şəkildə göstərilmişdir. Xocayevin elmi tərcümə prinsiplərinə əsaslanaraq, “Divanu Lüğat-it-Türk”ü Mahmud Kaşğarlının qələmə aldığı ərəb dilindən Azərbaycan dilinə, orijinala maksimum sadıq qalmaqla icra etməsi qiymətli elmi hadisədir. O, “Divanu Lüğat-it-Türk”ün nəinki tərcüməçisi, hətta görkəmli tədqiqatçılarından biri olmuşdur.

Onun “Divanu Lüğat-it-Türk”ü Azərbaycan dilinə tərcümə etməsi elmi əhəmiyyət daşıyır. Bu böyük türkoloq həm alim, həm də milli irsin qoruyucusu kimi xatırlanmağa layiqdir (Əliyev, 2011).

Xalid Səid Xocayevin fəaliyyəti Azərbaycan elmi-mədəni həyatında və Türk dünyasının maariflənməsində əvəzolunmazdır. Onun tədqiqat və tərcümə fəaliyyəti sayəsində bu gün biz türk dilçiliyinin ən qədim qaynaqlarına Azərbaycan dilində də yaxından bələd ola bilirik.

Xalid Səid Xocayevin bu əsəri Azərbaycan dilinə tərcümə etməsi həm elmi, həm mədəni, həm də ideoloji cəhətdən böyük töhfədir. Bu tərcümə həm dil tariximizə, həm terminologiyaya, həm də türkologiya sahəsinə böyük elmi baza verdi. Xocayevin işi sadəcə bir tərcümə deyil, bütün türk dünyası üçün elmi və mədəni mirasdır (Vəliyev, 2010). Təəssüf ki, repressiyalar onun fəaliyyətini vaxtsız yarımçıq qoydu, lakin bu tərcümə onun türkologiyanın tarixində silinməz iz buraxmasına səbəb oldu.

Xalid Səid Xocayev 1920–30-cu illərdə bu əsərin Azərbaycan dilinə tərcüməsi üzərində çalışmış və onu türkologiya tarixində mühüm hadisəyə çevirmişdir. Tərcümə zamanı Xocayev yalnız dili deyil, həm də əsərin orijinal strukturunu qorumağa və terminləri düzgün şəkildə verməyə xüsusi diqqət yetirmişdir (Əliyeva, 2020).

Xalid Səid Xocayevin 1930-cu illərdə Azərbaycan dilinə tərcümə etdiyi “Divanü Lüğat-it-Türk” uzun illər ərzində nəşr olunmamış, onun əlyazması isə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunda qorunub saxlanılmışdır (Əskər, 2006).

Sovet dövründə repressiyalara məruz qalan Xocayevin bir çox əsərləri kimi bu tərcümə də uzun illər nəşrsiz qalmış, yalnız elmi arxivlərdə gizli şəkildə saxlanılmışdır.

Əlyazma çox yüksək elmi dəyərə malik olmaqla yanaşı, həm də Azərbaycan dilçiliyi və türkologiyası tarixində əvəzsiz mənbə hesab olunur. Tərcümə Xocayevin həm orijinala sadıqlığını, həm də klassik Azərbaycan türkcəsində ustalığını əks etdirir.

Xalid Səid Xocayevin tərcüməsinin əlyazması əsasında 2024-cü ildə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu və digər əlaqədar qurumların təşəbbüsü və ciddi səyi nəticəsində əsər kitab halında nəşr olunmuşdur.

Bu nəşr Xocayevin orijinal tərcüməsini olduğu kimi saxlayaraq, elmi izahlarla, lüğət və izah əlavələri ilə zənginləşdirilmişdir.

Nəşrin ön sözündə Xocayevin həyat və yaradıcılığına, tərcümənin metodologiyasına və elmi əhəmiyyətinə dair ətraflı məlumat verilir (Məmmədli, 2024).

Onun tərcüməsi Azərbaycan türkologiyası üçün çox böyük əhəmiyyət daşıyır. Əsərin yenidən işıq üzü görməsinin əhəmiyyəti:

- Türk dillərinin tarixi inkişafını araşdırmaq üçün zəngin mənbə yaratdı;
- Azərbaycan türkcəsinin qədim türkcə ilə leksik və qrammatik bəziyyətlərini göstərdi;
- Gənc tədqiqatçılar üçün türkoloji irsə çıxış imkanı verdi, onlara orijinal tərcümə nümunəsi təqdim etdi;
- Azərbaycan elmi ictimaiyyətini bu möhtəşəm irslə tanış etdi;
- “Divanü Lüğat-it-Türk”ün yalnız mətnini deyil, həm də tarixi-elmi kontekstini anlamağa imkan yaratdı;
- Xocayevin adını və fəaliyyətini yenidən elmi dövriyyəyə qaytardı.

1937-ci illərin sonlarında baş vermiş Stalin repressiyaları nəticəsində digər ziyalılar kimi Xalid Səid Xocayev də əsassız ittihamlarla “xalq düşməni” damğası ilə həbs olunmuş və güllələnmişdir, onun elmi fəaliyyəti yarımçıq qalmışdır (Qasimov, 2018). Lakin onun tərcümələri və araşdırmaları bu gün də Azərbaycan dilçiliyində və türkologiya elmində əsas mənbələrdən biri olaraq

dəyərləndirilir və tədqiqatçılar üçün əvəzsiz mənbə olaraq qalmaqdadır. Onun adı Azərbaycan və türkologiya elminin tarixində daim ehtiramla yad olunur.

Xalid Səid Xocayevin fəaliyyətləri Azərbaycan elmi-mədəni həyatında və Türk dünyasının maariflənməsində təkrar olunmazdır. Onun tədqiqat və tərcümə fəaliyyəti sayəsində bu gün biz türk dilçiliyinin ən qədim qaynaqlarına Azərbaycan dilində də yaxından bələd ola bilirik.

Ədəbiyyat

1. İsmayılov, M. (2011). Türkoloji Qurultaylar və Azərbaycan. Təhsil.
2. Əlizadə, Ə. (2002). Türkoloji Qurultaylar tarixi. Elm.
3. İsmayılova, M. (2024). "Türkologiya elminin banisi M.Kaşğarlının "Divanü lüğət-it türk" əsəri". "Mahmud Kaşğarlı" Beynəlxalq elmi jurnal. II cild №2, Bakı. səh.49-55;
4. Hüseynova, M. (2024). "Ön söz". Mahmud Kaşğarlı Beynəlxalq elmi jurnal. II cild №2, səh. 11;
5. Məmmədov, R. (2015). "Azərbaycan türkologiyasında klassik lüğətçilik ənənələri". Filologiya məsələləri, №3.
6. Məhərrəmov, A. (1999). Azərbaycan Türkoloji fikrinin inkişafı. Maarif.
- 7.İsmayılova, Y. (2024). "M.Kaşğarının "Divanü lüğət-it türk" əsəri Xalid Səid Xocayevin tərcüməsində". "Mahmud Kaşğarlı" Beynəlxalq elmi jurnal. II cild, №2, Bakı. səh. 245-249;
8. Əliyev, A. (2011). "Xalid Səid Xocayev və onun elmi irsi". "Dil və Ədəbiyyat" jurnalı, №2, s. 58–64.
9. Vəliyev, Ə. (2010). "Divanü Lüğət-it-Türk və onun türkologiyadakı rolu". Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi, №4
10. Əliyeva, S. (2020). "X.S.Xocayevin terminoloji fəaliyyətinə dair qeydlər". Humanitar elmlər jurnalı, №1.
11. Əskər, R. (2006). M.Kaşğarlı "Divanü Lüğət-it-Türk". Şərq-Qərb, I cild
12. Məmmədli, N. (2024). M.Kaşğarlı "Divanü Lüğət-it-Türk". I cild, səh. 35.
13. Qasimov, E. (2018). "Repressiya dövründə itirilmiş alimlər". "Yeni Azərbaycan" qəzeti, 15 iyun, 2018.

Daxil oldu: 28.03.25

Qəbul edildi: 14.05.25

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/10/88-95>

Xatirə Bayramova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Bakı, Azərbaycan
<https://orcid.org/0009-0009-7990-2480>
xatirebayramova06@gmail.com

Birinci Türkoloji Qurultayın repressiyaya uğramış nümayəndələri

Xülasə

1926-cı ildə Bakıda keçirilmiş I Türkoloji Qurultay türk xalqları arasında elmi, mədəni və dil birliyinin formalaşmasında mühüm tarixi mərhələ olmuşdur. Qurultay XIX əsrin sonlarından etibarən türk xalqları arasında baş qaldıran maarifçilik hərəkatının məntiqi davamı, eyni zamanda ümumtürk intellektual düşüncəsinin zirvə məqamı kimi dəyərləndirilir. “Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultay” adı altında təşkil edilsə də, iştirakçıların mənsub olduqları dövlətlərin coğrafiyası və etnik müxtəlifliyi bu qurultaya beynəlxalq elmi səciyyə qazandırmışdır. Qurultay türk xalqlarının ortaq mədəniyyətinin və dil sistemlərinin elmi əsasda öyrənilməsi, eləcə də ortaq əlifba və terminologiya məsələlərinin müzakirəsi baxımından mühüm elmi hadisə olmuşdur. Lakin sovet ideoloji siyasətinin sərtləşməsi nəticəsində bu qurultayın bir çox görkəmli iştirakçıları - o cümlədən Ruhulla Axundov, Bəkir Çobanzadə, Hənəfi Zeynallı, Osman Akçokraklı, Cəlaləddin Qorxmazov, Salman Mümtaz, Əhməd Baytursunov və başqaları repressiyalara məruz qalmış, bəziləri güllələnmiş, digərləri isə uzun illər sürgün həyatı yaşamışdır. Bu fakt yalnız fərdi talelərin faciəsi deyil, həm də türkologiya elminin inkişafına vurulan ağır zərbə idi. Qurultay iştirakçılarının ideyaları sonrakı onilliklərdə türk xalqlarının milli oyanışında, dil islahatlarında və mədəni özünüdərkini formalaşmasında dərin iz buraxmışdır. Onların elmi fəaliyyəti və milli mövqeləri sovet repressiya ideologiyasına qarşı intellektual müqavimət nümunəsi kimi tarixə düşmüşdür.

Açar sözlər: *Repressiya qurbanları, xalq, tarix, insan hüquqları, yaddaş*

Xatirə Bayramova
Azerbaijan State Pedagogical University
Baku, Azerbaijan
<https://orcid.org/0009-0009-7990-2480>
xatirebayramova06@gmail.com

Repressed Representatives of the First Turkological Congress

Abstract

The First Turkological Congress, held in Baku in 1926, marked an important historical stage in the formation of scientific, cultural, and linguistic unity among Turkic peoples. The congress was regarded as a logical continuation of the enlightenment movement that had emerged among Turkic nations since the late 19th century, as well as a peak moment in the development of pan-Turkic intellectual thought. Although it was officially titled the “First All-Union Turkological Congress,” the geographical and ethnic diversity of its participants endowed the event with an international scholarly character. The congress played a significant role in the academic study of the common culture and linguistic systems of Turkic peoples, as well as in discussions on a unified alphabet and terminology. However, as Soviet ideological policies became harsher, many prominent participants of the congress - including Ruhulla Akhundov, Bekir Çobanzade, Hanafi Zeynalli, Osman Akchokrakly, Jalaladdin Gorkhmazov, Salman Mumtaz, Akhmet Baitursunov, and others - were subjected to political repression; some were executed, while others endured years of exile. This

tragedy represented not only the destruction of individual lives but also a severe blow to the development of Turkological science. The ideas and research of the congress participants left a deep mark on the national awakening, linguistic reforms, and cultural self-consciousness of Turkic peoples in the following decades. Their scholarly legacy and national stance became a symbol of intellectual resistance to Soviet repression.

Keywords: *Victims of repression, people, history, human rights, memory*

Giriş

Azərbaycan tarixi yalnız siyasi sərhədlərin qorunması və müdafiəsi ilə məhdudlaşmır; bu tarix həm də mənəvi, mədəni və elmi dəyərlərin yaşadılması ilə fərqlənir. Azərbaycan xalqı azadlığını təkcə silah gücü ilə deyil, həm də düşüncəsi, qələm və elmi nailiyyətləri vasitəsilə qazanmağa çalışmışdır. Millətin inkişafı, milli kimliyinin qorunması və bu kimliyin gələcək nəsillərə ötürülməsi prosesində ən mühüm rol ziyalıların - millətin beyni hesab olunan alimlərin üzərinə düşmüşdür. Onlar hər zaman xalqın dirəniş və mübarizə ruhunun dayağı olmuşlar.

Lakin XX əsrin 30-cu illərində sovet hakimiyyətinin sərt repressiya siyasəti, xüsusilə Stalin dövrünün amansız zülmü nəticəsində bu dəyərli beyinlər susdurulmuş, təqib olunmuş və çox zaman qurban verilmişdir. Bu susdurulma yalnız bir dövrün faciəsi deyildi - o, bütöv bir xalqın elmi düşüncə tarixində yaranmış boşluq idi. Buna baxmayaraq, həmin ziyalıların ideyaları və elmi irsi xalq yaddaşında qorunub saxlanıldı, zaman keçdikcə yenidən dirçəldi və milli düşüncənin əsas sütunlarından birinə çevrildi.

1926-cı ildə Bakıda keçirilən I Türkoloji Qurultay türk xalqları arasında ortaq dil, mədəniyyət və elmi əməkdaşlığın təşəkkülündə tarixi əhəmiyyətə malik idi. Bu Qurultayda müxtəlif türk respublikalarından və bölgələrdən gəlmiş tanınmış alimlər iştirak edərək ümumtürk dilinin inkişaf istiqamətlərini, dilçilik elminin nəzəri əsaslarını və ortaq elmi dəyərləri müzakirə etmişdilər. Lakin SSRİ rəhbərliyinin milli maarifçilik hərəkatına münasibəti qəddar və təzyiqli dolu olmuş, nəticədə Qurultay iştirakçılarının böyük əksəriyyəti sonrakı illərdə “xalq düşməni” damğası ilə təqibə, sürgünə, hətta güllələnməyə məruz qalmışdır. Sovet rejimi bu hərəkatı öz ideoloji sisteminə təhlükə kimi görərək milli kimlik və azad elmin inkişafına yönəlmiş bütün təşəbbüsləri məhv etməyə çalışmışdır. Repressiyaya məruz qalan alimlər təkcə elmi fəaliyyətlərinə görə deyil, həm də milli kimliyimizin qorunması, dilimizin və mədəniyyətimizin inkişafı uğrunda apardıqları mübarizə ilə yadda qalmışlar. Onların hər bir fikri və çıxışı böyük risk və təhlükə ilə üz-üzə idi, lakin bu risklər qarşısında millət sevgisi, vətənpərvərlik və mənəvi məsuliyyət onların ən güclü silahına çevrilmişdi. Sovet rejimi onların səsini boğmağa çalışsa da, xalq yaddaşı bu səsləri heç vaxt unutmadı. Əksinə zaman keçdikcə həmin alimlərin ideyaları və elmi irsi yenidən qiymətləndirildi və onlar Azərbaycan elminin və milli mədəniyyətin inkişafında müstəsna rol oynayan simalar kimi tanındılar.

Tarixi reallıqlar göstərir ki, həm çar, həm də sovet Rusiyası türk xalqlarının sayını azaltmaq, onları yadlaşdırmaq və milli kimlikdən uzaqlaşdırmaq siyasəti aparmışdır. Millətlərin adları ironik şəkildə dəyişdirilir, onların kimlikləri məqsədli şəkildə unutturulurdu. Məhz buna görə XIX və XX əsrin əvvəllərində türk ziyalılarının ən böyük sualı “Biz kimik?” sualı idi. Bu suala ən aydın və dolğun cavab isə məhz Birinci Türkoloji Qurultayda verilmişdir (Qasımov, 2019, s. 24).

Qurultay yalnız elmi müzakirələrin və ideya mübadiləsinin deyil, eyni zamanda türk xalqlarının özünüdərk və özünü təsdiq mərhələsinin başlanğıcı olmuşdur. Bu toplantı türklərin bir millət kimi öz mənşəyinə, dilinə və tarixinə qayıdışını simvolizə edirdi. Şabaşkin kimi ziyalının “Yalnız bu yaxınlarda ali məktəbdə təhsil alarkən və türkologiya sahəsində çalışanlarla ünsiyyətdə olarkən öyrəndim ki, mən türkmən” (Qasımov, 2019, s. 25) etirafı, təəssüf ki, həmin dövrdə minlərlə insanın yaşadığı mənəvi yadlaşmanın acı göstəricisidir. Birinci Türkoloji Qurultayda iştirak edən alimlər ərəb əlifbasından latın qrafikalı yeni əlifbaya keçidin elmi-metodik prinsiplərini işləyib hazırlamış və onun qətnaməsini qəbul etmişdilər. Qurultay, eyni zamanda, türk xalqlarının qədim mədəniyyətini, zəngin tarixini və mənəvi birliyini elmi müstəvidə təsdiqləyərək sübut etmişdir ki, türklər “köçəri” və “barbar” deyil, dünyanın ən qədim və sivil mədəniyyət sahiblərindən biridir (Qasımov, 2019, s. 26).

Qurultay həm elm, həm mədəniyyət, həm də milli şüur baxımından türk dünyasının ən parlaq zirvələrindən biri olmuşdur.

Tədqiqat

Bütün siyasi və ideoloji çətinliklərə baxmayaraq, 1926-cı ildə Bakıda keçirilən Birinci Türkoloji Qurultay elm, düşüncə və mədəniyyət uğrunda aparılan böyük bir mübarizənin təntənəsinə çevrildi. Bu mühüm elmi forumda iştirak edən alimlər təkcə dövrün dilçilik və mədəniyyət problemlərini müzakirə etmirdilər, onlar eyni zamanda milli ideyaların qorunması, yaşadılması və gələcək nəsillərə ötürülməsi istiqamətində əvəzsiz xidmətlər göstərirdilər. Qurultayın Bakıda keçirilməsi təsadüfi deyildi. XX əsrin əvvəllərində Bakı təkcə neftin deyil, həm də maarifin, elmin və milli oyanışın mərkəzi kimi tanınırdı. Türkoloqların bu şəhərdə bir araya toplanmasının əsas məqsədi sırf elmi məsələlərin müzakirəsi deyildi; bu, türklərin milli-mənəvi varlığının, birliyinin və gələcək inkişaf yolunun müəyyənləşdirilməsinə yönəlmiş strateji bir addım idi.

1926-cı ildə keçirilən bu mötəbər toplantı, əslində, türk xalqları arasında elmi, mədəni və dil birliyinin bərpası istiqamətində atılmış tarixi çağırış idi. Qurultayın gündəliyində müzakirəyə çıxarılan məsələlər bunu açıq şəkildə nümayiş etdirirdi:

1. Yeni əlifbaya keçid;
2. İmla və orfoqrafiya problemlərinin tənzimlənməsi;
3. Terminoloji sistemin vahidləşdirilməsi;
4. Tədris və metodika məsələlərinin aktualaşdırılması;
5. Qohum və qonşu dillərlə qarşılıqlı təsir və interferensiya problemləri;
6. Türk dillərinin ədəbi dil problemləri və ortaq ədəbi dilin yaradılması;
7. “Ulu dil” nəzəriyyəsi və türk dillərinin tarixi məsələləri. (Azərbaycan Milli Kitabxanası, 2016, <https://www.anl.az/down/meqale/525/2016/mart/480508.htm>)

Bu məsələlər təkcə elmi xarakter daşımır, həm də siyasi və ideoloji mahiyyət kəsb edirdi. Çünki hər bir təklif və fikir türk xalqlarının birliyinə, mənəvi dirçəlişinə və gələcək istiqamətinə yönəlmişdi. Lakin sovet ideologiyasının elmin və düşüncənin azadlığına dözümsüzlüyü bu birliyi təhlükə kimi dəyərləndirdi. Qurultayın əsas ideya yükünü daşıyan bir çox ziyalı sonradan “pantürkist”, “xalq düşməni” damğası ilə repressiyaya məruz qaldı. Beləliklə, elmin və milli düşüncənin təntənəsi kimi başlanan bu yol, bir çoxları üçün həyatlarını itirdikləri bir faciəyə çevrildi.

O dövrdə səslənən hər fikir - ortaq dil, ortaq əlifba, milli yaddaşın qorunması, mənəvi dirçəliş arzusu - imperialist düşüncə ilə ziddiyyət təşkil edirdi. Nəticədə, bu ideyaları müdafiə edən ziyalıların əksəriyyəti 1937-1938-ci illərin böyük repressiya dalğasında məhv edildi. Onlar yalnız elmi baxışlarına, müstəqil düşüncələrinə və azad elm uğrunda mübarizələrinə görə cəzalandırıldılar.

Repressiya qurbanları sırasında Ruhulla Axundov, Panah Qasimov, Hənəfi Zeynallı, Əhmədbəy Pepinov, Hamid Sultanov, Mirzə Hüseynov, Cabbar Məmmədzadə, Müseyib İlyasov, Hüseyn Musayev, Aleksandr Samoyloviç, Vəli Xulufu, Artur Zifeld-Smumyagi, Bəkir Çobanzadə, Abdulla Tağızadə, Xalid Said Xocayev, Həbib Cəbiyev və digər görkəmli alimlər yer alırdı.

Birinci Türkoloji Qurultay təkcə sovet ölkələrində deyil, bütün Şərq dünyasında elmi və mədəni hadisə kimi rezonans doğurdu. Qurultay, ictimai-fəlsəfi baxımdan da, öz dövrünün stereotiplərinə meydan oxuyaraq, yeni fikir azadlığının və milli özünüdərk prosesinin simvoluna çevrildi. İlk baxışda sovet hakimiyyəti bu təşəbbüsü dəstəkləyirmiş kimi görünə də, əslində, onun arxasında türk xalqlarının birliyini sarsıtmaq və elmi azadlığı məhdudlaşdırmaq kimi gizli məqsədlər dayanırdı. Bu təşəbbüsdən ruhlanan azərbaycanlı ziyalılar Qurultayın təşkilində öz intellektual iradələrini ortaya qoydular və onun gedişatını milli düşüncə çərçivəsində formalaşdırmağa çalışdılar. Arxa plandakı xaotik vəziyyətə, ideoloji təzyiqlərə baxmayaraq Qurultay mütəşəkkil şəkildə keçirildi və uğurla yekunlaşdı. Hətta Səmərqənddə II Türkoloji Qurultayın keçirilməsi barədə razılıq əldə olunmuşdu.

Lakin bu uğurun arxasında sovetlərin məqsədli nəzarət planları gizlənirdi. Bəs əslində nə baş verirdi? Ziyalıları hədəfə gətirən görünməyən xaos nədən ibarət idi?

Göründüyü kimi, Türkoloji Qurultay öz böyük tarixi əhəmiyyəti qədər də sonrakı repressiyalar üçün material vermişdir. 1930-cu ildən başlayaraq qurultayın bütün iştirakçıları təqib edilməyə

başlamışdır. Qurultay iştirakçılarının hər bir çıxışı, qurultayın hər bir qərarı o zaman cəza təşkilatlarının əlində bir fakta çevrilmişdir. F. D. Aşninin dediyi kimi, qurultay iştirakçılarının hamısı təqiblərə məruz qalmış və məhv edilmişdir (Babayev, 2016, s. 20). Bütün bunlara baxmayaraq, Qurultayda elmi və mədəni birlik əhval-ruhiyyəsi hökm sürürdü. İştirakçılar müxtəlif türkcə ləhcələrlə çıxış etsələr də, bir-birlərini anlayır, ortaq elmi və mədəni dəyərlər ətrafında birləşirdilər. Qurultay türkdilli xalqların gələcək inkişafı üçün vahid dil, əlifba və təhsilin formalaşmasına mühüm töhfə verdi. Elmi dialoq və qarşılıqlı anlaşma mühiti həmin dövr üçün nadir və ümidverici nümunə idi.

Qurultay iştirakçıları arasında ön sıralarda yer alan və türkoloji elmdə müstəsna xidmətləri ilə seçilən şəxsiyyətlərdən biri professor Bəkir Çobanzadə idi. O, türkologiya elminin görkəmli nümayəndələrindən biri kimi Birinci Türkoloji Qurultayda fəal iştirak etmiş, ortaq türk dili və yeni əlifba məsələləri ilə bağlı məruzə ilə çıxış etmişdir. Çobanzadə gənc yaşlarından parlaq zəkası və qeyri-adi savadı ilə fərqlənmiş, həm Azərbaycan, həm də Krım türklərinin dil və mədəniyyətinə dair fundamental araşdırmaları ilə tanınmışdır (Babayev, 2016, s. 70). Qurultayda o, “Türk ləhcələrinin yaxın qohumluğu haqqında” (Babayev, 2016, s. 69) adlı məruzə ilə çıxış edərək türk dilləri arasındakı əlaqələrin tarixi və fonetik əsaslarını elmi müstəvidə izah etmişdir. Məruzəsində Orxon-Yenisey abidələri, “Qutadqu Bilik”, “Divanü Lügət-it-Türk”, “Divan-i Hikmət” kimi klassik mənbələrə istinad etmiş, türk ləhcələrinin qədimdən vahid kökə bağlı olduğunu elmi arqumentlərlə əsaslandırmışdır. Alimin fikrincə, türk dilləri arasındakı əsas fərqlər səs tərkibindəki dəyişmələrlə məhdudlaşır, lüğət bazası isə böyük ölçüdə ortaqdır.

O, Mahmud Kaşğarının əsərinə istinad edərək XI əsrdə türk tayfaları arasında səsdəyişmə qanunauyğunluqlarının artıq formalaşdığını və bunun türk dillərinin vahid mənbədən törədiyinə dəlalət etdiyini vurğulamışdır. Çobanzadə bu tədqiqatların yalnız fonetik əsaslarla deyil, həm də tarixi və sosial kontekstlərlə birgə aparılmasının vacibliyini önə çəkmişdir (I Türkoloji Qurultayın 90 illiyinə həsr olunmuş ‘Türkoloji elmi-mədəni hərəkətdə ortaq dəyərlər və yeni çağırışlar’ mövzusunda Beynəlxalq konfransın materialları, s. 73).

Bəkir Çobanzadə V. Radlov, V. Tomsen, A. Vamberi, Budenz və Pamstedt kimi tədqiqatçıların türkoloji sahədəki xidmətlərini yüksək qiymətləndirsə də, onların əsərlərindəki systemsizlik və metodoloji çatışmazlıqları elmi obyektivliklə tənqid etmiş, bu istiqamətdə daha müqayisəli və sistemli yanaşmanın zəruriliyini vurğulamışdır. Qurultayda Bəkir Çobanzadə ilə yanaşı Fuad Köprülüzadə, Əhməd Baytursun, Qasım Tınıstanov kimi görkəmli ziyalılar da iştirak etmiş, türk xalqları arasında elmi əməkdaşlığın və dil həmrəyliyinin dərinləşməsinə mühüm töhfə vermişdilər. Lakin bu elmi yüksəliş uzun sürmədi.

Sovet rejimi türklərin milli birliyinə və azad elmə yönələn istənilən təşəbbüsü “pantürkist hərəkət” kimi qiymətləndirərək sərt repressiyalara başladı. M.C. Bağırovun imzası ilə göndərilən sənədlərdə Çobanzadənin adı xüsusi vurğulanır, onun “Müsavətçiliklə” və “xarici pantürkist dairələrlə” əlaqədə olduğu bildirilirdi. Qurultayda iştirakı belə, sonradan onun təqib olunması üçün ittiham dəlil kimi istifadə edilmişdi. Sovet təhlükəsizlik orqanlarının apardığı istintaqlarda Bəkir Çobanzadənin Mehmet Fuad Köprülüzadə, Mesaroş, Ə.B. Hüseyinzadə kimi alimlərlə elmi əlaqələri, eləcə də türk xalqlarının milli oyanışına xidmət edən fəaliyyəti “casusluq” və “antisovet təbliğati” kimi təqdim olunurdu (Babayev, 2016, s. 278). Nəticədə o, 1937-ci ildə “pantürkist” və “xalq düşməni” damğaları ilə həbs edilmiş, qısa zamanda güllələnmişdir.

Bəkir Çobanzadənin Qurultaydakı çıxışı və ümumilikdə türk dillərinin qohumluğu ilə bağlı elmi tədqiqatları müasir türkologiyanın metodoloji əsaslarını formalaşdıran nadir irslərdəndir. Yeri gəlmişkən, həmin dövrdə yeni türk əlifbasına keçid məsələsi də ciddi mübahisələr doğururdu. Ərəb əlifbasının tərəfdarları onun “yazı üçün daha əlverişli” olduğunu sübut etməyə çalışırdılar. Buna baxmayaraq, Çobanzadənin rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərən elmi şura yeni əlifba layihəsini qısa müddətdə hazırlamış və onu ümumittifaq səviyyəsində müzakirəyə təqdim etməyə cəhd etmişdi. Bu məqsədlə Türkoloji Qurultayın çağırılması zəruri sayılırdı. Lakin “yeni əlifba düşmənləri” açıq şəkildə bu təşəbbüsə qarşı çıxırdılar.

Bu məsələ barəsində B.Çobanzadə Azərbaycan Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin türkologiya seksiyasının 20 oktyabr 1925-ci il iclasında etdiyi məruzəsində belə demişdi:

“Gənc Azərbaycan, qoca Şərqi intəhasız qaranlıqları içərisində başqalarının mədəniyyəti üçün nümunə ölkəsi olmağı qəti olaraq qərarlaşdırmışdır. Bu respublikanın elm və texnika sahəsindəki görkəmli müvəffəqiyyətlərini bilərək, heç kəs Qurultayın keçirilməsi üçün yer - Azərbaycanın paytaxtı Bakının seçilməsinə qarşı etiraz etmədi” (Babayev, 2016, s. 42).

1924-cü ildə yazdığı “Türk-tatar lisanıyyətinə mədxəl” əsərində irəli sürdüyü türk dillərinin eyni kökdən və eyni ailədən olması ideyası, onu “pantürkist” kimi damğalamaq üçün bəhanə olmuşdu. B. Çobanzadə həqiqəti - yəni bu elmi baxışının siyasi məqsəd daşmadığını - sübut etməyə çalışsa da, Qasimovun da qeyd etdiyi kimi, o dövrün ideoloji dairələrini inandıra bilməmişdi (Qasimov, 2019, s. 36).

Qurultaydakı çıxışında o, əlifba məsələsinə dair belə demişdi:

“Yoldaşlar, əlifbaya elmi nöqtəyi-nəzərdən yanaşmalıyıq.

Birinci: Əlifba bir lisanın səslərinə əsaslanmalıdır. Ərəb əlifbası isə lisanımızdakı səsləri ifadə etməkdə acizdir.

İkinci: Dil şəxsi deyil, ictimai bir müəssisədir; onun əsasını xalqın ümumi tələbi təşkil etməlidir.

Üçüncü: Cəmiyyətin təşəkkülü süni deyil, təbiidir; onun keçmişi unudulmamalıdır.

Dördüncü: Yazıda elmi və pedaqoji prinsiplər əsas götürülməlidir.

Beşinci: Bizə bir-birinə yaxın dildə danışan türk-tatar xalqlarını elm və mədəniyyət yolu ilə birləşdirəcək əlifba lazımdır.

Biz əvvəllər təklif edilən əlifba ilə razı deyildik. Lakin təqdim olunan izahatdan sonra qənaət hasil etdik ki, mədəni tərəqqi üçün bu əlifbanı qəbul etməkdən başqa yol yoxdur. Rusiyada yaşayan türk-tatar xalqları arasında yeni bir mədəniyyət mərkəzi yaradılmalıdır. Bu mərkəzə ən layiqli namizəd Bakıdır. Bakıdan başlayan yeni əlifba məsələsinə bu gün Krım xalqı və gəncləri dəstək verəcək. Komissiyanın təşkili məqsəduyğundur. Sizin hər məsələdə bizə yardım göstərəcəyinizə inanırıq və fikirlərinizi səmimiyyətlə salamlayırıq” (Qasimov, 2019 s. 38).

Bəkir Çobanzadənin əməkdaşlıq etdiyi və Türkoloji Qurultayda onunla eyni idealları bölüşən alimlərdən biri də rus əsilli görkəmli türkolog Aleksandr Nikolayeviç Samoyloviç idi.

Samoyloviç haqqında deyə bilərik ki, o, Türkoloji Qurultayın fəal iştirakçılarından biri olmuş və sonradan Sovet repressiyalarının qurbanına çevrilmişdi. Onun taleyi Bəkir Çobanzadənin aqibətindən fərqli deyildi. Maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, həmin dövrün siyasi atmosferində bu dəyərli şəxsiyyəti “türk millətçisi” adı altında damğalamaq çətin idi. Bu səbəbdən ona qarşı “Yapon casusu Şpigel” kimi uydurma ittiham irəli sürülmüşdü (Babayev, 2016, s. 242).

Türkoloji Qurultayda Aleksandr Samoyloviç “Türk dillərinin öyrənilməsinin müasir vəziyyəti və yaxın vəzifələri” adlı məruzə ilə çıxış etmiş, bu sahəyə mühüm elmi töhfələr vermişdi. Onun elmi araşdırmaları, xüsusilə türk dillərinin sistemləşdirilməsi və müqayisəli təhlili sahəsində aparıcı rol oynamışdı (Perviy Tyurkoloqiçeskiy Syezd, 1926, s.131-138).

Bəkir Çobanzadə və Aleksandr Samoyloviç kimi görkəmli ziyalılarla eyni dövrün elmi-intellektual mühitində fəaliyyət göstərən digər bir şəxsiyyət isə Vəli Xulufu idi.

1924-cü ildə Vəli Xulufu Yeni Türk Əlifbası Komitəsinin əməkdaşı kimi Şimali Qafqaza, Krıma, Tatarıstana və Türküstana elmi ezamiyyətlər edərək, latın qrafikasına keçidin zəruriliyini geniş şəkildə təbliğ etmişdir. Həmin dövrdə onun elmi və ictimai fəaliyyəti yalnız Azərbaycan miqyası ilə məhdudlaşmır, bütövlükdə türk xalqları arasında mədəni inteqrasiya prosesinə xidmət edirdi. Bakı ədəbi və elmi mühitində Səməd Ağamalıoğlu, Cəlil Məmmədquluzadə, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Fərhad Ağazadə, Bəkir Çobanzadə kimi mütəfəkkirlərlə qurduğu səmərəli əməkdaşlıq onun düşüncə dünyasının formalaşmasında və elmi yaradıcılığının inkişafında mühüm rol oynamışdır. 1925-ci ildə nəşr etdirdiyi “Yeni türk əlifbası” adlı əsəri Vəli Xulufunun elmi axtarırlarının məntiqi nəticəsi olmaqla yanaşı, yeni dövrün dil siyasətinə nəzəri əsas yaradan mühüm tədqiqat işi kimi dəyərləndirilmişdir. Əsərin ədəbi ictimaiyyət tərəfindən müsbət qarşılanması alimin bu istiqamətdəki fəaliyyətini daha da gücləndirmişdir.

1923-cü ildə Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin sədrliyi ilə fəaliyyətə başlayan və Azərbaycanın tarix, mədəniyyət, etnoqrafiya və elminin inkişafında mühüm rol oynayan “Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti” də Vəli Xulufunun elmi fəaliyyətində mühüm mərhələ təşkil etmişdir. Cəmiyyətin elmi müzakirələrində fəal iştirak edən Xulufu burada həm metodoloji baxımdan, həm də ideoloji səviyyədə formalaşmış, türkoloji düşüncənin elmi əsaslarının yaradılmasına töhfə vermişdir (Qasımov, 2019, s. 384).

Lakin XX əsrin 30-cu illərinin əvvəllərindən etibarən sovet ideoloji təzyiqlərinin artması Vəli Xulufunun həyatında dönüş nöqtəsinə çevrilmişdir. Onun adı qəzet səhifələrində “pantürkist” və “panislamist” ittihamları ilə yanaşı çəkilməyə başlamış, yaxın silahdaşlarının “xalq düşməni” kimi həbs edilməsi alimi dərin mənəvi sarsıntıya uğratmışdır. Xulufu sovet hakimiyyətinə sadıqlığını, əslində, millətə və vətənə xidmət kimi dəyərləndirirdi. Bunun bariz nümunəsi onun 1932-ci ildə yazdığı “Məhrəmlik münasibətilə” adlı əsərindəki bu fikirlərdə öz əksini tapır: “Əski ictimai münasibəti, əski əxlaqı məhv etməklə biz yeni sosialist münasibəti üzərinə kommunist əxlaqı yaratmalıyıq... Kommunist əxlaqı panislamizm, pantürkizm, daşnak, müsəvat, menşevizm və sairə ilə mübarizə aparmaqdır...” (<https://www.anl.az/down/meqale/525/2016/NOYABR/512800.htm>).

Bu sətirlər onun o dövrdəki ideoloji təəssübkeşliyinin göstəricisi olmaqla yanaşı, həm də sovet ideoloji basqısının alimlər üzərindəki təsirini nümayiş etdirir. Lakin ölkədə gedən proseslər - erməni daşnaklarının hegemonluğu, milli ziyalıların bir-bir ardınca məhv edilməsi və nəhayət, onun öz adının “qara siyahıya” salınması Vəli Xulufunu dərin ruhi böhrana sürükləmişdi. O, bu sarsıntının yaxınlaşan faciənin əlaməti olduğunu hiss edirdi. Təəssüf ki, bir çox həmkarları kimi, onu da totalitar rejimin amansız repressiya dalğası yaxaladı...

1926-cı ilin fevralın 26-dan martın 5-nə qədər Bakı şəhərində keçirilən I Beynəlxalq Türkoloji Qurultay türkologiya elminin qarşısında yeni vəzifələr qoydu. Bu vəzifələrdən biri də müasir imla prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsi və mükəmməl orfoqrafiya lüğətlərinin hazırlanması idi. Əlifba islahatının zəruriliyi həmin dövrdə yalnız texniki deyil, həm də ideoloji və mədəni mənə daşıyırdı. Yeni əlifbaya keçid milli oyanışın, elmin və təhsilin demokratikləşməsinin simvolu kimi dəyərləndirilirdi. Bu məsələlərin həyata keçirilməsində fəal iştirak edən Vəli Xulufu Azərbaycan dilinin xalq əsaslı inkişafını prioritet sayırdı. O, “Azərbaycan xalq dili lüğətinin ‘Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti’ ilə bərabər dünyaya gəldiyini” qeyd edir və bununla da leksikoqrafiyanın türkoloji istiqamətdə inkişafına mühüm töhfə verdiyini bildirirdi. Bununla yanaşı, alim bir çox problemlərin hələ də həll edilmədiyini etiraf edir və bu məqsədlə 1928-ci ilin yanvarında Bakı şəhərində çağırılan I İmla Konfransında fəal iştirak edir.

Professor Adil Babayevin araşdırmalarında göstərildiyi kimi, həmin konfransda qəbul edilən imla prinsipləri əsasən Bəkir Çobanzadə və Vəli Xulufunun təqdim etdiyi tezlərə əsaslanmışdır. Lakin bəzi tədqiqatçılar konfransın qərarlarının yalnız Çobanzadə ilə əlaqələndirilməsini birtərəfli yanaşma hesab edirlər. Konfransın qəbul etdiyi 41 maddəlik qərarla hər iki alimin məruzəsinə istinad edilməsi bu fikri təsdiqləyir. Vəli Xulufu sonralar həmin qərarları “İmla lüğəti” əsərinə daxil etməklə bu istiqamətdəki sistemli fəaliyyətini davam etdirmişdir.

Lakin bütün bu səylərə baxmayaraq, imla qaydalarının tətbiqində ciddi çətinliklər qalmaqda idi. V.Xulufu yazırdı:

“Azərbaycan imla konfransının qərarları bütün nəşriyyat və mətbuat idarələri üçün məcburi olmalı idi. Lakin bu vaxta qədər mətbuat hələ də bir imlaya tabe olmaq istəmir və hər kəs istədiyi kimi hərəkət edir. Mətbuatımızda olan anarxiya qəti surətdə aradan qaldırılmalıdır” (Xulufu, 1929, s.342).

Bu qeydlər həmin dövrdə dil siyasətindəki nizamsızlığın və idarələrarası uyğunsuzluğun bariz nümunəsidir. Müxtəlif nəşriyyatların və mətbuat orqanlarının fərqli yazı normalarından istifadə etməsi orfoqrafiya sahəsində “anarxiya” yaratmış, vahid yazı sisteminin formalaşmasına mane olmuşdur (Xulufu, 1929, s.342).

Marksist-leninçi ideologiyanın təsiri altında fəaliyyət göstərən Xulufu orfoqrafiya islahatına qarşı çıxan qüvvələri “proletar mədəniyyətinin düşmənləri” kimi təqdim edirdi. Onun “Yeni əlifbanın

təşviqinə başlandıqı zaman proletar mədəniyyətinin düşməni olan millətçilər, müsavətçilər, ruhanilər və feodal mədəniyyətinin tərəfdarları bu islahatın ən qəddar əleyhdarları idilər” fikri dövrün siyasi-ideoloji panoramasını aydın şəkildə əks etdirir.

Vəli Xulufu əlifba islahatının qarşısında duran əsas çətinliyi ərəb qrafikasının struktur xüsusiyyətlərində və bu yazı sisteminə uyğun orfoqrafiya lüğətlərinin olmamasında görürdü. O, haqlı olaraq qeyd edirdi ki, “Azərbaycan ləhcəsinin hələ ədəbi bir dil şəklini almaması” yeni orfoqrafiya sisteminin tətbiqini çətinləşdirən əsas amillərdən biridir. Tədqiqatlarında Xulufu fonetik prinsipə əsaslanmış, lakin sonrakı mərhələlərdə bu yanaşmanın yetərsiz olduğunu dərk etmişdir. O, yazırdı:

“Əgər fonetik prinsipə tam riayət etsək, o halda bütün şivələrə səlahiyyət verməli və hər biri öz şəklini çəkməlidir” (Qasımov, 2019, s. 415).

Bu fikir alimin elmi baxışlarının təkamülünü və dilin morfoloji sabitliyinin qorunması istiqamətində ardıcıl fəaliyyətini nümayiş etdirir. O, “İmla lüğəti”nin ön sözündə ərəb-fars mənşəli alınma sözlərin də sistemləşdirilməsini xüsusi qeyd etmiş, bu sahədəki qarışıqlıqların aradan qaldırılmasını vacib saymışdır.

Beləliklə, Vəli Xulufunun fəaliyyətində əlifba və imla məsələləri yalnız texniki və filoloji deyil, həm də mədəni identiklik və milli özünüdərk aspektindən mühüm əhəmiyyət daşıyırdı. Onun türkoloji elmdə qoyduğu iz, Azərbaycan dilinin orfoqrafiya prinsiplərinin elmi əsaslarla formalaşmasına gətirib çıxarmışdır.

Repressiya qurbanları sırasında elə şəxslər də var idi ki, onlar təkcə siyasi fəaliyyətdə deyil, həm də dilçilik və türkologiya sahəsində ciddi elmi xidmətlər göstərmişdilər. Belələrindən biri də Xalid Səid Xocayev idi. Xalid Səid Xocayev 1888-ci ildə Daşkənd yaxınlığında yerləşən Koş-Kurqan kəndində anadan olmuşdur. İlk təhsilini Daşkənddəki mədrəsədə almış, 1914-cü ildə isə İstanbul Universitetinin tibb fakültəsinə daxil olmuşdur. Lakin sonradan elmə olan marağı onu ixtisas dəyişməyə vadar etmiş, o, tarix-filologiya fakültəsinə keçmiş və 1918-ci ildə universiteti bu ixtisas üzrə bitirmişdir. Xocayevin həyat yolu onun həm elmi, həm də milli düşüncə baxımından formalaşmasında mühüm rol oynamışdır.

Xocayevin Türkoloji Qurultaydakı iştirakı və sonrakı elmi fəaliyyəti onun Azərbaycan və ümumtürk mədəniyyəti qarşısında xidmətlərini sübut edir. Qızı Bəhicə xanımın xatirələrində qeyd olunduğu kimi, Qurultaya həsr olunmuş banket məhz Xocayevlərin evində təşkil edilmişdi. Burada Əli bəy Hüseynzadə, Köprülüzadə Fuad bəy və digər nüfuzlu şəxslər iştirak etmişdir. Hətta Azərbaycanın ilk qadın rejissoru Gəmər Salamzadə də bu banketdən öz xatirə kitabında bəhs etmişdir.

Qurultaydan sonra Xocayev öz elmi fəaliyyətini daha da dərinləşdirərək, türkologiyanın ən sanballı əsərlərindən biri olan Mahmud Kaşğarının “Divanü Lüğat-it-Türk” əsərinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi ilə məşğul olmuşdur (Kaşğarlı, 2024). Bu 2000 səhifəlik izahlı tərcümə türkologiya sahəsində böyük bir yenilik və irəliləyiş hesab olunur. Bu əsərin tərcüməsi yalnız ərəb dilinə deyil, müxtəlif türk dillərinə də dərinləndirilməyə tələb edirdi. Məhz bu biliklərə sahib olması Xocayevin bu mürəkkəb və fundamental işi müvəffəqiyyətlə həyata keçirməsinə imkan yaratmışdır.

Divanın tərcüməsi ilə bağlı maraqlı sənədlərdən biri onun istintaq materiallarına əlavə olunmuş məktubudur. Buradan aydın olur ki, Xocayev 1935-ci il sentyabrın 1-dən bu iş üzərində çalışmış, 1937-ci ilin aprelində tərcüməni tamamlamış və iyulun 1-də onu elmi redaktə üçün Leninqrada akademik Kraçkovskiyə və professor Malova göndərməyi planlaşdırmışdır. Lakin bu plan baş tutmamışdır. Məktubun yazılmasından cəmi iki gün sonra, 1937-ci il iyunun 3-də Xalid Səid Xocayev həbs edilmişdir.

Beləliklə, Xocayev həm elmi fəaliyyətinə, həm də milli ideyaların daşıyıcısı kimi duruşuna görə repressiyaların hədəfinə çevrilmişdir. Onun həyatı və fəaliyyəti Azərbaycan elmi və mədəniyyəti tarixində parlaq, lakin faciəli səhifələrdən biridir.

Nəticə

XX əsrin 20-30-cu illəri Azərbaycan elmi və mədəni həyatında həm yüksəliş, həm də faciəvi dönüş dövrü kimi yadda qalmışdır. Bu illərdə Bəkir Çobanzadə, Salman Mümtaz, Vəli Xulufu, Aleksandr Samoyloviç və bu kimi bir çox görkəmli şəxsiyyətlər Türkologiya elminin, milli düşüncəsinin, yeni əlifba hərəkatının və ümumən maarifçiliyin inkişafı uğrunda böyük əzmlə çalışmış, lakin sonradan totalitar rejimin amansız repressiya dalğasının qurbanına çevrilmişlər. Onların hər biri öz fəaliyyəti ilə türk xalqları arasında elmi, mədəni və mənəvi bağların möhkəmlənməsinə xidmət etmiş, milli kimliyin qorunması və inkişafı üçün mühüm töhfələr vermişdir.

Repressiyaya məruz qalan bu ziyalıların həyatı və yaradıcılığı bir daha sübut edir ki, elm və fikir azadlığı ideoloji təzyiqlərlə susdurula bilməz. Onlar öz dövrlərinin sərt siyasi şəraitində belə, elmi həqiqətə, milli dəyərlərə və türk birliyi ideyasına sadıq qalmışlar. Bu gün onların irsinin yenidən araşdırılması təkcə keçmişə borcumuz deyil, həm də gələcək nəsillərə milli yaddaş və elmi məsuliyyət örnəyidir.

Ədəbiyyat

1. Babayev, A. (2016). Birinci Türkoloji Qurultay və Azərbaycanda türkologiya. Elm, 336 s.
2. Babayeva, Ş. (2018). Xalid Səid Xocayev və onun “Yeni əlifba yollarında əski xatirə və duyğularım” əsəri adlı məqalə. “Xəbər” qəzeti.
3. Çobanzadə, B. (2007). Seçilmiş əsərləri (beş cildə, I cild). Orq-Qorb, 336 s.
4. I Türkoloji Qurultayın 90 illiyinə həsr olunmuş “Türkoloji elmi-mədəni hərəkatda ortaq dəyərlər və yeni çağırışlar” mövzusunda Beynəlxalq konfransın materialları. I hissə. (2016). Bakı, 14–15 noyabr.
5. Qacarlı, C. I Türkoloji Qurultayda dil məsələləri.
6. Qasimov, C. (2019). Birinci Türkoloji Qurultay: şahidlər və şəhidlər. Gənclik nəşriyyatı.
7. Perviy Vsesoyuzniy Tyurkoloqicheskiy syezd (1926): 26 fevralya – 5 marta 1926 q.: Stenoqrafiçeskiy otçet. Bakı: ASSR (Obş.-vo Obsledovaniya i İzuçeniya Azerbaydjana), 426 s.
8. Mümtaz, S. (2005). Mirzə Şəfi Vazeh. Nurlan, 31 s.
9. “Mahmud Kaşğarlı” Beynəlxalq Elmi Jurnalı. 2024. Cild 2, №2.
10. Xəlilov, B. Ə. (1999). Birinci Beynəlxalq Türkoloji Qurultay. Elm, 183 s.
11. Xəlilov, B. (2016). Türkologiyanın tarixi: XX əsrin 20–30-cu illəri. Papirus NP, 236 s.
12. Xulufu, V. (1929). İmla lüğəti.
13. Azərbaycan Milli Kitabxanası (ANL).
<https://www.anl.az/down/megale/525/2016/noyabr/512800.htm>
14. Azərbaycan Milli Kitabxanası (ANL).
<https://www.anl.az/down/meqale/525/2016/mart/480508.htm>

Daxil oldu: 14.02.25

Qəbul edildi: 08.04.25

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/10/96-100>

Gülnisə Həziyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Bakı, Azərbaycan
<https://orcid.org/0009-0003-5809-5049>
gulnisehziyeva@gmail.com

I Türkoloji Qurultayda Vəli Xulufu, Hüseyn Cavid və Cəlil Məmmədquluzadənin fəaliyyəti

Xülasə

XX əsr türk xalqları üçün həm siyasi, həm də mədəni baxımdan böyük dəyişikliklərlə yadda qalan bir dövr olmuşdur. Artıq bu dövrdə türk xalqları uzun müddət istifadə etdikləri ərəb qrafikalı əlifbanın onların dilinə və yazı sisteminə uyğun gəlmədiyini, çətinlik yaratdığını görürdülər. 1926-cı ildə Bakı şəhərində keçirilən I Türkoloji Qurultayda əlifba, türk dillərinin müqayisəli şəkildə öyrənilməsi, dialektlərin araşdırılması və ümumtürk əlaqələrin qurulması məsələləri müzakirə olunmuşdur. I Türkoloji Qurultayda Azərbaycan, Türkiyə, Qazaxıstan, Özbəkistan, Tatarıstan və digər regionlardan nümayəndələr iştirak etmiş və əsas müzakirə predmeti ərəb qrafikalı əlifbadan latın qrafikalı əlifbaya keçid olmuşdur. I Türkoloji Qurultayda əlifba ilə bağlı problemlər, dilin sadə formaya salınması və maarif sisteminin yaxşılaşdırılması mövzuları müzakirə olunmuşdur. Məqalədə Azərbaycan ziyahlarından Vəli Xulufu, Hüseyn Cavid və Cəlil Məmmədquluzadənin çıxışlarının qurultay üçün əhəmiyyəti və nəticəsi izah olunmuşdur. Onlar çıxışlarında latın əlifbasının öyrənilməsinin sadəliyini, xalqın maariflənməsində rolunu və ümumtürk mədəni əlaqələrini möhkəmləndirəcəyini elmi arqumentlərlə əsaslandırmışlar. Vəli Xulufu qurultayda daha çox elmi-praktik yanaşma sərgiləmişdir. O, yeni əlifbanın qəbulu nəticəsində təhsilin keyfiyyətinin artacağına və savadsızlığın azalmasına şərait yaradacağını bildirmişdir. Hüseyn Cavidin çıxışlarında ümumtürk mədəni birliyin möhkəmləndirilməsi ideyası xüsusi yer tutur. Cəlil Məmmədquluzadə isə ərəb qrafikasının savadsızlığı artırdığını, elmdən uzaqlaşdırdığını bildirərək fonetik və sadə yazı prinsipini müdafiə etmişdir. Onların mövqeləri təkcə o dövr üçün deyil, sonrakı illərdə Azərbaycan dil siyasətinin inkişafı üçün də böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. Təəssüf ki, qurultaydan bir neçə il sonra siyasi repressiyalar bu prosesə ciddi zərbə vurmuş və bir çox iştirakçılar təqib olunmuşdur. I Türkoloji Qurultay türk xalqlarının gələcək milli birliyinin formalaşdırılmasında mühüm mərhələ olmuş və burada irəli sürülən ideyalar zamanın siyasi təzyiqlərinə baxmayaraq yaşamaqda davam etmişdir.

Açar sözlər: *I Türkoloji Qurultay, əlifba islahatı, ümumbirlik, Vəli Xulufu, Hüseyn Cavid, Cəlil Məmmədquluzadə*

Gulnisa Haziyeva
Azerbaijan State Pedagogical University
Baku, Azerbaijan
<https://orcid.org/0009-0003-5809-5049>
gulnisehziyeva@gmail.com

At the First Turkological Congress, Veli Khulufu, Huseyn Javid and Jalil Mammadguluzade's Activities

Abstract

The 20th century was a period of great changes for the Turkic peoples, both politically and culturally. During this period, Turkic-speaking peoples realized that the Arabic script alphabet they had been using for a long time did not suit their language and writing system and was creating

difficulties. The First Turkological Congress, held in Baku in 1926, discussed the alphabet, comparative study of Turkic languages, study of dialects, and establishment of pan-Turkic relations. Representatives from Azerbaijan, Turkey, Kazakhstan, Uzbekistan, Tatarstan, and other regions participated in the First Turkological Congress, and the main subject of discussion was the transition from Arabic script to Latin script. The First Turkological Congress discussed problems related to the alphabet, simplifying the language, and improving the education system. The article explains the significance and results of the speeches of Azerbaijani intellectuals Veli Khulufu, Huseyn Javid, and Jalil Mammadguluzadeh for the congress. In their speeches, they emphasized the simplicity of learning the Latin alphabet, the people's. They justified their role in the enlightenment of the Turkic people and the strengthening of pan-Turkic cultural ties with scientific arguments. Veli Khulufu demonstrated a more scientific-practical approach at the congress. He stated that the adoption of the new alphabet would increase the quality of education and create conditions for reducing illiteracy. The idea of strengthening pan-Turkic cultural unity occupies a special place in Huseyn Javid's speeches. Jalil Mammadguluzadeh, on the other hand, stated that Arabic graphics increased illiteracy and distanced people from science, and defended the principle of phonetic and simple writing. Their positions were of great importance not only for that period. They also played a role in the development of Azerbaijani language policy in the following years. Unfortunately, a few years after the congress, political repressions seriously affected this process and many participants were persecuted. The First Turkological Congress was an important stage in the formation of the future national unity of the Turkic-speaking peoples, and the ideas put forward here continued to live despite the political pressures of the time.

Keywords: *I Turkological Congress, alphabet reform, universalism, Veli Khulufu, Huseyn Javid, Jalil Mammadguluzade*

Giriş

XX əsrin əvvəlləri türk xalqları və türkologiya elmi üçün çox böyük dəyişikliklərlə səciyyələnən bir dövr olmuşdur. Bu dövrdə Sovet məkanında yaşayan türk xalqları bu yeni ictimai-siyasi şəraitdə öz dilini, mədəniyyətini və maarif sistemlərini yenidən qurmaq məcburiyyətində qalmışdılar.

I Türkoloji qurultay 1926-cı ilin 26 fevral-6 mart tarixlərində keçirilmişdir. Qurultayın keçirildiyi məkan Bakı şəhərinin İsmailiyyə binası idi. Qurultayın Bakı Türkoloji İnstitutunun təşkilatçılığı ilə keçirilmişdir. Məclisin sədri Səməd ağa Ağamalıoğlu idi. S.Ağamalıoğlunun rəhbərlik etdiyi nümayəndə heyətinə Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə - «Molla Nəsrəddin» jurnalının baş redaktoru, Vəli Xulufu - Yeni Əlifba Komitəsinin üzvü, Xəlil Səid - Əmələ fakültəsi meliorasiya texnikumunun lisan və ədəbiyyat müəllimi kimi görkəmli şəxsiyyətlər daxil idi (Əhmədova, 2018). I Türkoloji Qurultay nümayəndələrinin arzusu türk xalqlarının müstəqilliyi, siyasi və mədəni oyanışı idi.

Həmin dövrdə Azərbaycan bir çox sahələrdə olduğu kimi türkologiya elmində də qabaqcıl sıralarda yer tuturdu. Latın əlifbasının ilk kütləvi tətbiqinə XX əsrin 20-ci illərinin sonunda türk respublikalarından məhz Azərbaycanda başlanılmışdır. Sovet İttifaqının süqutundan sonra latın əlifbasına keçən ilk türk respublikası Azərbaycan olmuşdur. Bir faktı da qeyd etmək ki, bu dövrü öyrənən tədqiqatçıların araşdırmalarında göstərilir ki, keçmiş Sovetlər İttifaqı tərkibində olan türk dövlətindən ilk olaraq Azərbaycanda 1920-ci ildə latın əlifbasına keçidlə bağlı komissiya yaradılmış və bu məsələni V.İ.Lenin yüksək qiymətləndirmişdir. Azərbaycan MİK-in dördüncü sessiyasının 1928-ci il 11 oktyabr tarixli qərarı ilə respublika latın əlifbasına keçir (Əliyeva, 2017).

Tədqiqat

I Türkoloji Qurultay tariximizdə xüsusi bir yer tutur. Bu qurultay həm Azərbaycan xalqı, həm də digər türk xalqları üçün çox əhəmiyyətli bir hadisə idi. Qurultayın yaddaqalma səbəbi o idi ki, burada türk xalqları arasında mədəni birliyin möhkəmlənməsi və əlifba islahatı kimi tələyüklü məsələlər müzakirə olunmuşdur. I Türkoloji Qurultay türk xalqlarının bir-birinə daha yaxınlaşmasına, mədəni və elmi biliklərin güclənməsinə imkan yaratmışdır.

I Türkoloji Qurultayda Azərbaycan, Türkiyə, Türkmənistan, Krım, Tatarıstan, Qazaxıstan, Özbəkistan, Bolqarıstan, Tatarıstan və digər respublikalardan 131 nümayəndə, 600-dən çox elm və ictimai xadim iştirak etmişdir. Qurultayda 20-ə yaxın türkoloqun iştirakı bu tədbirin əhəmiyyətini daha da artırmışdır. Bu qurultayda Azərbaycanın bir çox tanınmış şəxsiyyətləri iştirak etmişdir. Səməd Ağamalıoğlu, Fərhad Ağazadə, Bəkir Çobanzadə, Hənəfi Zeynallı, Müseyb İlyasov və b. həmin şəxsiyyətlərdəndir. Qurultayda olan 131 nümayəndədən 98-i türk, 33-ü qeyri-millətlərin nümayəndəsi idi. Qurultay nümayəndələri içərisində bircə nəfər qadın Ayna Sultanova idi (Babayev, 2016, s. 44). Həmçinin dövrün ən parlaq fikir adamları kimi Azərbaycan ziyalılarından Vəli Xulufu, Hüseyn Cavid və Cəlil Məmmədquluzadənin adlarını xüsusilə vurğulamaq olar. Onların irəli sürdükləri arqument və fikirlər Azərbaycan dil tarixində dönüş nöqtəsi hesab olunur. I Türkoloji Qurultay o qədər uğurlu keçdi ki, onun ikinci dəfə Səmərqənddə keçirilməsi planlaşdırılmışdı, lakin tam olaraq həyata keçirilə bilmədi. Otuzuncu illərin sonlarında qurultayın bir çox iştirakçısı millətçilik, pantürkizm, əks-inqilabi fəaliyyətdə günahlandırıldı, repressiya olundu və güllələndi. Onların arasında Salman Mümtaz, Bəkir Çobanzadə, İsidor Baraxov, Cəlaləddin Qorxmazov, Hənəfi Zeynallı, Əhməd Baytursunov, Osman Akçökraklı, Hikmət Cevdetzadə və başqaları vardı. Çox təəssüf ki, qurultaydan 10 il sonra, yəni 1937-ci ildə repressiyalar dövründə qurultay iştirakçıları təqibə məruz qaldı (Məmmədov, 2024). Onların bəziləri həbs edildi, bəziləri isə güllələndi. 1934-1956-cı illərdə I Türkoloji qurultay barədə yazmaq və danışmaq qadağan olunmuşdu. Bakıda 1966-cı ildə qurultayın 40 illik yubileyi keçirilmişdir. Yalnız qurultayın 40 illik yubileyindən sonra I Türkoloji Qurultay xatirələrdə yenidən canlanmışdır. Qurultayın rəsmi dili türkcə idi. Qurultayda aparılan müzakirələr elmi debat şəkilində aparılmışdır. Qurultayda müzakirə olunan mövzular bu gün də öz aktuallığını qoruyur.

Sovet məkanında XX əsrin 20-ci illəri yeni ideoloji-siyasi sistemə keçidlə səciyyələnir. Bu keçid təhsildən tutmuş mədəniyyətə qədər olan bütün sahələri əhatə edir. Türk xalqları uzun müddət ərzində müxtəlif əlifbalardan, xüsusilə də ərəb qrafikalı əlifbalardan istifadə etmişdir. Ərəb əlifbasının fonetik uyğunsuzluğu, yazı çətinliyi və savadsızlığın artması islahatların keçirilməsini zəruri etmişdi. Həmçinin türk xalqları arasında ortaq mədəni əlaqələrin genişlənməsi, ümumtürk integrasiyasının elmi əsaslarının müəyyənləşdirilməsinə ehtiyac vardı. Beləliklə, baş verən bütün bu proseslər qurultayın keçirilməsi üçün başlıca səbəblər idi.

I Türkoloji Qurultayda ən geniş müzakirə olunan məsələ ərəb əlifbasından latın qrafikli əlifbaya keçid idi. Bu məsələ elmi arqumentlərlə səsəndirilirdi:

- Ərəb əlifbasının türk dillərində saitləri dəqiq ifadə etməməsi;
- Yazı və oxu prosesini çətinləşdirməsi;
- Savadsızlığın yüksək səviyyədə olması;
- Latın qrafikasının sadə və öyrənilməsinin asan olması;
- Vahid əlifba ilə türk xalqlarının mədəni birliyinin güclənməsi (Nağısoylu, 2016).

Qurultayda fonetika, morfologiya, leksikologiya, dialektologiya ilə bağlı elmi məruzələr təqdim olunmuş və vahid prinsiplərin yaradılması müzakirə olunmuşdur. Yeni latın əlifbasının orfoqrafiya qaydaları, elmi və texniki terminologiyanın formalaşdırılması haqqında ciddi qərarlar qəbul edilmişdir.

Qurultayın qəbul etdiyi əsas qərarlar aşağıdakılardır:

1. Latın qrafikasına keçid ümumtürk mədəni inkişafı üçün zəruri hesab edilmişdir;
2. Sadə və fonetik yazı prinsipi əsas götürülmüşdür;
3. Türk dilləri üçün vahid terminologiya bazası yaradılmalı idi;
4. Maarif sistemində islahatlar aparılmalı, təhsil yeni əlifbaya uyğunlaşdırılmalı idi (Çobanov, 2006, s. 26).

Qurultayda müzakirə olunmasına ehtiyac olunan bu məsələlər Azərbaycan ziyalıları çox düşündürürdü. XX əsrin görkəmli simalarından biri olan Vəli Xulufu yazıçı, maarifçi kimi dövrün ictimai proseslərində fəal iştirak edirdi. O, dil islahatı məsələsinə dərinlən bələd idi. 1920-1930-cu illərdə Vəli Xulufu latın qrafikalı yeni əlifbaya keçidin tərəfdarlarından biri kimi çıxış etmiş və “Yeni

türk əlifbası ilə yazı qaydaları” adlı kitab nəşr etdirmişdir (Babayev, 2016, s. 244). Sonralar repressiyaya məruz qalmış Vəli Xulufu 1937-ci ildə yanvarın 28-də həbs olunur və çox keçmədən güllələnir.

Əlifba islahatının əsas tərəfdarlarından biri olan Vəli Xulufu qurultaydakı çıxışının əsas məzmununu aşağıdakılar təşkil edirdi:

- Ərəb əlifbasının Azərbaycan türkcəsinin fonetik sisteminə uyğun gəlməməsi;
- Latın qrafikasının öyrənilməsinin daha rahat olması;
- Yeni əlifbanın məktəbdə təlimi asanlaşdıracağı;
- Bu islahatın elmi ədəbiyyatın hazırlanmasını sadələşdirəcəyi;
- Savadsızlığın aradan qaldırılması üçün zəruri addım olduğu (Babayev, 2016).

Vəli Xulufu latın əlifbasına keçid prinsiplərinin hazırlanmasında iştirak etmiş və Azərbaycan nümayəndə heyətinin qərarlarının verilməsində mühüm rol oynamışdır. Vəli Xulufunun təqdim etdiyi elmi arqumentlər 1929-cu ildə latın əlifbasına keçid prosesində əsas kimi qəbul edilmişdi.

Şair, dramaturq, maarifçi və dilçi H. Cavid Azərbaycanın qabaqcıl ziyalılarından olmuşdur. Hüseyin Cavid “Uçurum”, “İblis”, “Ana” və s. əsərlərin müəllifidir. O, xalqın tərəqqisinin və inkişafının dilin yeniləşməsindən asılı olduğunu bildirirdi. Əsərlərində cəmiyyətin tərəqqisinin əsas şərti kimi maarifin inkişafını önə çəkirdi. O, “Şeyx Sənan” əsərində “hamılıqla Allahın ətəyindən yapışın və parçalanmayın” fikrini söyləyərək, insanlara birlik, vəhdət və həmrəylik çağırışı edir. Bu sözlər bu gün də öz aktuallığını qoruyur: Ayrılıq fəlakət, birlik nicətdir. “Ana” əsərində ana oğlundan gələn məktubu qonşuya aparıb oxudur. Bu onun savadsızlığına bir işarədir. Bununla Hüseyin Cavid təhsilin insanlar üçün nə qədər əhəmiyyətli olduğunu göstərmişdir. Ədəbi dilin normativliyi və xalq üçün əlçatan olması fikrini söyləyən Cavidin çox mühüm fikirləri var idi. Onun fikirlərini belə ümumiləşdirmək olar:

- Xalqın oxu-yazı səviyyəsinin artırılması;
- Ədəbi dilin sadələşdirilməsi;
- Fonetik yazıya keçidin zəruriliyi;
- Ümumtürk mədəni birliyinin güclənməsi (Babayev, 2016).

I Türkoloji Qurultayın aktiv iştirakçısı olan H.Cavid ərəb əlifbasını çətin və ağır hesab edir, latın qrafikasının isə Azərbaycan dilinin fonetik strukturu üçün daha uyğun olduğunu qeyd edirdi.

Hüseyin Cavid 1937-ci ildə xalq düşməni adı ilə həbs olunmuş, 8 il Sibirə sürgün olunmuşdur. Bir neçə il sonra 1941-ci ildə dekabrın 5-də Tayşet rayonunun Şevçenko qəsəbəsindəki Əlillər evində vəfat etmişdir. 1984-cü ilin oktyabr ayında Hüseyin Cavidin nəşi Azərbaycana gətirilmişdir.

Uzun illər boyu əlifba islahatının ən böyük təbliğatçılarından biri də Cəlil Məmmədquluzadə idi. O, “Anamın kitabı”, “Ölülər” kimi əsərlərində milli birlik, vəhdət ideyasına toxunmuşdur. “Anamın kitabı”nda qardaşların cahilliyi, öz mənliliyini unutmaması öz əksini tapmışdır. I Türkoloji Qurultaydan əvvəlki illərdə görkəmli ədibimiz Cəlil Məmmədquluzadə “Tifliski listok”, “Molla Nəsrəddin”, “Yeni yol”, “Kommunist”, “Zaqafqaziye”, “Vozrojdeniye”, qəzet və jurnallarında, Azərbaycan və rus dillərində çıxan digər dövri nəşrlərdə ana dilinin tədrisi, yeni əlifba, sivil təhsil, mədəni inqilab və s. məsələlərlə bağlı silsilə publisistik məqalələr dərc etdirmişdir (Hüseynova, 2025). O, latın əlifbasına keçidin yalnız texniki deyil, mədəni inqilab olduğunu xüsusilə vurğulayır və əlifba islahatının keçirilməsini olduqca vacib hesab edirdi. Ruznamənin 153-cü nömrəsində məqalənin məbədində cənab “Səbiq müəllim” yazır ki: “Tamam Qafqazda türk dilini bilən bir şəxs vardır ki, o cənab da bu dili İstanbulda öyrənibdir. Bu cənabı ortalıqdan çıxandan sonra görürük ki, tamam altı milyon Qafqaz müsəlmanları hamı ürəfa qismi ilə bir yığanda ana dilini necə ki, lazımdır, bilmirlər. Doğrudur, bəzi yazı-pozu bilənlərimiz bu iddiaya düşüblər ki, guya onlar türk dilinə aşınadırlar; lakin bu bir xam xəyaldır... (I Türkoloji Qurultaya qədər və ondan sonrakı dövr: Cəlil Məmmədquluzadə - II yazı, 2016). 1922-ci il yanvar ayının 6-da Nəriman Nərimanovun təşəbbüsü ilə Azərbaycan ziyalılarının toplantısında aparılan geniş müzakirədə latın əlifbasının tərəfdarları üstünlük qazandı və 9 nəfərdən ibarət yeni komissiya yaradıldı (Hüseynova, 2025).

Görkəmli şəxsiyyət Cəlil Məmmədquluzadə “Yeni Əlifba Komitəsi” fəaliyyətə başlayana kimi yeni əlifbanın əhəmiyyətini öz məqalələrində vurğulamışdır. Cəlil Məmmədquluzadə latın əlifbasının xalq üçün sadə olduğunu qeyd edirdi. O, hesab edirdi ki, əlifba islahatı nəticəsində elmi və bədii ədəbiyyat inkişaf edəcək, ümumtürk birliyinin güclənməsində mühüm rol oynayacaq. O, qurultayın ən təsirli nümayəndələrindən biri idi. Cəlil Məmmədquluzadənin fikirləri sonradan Azərbaycan dili siyasətinin əsas istiqamətini təşkil etmiş, latın qrafikasına keçidin ideoloji bazasını formalaşdırmışdır. XX əsrin başlanğıcından yeni əlifba ideyasını irəli sürən Cəlil Məmmədquluzadənin bu istiqamətdəki təşəbbüsləri uzun müddət lazımi diqqət görməmiş və bu münasibət onun “Təzə əlifba” felyetonunun məzmununda açıq şəkildə qeyd olunmuşdur.

Nəticə

I Türkoloji Qurultay türk dünyasının dil, mədəniyyət və maarif tarixində dönüş nöqtəsi idi. Əlifba islahatı və dil siyasəti sahəsində qəbul olunmuş qərarlar təkcə Azərbaycan üçün deyil, həm də bütün türk xalqları üçün əhəmiyyətli rol oynamışdır.

Qurultayda iştirak edən Azərbaycan ziyalılarının, o cümlədən Vəli Xulufu, Hüseyn Cavid və Cəlil Məmmədquluzadənin çıxışları, elmi yanaşma, mədəni təfəkkür və maarifçi ideyaları böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu şəxsiyyətlərin hər biri dilin inkişafı, mədəniyyətin yüksəlişi və elmin inkişafı üçün böyük tarixi rol oynamışdır.

Ədəbiyyat

1. Babayev, A. (2016). Birinci Türkoloji Qurultay və Azərbaycanda türkologiya. “Elm” nəşriyyatı.
2. Çobanov, M.N. (2006). I Türkoloji Qurultay və türk dillərinin müasir problemi. “AzAtaM” nəşriyyatı..
3. Əliyeva, İ. (2017). “Azərbaycan” qəzeti.
4. Həbibbəyli, İ. (2016). “Xalq” qəzeti.
5. Məmmədov, Q. (2024). “Azərbaycan” qəzeti.
6. Qacarlı, C. (2005). I Türkoloji Qurultayda dil məsələləri. Bakı: “Azərənəşr” nəşriyyatı.
7. Hüseynova, M. (2025). “Xalq” qəzeti.
8. 1-ci Türkoloji Qurultaya qədər və ondan sonrakı dövr: Cəlil Məmmədquluzadə - II yazı, 2016.
9. Möhsün Nağısoylu, (2016). “525-ci qəzet”.
10. Məmmədova, N. (2025). “Füyuzat” jurnalı.
11. Salatın Əhmədova, S. (2018). “Kaspi” qəzeti.
12. Hüseynoğlu, T. (2017). “Ədəbiyyat” qəzeti.

Daxil oldu: 14.01.25

Qəbul edildi: 27.03.25

Ədəbiyyat

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/10/101-108>

Амантай Шарип

Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева
Доктор филологических наук, академик
Астана, Казахстан
<https://orcid.org/0000-0001-6704-2246>
sharipamantay@gmail.com

Назир Торекулов – идеолог и организатор Латинизации Тюркского алфавита

Резюме

Известный казахский государственный деятель, дипломат, филолог, публицист Назир Торекулов (1893-1938) внес огромный вклад в реформирование системы письменности тюркских народов в 20-х годах XX столетия. Будучи председателем правления Центрального издательства народов Востока, членом Президиума Всесоюзной научной ассоциации востоковедения, заместителем ректора Института народов Востока он доказывал фундаментальную важность перехода на латиницу в дальнейшем развитии национальных культур. Н.Торекулов принял непосредственное участие в подготовке и проведении Первого тюркологического съезда в качестве председателя Всесоюзной комиссии по новотюркскому алфавиту. До этого он возглавлял еще комиссию по реформированию арабской письменности и высоко оценивал лингвистические новшества Ахмета Байтурсынова, а также труды Халела Досмухамедова о законе сингармонизма в тюркских языках. Являясь полиглотом, т.е. владея арабским, персидским и несколькими европейскими языками, Н.Торекулов был автором научных исследований «Зачем нам нужен новый алфавит?», «Инородные слова» и многочисленных статей, в том числе таких как «К вопросу о латинизации тюркских алфавитов», «К вопросу о латинском алфавите среди тюрков СССР», «Еще раз о новом алфавите» и др. Статьям и выступлениям Назира Торекулова, посвященным данному вопросу, характерны системный подход, широкая эрудиция, глубокий анализ, серьезная аргументация. Делая выбор в пользу латиницы, Н.Торекулов отмечает, что эта графика гармонично сочетается с техническими достижениями того времени – «телеграфом, типографией, пишущей машинкой». Он выдвигает свое концептуальное положение о том, что тюрки должны держать курс на сближение с Западом для того, чтобы в будущем встать вровень с цивилизованным миром. И выбор алфавита играет немаловажную роль в этом вопросе. Н.Торекулов обращал внимание своих коллег на проблему унификации проектов тюркских алфавитов на основе латинской графики. Стараясь не слишком политизировать данный вопрос и уделяя в дискуссиях больше внимания техническим аспектам, Н.Торекулов в то же время делает особый акцент на культурном единстве тюркских народов.

Ключевые слова: Назир Торекулов, языковая политика, тюркская письменность, латинская графика, закон сингармонизма, унификация

Amantay Şarip

L.N. Qumilyov adına Avrasiya Milli Universiteti

Filologiya elmləri doktoru, akademik

Astana, Qazaxıstan

<https://orcid.org/0000-0001-6704-2246>

sharipamantay@gmail.com

Türk əlifbasının latınlaşdırılmasının ideoloq və təşkilatçısı – Nazir Torekulov

Xülasə

Tanınmış qazax dövlət xadimi, diplomat, filoloq və publisist Nazir Torekulov (1893-1938) 1920-ci illərdə türk xalqlarının yazı sistemində aparılan islahatlara böyük töhfə vermişdir. O, Şərq Xalqları Mərkəzi Nəşriyyatı İdarə Heyətinin sədri, Ümumittifaq Şərqşünaslıq Elmi Birliyi Rəyasət Heyətinin üzvü, Şərq Xalqları İnstitutunun rektor müavini kimi milli mədəniyyətlərin gələcək inkişafında latın əlifbasına keçidin prinsiplərini əhəmiyyətini nümayiş etdirmişdi. N. Torekulov Yeni Türk Əlifbası üzrə Ümumittifaq Komissiyasının sədri kimi I Türkoloji Qurultayın hazırlanmasında və keçirilməsində bilavasitə iştirak etmişdir. Bundan əvvəl o, ərəb qrafikasında islahat komissiyasına rəhbərlik etmiş və Axmet Baytursinovun dil sahəsindəki yeniliklərini, həmçinin Xəlil Dosmuhammədovun türk dillərində sait harmoniyası qanunu ilə bağlı əsərlərini yüksək qiymətləndirmişdir. Poliqlot olan, yəni ərəb, fars və bir sıra Avropa dillərində danışan N. Torekulov “Bizə yeni əlifba nə üçün lazımdır?” elmi tədqiqat əsərinin, həmçinin “Yad sözlər” və çoxsaylı məqalələrin, o cümlədən “Türk əlifbalarının latınlaşdırılması məsələsi haqqında”, “SSRİ türkləri arasında latın əlifbası məsələsi haqqında”, “Bir daha yeni əlifba haqqında” və s. əsərlərin müəllifidir. Nazir Torekulovun əlifba ilə bağlı məqalə və çıxışları sistemli yanaşma, geniş erudisiya, dərin təhlil, ciddi arqumentasiya ilə seçilir. N. Torekulov latın əlifbasını seçərkən qeyd edir ki, bu qrafik dizayn dövrün texniki nailiyyətləri – “teleqraf, mətbəə, yazı maşını” ilə ahəngdar şəkildə birləşir. O, öz konseptual mövqeyini ortaya qoyur ki, türklər gələcəkdə sivil dünya ilə bərabər olmaq üçün Qərblə yaxınlaşma kursu tutmalıdırlar. Və bu məsələdə əlifba seçimi mühüm rol oynayır. N. Torekulov həmkarlarının diqqətini latın əlifbası əsasında türk əlifbası dizaynlarının birləşdirilməsi probleminə cəlb edib. N. Torekulov bu məsələni həddindən artıq siyasiləşdirməməyə çalışaraq, müzakirələrdə daha çox texniki aspektlərə diqqət yetirməklə yanaşı, eyni zamanda türk xalqlarının mədəni birliyinə xüsusi önəm verir.

Açar sözlər: Nazir Torekulov, dil siyasəti, türk yazısı, latın qrafikası, sinharmonizm qanunu, birləşmə

Amantai Sharip

L.N. Gumilyov Eurasian National University

Doctor of Philological Sciences, Academician of NAS RK

Astana, Kazakhstan

<https://orcid.org/0000-0001-6704-2246>

sharipamantay@gmail.com

Nazir Torekulov – Ideologist and Organizer of the Latinization of the Turkic Alphabet

Abstract

The prominent Kazakh statesman, diplomat, philologist, and publicist Nazir Torekulov (1893–1938) made a significant contribution to the reform of the writing systems of the Turkic peoples in the 1920s. As the chairman of the Central Publishing House of the Peoples of the East, a member of

the Presidium of the All-Union Scientific Association of Oriental Studies, and deputy rector of the Institute of the Peoples of the East, he emphasized the fundamental importance of transitioning to the Latin alphabet for the further development of national cultures. Torekulov played a direct role in organizing and conducting the First Turkological Congress as chairman of the All-Union Commission on the New Turkic Alphabet. Before that, he headed the Commission for the Reform of the Arabic Script and highly valued the linguistic innovations of Akhmet Baitursynov, as well as the works of Khalel Dosmukhamedov on the law of vowel harmony in Turkic languages. Being a polyglot, fluent in Arabic, Persian, and several European languages, Torekulov authored scholarly works such as “Why Do We Need a New Alphabet?”, “Foreign Words”, and numerous articles, including “On the Latinization of Turkic Alphabets”, “On the Latin Alphabet Among the Turkic Peoples of the USSR”, “Once Again About the New Alphabet”, and others. Torekulov’s articles and speeches on this issue are marked by a systematic approach, broad erudition, deep analysis, and strong argumentation. In advocating for the Latin alphabet, Torekulov emphasized that this script harmoniously corresponded to the technological advances of the time – “the telegraph, printing press, and typewriter.” He put forward the conceptual idea that the Turkic peoples should orient themselves toward rapprochement with the West in order to stand on an equal footing with the civilized world in the future. The choice of alphabet, he noted, plays a crucial role in this process. Torekulov also drew his colleagues’ attention to the issue of unifying the Turkic alphabet projects based on Latin script. While striving not to over-politicize the matter and focusing in discussions on its technical aspects, Torekulov nonetheless placed special emphasis on the cultural unity of the Turkic peoples.

Keywords: *Nazir Torekulov, language policy, Turkic writing, Latin script, law of vowel harmony, unification*

Введение

Идея перевода тюркской письменности на латинскую графику впервые возникла во второй половине XIX века среди азербайджанской интеллигенции. По этому поводу видный казахский государственный и общественный деятель Назир Торекулов в своем фундаментальном исследовании «Зачем нам нужен новый алфавит?», изданном в 1924 году в Москве, писал: «Среди азербайджанских тюрков Мирза Фатали Ахундов раньше всех поднял вопрос о замене алфавита. В литературе нового времени Мирза занимает исключительное место, подобно Ахмету (Байтурсынову – А.Ш.) среди казахов» (Торекулов, 1926, с.49). А в статье «К вопросу о латинизации тюркских алфавитов» (1926) он дает более развернутую и подробную информацию: «Идея необходимости коренной ломки в средневековом арабском алфавите, которым и пользуется весь мусульманский Восток, возникла 68 лет тому назад в Азербайджане. Честь и слава этого предприятия всецело принадлежат первому тюркскому писателю и драматургу – Мирза Фетали Ахундову, который, кстати отметим, впервые познакомил тюркские народы с лучшими произведениями русской и иностранной литературы, в частности с творениями Мольера» (Тюрякулова, 1927, с.15).

Исследование

Как известно, М.Ф.Ахундов на первых порах был одержим мыслью о реформе арабской графики и написал несколько трудов, посвященных этой затее. К его великому сожалению, он не нашел себе сторонников ни в Иране, ни в Турции. После этого неугомонный мыслитель, опередивший свое время, берется за новый проект и изобретает оригинальный алфавит на базе европейской системы письма. Его начинание в дальнейшем нашло поддержку со стороны определенной части высокообразованных и прогрессивных людей конца XIX – начала XX вв. (Мирза Мелкум Хан, Мирза-Риза-Хан, Фиридун бек Кочар ли, Мухаммед-ага Шахтагинский, Гасан-бек Зардаби, Джалил Мамедкулизаде и др.), а также в период Азербайджанской Демократической Республики (А.Эфендизаде). Но в силу разных исторических обстоятельств практическая реализация этой поистине новаторской идеи,

давшей особый толчок развитию тюркского мира, откладывалась вплоть до официального утверждения образца нового алфавита в 1922 году.

Н.Торекулов с июля 1922 года по июнь 1928 года занимал должность председателя правления Центрального издательства народов Востока при ЦИК СССР. По утверждению академика Р.Бердыбая, «глубокая образованность Н.Торекулова ярко проявилась именно в процессе обсуждения вопросов перехода алфавита тюркских народов на латиницу» (Бердибай, 2005, с.290).

Как известно, в 1923 году при Наркомпросе СССР была создана Комиссия по реформированию арабской письменности. Среди членов комиссии не было единства мнений относительно плана действий. Председатель комиссии Н. Торекулов изначально высказывался за реформу арабского алфавита в краткосрочном плане и введение латинского алфавита – в долгосрочном. Он считал, что правительству не следует игнорировать популярность различных новых арабских шрифтов и вводить латинский алфавит в приказном порядке (Мусаев, 2018, с.222).

А в 1924 г. на страницах журнала «Жизнь национальностей» была развернута острая дискуссия между Г.И. Бройдо, с одной стороны, и Н. Торекуловым и З.Навширвановым – с другой. Н. Тюркулов и З. Навширванов выступали как активные сторонники проведения безусловной латинизации в масштабах всех национальных республик СССР, в то время как Г.И. Бройдо подходил к введению латинского алфавита с позиции политико-экономической целесообразности, считая временно невозможным введение латинского алфавита в тех регионах, где была уже устоявшаяся письменная культурная традиция и отсутствовал сильный национальный пролетариат, способный к восприятию и применению нового алфавита (Васильев, 2017, с.474).

На первом съезде казахских работников просвещения, состоявшемся в г.Оренбург с 12 по 18 июня 1924 года, участники острой полемики разделились во мнении относительно того, какой алфавит лучше всего подходит для передачи звукового строя национального языка. В этот раз был одобрен казахский алфавит на основе арабской графики, разработанный А.Байтурсиновым еще в 1912 году и получивший широкое распространение среди местного населения под названием «төте жазу» («ясное письмо») или «жаңа емле» («новая орфография»). А если судить по результатам голосования на этом съезде, то сторонники Н.Торекулова, т.е. «латинисты» набрали 9 голосов, а «арабисты» - 8.

Н.Торекулов в своем вышеуказанном труде отмечает: «Правила орфографии татаров, кыргызов, узбеков, туркмен, о которых я уже говорил, строятся везде на одинаковых принципах. И у всех одно стремление: в ходе реформы привести свою письменность в соответствие с нормами родного языка. В результате поиска оптимального решения, вместо прежнего мусульманского алфавита возникли различные варианты национальных алфавитов. Все эти новые алфавиты созданы на базе старой арабской графики. По существу, весь этот набор буквенных знаков, облаченных в «изношенную арабскую одежду», является временным утешением. А мусульмане Кавказского края предпочли пойти другим путем и решили без всяких колебаний перейти на латиницу» (Торекулов, 2007, с.58).

Н.Торекулов выступал в поддержку латиницы таким образом: «Мы не выносим вопрос без тщательного изучения, мы не собираемся насильно вводить латиницу, не увлекаемся модой... Нельзя задерживать культурный прогресс на том основании, что народ к нему не привык. Появлению паровоза и парохода народ тоже когда-то сопротивлялся, но сейчас никто не передвигается между Ташкентом и Оренбургом на верблюде. Надо переходить на латинский шрифт. Он для нас удобней и дешевле, с точки зрения типографского дела» (Васильев, 2017, с.44).

Если Н.Торекулову пришлось жарко дискутировать со своими оппонентами в лице известных деятелей движения Алаш – М.Дулатулы, К.Кеменгерулы, Е.Омарулы, то представители другого слоя интеллигенции, в числе которых были лингвисты, литераторы,

чиновники (Т.Шонанулы, С.Асфендияров, А.Байдильдин, К.Токтабаев, Г.Тогжанов и др.), открыто поддержали политику перехода на латинскую графику. Некоторые занимали нейтральную позицию.

В тот период яркий сторонник латинизации Осман Алиев писал о том, что некоторая часть общественного мнения Казахстана еще далека от признания и целесообразности перехода на новый алфавит. Он подчеркивал, что со стороны учительства было заявлено о поддержке «старого реформированного Байтурсыновского алфавита» (Алиев, 1928, с.36).

Несмотря на принципиальные разногласия, Н.Торекулов с уважением относился к личности крупного реформатора А.Байтурсынова, о чем свидетельствуют следующие строки, принадлежащие его перу: «У казахов решение проблем, связанных с орфографией, находится на стадии завершения. Лет десять назад, когда Ахмет Байтурсынулы привел в порядок казахскую орфографию, то весь народ воспринял это положительно. Благодаря правилам орфографии, разработанным Ахметом, мы теперь можем отличить «түр» от «тур», а «тур» от «түр»... Комиссия, состоящая из профессоров Ленинградской академии, после рассмотрения и обсуждения проекта нового алфавита, предложила использовать систему знака «дайкше», внедренную Ахметом, даже якутам. В этом плане, Ахмет заслужил того, чтобы результаты его реформы оставались актуальными еще долгие годы. Ахмет, хотя и усовершенствовал орфографию (процесс продолжается до сих пор), но не смог решить проблему графики, являющейся основой письменной речи» (Торекулов, 2007, с.65). Надо отметить, что орфографическое новшество Ахмета Байтурсынова стало общепризнанным и неоспоримым фактом в лингвистической науке.

Н.Торекулов указывает следующие, на его взгляд, недостатки арабских шрифтов: чрезвычайное затруднение в преподавании; неудобства в написании текстов; негативное влияние на здоровье с медицинской точки зрения; несуразности в изображении цифр; сложности в подготовке образовательной литературы; трудности в подаче материалов по музыке; издержки в типографской практике (Торекулов, 2007, с.66-71). По его мнению, латинская графика очень гармонично сочетается с техническими достижениями того времени – «телеграфом, типографией, пишущей машинкой». Н. Торекулов, учитывая реально сложившуюся ситуацию, говорил о необходимости поэтапного и системного перехода на новый алфавит (Рамазанова, Какенова, 2020, с.374).

Таким образом, уровни социальной и психологической подготовленности тюркских народов Центральной Азии и Кавказа к латинизации своих алфавитов в какой-то степени различались друг от друга. Учитывая все факторы, Н.Торекулов выдвигает свое концептуальное положение о том, что казахский народ должен держать курс на сближение с Западом для того, чтобы в будущем встать вровень с цивилизованным миром. Выбор алфавита играл немаловажную роль в этом стратегическом вопросе. Что интересно, Н.Торекулов выступил не только против модернизированного арабского алфавита, но и имел явно критическое отношение к кириллице. «Русская кириллица имеет узкий охват. Другие народы, кроме русских и болгар, не пишут на ней, - утверждает он, - У латинского алфавита охват гораздо шире. С его помощью мы можем выйти на большой простор» (Торекулов, 1926, с.80). Пренебрежительный взгляд казахов на кириллицу он объясняет тем, что эта графика ассоциируется у них с миссионерской политикой царского колониализма.

Досконально излагая историю развития письма и рассказывая об истоках возникновения тюркского алфавита, Н.Торекулов приходит к неординарному заключению о том, что арабский и латинский алфавиты вовсе не чужды друг к другу. Вот его выводы: «Непризнание латиницы возникает из-за незнания истории арабо-мусульманской культуры... Если говорить кратко, то можно увидеть, что арабский, греческий и латинский алфавиты появились на основе системы письма финикийян-иудеев, а те в свою очередь переняли ее у египтян. Все алфавиты, которые возникли на побережье Средиземного моря, имеют общее происхождение.

Абсолютно ясно, что буквы латинского алфавита и буквы арабского алфавита «генетически» родственны, как отпрыски одного отца» (Торекулов, 2007, с.39).

11 августа 1922 года основатель советского государства В.И.Ленин, принимая у себя Самеда Ага Агамалыоглы, возглавлявшего в тот момент Комитет по проведению нового тюркского алфавита, сказал ему следующее: „Латинский алфавит — первый шаг, которым вы начинаете культурную революцию среди тюрков“ (Исаев, 1979, с.67). В том же году в Азербайджане были выпущены первые периодические издания, а также учебники для начальных классов и произведения художественной литературы на латинице. Туркмены, узбеки, кыргызы, башкиры, карачаевцы активно поддержали эту инициативу. Не остались в стороне и другие народы Кавказа (кабардинцы, ингуши, чеченцы, адыгеи, осетины).

Если Н.Торекулов участвовал в I Тюркологическом съезде, проходившем с 26 февраля по 6 марта 1926 года в Баку, в качестве представителя Центра, то лидер казахских «арабистов» А.Байтурсинов был приглашен своими татарскими сторонниками, а казахстанскую делегацию представляли ученые-лингвисты Е.Омаров, Б.Сулеев и А.Байсеитов. Этому крупнейшему мероприятию придавалось не только научное, но и большое политическое значение. Поэтому среди участников, наряду с известными востоковедами С.Ольденбургом, В.Бартольдом, А.Самойловичем, А.Крымским, находились идеологические работники большевиков. Во время прений прозвучали слова о том, что «выбор алфавита – это партийный вопрос». Например, Н.Торекулов подверг критике татарскую делегацию в «попытке образовать меньшевистскую фракцию» (Васильев, Васильев, 2012, с.30-31). В итоге, «латинисты» одержали верх над «арабистами» при голосовании: за – 101, против – 9, воздержавшихся – 7. Была принята соответствующая резолюция, направившая работу по латинизации в практическую плоскость.

В дальнейшем, стараясь не слишком политизировать данный вопрос и уделяя в дискуссиях больше внимания техническим аспектам, Н.Торекулов в то же время делает особый акцент на культурном единстве тюркских народов. Выступая на пленуме Всесоюзного центрального комитета нового тюркского алфавита при ЦИК СССР (5 июня 1927 года), он обращает внимание своих коллег на проблему унификации проектов тюркских алфавитов на основе латинской графики: «Теперь я ставлю другой вопрос: насколько необходима унификация, нужна ли она вообще, и если нужна, то, почему и на каком основании. Прежде всего, нужно было ответить именно на этот вопрос; тогда ответ мог бы послужить научно-реальной базой для разрешения проблемы унификации. Мне кажется, что на этот вопрос нужно ответить положительно: унификация нужна. Унификация нужна не потому, что у нас у всех были одни предки, а потому, что это требуется соображениями совершенно практического характера. Мы должны бороться против всяких попыток перенесения базы унификации в заоблачные края. Мы имеем целую группу тюрко-татарских народов СССР, живущих большей частью смежно, или же мы имеем целый ряд районов со смешанным тюрко-татарским населением, как, например, Урал, Средняя Азия, Сибирь. Эти районы со смешанным тюрко-татарским населением, где дети различных тюрко-татарских народов обучаются в одной и той же школе, где тюрко-татарские народы имеют один и тот же рынок, объединены во многих районах, административно связаны в отношении культуры и быта. Отсюда возникает необходимость общения этих народов друг с другом» (Содоклад, Тюрякулова, 1927, с.116). Его тревожит обстановка, созданная академическими центрами тюркско-татарских республик, при котором взаимное культурное влияние и сотрудничество, экономическое общение, торговая связь становится невозможным из-за различного подхода к письменности. Н.Торекулов выступает против того, чтобы каждый имел собственную «каабу» и собственного «имама», и завершает свою мысль такими формулировками: «Люди доходят до того, что два соседа, принадлежащие к разным племенам, не могут обменяться расписками, а в то время как в жизни они друг друга понимают. Вот почему унификация необходима. Унификация должна быть построена на

реальной базе, на базе жизненных потребностей, национального строительства нашего времени» (Содоклад, Тюрякулова, 1927, с.117).

Часть своего выступления Н.Торекулов посвятил закону сингармонизма в тюркских языках. Дискутируя, он не согласился с доводами крупного ученого Б.Чобан-заде о том, что сингармонизм является временным явлением и исчезнет с усилением влияния европейской культуры, а в течение последующих 30 или 50 лет будет совершенно забыт. Докладчик предлагает рассматривать динамику и тенденцию развития языка, его фонетический строй, не полагаясь на пророчества, и руководствоваться научными соображениями, а также отличать особенности народной речи от книжного языка. Он выделяет казахский, кыргызский и башкирский языки, где сингармонизм наиболее крепок; для карачаевского и балкарского языков, по его мнению, этот принцип большой выгоды не дает. Оратор считает фонетический принцип более подходящим для народов Северного Кавказа (Содоклад, Тюрякулова, 1927, с.115). Время доказало состоятельность концепции Н.Торекулова (см. труды о сингармонизме В.Богородицкого, Н.Баскакова, Ф.Исхакова, Б.Юнусалиева, М.Турсуновой и др.), которая опиралась на фундаментальные положения статьи выдающегося ученого Халела Досмухамедова – «Закон сингармонизма в казахском языке», изданной отдельной книжкой в Ташкенте в 1924 году. А торекуловский «закон соответствия», который подразумевал передачу одним знаком нескольких фонем в диалектах тюркского языка и оппонировал правилу «один звук – одна буква», не вызвал одобрения со стороны участников научного форума.

Заключение

Из вновь обнаруженных архивных материалов стало известно, что Н.Торекулов совместно с киргизским просветителем К.Тыныстановым разработали проекты новых алфавитов, но при рассмотрении они были отклонены в пользу азербайджанского варианта как более совершенного с научной и практической точки зрения (Васильев, 2017, с.102-103).

Н.Торекулов был решительным сторонником перехода на латиницу и открыто выражал свои взгляды на страницах печати. Например, в статье «Еще раз о новом алфавите», опубликованном в газете «Советская степь» (24.02.1927), он обвинил председателя Научно-методического Совета Наркомпроса КАССР М.Жолдыбаева в пособничестве «арабистам». Во многих номерах газет «Енбекшил казах» и «Ак жол» за 1924-1925 гг. напечатаны его статьи, где он вел горячую полемику с М.Дулатовым и И.Арабаевым. 12 ноября 1927 года он выступил с докладом на тему «Проблема латинского алфавита для тюркских народов» (Турсун, Батырбеккызы, 2017, с.68-69).

В декабре 1927 года Н.Торекулов был назначен полномочным представителем СССР в Королевстве Хиджаз, что лишило его возможности участвовать в дальнейших процессах перехода тюркских алфавитов на латиницу.

Литература

1. Алиев, О. (1928). Наши ближайшие задачи // Культура и письменность Востока. Сборник Всесоюзного Центрального Комитета Нового Тюркского Алфавита. Книга 1-ая. – М.: Центриздат народов СССР. – с.34-40.
2. Аманжолова, Д.А. (2016). Языковая политика и культура управленцев казахской АССР. 1920-1936 гг // Российские регионы: взгляд в будущее. - №2 (7). – с.37-60.
3. Бердибай, Р. (2005). Собрание сочинений в пяти томах. – Т.5. – Алматы: Казыгурт. – 456 с. (на казахском языке).
4. Васильев, А.Д. (2017). Опыт алфавитной реформы в СССР и деятельность Всесоюзного Центрального комитета Нового тюркского алфавита // Материалы международного

- форума «Алтайская цивилизация и родственные народы алтайской языковой семьи». – Бишкек: Фонд «Мурас». – с.101-106.
5. Васильев, А.Д. (2022). Общеупотребительный тюркский язык в Декларации Договоре об образовании СССР // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: История России. – Т. 21. – № 4. – с.469–483.
 6. Васильев, А.Д., Васильев, Д.Д. (2012). Особая позиция Газиза Губайдуллина на Первом Всесоюзном тюркологическом съезде в 1926 г. // Вестник Московского исламского университета. - №4. – с.30-32.
 7. Исаев, М.И. (1979). Языковое строительство в СССР (процессы создания письменностей народов СССР). – М.: Наука. – 351 с.
 8. Мусаев, В.И. (2018). Движение на алфавитную латинизацию: отечественный и международный опыт // Международные отношения и диалог культур. – № 6. – с.215-237.
 9. Рамазанова, Ф.С., Какенова, З.К. (2020). К истории национально-языкового строительства в советском Казахстане: борьба за латинский алфавит // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. – №4 (24). – с.369-383.
 10. Содоклад, Тюрякулова Н. (1927). // Стенографический отчет первого пленума Всесоюзного центрального комитета нового тюркского алфавита, заседавшего в Баку от 3-го до 7-го июня 1927 года. – М.: ВЦК НТА, с.89-121.
 11. Торекулов, Н. (2007). Многотомное собрание сочинений. – Т.3. – Алматы: ОБФ «Елшежире». – 288 с.
 12. Торекулов, Н. (1926). К вопросу о латинизации тюркских алфавитов // В борьбе за новый тюркский алфавит. Под общей редакцией М.Павловича. – М.: Типо-хромолитография. – с.15-19.
 13. Турсун, Х., Батырбеккызы Г. (2017). «Сущность этой проблемы очень важна для нашей страны» // Түркология. – № 5.

Поступило: 16.02.25

Принято: 28.04.25

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/10/109-116>

Nizami Məmmədov Tağısoy

Bakı Slavyan Universiteti

Filologiya elmləri doktoru

Bakı, Azərbaycan

<https://orcid.org/0009-0009-9837-4564>

nizami.mamedov@mail.ru

Birinci Türkoloji Qurultay: Türk xalqları tarixinin şərəf səhifəsi

Xülasə

Azərbaycan, o cümlədən digər türk respublikaları Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Türkmənistan SSRİ iflasa uğradıqdan sonra öz müstəqilliklərinə qovuşmaqla siyasi-ideoloji istiqamətlərdə olduğu kimi mədəniyyət, ədəbiyyat, ictimai həyat, əlifba və yazı sahəsində də islahatlar aparmağa, bir-biri ilə qarşılıqlı integrativ əlaqələr qurmağa başladılar. Ötən müddət ərzində adları çəkilən sahələrdə nəzərəcarpacaq uğurlar əldə edildi. Eyni zamanda XX əsrin 20-ci illərinə retrospektiv nəzər sərgiləyəndə isə 1926-cı ilin 26 fevral – 5 mart tarixlərində Bakıda keçirilmiş Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultayın bu xalqların həyatında oynadığı taleyüklü rolu göz önünə gəlməkdədir. Qurultay nümayəndələri olmuş nəinki türk xalqları alimlərinin, türkoloqlarının və dilçilərinin, həm də Qərbi Avropadan və digər ölkələrdən olan qeyri-türklərin Qurultay iştirakçılarının həyat və fəaliyyəti təhlükə altına düşmüş, əksəriyyəti repressiya qurbanı olmuşlar. 100 il bundan öncə düzənlənmiş bu elmi-mədəni forumun fəaliyyətinə, oradakı nümayəndələrin taleyinə yenidən işıq salmağın zamanı çoxdan çatmışdır. Odur ki, XX əsrin sonları – XXI əsrin əvvəllərindən Qurultay və onun iştirakçıları ilə bağlı çoxsaylı məqalə və materiallar işıq üzü görür, fikirlər söylənilir. Biz də belə yanaşma işığında Birinci Türkoloji Qurultayla bağlı fikirlərimizi geniş oxucu auditoriyasına təqdim etməyi zəruri hesab edirik. Birinci Türkoloji Qurultay nəinki Azərbaycan, Türkiyə, Türküstan, Orta Asiya, həm də bütün dünyada yaşayan türk xalqlarının tarixinə, etnik şüuruna və təfəkkürünə onların milli kimliyi uğrunda apardıqları mübarizənin ən monumental və yaddaqalan mədəni-elmi hadisəsi kimi daxil olmuşdur. Türk xalqlarının milli özünüidentifikasiyası onların dilini, milli kimliyini, mədəni dəyərlərini, etnik özünəməxsusluq əhəmiyyətinə sadıqlığını nəzərdə tutmaqla, həm də mədəniyyətinin modernizasiyasını, onun qorunub saxlanılmasını və inkişaf etdirilməsini nəzərdə tuturdu. Türk xalqları mədəniyyətinin öncülləri yaxşı duyub, hiss edirdilər ki, XX əsrin lap əvvəllərində olduğu kimi, həmin əsrin 20-ci illərində də rus dili, rus mədəniyyəti türk dilinin, ədəbiyyatının inkişafına və formalaşmasına bəzi pozitiv məqamlarla yanaşı, həm də özünün neqativ təsirini də göstərirdi. Bunu dərinlən duyan türk ziyalıları, dilçiləri, ədəbiyyatçıları, tarixçiləri, alimləri və eləcə də qeyri-türk xalqlarından olub, onların mədəni-ədəbi nümunələrinə, dilinə, ədəbiyyatına, etnik kimliyinə rəğbətlə yanaşan alimlər Birinci Türkoloji Qurultayın çağırılmasının və belə bir mötəbər məclisdə türk xalqlarının gələcəyə istiqamətlənən vektorlarının müəyyənləşməsinin zəruri olduğunda israrlı idilər. Bu məqsədlə türkçülük aşıqlarının 1926-cı ilin əvvəllərində Bakıda toplaşmalarını qərara almışdılar.

Açar sözlər: *Türkoloji qurultay, xalqlar, konsolidasiya, dil və mədəni birlik, qrafika, Sovet liderliyi, repressiya*

Nizami Mammadov Taghisoy

Baku Slavic University

Doctor of philological science

Baku, Azerbaijan

<https://orcid.org/0009-0009-9837-4564>

nizami.mamedov@mail.ru

The First Turkological Congress: a Glorious Page in the History of the Turkish Peoples

Abstract

After the collapse of the USSR, Azerbaijan, like other Turkic republics such as Kazakhstan, Kyrgyzstan, Uzbekistan, and Turkmenistan, regained their independence and began to implement reforms in culture, literature, public life, alphabet and writing, as well as political and ideological ones, establishing mutually integrative contacts. Significant progress has been made in these areas over this period. At the same time, looking back on the 1920s, we recall the pivotal role of the First All-Union Turkological Congress, held in Baku from February 26 to March 5, 1926. The lives and work of not only the representatives of the Turkic peoples – the Turkologists and linguists at the congress – but also non-Turkic participants from Western Europe and other countries were threatened, and most of them were subjected to repression. The time has long been ripe to reexamine the activities of this scientific and cultural forum, organized 100 years ago, and the fate of its representatives. Therefore, beginning in the late 20th and early 21-st centuries, numerous articles and materials have been published, and numerous opinions have been expressed about the congress and its participants. In light of this approach, we consider it necessary to present our reflections on the First Turkological Congress to a wider readership.

The First Turkological Congress entered the history, ethnic consciousness and thinking of the Turkic peoples living not only in Azerbaijan, Turkey, Turkestan, Central Asia, but also all over the world as the most monumental and memorable cultural and scientific event of their struggle for their national identity. The national self-identification of the Turkic peoples, including their language, national identity, cultural values, and loyalty to the traditions of ethnic identity, also meant the modernization of their culture, its preservation and development. The pioneers of the culture of the Turkic peoples felt and felt well that, as at the very beginning of the 20th century, in the 20s of that century, the Russian language and Russian culture, along with some positive aspects, also had a negative impact on the development and formation of the Turkish language and literature. Turkish intellectuals, linguists, literary scholars, historians, scientists, as well as non-Turkic peoples who were deeply aware of this and who were sympathetic to their cultural and literary examples, language, literature, and ethnic identity, insisted on the necessity of convening the First Turkological Congress and determining the future vectors of the Turkic peoples at such a prestigious meeting. For this purpose, they decided to gather Turkic lovers in Baku in early 1926.

Key words: *Turkological congress, peoples, consolidation, linguistic and cultural unity, graphics, Soviet leadership, repression*

Giriş

Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultay türk xalqlarının tarixi və mədəni taleyində, maarifçilik düşüncəsində, milli kimlik və etnik varlığında son dərəcə əsaslı və əvəzsiz rol oynamış hadisə idi. Qurultay nəinki Azərbaycan, həm də digər türk xalqlarının mədəniyyətində, onların milli oyanışında mühüm yeri olan tədbir idi. O vaxtkı SSRİ-nin boyunduruğu altında inləyən türk xalqları Rus imperiyasının Sovetlərə miras qalmış “parçala, hökm sür” düsturunu mənimsəyib, türklərin sonrakı tarixi mərhələlərdə müstəqil şəkildə inkişafını əngəlləmək üçün bu siyasi idarəçilik hər yola əl atırdı.

İmperiya tərkibində yaşamağa məcbur olan türklər həmin siyasətin iç üzünə yaxında bələd olsalar da, öz mübarizəsini tamamilə fərqli mədəni müstəvidə aparmağa can atırdılar. Eyni zamanda türkün heç bir mədəni-elmi fəaliyyət səpkili tədbiri nəinki Sovet rəhbərləri tərəfindən qəbul edilmir, əksinə rədd edilirdi. Nəticə isə, son dərəcə faciəvi olurdu. Bakıda keçirilən bu Qurultay sanki SSRİ adlı mənfur qurumun kürəyinə arxadan vurulmuş zərbəyə bərabər idi. Halbuki Qurultay nümayəndələrinin heç birinin nitqində, yazısında, yanaşmasında, konseptual baxışlarında SSRİ rəhbərliyinə qarşı yönəlik hər hansı bir iddia belə səsləndirilməmişdi. Bununla belə, onlara elə gəlirdi ki, türk xalqlarının dili, qrafikası, orfoqrafiyası və terminologiyası ilə bağlı səsləndirilmiş hər hansı yaxınlaşma, oxşarlıq ideyası SSRİ-nin mövcudluğuna yönəldilmiş təxribatdır. Odur ki, Qurultay nümayəndələrinin əksəriyyəti məhv edildi. SSRİ özü xalqların və millətlərin qardaşlıq və bərabərlik ideyasını dildə şüar etsə də, əməldə isə bunun tamamilə əksini həyata keçirirdi. Bu da təəssüf doğurandır ki, türk xalqlarına, türkçülüyə Sovet funksionerlərinin münasibətini nəinki SSRİ-dən olan nümayəndələr, həm də Almaniya, Macarıstan, İsveç, İtaliya, Fransa, Finlandiya və digər ölkələrdən olanlar yaxşı bilirdilər. Buna görə də Sovet rəhbərliyinin türk xalqlarına qarşı apardığı düşmənçilik siyasəti tamamilə faş oldu. Odur ki, məqalədə biz məsələyə nəzərdə tutduğumuz bucaqdan daha konstruktiv mövqe sərgiləməyə səy göstərəcəyik.

Tədqiqat

Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultay 100 il bundan öncə keçirilməsinə baxmayaraq, bu gün də mahiyyətini itirməmişdir. Eyni zamanda bu əzəmətli mədəni tədbirin əksər nümayəndələri repressiya və güllələnməyə məruz qalsalar da, nəinki Azərbaycan, həm də digər ölkələrin türkoloqları, türk alimləri, yazıçıları, mədəniyyət xadimləri arasında daim yüksək dəyərləndirilmişdir. Odur ki, 100 il bundan öncə türk dünyası üçün düzənlənmiş bu tədbirin bəzi tərəflərinin işıqlandırılması Türkçülük və Turançılıq məfkurəsinin konseptual inkişaf etdirilməsi kontekstində nəinki məsələnin aktuallığını azaldır, həm də onun yeni məna və məzmunla doldurulmasını ön plana qoyur.

İdeoloji-siyasi doktrinanın tərəfdarları olan Sovet rəhbərləri türk xalqlarının etnik, mədəni, tarixi təfəkkürünə düşmənçilik mövqeyindən yanaşdıqları halda, türk xalqlarının ziyalı nümayəndələri onlarla razılaşmamış, öz tarixi və etnik-mədəni hüquqlarının bərpası uğrunda mübarizə aparmışlar.

Birinci Türkoloji Qurultaydan bəhs edərkən biz bu tədbiri çeşidli adlar altında ortaya qoyacağıq: 1) O keçirildiyi şəkildə: Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultay; 2) Birinci Türkoloji Qurultay; 3) İlk Türk Qurultayı. Məsələ burasındadır ki, məlum tarixdə keçirilmiş Qurultay bütün əvvəlki sənədlərdə, o cümlədən Qurultayın stenoqrafik hesabatında və digər mənbələrdə məhz “Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultay” kimi getmişdir. Bəzi müəlliflər, məsələn, Qırğızıstandakı Oş Dövlət Universitetindən olan professor B.K.Abitov hesab edir ki, həmin Qurultayın adı olduğu kimi yazılmalıdır (Абытов, 2023, s. 8). Onun fikrinə görə Qurultayla bağlı yazılmış mənbələrdə tədbirin adı təhrif olunmuşdur. Azərbaycanda isə “Birinci Türkoloji Qurultay” birləşməsindən daha çox istifadə edilməkdədir. Nəhayət, sonuncu “İlk Türk Qurultayı” definisiyası isə Azərbaycanın xalq yazıçısı Anar tərəfindən onun Qurultaya həsr etdiyi “FƏRƏH, ÜMİD, FACİƏ (Birinci Türkoloji Qurultay haqqında düşüncələr)” adlı “Əsrin əsiri” kitabında (Anar, 2010, s. 137) təqdim edilmişdir. Əslində bu üç adın heç biri Qurultayın məqsəd və vəzifələrinin yerinə yetirilməsinə və onun missiyasının monumentallığına kölgə salmır. Hər üç ad Qurultayın əzəmətini daha da ucaldır, rolunu tamamlayır. Odur ki, Qurultayla bağlı hər üç nominasiya özünü yetərincə doğrultduğundan onlardan burada qeyd etdiyimiz kimi istifadə edəcəyik.

Budur, yüz ildən artıqdır ki, türk dünyası (həm də digər xalqların nümayəndələri) Birinci Türkoloji Qurultayın əhəmiyyətindən bəhs edirlər ki, onun keçirilməsinə nəinki keçmiş Sovetlər İttifaqında, həm də digər ölkə və xalqların elmi dairələrində xüsusi olaraq hazırlaşırdılar. Bakıda keçirilən bu qurultay 26 fevral – 5 mart 1926-cı il tarixlərini əhatə etməklə 130-dan artıq nümayəndə heyətini özündə birləşdirirdi. Odur ki, bu Qurultayın mədəniyyət, elm, maarif, dil, dilçilik, qrafika, ədəbiyyat və türk xalqları əlifbası sahəsində aparılmış islahatlara görə dəyəri və mahiyyəti son dərəcə böyükdür. Məhz qeyd edilən bu cəhətlərinə görə Sovet İttifaqı rəhbərləri Qurultay işini başa

çatdırdıqdan sonra onun nümayəndələrini qarabaqara izləməyə başlamış və öz çirkin niyyətlərinin həyat keçirilməsi üçün onların əksəriyyətini repressiyaya məruz qoymuş, güllələmişdir. Birinci Türkooloji Qurultayla bağlı uzun illərdir çox yazılmış, çox deyilmişdir. Xüsusən SSRİ vahid dövlət kimi süquta uğradıqdan sonra Sovet rəhbərliyinin belə mənfur siyasətinə nəinki Azərbaycandan, həm də Qazaxıstandan, Qırğızıstandan, Özbəkistandan, Türkmənistandan, Tatarıstandan, Altaydan və digər ölkə və regionlardan münasibət bildirilmiş, türk xalqlarının mədəni-mənəvi inkişafında əsaslı rol oynaya biləcək bu tədbirin iştirakçılarına qarşı törədilən qeyri-bəşəri münasibət pislənmişdir. Əslində bu XX əsrin 30 – 40-cı illərində türkologiyanın repressiyası idi ki, həmin illərdə B.Çobanzadə, Y.Polivanov, A.Samoyloviç və b. bu kimi türkoloqlara qarşı siyasi izləmələr həyata keçirilmiş və yalançı cinayət işləri düzülüb qoşulmuşdur.

Məlum olduğu kimi, bu qeyri-insani akt nəticəsində sovet türkologiyasına, türkoloji elmə, onun aparıcı nümayəndələri məhv edildiyindən böyük ziyan dəymişdir.

F.D.Aşnin, V.M.Alpatov və D.M.Nasilovun “Repressiyaya uğradılmış türkologiya” monoqrafik araşdırmasında sovet türkologiyasının solğun tarixinə təhlükəsizlik orqanlarının arxiv materialları əsasında nəzər salınıb, tədqiq edilmiş, 1937 – 1939-cu illərdə, bəzən hətta ondan bir qədər də sonraları əhatə edən illərin istintaq materialları ilk dəfə olaraq elmi dövriyyəyə buraxılmışdır (Aşnin, Alpatov, Nasilov, 2002).

Qeyd edək ki, Fyodor Dmitriyeviç Aşnin (1922 – 2000) özü tanınmış rus dilçisi, dilçilik tarixçisi, türkoloq olmuşdur. Vladimir Mixayloviç Alpatov (1945 –) da rus sovet linqvisti, filologiya elmləri doktoru, Rusiya Elmlər Akademiyasının akademiki, dilçilik tarixi və yapon dilçiliyi üzrə tanınmış mütəxəssisdir. Onun böyük rus alimləri M.M.Baxtin və V.N.Voloşin, bundan başqa böyük terror illəri dövründə slavistlərin və türkoloqların taleyi ilə bağlı mühüm araşdırmaları, dahi dilçi-alim N.Y.Marrın şəxsiyyəti və onun “yeni dil təlimi nəzəriyyəsi”nin müəllifi elmi dünyagörüşü mövqeyindən araşdırılmışdır.

Vladimir Mixayloviç Nasilov (1893 – 1970) da tanınmış rus və sovet alimi, şərqşünas, türkoloq, Moskva Dövlət Universitetinin Türk filologiyası kafedrasının müdiri olmuşdur. Orxon-Yenisey abidələri, qədim uyğur dili, XI – XV əsrlər uyğur yazılı abidələrinin dili ilə bağlı çoxsaylı məqalə və monoqrafik araşdırmalar müəllifi kimi tanınmışdır. “Repressiyaya uğradılmış türkologiya” kitabının müəllifləri haqqında ona görə bu məlumatları təqdim edirik ki, oxucu ictimaiyyəti onlarla bir qədər yaxından tanış olmaq imkanı əldə edə bilsinlər.

Türk xalqlarının etnik-milləti, ideoloji-siyasi, mədəni-məfkurəvi, fəlsəfi-estetik, ruhi-etik düşüncəsində, onların konsolidasiyasında və təşkilatlanmasında barmaqla sayıla biləcək tədbir və hadisələr olmuşdur ki, onların zirvəsini, fikrimizcə, məhz Birinci Türkooloji Qurultay təşkil edir. Bu əzəmətli və türkşümul tədbirlə bağlı 100 ilə yaxındır ki, dilşünaslar, ədəbiyyatşünaslar, tarixşünaslar, kulturoloqlar, filosoflar, etnosun kimliyini araşdırırlar – Türkiyə, Azərbaycan, Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan, Tatarıstan, Başqırdstan, Altay, Krım-tatar, Rusiya və Avropa türkoloqları ardı-arası kəsilmədən bəhs etməkdədirlər. Qurultayın keçirilməsi elə əlamətdar mədəni-mənəvi hadisə idi ki, o, bir tərəfdən, türk xalqlarının mədəni birliyinin, dil ümumiliyinin, etnik birgəliyinin eyniliyini, identifikasiyasını nəzərdə tuturdusa, ikinci bir tərəfdən, türklərin tarixi-etnik, genetik birliyini və əməkdaşlığını gündəmə gətirir, onların çətin və birmənalı olmayan siyasi-ideoloji şəraitdə monolitləşməsinə və öz kimliyini dərk etməsi uğrunda mübarizəyə hazırlamanı nəzərdə tuturdu.

Birinci Türkooloji Qurultay keçirilən vaxt SSRİ adlı bir coğrafi-siyasi birliyin təşkilindən 3 ildən artıq bir müddət keçirdi. Məlum olduğu kimi, 30 dekabr 1922-ci ildə Birinci Ümumittifaq Sovetlər Qurultayında RSFSR, Ukrayna SSR, Belarus SSR və Zaqafqaziya Federasiyası tərəfindən SSRİ-nin yaradılması ilə bağlı Bəyannamə imzalanmışdı. Əslində bu müqavilə hüquqi baxımdan sovet respublikalarını bir-birinə birləşdirən və onların gələcək inkişafını müəyyənləşdirən yeni dövlətin yaradıldığını bəyan etmişdi. Eyni zamanda SSRİ-nin yaradılması heç də adı çəkilən respublikaların ürəyincə olmamışdı. Məsələn, Ukrayna nümayəndələri bu müqavilənin imzalanmasına qarşı çıxmışdılar. Çünki Ukrayna, hər şeydən öncə, bərabər hüquqi münasibətlərin qurulmasında daha çox maraqlı idi. Qurultay nümayəndələri arasında məsələyə vahid yanaşma prinsipləri olmasa da, SSRİ-

yə məcburən daxil etdikləri Respublikaların və Ukrayna nümayəndələrinin iradlarına baxmayaraq, xalqların suverenliyi və müstəqilliyi məsələsinə nöqtə qoyulmuşdu. Adlarını çəkdiyimiz Respublikalar məcburən SSRİ adlı yeni və daha qəddar bir ideoloji-siyasi qurumun tərkibinə daxil edilmişdilər. Kommunist partiyası funksionerləri, əlbəttə, guya xalqların bərabərliyini bəyan edənlər belə bir şəraitdə Birinci Türkoloji Qurultayın keçirilməsini də “həzm” edə bilməzdilər.

Məlum olduğu kimi, hələ 1925-ci ilin avqustunda Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultayın çağırılması ilə bağlı məsələ qaldırılmaqla, həm də Azərbaycan yazısının latın qrafikalı əlifbaya keçidi Birinci Azərbaycan Diyarşünaslıq Qurultayında, SSRİ Elmlər Akademiyasında və Ümumittifaq Şərşünaslıq Assosiasiyasının keçirdikləri tədbir zamanı qəbul edilmişdi.

Professor Cəlal Qasimovun “Birinci Türkoloji Qurultay: şahidlər və şəhidlər” fundamental araşdırmasına akad. Nizami Cəfərovun yazdığı “Ön söz”də aşağıdakıları oxuyuruq: “Sovetlər Birliyinin türklərə (türkologiyaya) kökündən sağlam olmayan münasibətinin get-gedə daha da “xəstə” hal almasında 20-ci illərin ortalarından Atatürk Türkiyəsinin qazandığı böyük uğurların təsiri varmı? Əlbəttə, var!.. Stalin “troyka”sının hökmü ilə güllələnmiş türkoloqların əksəriyyəti məhz Türkiyənin “agentəri deyildirmi?” (Cəfərov, 2019, s. 10), - deyə qeyd etmişdi.

SSRİ hökumətinin rəhbərləri Birinci Türkoloji Qurultayın işini də, onun nümayəndələrini də ona görə qəbul edə bilmirdilər ki, bu monumental tədbirdə türk xalqlarının mədəniyyət, əlifba, qrafika, terminologiya, dilçilik, ədəbiyyat, orfoqrafiya, folklor, tarix, etnoqrafiya və digər sahələrdə əsaslı islahatların həyata keçirilməsi nəzərdə tutulurdu ki, adları çəkilənlərdən heç biri Mərkəzin mədəni inqilab pərdəsi altında həyata keçirdiyi məkrli siyasətin iç üzünü açıb çəmiyyətlərə göstərməyə imkan verməzdi.

Birinci Türkoloji Qurultayın perspektivləri türk xalqları üçün o qədər çeşidli və səmərəli idi ki, o SSRİ rəhbərliyini yetərincə qıcıqlandırmışdı. Eyni zamanda nəzərə almağa ehtiyac vardır ki, Rusiya Federasiyası ərazisində çoxsaylı türk xalqları yaşasa da, onların əksər siyasi, tarixi və mədəni hüquqları kobud şəkildə pozulmaqda idi. Altaylar, başqurdlar, kumuxlar, noğaylar, tatarlar, Sibir tatarları, tofalar, tıvalar, xakaslar, çuvaşlar, şorlar, yaqut-saxalar, qaraçaylılar, malkarlar və digərləri ya birbaşa, ya da dolayısı ilə öz mövcud vəziyyətlərinin fərqiyləndirilirdi. Təbii ki, onların da böyük əksəriyyəti öz milli kimliyi ilə bağlı maraqlanmaqla bu tipli məsələyə önəm verməkdə idilər.

“Birinci Türkoloji Qurultayda yalnız mütəfəkkirlər deyil, milli, mənəvi-əxlaqi-dəyərlər də, türkçülük və islamçılıq baxışlarımız da, kökümüz, səcərəmiz, yaddasımız da, cüng və əlyazmalarımız da “37-nin” repressiyalarına məruz qaldı” (Qasimov, 2019, s. 14).

130-dan artıq nümayəndəni özündə əks etdirib, türk xalqları üçün taleyüklü əhəmiyyətə malik olan Qurultay türk xalqları tarixində ilk dəfə idi ki, onların gələcəyi üçün açar əhəmiyyətli məsələlərin – dil birliyi, elmi həmrəylik, elmi əməkdaşlıq, latın qrafikalı türk əlifbasına keçidi hədəfləyən, ümumi dil terminologiyasını formalaşdırmağa səsləyən möhtəşəm bayram əzəmətinə özündə birləşdirirdi.

Qurultayın işə başlamasını, ondan ortaya çıxacaq nəticələri türk-tatar xalqları səbirsizliklə gözləyirdi ki, bu, onların mədəni-elmi və mənəvi-tarixi həyatında zəruri əhəmiyyətə malik olacaqdı. SSRİ və Azərbaycan SSR hökumətləri adından qurultayın işinə uğurlar diləyən Qəzənfər Musabəyov demişdi: “Biz türk xalqlarının iqtisadi və mədəni həyatında mühüm əhəmiyyətə malik hadisələrin şahidləriyik. Türkoloji qurultay elm sahəsində bu hərəkəti möhkəmləndirməklə yanaşı, yeni yollar müəyyənləşdirməlidir. O Sovet hökumətinə kömək etməklə yanaşı, həm də türk-tatar xalqlarının mədəni həyatının mühüm problemlərini həll etməlidir (Tabıkova, Tabıkova, 2010).

Yəqin elə buna görə də təsadüfi deyildir ki, Birinci Türkoloji Qurultayın əhəmiyyətini qeyd edən Qazaxıstan Yazıçılar İttifaqının sədri Mereke Kulekenov yüz ildən sonra yazırdı: “100 il bundan öncə Bakıda keçirilmiş Birinci Türkoloji Qurultay bir-birini qardaş kimi etiraf edən, bir-birinin dillərini müdafiə edən və zənginləşdirən sistem olaraq qəbul edilmişdi” (Mereke Kulekenov. media.az).

Bir daha qeyd etməyi zəruri hesab edirik ki, Qırğızıstandakı Oş Dövlət Universitetindən olan professor B.K.Abitov “Birinci Ümumrusiya Türkoloji Qurultayı: repressiyaya məruz qalmış və güllələnmişlər” adlı məqaləsində hesab edir ki, indiyə qədər bu mövzuya həsr olunmuş çoxsaylı mənbələrdə tədbirin adının “Birinci Türkoloji Qurultay” kimi göstərilməsi heç də dürüst deyildi

(Абытов, 2023, s. 8). Müəllif burada Qurultayın stenoqrafik hesabatında rəsmi şəkildə onun adının “Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultay” olaraq adlandırılması qənaətlərinə gəlir. Professor B.Abitovun fikri ilə müəyyən mənada razılaşısaq da, əslində digər hallarda “Ümumittifaq” ifadəsinin yazılması qurultayla bağlı qələmə alınmış məqalə, material və kitablardakı təhlillərin özünəməxsusluğunu və mahiyyətini azaltmır.

Elə buradaca digər bir əsaslı məqamı da qeyd edək ki, Qurultayın keçirilməsi üçün Bakı şəhərinin seçilməsi də təsadüfi hesab edilə bilməzdi. Hərçənd bununla bağlı digər əsaslı səbəblər göstərilib səsləndirilsə də, bu da məlumdur ki, Azərbaycanda iqtisadi və siyasi proseslərin XIX əsrin sonları – XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq güclənməsi, Bakı şəhərinin xeyli baxımdan iri sənaye, mədəniyyət və elm mərkəzinə çevrilməsi üçün əsaslar ortaya qoyurdu. Eyni zamanda 1923-cü ildə Azərbaycanı öyrənmə cəmiyyəti də yaradılmışdı ki, onun tərkibində tarix, etnoqrafiya, türkologiya, dilçilik, lüğətlər, tətbiqi sənət, teatr, musiqi və s. üzrə komissiya və altkomissiyalar yaradılmışdı. Bu məqsədlə Rusiya ali məktəbləri və elm müəssisələrindən və digər ölkələrdən Bakıya alimlər də dəvət olunmuşdur ki, onların sırasında dünya şöhrətli şərqsünaslar, dilçilər, türkoloqlar N.Y.Marr, V.V.Bartold, İ.İ.Meşşaninov, A.E.Samoyloviç, A.O.Makovelski, Q.Guze, G.E.Bertels, B.Çobanzadə, A.O.Qubaydullin, M.F.Körpülüzadə və b. vardı. Həmin illərdə ümumtürk dilçiliyi mövqeyindən “Türkcə sərfi-nəhv”, İsmayıl Hikmət və Abdulla Şaiqın “Türk dili qrammatikası” (Bakı, 1924), Bəkir Çobanzadə və Fərhad Ağazadənin “Türk qrameri” (Bakı, 1929) kimi kitabları hazırlanmışdı. Adlarını çəkdiklərimizdən hər biri həmin dövr üçün mühüm elmi-mədəni hadisə olaraq Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultayının Bakıda keçirilməsi üçün elmi, nəzəri və praktik əsaslar verirdi.

Məlum olduğu kimi, Qurultayda ən çox müzakirə edilən məsələlərdən biri əlifba sahəsində aparılacaq islahatlarla bağlı idi. Burada müxtəlif sahələrdən olan təfəkkür sahibləri aparılacaq islahatlara çeşidli yönəldən yanaşırdılar.

Xalq yazıçısı Anar Birinci Türkoloji Qurultayla bağlı fikirlərini özünün “FƏRƏH, ÜMİD, FACİƏ” mövzulu yazısında bölüşərkən Qurultayın stenoqram hesabatına birbaşa istinad edərək göstərir ki, iştirakçılar Qurultayı böyük FƏRƏH hissiylə keçirmişdilər. Mübahisə də ediblər, bir-birləriylə razılaşmayıblar da, amma bütün çıxışlarda türk xalqlarının misilsiz mənəvi və mədəni intibahına böyük ÜMİD səslənib. Və Qurultaydan sonra keçən müsibətli illəri, həm ayrı-ayrı Qurultay iştirakçılarının, həm də bütün türk xalqlarının başına gələn bəlaları yada salanda FACİƏ (Anar, 2010, s. 136) sözünün meydana çıxıb, göz önünə gəldiyini vurğulamışdır.

Qurultayın türk xalqlarının tarixi taleyində rolunu və yerini, onun işi başa çatdıqdan sonra SSRİ məkanında türk xalqları yaşayan ərazilərdə yaşanan faciələri müəllif mahiyyəti üzrə təhlil etməyə müvəffəq olmuşdur. Birinci Türkoloji Qurultayın iştirakçıları olan V.V.Bartold, N.Y.Marr, A.N.Samoyloviç, F.Mensel, N.İ.Aşmarin, K.Q.Menges, İsidor Baraxov, Əhməd Baytursinov, Qalimcan İbrahimov, Şakircan Rəhim, Osman Nuri Akçokraklı, Mehmet Fuad Köprülüzadə, Əli bəy Hüseyinzadə, Villi Banq, Mustafa Quliyev, macar Dula Mesaroş, Lev Şerba, Georg Yakov və başqalarının bu tədbirə qatılması əslində burada türk xalqlarının elmi-nəzəri, təhsil-maarif səviyyəsinin yüksəldilməsinə, nəzəri imkanların qaldırılmasına kömək edə biləcək problemlərin konkretliyi və qarşıya qoyulan məqsədlərin reallığı göz önünə gəlməkdədir.

Xalq yazıçısı Anarın fikrincə, həmin Türkoloji Qurultayın digər toplantılardan ən başlıca fərqi ondan ibarət olmuşdur ki, bu yığıncaq uzun əsrlərdən bəri ilk dəfəydi ki, məhz türk xalqlarının taleyi ilə bağlıydı, onların tarix, dil, ədəbiyyat, iqtisadiyyat məsələlərini müzakirə edirdi (Anar, 2010, s. 137).

Burada onu da qeyd etməyi gərəkli hesab edirik ki, əgər Oş Dövlət Universitetinin professoru B.Abitov həmin Qurultayı Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultay adlandırmağı zəruri hesab edirsə, Anar onu İLK TÜRK QURULTAYI kimi səciyyələndirməyi təklif etmişdi (Anar, 2010, s. 137).

Anar belə bir fikri də xüsusi olaraq vurğulamışdı: “Qaldırılan məsələlər, söylənilən fikirlər, qarşılaşan, toqquşan müddəa və əks müddəalar yalnız o gün üçün deyil, bu günümüz üçün də o qədər önəmlidir ki, bu məsələlər haqqında daha ətraflı düşünmək və daşınmağa ehtiyac duyursan” (Anar,

2010, s. 138). Eyni zamanda Anar Birinci Türkoloji Qurultayla bağlı qənaətlərini yekunlaşdırmağa çalışarkən müxtəlif türk xalqlarının nümayəndələrinin əlifba ilə bağlı islahatlara münasibətlərini sərgiləyərkən, bir tərəfdən, bir-birinə zidd fikirlərin nə dərəcədə səmərəli olub-olmamasını qeyd edirsə, həm də eyni zamanda “məsələnin heç də hansı əlifbanın – ərəbinmi, latınınmi, kirilinmi daha üstün olmasında yox, hətta dilimizin xüsusiyyətlərinə hansının daha uyğun olmasında da görmürdü. Və daha sonra əlavə edirdi ki, ona qalsa mötəbər mütəxəssislərin rəyincə türk dillərinə ən uyğun əlifba Orxon-Yenisey yazılarıdır (Anar, 2010, s. 147), deyərək göstərirdi ki, bu da Anarın əlifba islahatı məsələsinə daha sağlam və konstruktiv mövqedən yanaşdığını nümayiş etdirməkdədir. Digər tərəfdən o, çağdaş, mərhələdə latın qrafikalı əlifbaya keçidi məqbul hesab etməklə, həm də aşağıdakıları dilə gətirirdi: “Şükür ki, tarixin öz xətt-hərəkəti var və bu xətt-hərəkət diktatorların iradəsinə tabe deyil. Zamanın gərđişi elə gətirdi ki, biz yenidən latın qrafikasına keçdik, mən də bunun qəti tərəfdarlarındanam və ümid edirəm ki, bu başibəlalı yazımızın nəhayət ki son dayanacağıdır” (Anar, 2010, s. 149-150).

Qeyd etdiyimiz kimi, Birinci Türkoloji Qurultayda Azərbaycanlı olan nümayəndələrlə yanaşı, Türkiyədən Sami Rüət, Nəcib Asim, Fuad Raif, Bursalı Mehmet Tahir bəy, Fərid Xurşud, Şəmsəddin bəy, Ədhəm bəy, Fuad Köprülüzadə; Almaniyadan Teodor Mensel, Mut Hartman, Q.Gize, Raul Vitek, Valter Radebold, Villi Banq Kaup, Georq Yakov, Q.Ştummə, Macarıstandan Dyula Mesaroş, İqnats Kunoş, Dyula Nemet, Bernard Munkaçi, M.Qorten; Qazaxıstandan Əhməd Baytursunov, İlyas (stenoqrafik hesabatda İldes) Omarov, Nazir Torekulov, Əziz Bays Seyduli, Bilal Suleyev; Qırğızıstandan Qasım Tınıstanov; İrandan Məcid Soltani, İbrahim Şabistari; Fransadan J.Deni; İtaliyadan L.Bonelli; Finlandiyadan Setele, İsveçdən Sven Gedin; Kırımdan Osman Akçokraklı və b. iştirak edirdilər. Heç şübhəsiz ki, Azərbaycan elmi-nəzəri dövrüyyəsinə məlum olmayan, yaxud az məlum olan Birinci Türkoloji Qurultay nümayəndələri haqqında oxucu ictimaiyyətinə məlumatlar verməyə də böyük etiyac vardır.

Beləliklə, Birinci Türkoloji Qurultayın işində həm çoxlu əcnəbilər, həm də çoxsaylı türk xalqlarının nümayəndələri iştirak etmişdilər. Onlardan biri haqqında nisbətən az bəhs edildiyindən biz onunla bağlı bəzi fikirlər bildirməyi zəruri hesab edirik.

Qurultayda Oyrot Muxtar Vilayətini Altay Ədəbiyyat Kollegiyasının sədri, “Qızıl Oyrot” qəzetinin redaktoru Aleksey Makaroviç Sabaşkin (1898 – 1935) təmsil etmişdir. Altay Respublikası M.V.Çevalkov adına Milli Kitabxanasının nadir kitablar fondunda indi də onun qurultayda etdiyi çıxışın materialları qorunub saxlanılmaqdadır. Aleksey Makaroviç hələ o zamanlar qeyd etmişdir ki, Altay xalqını səhvən oyrotlara aid edirlər (qeyd edək ki, doğrudan da 1948-ci ilə qədər “oyrot” etnonimi Altay xalqına da tətbiq edilmişdir – N.M.T.). Odur ki, Sabaşkin hələ o vaxtlar milli-spesifik tələblərə cavab verə biləcək yeni qrafikanın yaradılmasının zəruriliyindən danışmışdır. Biysk qəzasının Altay nahiyəsində (müasir Altay Respublikasının Şəbalinsk rayonu) doğulmuş Sabaşkin kilsə məktəbini bitirdikdən sonra Sankt-Peterburq Ruhani Akademiyasında təhsilini davam etdirmiş, daha sonra Şərq Zəhmətkeşləri Kommunist Universitetini bitirmişdir. Eyni zamanda o, bir neçə xarici dil bilmişdir (Perviy Vsesoyuzniy Tyurkoloqiçeskiy syezd, 1926. s. 23 – 24).

Birinci Türkoloji Qurultaydan sonra 1928-ci ildə SSRİ-nin türkdilli respublikalarında və digər respublikalarda on il ərzində (1928 – 1938) Altay türkləri Rusiyanın digər türkdilli xalqları kimi “Yanalif” adlanan latın qrafikasından istifadə etmişdilər. Latınlaşdırılmış əlifbaya keçidlə əlaqədar olaraq Oyrot Muxtar Vilayətində Altay dilində yeni dərslərin yaradılması üzrə xeyli işlər həyata keçirilmişdir. Altay kitablarının yenilənməsi üçün Yanalif üzrə Vilayət Komitəsi yaradılmışdır. 1930-cu ildə 5000 nüsxə ilə “Yanalif” – “Yeni Altay əlifbası” nəşr olunmuşdur. Həmin vaxtlarda bu əlifba ilə müxtəlif səpkili və mövzulu – bədii-publisistik, ictimai-siyasi, tədris nəşrləri və təqvimlər nəşr olunmuşdur. M.V.Çevalkov adına Altay Milli Kitabxanasında latın qrafikası ilə nəşr olunmuş Altay kitabları kolleksiyası bu günün özündə XX əsrin 20-ci illərinin mürəkkəb tarixi mərhələsinin şahidləri kimi müasir qrafikaya çevrilməklə oxuculara yenidən qaytarılmaqdadır (http://nbra.ru/elektronnaya-biblioteka/62-pervyeuchebnye_izdaniya). Onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, A.M.Sabaşkinin oraya gətirdiyi “Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultayının Stenoqrafik

hesabat"ını Altay Milli Kitabxanasına, Qorno-Altaysk Dövlət Universitetinin dosenti, tarix elmləri namizədi, etnoqraf Nadejda Alekseyevna Tadina təqdim etmişdir (Информационная...nbra.ru). Birinci Türkoloji Qurultayın nümayəndəsi Altaydan olan A.M.Sabaşkin haqqında ona görə bir qədər informativ bilgiler təqdim etməyi zəruri hesab etdik ki, çağdaş mərhələdə Türk-Turan birliyinin üfüqləri getdikcə genişlənir və dərinləşir. Son dövrlərdə bu istiqamətdə Türk dövlətlərinin səyi daha da ardıcıl və konseptual xarakter aldığından azsaylı türk xalqlarının daha geniş çəvrədə tanınması və onların bu tipli integrativ proseslərə yaxınlaşdırılması və ümumtürk "lokomotivinə" qoşulması zərurətini yaradır. Odur ki, fikrimizcə, Birinci Türkoloji Qurultayda iştirak etmiş bir sıra türk xalqlarının nümayəndələri haqqında daha geniş və obyektiv məlumatlar təqdim etməyin məqamı çoxdan yetişmişdir.

Nəticə

Beləliklə, Birinci Türkoloji Qurultayın bütün türk xalqlarının tarixində şərəf səhifəsi olduğunu nəzərdən keçirdiyimiz problemlə bağlı incələyərkən belə qəti qənaətlərə gəlirik ki, Türk dünyasında daim öz səsi və nəfəsi, mədəni siyasəti ilə tanınan xalqlar arasında mahiyyət etibarını ilə etnik kimliyini müdafiə edənlər, həm də Rusiya Federasiyası tərkibində olan türk xalqları bu kimliyin təsdiqi və qorunması uğrunda mübarizədən kənar qalacaqlarını düşünməsinlər. Türk xalqlarının əksər oğullarının repressiya qurbanları olmasına baxmayaraq, bolşevizmin mənfur siyasi kursu türk aydınlarını qorxutmadığından, onlar öz etnik-millî düşüncəsinin və həyat fəlsəfəsinin təsdiqi uğrunda döyüşmüş və uğurlar qazanmağa səy göstərmişlər.

Ədəbiyyat

1. Abıtov, B.K. (2023). Perviy Vsesoyuzniy Tyurkoloqiçeskiy syezd: repressirovannıye i rastrelyannıye // Türkic Studies Journal 2, s.7-22.
2. Anar. (2010). FƏRƏH, ÜMİD, FACİƏ // Anar. Əsrin əsiri. İctimai-siyasi mövzularda yazılar, müxtəlif sənədlər. Bakı, Azər nəşr, s. 136 – 151.
3. Aşnin F.D., Alpatov, V.M., Nasilov, V.M. (2002). Repressirovannaya tyurkoloqiya. Moskva, "Vostoçnaya literatura", 294 s.
4. Cəfərov, N. (2019). Ön söz // Qasimov C. Birinci Türkoloji Qurultay: şahidlər və şəhidlər. Bakı, "Gənclik". s. 9 – 12.
5. Qasimov, C. (2019). Birinci Türkoloji Qurultay: şahidlər və şəhidlər. Bakı, "Gənclik". 735 s.
6. Perviy Vsesoyuzniy Tyurkoloqiçeskiy syezd (1926). Baku. Qurbaku.com
7. Tabıkova A.T., Tabıkova L.N. (2010). Repressirovannıye yazıkovedı Qornoqo Altaya// Sudba i literaturnoye naslediye repressirovannıx: vzqlyad iz XXI veka. Qorno-Altaysk, s.23-24.
8. Информационная...nbra.ru
9. Мереке Кулекенов. media.az
10. http://nbra.ru/elektronnaya-biblioteka/62-pervyeuchebnye_izdaniya

Daxil oldu: 29.04.25

Qəbul edildi: 14.06.25

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/10/117-124>

Vilayət Quliyev
Azərbaycan Respublikasının
Bosniya və Herseqovinadakı səfirliyi
Filologiya elmləri doktoru
BvH, Sarayevo
<https://orcid.org/0000-0001-8983-878X>
vilayat.guliyev@yahoo.com

Birinci Türkoloji Qurultayın çuvaş- azərbaycanlı nümayəndəsi – N. İ. Aşmarin

Xülasə

1926-cı ildə I Türkoloji qurultay keçirilən zaman çuvaş əsilli görkəmli türkoloq-alim, professor N.İ.Aşmarin (1870-1933) Bakıda idi. Artıq üç ilə yaxın idi ki, Bakı universitetində çalışırdı. Tədris prosesi ilə bir sırada həmin dövrdə ölkəmizin ilk elmi-tədqiqat mərkəzi olan Azərbaycan Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyətinin fəaliyyətində yaxından iştirak edir, Azərbaycan dilinin dialektlərini araşdırır, lüğətlər üzərində işləyirdi. N.İ.Aşmarin keçmiş Sovet İttifaqının görkəmli elm və siyasət xadimləri ilə birlikdə Türkoloji qurultayın Təşkilat Komitəsinin tərkibinə daxil idi. Qurultayın açılış günü, fevralın 27-də elmi forumun “Türk dillərinin öyrənilməsinin müasir vəziyyəti və yaxın vəzifələri” mövzusunda keçirilən 5-ci iclasında “Türkologiyanın keçmişi və indiki vəziyyəti haqda bəzi qeydlər” adlı məruzə ilə çıxış etmişdi. Aşmarin məruzəsində Rusiyada türkologiyanın yaranması tarixinə qısa nəzər salmağa çalışmışdı. Əslində məruzənin rusca adı (“Koye-çto o proşlom tyurkologii i yeye nastoyaşem sostoyanii”) onun məzmun və mündəricəsini daha dəqiq əks etdirirdi. Çox ehtimal ki, əlinin altında kifayət qədər mənbə və material olmadığı üçün Aşmarin XIX əsr Rusiya türkologiyası haqda sadəcə “nə isə bir şeylər” danışmışdı. Həmin vaxta qədər o böyük elmi məktəb keçmişdi. Lazarev Şərq Dilləri İnstitutunda təhsil almış, bir sıra Şərq dillərinə yiyələnmişdi. Ümumiyyətlə, poliqlot kimi tanınırdı. Tələbək illərində “Çuvaş dilinin qrammatikası”nı yazmışdı. “Bulqarlar və çuvaşlar” (1902) əsərində isə Volqaboyunun iki qədim türk xalqı bulqarlarla çuvaşlar arasında dil və etnik varislik əlaqələrini elmi-dəlillərlə sübuta yetirmişdi. Elmi yaradıcılığının zirvəsi 17 cildlik “Çuvaş dilinin sözlüyü” (1910-1950) lüğətidir. 1923-1926-cı illərdə Bakı Universitetində çalışan alim Azərbaycan filologiya elminə də ciddi töhfələr vermişdi. Onun fəal iştirakı ilə ilk cildi 1930-cı ildə çıxan çoxcildli “Azərbaycan dilinin sözlüyü” üzərində iş başlanmışdı. 1926-cı ildə isə Aşmarin dialektologiya sahəsindəki axtarırlarının nəticəsi kimi Azərbaycan dilinin Şəki dialektinə dair indiyə qədər elmi əhəmiyyətini itirməyən “Nuxa şəhəri türk xalq şivələrinə ümumi bir nəzər” adlı kitabını çap etdirmişdi. 1929-cu ildə SSRİ Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü seçilən N.İ.Aşmarinin elmi irsi akademiklər V.V.Bartold, V.A.Qordlevski, F.E. Kors, V.F.Miller, B.Munkaçi, prof. Z.V.Toğan və b. tərəfindən yüksək qiymətləndirilmişdi.

Açar sözlər: I Türkoloji qurultay, Bakı, Aşmarin, çuvaş, qrammatika, sözlük, dialektologiya

Vilayat Guliyev
Ambassy of the Republic of Azerbaijan in Bosnia and Herzegovina
Doctor of Philological science
BiH, Sarajevo
<https://orkid.org/0000-0001-8983-878X>
vilayat.guliyev@yahoo.com

Chuvash-Azerbaijan Representative of the I Turkological Congress N. I. Ashmarin

Abstract

When the First Turkological Congress was held in 1926, the prominent Turkologist-scientist of Chuvash origin, Professor N.I.Ashmarin (1870-1933) was in Baku. He had been working at Baku University for almost three years. Along with the teaching process, he closely participated in the activities of the Azerbaijan Research and Publication Society, which was the first scientific research center of our country at that time, researched the dialects of the Azerbaijani language, and worked on dictionaries. N.I.Ashmarin was a member of the Organizing Committee of the Turkological Congress together with prominent scientists and politicians of the former Soviet Union. On the opening day of the Congress, on February 27, he delivered a report entitled "At the 5th session, dedicated to the current state and immediate challenges of Turkish language studies, Professor N.I. Ashmarin presented a paper entitled "A Few Notes (or something) on the Past and Present State of Turkology." The title indicated the essence of the paper. It was not a comprehensive review, but merely a glimpse into the history of Russian Turkology. By that time, he had already gone through a large scientific school. He studied at the Lazarev Institute of Oriental Languages, mastered a number of Oriental languages. In general, he was known as a polyglot. During his student years, he wrote "Grammar of the Chuvash Language". In his work "Bulgars and Chuvashes" (1902), he scientifically proved the linguistic and ethnic inheritance relations between the Bulgars and Chuvashes, two ancient Turkic peoples of the Volga region. The pinnacle of his scientific work is the 17-volume "Chuvash Language Dictionary" (1910-1950). Working at Baku University in 1923-1926, the scientist also made serious contributions to Azerbaijani philology. With his active participation, work began on the multi-volume "Azerbaijani Language Dictionary", the first volume of which was published in 1930. In 1926, as a result of Ashmarin's research in the field of dialectology, he published a book on the Sheki dialect of the Azerbaijani language, which has not lost its scientific significance to this day, entitled "A General Review of the Turkish Folk Dialects of the City of Nukha". The scientific heritage of N.I.Ashmarin, who was elected a corresponding member of the USSR Academy of Sciences in 1929, was highly appreciated by Acad. V.V.Bartold, Acad. V.A.Gordlevsky, Acad. V.F.Miller, B.Munkachi, Z.V.Togan and others.

Keyword: *I Turkological Congress, Baku, Ashmarin, chuvash, grammar, dictionary, dialectology*

Giriş

2023-cü ildə ölkəmizin ilk elmi araşdırmalar mərkəzinin, gələcək Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının proobrazı sayılan Azərbaycan Tədqiq və Təəbbö Cəmiyyətinin (ATTC) 100 yaşı tamam oldu. Geniş miqyas daşımada müəyyən anım tədbirləri keçirildi. Qarşıdan daha bir diqqətəlayiq ildönümü -1926-cı il I Bakı Türkoloji qurultayının 100 illiyi gəlir. İnanmaq istərdim ki, respublikamızın elmi ictimaiyyəti bu mühüm mədəni və siyasi-tarixi hadisəyə laqeyd qalmayacaq.

1926-cı ildə Bakıda o dövrün türkologiya elminin məşhur simaları bir araya gəlmişdi. Hətta hakimiyyətini günü-gündən möhkəmləndirməkdə olan bolşevik rejimi və sinfi maraqları hər şeydən üstün tutan sovet ideologiyası da onları qısa müddətli müstəqillik dövrünün fikir və hərəkət azadlıqlarını unutmayan, unuda bilməyən Azərbaycanda görüşməkdən çəkindirə bilməmişdi.

Tədqiqat

Görkəmli türkoloq-alim, SSRİ EA-nın müxbir üzvü, həyatının bəlli bir dövrünü Azərbaycanda dilçilik elminin, xüsusən də dialektologiyanın inkişafına həsr etmiş Nikolay İvanoviç Aşmarin (1870-1933) də onların arasında idi və yuxarıda bəhs olunan ildönümlərinin hər ikisi ilə sıx bağlılığı vardı. 1923-1926-cı illərdə Bakı Universitetinin Şərqlər fakültəsinin türkologiya kafedrasında çalışdığı dövrdə o, ATTC ilə yaxından əməkdaşlıq etmişdi. Eyni zamanda tanınmış elm adamları, partiya və dövlət xadimləri ilə birlikdə Təşkilat Komitəsinin üzvü kimi Birinci Türkoloji qurultayın

hazırlanmasında fəal rol oynamışdı. Elmi forumun 1926-cı il fevralın 27-də keçirilən 5-ci iclasında “Türk dillərinin öyrənilməsinin müasir vəziyyəti və yaxın vəzifələri” bölməsində “Türkologiyanın keçmişi və indiki vəziyyəti haqda bəzi qeydlər” (Stenoqrafıçeskiy otçet, 2006, s.191-197) adlı məruzəsində Rusiyada türkologiyanın yaranması tarixinə qısa nəzər salmağa çalışmışdı. Əslində məruzənin rusca adı (“Koye-çto o proşlom tyurkoloqii i yeyo nastoyaşeye sostoyaniye”) adı onun məzmunu və mündəricəsini daha dəqiq əks etdirirdi. Çox ehtimal ki, əlinin altında kifayət qədər mənbə və material olmadığı üçün Aşmarin XIX əsr Rusiya türkologiyası haqda sadəcə “nə isə bir şeylər” danışmışdı. Məsələn, təkcə onu qeyd etmək kifayətdir ki, məruzədə azərbaycanlı alim professor Mirzə Kazımbəyin adı və onun Rusiya EA-nın yüksək Demidov mükafatına layiq görülmüş iki mühüm türkoloji tədqiqatının – “Türk-tatar dilinin qrammatikası” (Kazan, 1839) və “Türk dilinin müvəqqəti kursu üçün dərs vəsaiti” (Sankt-Peterburq, 1855) əsərlərinin adı yerli-dibli çəkilməyib.

N.İ.Aşmarin əksər mənbələrdə rus alimi kimi təqdim edilsə də, milliyyət etibarını ilə çuvaş türkü idi. Bu haqda onu yaxından tanıyan görkəmli filoloq və tarixçi alim, başqırd ictimai-siyasi xadimi Zəki Vəlidı Toğan (1890-1970) “Xatirələr”ində yazır: “Yemelyanov məni “Yadəsillilə seminariyasının” (Seminariya dlya inorodçev Seminariya dlya inorodçev) müəllimi, şərqsünas Nikolay Aşmarinlə və nəhayət, professor N.F.Katanovla tanış etdi. Bunun da sayəsində Kazandakı şərqsünaslar mühiti ilə daha yaxın əlaqə qura bildim. Aşmarin özü çuvaş türklərindən idi. Nikolay Katanov isə Altayın Saxa türkləri arasında yetişmişdi. Hər ikisi də Rusiya Şərqiyyət institutlarını bitirib rus şərqsünasları mühitinə qatılan şəxslər idi. Bu iki şəxsin mənə çox köməyi dəydi. O il (1906-cı il – V.Q.) Aşmarinin Rusiya Xalq Maarif Nazirliyinin Jurnalında çıxmış “Tatar ədəbiyyatı” (söhbət “Kazan tatarlarının müasir ədəbiyyatı haqda bir neçə söz” əsərindən gedir) məqaləsini rus dilindən tatarcaya çevirdim. Bu tərcümə sonra Orenburqda kitabça şəklində çap olundu” (Zeki, 1970, s.55).

“Türk tarixi” adlı ilk kitabının nəşrindən bəhs edərkən isə müəllif yazır: “Mənim əsərimlə həm elmi yöndən, həm də mənşə etibarını ilə türk olmaları səbəbindən maraqlananlar professor Katanovla Aşmarin oldu. Onların ikisi də rus senzoru olduqları halda əsərdə ruslara toxunan yerləri pozmayıb kitabının yazdığım şəkildə nəşrinə yardım etdilər” (Zeki, 1970, s.91).

Çuvaş MR-nın Dil, Ədəbiyyat, Tarix və İqtisadiyyat İnstitutunun “Elmi əsərləri”ndə “Aşmarinin xatirəsinə” adlı məqalə çap etdirən akad. V.A. Qordlevski (1876-1956) də həmkarının çuvaş köklərinin olmasına şübhə ilə yanaşmırdı (Qordlevskiy, 1956).

Ailədə rus dilindən sonra öyrəndiyi ikinci dil çuvaşca olmuşdu. “Həyatım” adlı avtobioqrafik qeydlərində alim yazırdı: “Hələ kiçik yaşlarımdan mənə dilləri, xüsusən də çuvaş dilini öyrənməyə maraq yaranmışdı. Buna da səbəb Kurmuşa və Zasuryaya gələn, yaxud oradan keçən, bütün görkəmləri ilə arasında yaşadığım rus əhalidən kəskin şəkildə fərqlənən çuvaşlar olmuşdu. İlk çuvaş söz və ifadələrini bu xalqa çox böyük rəğbətlə yanaşan ana nənəmdən eşitmişdim” (Aşmarin, 2003, s.370).

Novoçerkassk klassik gimnaziyasını bitirdikdən (1891) sonra türk, ümumən Şərq xalqlarının dil və mədəniyyətlərinə olan böyük maraq Aşmarini Moskvadakı Lazarev Şərq Dilləri İnstitutuna gətirmişdi. Burada gimnaziyada öyrənməyə başladığı türk, tatar, ərəb, fars dilləri sahəsindəki biliklərini təkmilləşdirmişdi. Latin dilinə mükəmməl yiyələnmişdi. Təbii ki, həyatının əsas stixiyası olan çuvaş dilini də unutmamışdı. Özünün də etiraf etdiyi kimi məhz çuvaş dili ilə eyni ailəyə mənsub olduğu üçün institut illərində Osmanlı türkcəsini əsaslı şəkildə mənimsəməyə daha çox diqqət yetirmişdi. Birinci kurs tələbəsi ikən “Çuvaşlarda xalq poeziyası təcrübəsi” adlı məqalə yazıb dərc etdirmişdi (Aşmarin, 1882, s. 42-64).

Institutun sonuncu kursunda isə çuvaş dilinin fonetika və morfologiyasına dair materiallar toplamağa başlamışdı. Onların əsasında ilk çuvaş dili qrammatikasını tərtib edib müəllimi, fin-uqor dilləri üzrə tanınmış mütəxəssis, akademik V.F. Millerə (1848-1913) göstərmişdi. Miller çoxsaylı prinsiplial qeydlər etmişdi. Aşmarin qeydlər əsasında 1895-ci ildə, Kazan xristian tatarlar məktəbinin müəllimi işlədiyi dövrdə əsəri demək olar ki, yenidən yazmışdı. Dilin təbii daşıyıcıları - çuvaşlarla canlı ünsiyyət, çuvaş əlyazmaları ilə tanışlıq işi təkmilləşdirmək imkanı yaratmışdı. Lakin yeni variantda da qrammatika ona systemsiz, hətta xaotik görünmüşdü. Yardım üçün üz tutduğu prof.

N.F.Katanov əlyazmasının çapını məsləhət bilmişdi. Gözlədiyinin əksinə olaraq ilk dilçilik təcrübəsi uğurlu alınmışdı. Macar türkoloqu akademik B.Munkaçi (1830-1907) Katanova məktubunda Aşmarinin çuvaş qrammatikasını bəyəndiyini bildirmiş, hətta “wichtig” (mühüm– V.Q.) adlandırmışdı (Aşmarin, 2000, s. 9).

1896-cı ildən etibarən həyatının sonuna qədər N.İ.Aşmarin akademik V.V.Bartoldun (1869-1930) “türkologiyada klassik əsər” adlandırdığı 17 cildlik “Çuvaş dili sözlüyü” üzərində işləməyə başlamışdı. Dörd il sonra Arxeologiya, Tarix və Etnoqrafiya Cəmiyyəti, habelə Kazan Yeparxiyasının Xəbərlərində “Çuvaş sözlüyünün tərtib proqramı”nı dərc etdirmişdi. İş prosesində tək özünün toplaya bildiyi materiallarla kifayətlənməmişdi. Bu dillə bağlılığı olan mütəxəssislərə, ziyalı çuvaşlara müraciət etmişdi. Çuvaşların toplu halda yaşadığı ərazilərdə ekspedisiyalarda olmuşdu. Lüğətin ilk iki cildi 1910-1912-ci illərdə akad. F.E.Korşun (1843-1915) redaksiyası altında çap edilmişdi. Həyatının sonuna qədər üzərində qeyri-adi bir inadla işlədiyi sözlüyün yalnız 5 cildini başa çatdırıb bilmişdi. Yarımçıq işi tələbəsi N.A.Rezyukovun davam etdirdiyi materialların nəşri tam şəkildə yalnız 1950-ci ildə başa çatdırılmışdı. Həmin il 54 633 söz haqda məqalədən ibarət olan XVII cildlik monumental əsərin sonuncu cildi çapdan çıxmışdı. “Çuvaş sözlüyü”nün hələlik yalnız bir neçə cildinin ortada olduğu 1940-cı ildə SSRİ EA-nın müxbir üzvü C.E.Malov (1880-1957) həmkarının əməyini qeyd edərək yazmışdı: “Belə qiymətli “Çuvaş dili lüğətinə malik olduğu üçün çuvaş xalqı özünü xoşbəxt sayıb bilər” (Xuzanqay, 2000).

N.İ.Aşmarinin başqa bir mühüm əsəri - “Bulqarlar və çuvaşlar” kitabı (1902) Volqa hövzəsindəki qədim türk etnosunun öyrənilməsi işinə böyük töhfə sayıla bilər. Təsədüfi deyil ki, gənclik illərində o, sövq təbii ilə “avropalı köçərilərin” dilini – macarcanı da müəyyən qədər öyrənmişdi. Sonralar onların dil baxımından bulqar və çuvaşların yaxın qohum, türkəsilli olmaları qənaətinə gəlmişdi. Hun mənşəli şəxs adları və titulların bulqar-çuvaş dilləri vasitəsi ilə izahı alimi bu fikrin həqiqiliyinə inandırmışdı. Akad. V.V.Bartold 1929-cu ildə aralarında N.İ.Aşmarinin də olduğu bir qrup həmkarının keçmiş SSRİ EA-nın həqiqi və müxbir üzvü seçilməsi münasibəti ilə yazdığı məqalədə onun bulqar-macar əlaqələri haqqındakı fikirlərinə rəğbətlə yanaşaraq “çox ehtimal ki, gələcəyi olan nəzəriyyə” (Bartold, 1930, s. 4) adlandırmışdı. Müasir dövrdə macar dilinin fin-uqor deyil, türk dili ailəsinə mənsubluğu haqda get-gedə ağırlıq kəsb etməyə başlayan nöqtəyi-nəzər dilçi və etnoqraf kimi Aşmarinin uzaqgörənliyindən xəbər verir. Nəhayət, “Bulqarlar və çuvaşlar” əsəri müəllifə elm tarixinə bulqar-çuvaş dil və etnik varisliyini sübuta yetirən ilk mütəxəssislərdən biri kimi daxil olmağa imkan vermişdi (Димитриев, 1996).

1923-cü ildə Kazan ali məktəblərində çalışan bir neçə nəfər digər həmkarı – antik dövr fəlsəfəsi üzrə tanınmış mütəxəssis, Azərbaycan EA-nın gələcək akademiki A.O. Makovelski (1884-1969), ərəbşünas P.K.Juze (1870-1942) və b. kimi N.İ.Aşmarin də qıtlıq, aclıq və ehtiyac içində boğulan Volqaboyundan Bakıya üz tutmuşdu. Azərbaycan hökumətinin dəvəti ilə Bakı Universitetinin tarix-filologiya fakültəsinin türkologiya kafedrasının professoru vəzifəsində işə başlamışdı. Burada xoş münasibət, hörmət görmüşdü. Bakı Universitetinin Elmi Şurası 1925-ci ilin fevralın 3-də çap olunan əsərlərini və səmərəli elmi-pedaqoji-fəaliyyətini nəzərə alıb ona dissertasiya müdafiə etmədən (honoris causa) türkologiya doktoru alimlik dərəcəsi vermişdi (Qordlevskiy, 1956). Həmkarları bu qərarı qəbul edərkən tək şəxsi fikir və mülahizələrinə deyil, Moskva və Leninqrad türkoloqlarının yazılı təqdimatlarına, B. Munkaçi, Q.Ramstedt, T.Qotye, D. Mesaroş, Y.Vixman, M. Ryasenen və b. tanınmış macar, fin, alman linqvistlərinin mətbuatda çıxan rəylərinə əsaslanmışdılar. Həmin dövrdə o, B. Çobanzadə ilə birlikdə ilk addımlarını atan Azərbaycan türkologiyasının artıq sovet, hətta dünya miqyasına çıxan parlaq təmsilçiləri sayılırdılar. Fakültədə elmi-pedaqoji əhatə dairəsi kifayət qədər geniş idi. Tələbələrə türk dillərinin qrammatikası, Orxan-Yenisey abidələri və uyğur yazısından, türkologiyaya girişdən mühazirələr oxuyur, gənc alim və aspirantların elmi işlərinə rəhbərlik edirdi.

Həyatının Bakı dövründə o, universitetlə yanaşı respublikanın ilk elmi mərkəzi ATTC ilə də sıx iş birliyi və əməkdaşlıq şəraitində çalışmışdı. Akad. Qordlevskinin yazdığına görə “Nikolay Aşmarin onilliklər boyu qazandığı zəngin təcrübəni ATTC əməkdaşları ilə həvəslə bölüşürdü” (Гордлевский, 1956). Mühüm elmi qurum haqda maraqlı tədqiqat əsərinin – “Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbü

Cəmiyyətinin fəaliyyətində filologiya məsələləri. 1923-1929” monoqrafiyasının müəllifi, filologiya elmləri doktoru Həmidə Xəlilbəylinin araşdırmalarından da görüldüyü kimi, N.Aşmarin yüksək elmi-nəzəri hazırlığı, əhatəli biliyi, müasir tədqiqat üsullarına yiyələnməsi, ən başlıcası isə Azərbaycan elminə töhfə vermək istəyi sayəsində ölkəmizdə humanitar sahənin aparıcı nümayəndələri sırasında yer almışdı. Müəllifin haqlı olaraq qeyd etdiyi kimi, “N.Aşmarin Azərbaycanda yerli türk xalq dialektlərinin araşdırılmasının, sistemli şəkildə toplanaraq lüğət şəklində çapının ilk təşəbbüskarı olmuşdur” (Xəlilbəyli, 1999, s.30).

Alimin Azərbaycandakı məhsuldar elmi fəaliyyətinin əhəmiyyətli hissəsi, şübhəsiz, ATTC-nin adı ilə bağlıdır. ATTC-nin bir sıra istiqamətlər üzrə elmi-tədqiqat bölmələrinin fəaliyyətində yaxından iştirak etmişdi. Belə bölmələrdən biri Cəmiyyətin Tarix-etnoqrafiya şöbəsinin tərkibindəki Etnoqrafiya komissiyası idi. Şöbənin 1924-cü il yanvarın 2-də keçirilən təsis yığıncağında Komissiyanın rəyasət heyətinin tərkibi təsdiq edilmişdi. Sədr vəzifəsi yekdilliklə yazıçı-dramaturq, ATTC-nin qurucularından biri Ə. Haqverdiyevə həvalə olunmuşdu. Professorlar N.İ.Aşmarin və V.B.Tomaşevski müavin, A.R.Zifeldt və V.A.Ryumin katib, Azərbaycan Tarixi Muzeyinin ilk direktoru, arxeoloq D.Şərifov rəyasət heyətinin üzvü seçilmişdi (Rüstəmli, 2023).

Etnoqrafiya komissiyasının elmi vahidi kimi təşkil edilən lüğət-dil yarım bölməsi birbaşa N.Aşmarinin adı ilə bağlı idi. Bölməyə özü rəhbərlik edirdi. Müavinləri isə Ə.Haqverdiyev və V.B.Tomaşevski idilər (Rüstəmli, 2023). Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin araşdırılması və dialektoloji tədqiqatların aparılmasında bu yarım bölmə 20-ci illərin ortalarında kifayət qədər effektiv fəaliyyət göstərmişdi.

1925-ci ildə Azərbaycan xalqının digər türk xalqları ilə dil, etnoqrafiya, etimologiya və ədəbi-mədəni bağlılıqlarını sistemli, müqayisəli şəkildə araşdırmaq məqsədi ilə Cəmiyyət nəzdində ayrıca Türkoloji şöbə yaradılmışdı. Bakı Universiteti şərqşünaslıq fakültəsinin dekanı Bəkir Çobanzadənin rəhbərlik etdiyi şöbənin üzvləri arasında Ruhulla Axundov (sədr müavini), Hənəfi Zeynallı, Pənah Qasimov, Cəlil Məmmədzadə, Həbib Cəbiyev, İsmayıl Hikmət kimi tanınmış alim və ictimai-siyasi xadimlərlə bir sırada professor Nikolay Aşmarin də var idi. Özü “Həyatım” adlı avtobioqrafik qeydlərində bu barədə yazırdı: “1923-1926-cı illərdə Azərbaycan Dövlət Universitetinin professoru olmaqla bir sırada mən azəri dilini öyrənməyə başladım. Eyni zamanda Azərbaycan türk ləhcələri lüğətinin hazırlanması üçün təşkilati işlərdə iştirak etdim. Bu məqsədlə “Azərbaycan türk ləhcələri kitabını tərtib etmək üçün təlimat və proqram” kitabçasını yazdım” (Aşmarin, 2003, s.373).

Linqvist-alim mədəni səviyyəsindən asılı olmayaraq istənilən xalqın dilinin öyrənilməsinə onun məişəti, həyat tərzini, etimologiyası, şifahi ədəbiyyatı, nəhayət, digər etnoslarla əlaqələrindən kənarında təsəvvür etmirdi. Dilin ifadə imkanlarını, lüğət tərkibini, eləcə də özünəməxsusluq və incəliklərini araşdırmaq üçün xalqın arasında olmağa, bu dildə danışan insanlarla ünsiyyət qurmağa böyük əhəmiyyət verirdi. N.Aşmarini Azərbaycanda elmi dialektologiyanın pionerlərindən biri saymaq üçün əlimizə əsas var. Akademik M.Şirəliyev (1909-1982) sələfinin bu sahədəki xidmətindən bəhs edərkən yazırdı: “1920-ci illərin ortalarında Nikolay Aşmarin Azərbaycan dialekt və şivələrinin lüğəti üçün material toplamaqdan ötrü proqram və təlimat hazırlamışdı. Bu istiqamətverici sənədlər əsasında 1930-cu ilə qədər təxminən 60 min söz və ifadə toplanmışdı. Toplanan leksik vahidlər əsasında “Azərbaycan-türk xalq şivələrinin lüğəti”n hazırlanıb nəşr edilmişdi” (Şirəliyev, 2008, s.6).

Əslində bu sahədə ilk addımı alimin özü atmışdı. 1924-cü ilin yanvarında “Maarif və mədəniyyət” jurnalında qarşısına qoyduğu məqsədlə əlaqədar “Azərbaycan türk şivələrinin toplanmasına dair” (Aşmarin, 1924, s.32-33) adlı ümumi elmi-nəzəri səciyyəli məqalə dərc etdirmişdi. Həmin ilin yayında və növbəti ilin payızında ATTC-nin tapşırığı ilə şivə orijinallığı baxımından daha çox seçilən Şakidə (Nuxa) dialektoloji ekspedisiyada olmuşdu (Ашмарин, 1926, s. 5). Üst-üstə ay yarım çəkən səfər zamanı Nuxa kişi müəllimlər seminariyasının, eləcə də ayrı-ayrı məktəblərin şagirdlərinin köməyi ilə zəngin material toplamışdı. Qaranlıq görünən məqamları aydınlaşdırmaq üçün Şəki ziyalıları ilə ətraflı fikir mübadiləsi və dəqiqləşdirmələr aparmışdı. Onların arasında müəllifin böyük hörmətlə söz açdığı görkəmli maarif xadimi, yazıçı və etnoqraf, Nuxa kişi müəllimlər seminariyasının direktoru Rəşid bəy Əfəndiyev (1863-1942) də vardı. Yalnız təbiətinə, tarixinə deyil, insanlarına da

heyran qaldığı Şəkiddə dilçi alimə hörmətlə yanaşmış, qayğı və diqqətlə əhatə etmişdilər. Nuxa qəza partiya komitəsinin məsul katibi İ.Tağıyev, xalq maarifi şöbəsinin müdiri Ə.Mahmudov, yerli ziyalılardan Ə.Bayramov, A. İmamzadə, Ş. İmamzadə, C. Hacızadə, M.Xəlifəzadə işin təşkilinə və səmərəliliyinə yardım göstərmək üçün əllərindən gələni əsirgəməmişdilər. (Aşmarin, 1926, s. 8). Nəticədə Aşmarin Azərbaycan dialektologiyasına həsr olunmuş ilk monoqrafik əsəri “Nuxa şəhəri türk xalq şivələrinə ümumi bir nəzər” kitabını qısa müddətdə hazırlayıb başa çatdırmışdı.

Kitab üzərindəki iş prosesində həmkarları Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Vəli Xulufu, universitetin tələbələrindən İ.Həsənov, Ə.Babayev, A.Ələkbərov, Sürəyya Talıbxanbəyli (sonralar təhsilini İstanbul universitetində davam etdirmiş, Əhməd Cəfəroğlunun “Azərbaycan Yurd Bilgisi” jurnalında Qarabağ dialektinə dair silsilə məqalələri çıxmışdı) iştirak etmişdir. Əsər 1926-cı ildə ATTC xətti ilə çap olunmuşdu (Aşmarin, 1926).

Kitab “Müqəddimə əvəzinə” adlı giriş sözü ilə başlanır. Müəllif qarşısına qoyduğu başlıca vəzifədən bəhs edərkən haqlı olaraq göstərirdi ki, “...təsvir edilən şivələrin, eləcə də Azərbaycanımızın digər türk xalq şivələrinin necə səslənmələri indiyədək tədqiqatçıların diqqətini çəkməyib”. Anlaşılmazlıq yaranmasın deyərək “Şəki” və “Nuxa” toponimlərinə aydınlıq gətirməyə çalışmışdı. “Şəki” adı altında keçmişdə müstəqil xanlıq, sovet dövründə qəza, “Nuxa” adı altında isə bu inzibati-ərazi vahidinin mərkəzinin nəzərdə tutulduğunu qeyd etmişdi. Verdiyi məlumatlardan akademik B.A.Dornun (1805-1881) çap etdirdiyi “Şəki xanlarının müxtəsər tarixi” (müəllifi şair və salnaməçi Kərim ağa Fateh idi -V.Q.) əsəri ilə tanış olduğu görünürdü. Əlverişli coğrafi mövqeyi, təbii gözəllikləri və iqtisadi imkanlarına görə müəllif Nuxa-Şəkini “Simali Qafqazın ən gözəl guşəsi” hesab edirdi.

“Nuxa və Nuxa əyaləti haqqında qısa məlumat” adlandırdığı növbəti fəsildə N.İ. Aşmarin “Böyük Qafqaz dağ silsiləsinin cənub ətkələrində, Kiş, Dəyirman və Gürcan dağ çaylarının sahilində, dəniz səviyyəsindən 2454 fut yüksəklikdə yerləşən” bölgənin müxtəsər tarixi, inzibati, iqtisadi və etnik icmalını vermişdi. Əhalinin mütləq əksəriyyətinin Azərbaycan türklərindən ibarət olduğunu vurğulayan müəllif Şəkini ticarət və sənaye baxımından Transqafqazın zəngin şəhərlərindən biri kimi təqdim etmişdi.1863-cü ildə Şəkiddə olan və təəssüratlarını “Qafqaz” kitabında (Leypsiq, 1866) bölüşən alman səyyahı A.Petsolta əsaslanaraq hər ilin yay aylarında ipəkçiliklə məşğul olan çoxsaylı Avropa istehsal və ticarət firmaları agentlərinin bura axışdıqlarını xüsusi qeyd etmişdi. Yazdığına görə xaricilər arasında saylarının çoxluğuna görə əsas yeri fransızlar (500-600 nəfər) və italyanlar tuturdu (Aşmarin, 1926, s. 10).

Əsərin sonrakı fəsillərində Şəkinin müxtəlif məhəllələrindən toplanmış zəngin dialektoloji material və onların əsasında hasil edilən linqvistik nəticələr təqdim olunmuşdu. Çoxsaylı nümunələr kitab müəllifinin az vaxtda Azərbaycan türkcəsinin incəliklərinə yiyələnməklə yanaşı, dilimizin dialektlərini müqayisəli şəkildə öyrənməyə təşəbbüs göstərdiyini də sübut edir. Çuvaş şifahi xalq ədəbiyyatı haqda araşdırmalar müəllifi olan N.İ.Aşmarin Şəkiddə təkrarsız folklor nümunələrindən də laqeyd ötə bilməmişdi. Kitabın sonunda yüz il əvvəl Şəki və çevrəsində yazıya alınan, bəziləri günümüzdə fərqli şəkildə çatan, bəziləri isə unudulan atalar sözləri, zərb-məsəllər, tapmacalar verilmişdi (Ашмарин, 1926, s. 175-179). “Əlavələr” bölməsində toponomika məsələsinə diqqət çəkən müəllif Şəkinin məhəllə, yaylaq, bazar, çay, eləcə də şəhər mərkəzindən kənarda yerləşən kənd adlarını kitaba daxil etmişdi (Aşmarin, 1926, s. 179-182).

Azərbaycan türkcəsinə dair ilk dialektoloji araşdırmanı yüksək qiymətləndirən akademik V.A.Qordlevski yazırdı: “Aşmarin “Nuxa şəhəri türk xalq şivələrinə ümumi bir nəzər” əsərində linqvistik müşahidələrin dəqiqlik və təfərrüat zənginliyini nümayiş etdirmişdi. Həsr olunduğu mövzu ilə bağlı ilk və nümunəvi monoqrafiya sayılan kitabda özündə müxtəlif etnoqrafik qruplaşmaların izlərini daşıyan şəhər məhəllələrinin şivələri fərqli cəhətləri ilə aşkara çıxarılmışdır” (Гордлевский, 1956).

Sonrakı illərdə də ölkəmizlə əlaqələrini üzməyən alim Bakıda axırıncı dəfə 1929-cu ildə, ATTC-nin dəvəti ilə olmuşdu. Cəmiyyət onu “Azərbaycanın türk xalq şivələrinin lüğəti” çoxcildliyinin planını hazırlamaq məqsədi ilə dəvət etmişdi. Əsərin növbəti il Bakıda çıxan I cildində də göstərildiyi

kimi, Aşmarin “ideyanın ilk təşəbbüskarlarından və onu təcrübədə həyata keçirənlərdən biri idi” (Azərbaycan türk xalq şivələrinin lüğəti, 1930, s.3).

Kollektivləşmə və sənayeləşmənin Volqaboyuna gətirdiyi fəlakətlər “zəmanə ilə ayaqlaşmağı” bacarmayan təvazökar alimdən də yan keçməmişdi. SSRİ EA-nın müxbir üzvü seçilsə də, əyalət şəhəri Kazanda bu qurumun verdiyi üstünlüklərdən yararlanma bilməmişdi. 1933-cü ildə xəstəliklər və ağır maddi ehtiyac içərisində vəfat etmişdi. Həyatının son aylarında həyat yoldaşı K.L.Aşmarina Çuvaş Elmi Tədqiqat İnstitutuna məktubunda yazırdı: “Yaşlı və böyük bir ailənin yükünü çəkən ərim çox ağır maddi durumdadır. Sizə lüğət hazırlayır, evdə isə yeməyə heç nə yoxdur. Ona ürək ağrısı keçirmədən baxmaq olmur. Kölgə kimi masa arxasında oturub fasiləsiz işləyir. Ailəmizi xilas etmək üçün satılması mümkün olan hər şeyi satmışam. İndi daha satmağa da heç nə qalmayıb. Ona görə də sizə müraciət edirəm” (Fedotov, 1995, s.18). Alimin oğlu V.N.Aşmarinin xatirələri bu kədərli mənzərəni daha da tündləşdirir: “Atam ölüm yatağına düşəndə anam qonşudan borc alıb məni Çeboksariya, ona çatacaq qonorarı almağa göndərdi. Çünki İnstitut pulu poçtla yollamaqla bağlı xahişimizə məhəl qoymurdu. Amma vəsait olmadığını deyib məni də əliboş yola saldılar...” (Fedotov, 1995, s.22).

Nəticə

Türkologiya elmi, xüsusilə də doğma çuvaş mədəniyyəti qarşısında misilsiz xidmətlərinə baxmayaraq N.İ.Aşmarin sağlığında layiq olduğu, haqq etdiyi qiyməti almadan dünyadam köçmüşdü. Dövrün sərt, amansız şərtləri baxımından yanaşanda isə əslində bu, necə deyərlər, “vaxtında” baş tutan ölüm idi. Çünki vəfatından az sonra həyatının başlıca əsəri, az qala bütün ömrünü verdiyi “Çuvaş dili sözlüyü” kəskin partiya tənqidinə məruz qalmışdı. Çuvaş ÜİK(b)P MK-nin birinci katibi, az sonra özü də repressiya qurbanları sırasında yer alan P.S.Petrov müəllifi sözlük kimi təqdim olunan əsəri “bol pornoqrafiya ünsürləri və əksinqilabi cəfəngiyyatla” (ru.wikipedia.org/wiki/petrov sergey porfiryevich) doldurmaqda ittiham etmişdi. “Böyük terrorun” bütün ölkəni bürüdüüyü bir vaxtda belə ittihamların nə ilə nəticələndiyini söyləməyə isə lüzum yoxdur...

Təkrarsız elmi-praktiki keyfiyyətlərə malik linqvist-türkoloq kimi N.İ.Aşmarin həmkarları arasında böyük nüfuzə malik idi. XX əsrin 20-30-cu illərində onun adı sovet türkologiya elminin görkəmli nümayəndələri ilə bir sırada dayanırdı. Çuvaş dili mütəxəssisi kimi beynəlxalq arenada yaxşı tanınırdı. Altay dilçiliyinin banisi, görkəmli fin dilçisi Q.Y.Ramstedtin yazdığı kimi sadəcə “çuvaş dilinin mahir bilicisi Aşmarin belə deyir” ifadəsi ən dolaşq məsələyə də aydınlıq gətirmək üçün yetərli idi... (Xuzanqay, 2002, s.85).

Ədəbiyyat

1. Stenoqrafiçeskiy otçet. (2006). Perviy Vsesoyuzniy tyurkoloçeskiy syezd. 25 fevralya – 5 marta 1926 q. Reprintnoe izdaniye, Baku.
2. Zeki, T. (1970). Hatıralar. Türküstan ve digər müsəlman doğu türklərinin milli varlıq və kültür mücadeleləri. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
3. Qordlevskiy, V.A. (1956). Pamyati N.İ. Aşmarina. Uçonıye zapiski Nİİ yazıka, literaturı, iskusstva i ekonomiki pri Sovete Ministrov Çuvaşskoy ASSR, Çeboksarı. Vıp. 14. .
4. Aşmarin, N.İ. (2003). Moye jizneopisanie. V kniqe Çuvaşskaya narodnaya slovestnost. Çeboksarı.
5. Aşmarin, N.İ. (1882). Oçerk narodnoy poezii u şuvaş. Etnoqrafiçeskoye obozreniye, kn. M., kn. XIII-XIV, № 2.
6. Aşmarin, N.İ. (2000). Bulqarı i çuvaşı. Çeboksarı.
7. Xuzanqay, A.P. (2000). Stolp i utverjdeniye çuvaşskoy filoloqii. V kn. Aşmarin N.İ. Bolqarı i çuvaşı. Çeboksarı.
8. Bartold, V.V. (1930). Zapiski ob uçenıx trudax çlenov-korrespondentov Akademii nauk SSSR, izbrannıx 31 yanvarya 1929 q., L.

9. Dimitriyev, V.D. (1996). Ob obosnavanii N.İ.Aşmarinım terorii bolqaro-çuvaşskoy yazıkovoy i etniçeskoy pryeyemstvennosti. İzvestiya Naçionalnoy akademii nauk i iskusstv Çuvaşskoy Respubliki. №1, s.183-200.
10. Xəlilbəyli, H. (1999).Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyətinin fəaliyyətində filologiya məsələləri. 1923-1929, Bakı.
11. Rüstəmli, A. (2023). Elmlər Akademiyasının ilk milli modeli - Azərbaycanı Tədqiq və Tətəbbö Cəmiyyəti. "Ədəbiyyat qəzeti". 1 noyabr.
12. Şirəliyev, M. (2008). Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı.
13. Aşmarin, N.İ. (1924). Azərbaycan türk şivələrinin toplanmasına dair. "Maarif və Mədəniyyət". sayı 1.
- 14.Aşmarin, N.N. (1926). Obşiy obzor narodnix tyurkskix qovorov q. Nuxa. İzdaniye Obşestva Obsledovaniya i İzuçeniya Azerbaydjana, Baku. 195 s.
15. Azərbaycan türk xalq şivələrinin lüğəti. (1930). Bakı.
16. Fedotov, M.R. (1995). N.İ.Aşmarin: kratkiy oçerk jizni i deyatelnosti. Çeboksarı.
17. ru.wikipedia.org/wiki/petrov sergey porfirievich.
- 18.Xuzanqay, A.P. (2002). Plod çestnoqo userdya. V kn. Vıdayuşiesya lyudi Çuvaşii. Çeboksarı.

Daxil oldu:12.02.25

Qəbul edildi: 31.04.25

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/10/125-132>

Təyyar Salamoğlu
Azərbaycan Dövlət Pedqoji Universiteti
Filologiya elmləri doktoru
Bakı, Azərbaycan
<https://orcid.org/0000-0001-8364-1580>
tayyarsalamoglu@gmail.com

İsmayıl Hikmət Birinci Türkoloji Qurultay haqqında

(Azər Turanın araşdırmalarını çıxış nöqtəsi kimi alaraq)

Xülasə

İsmayıl Hikmət böyük türk alimidir. 1923-1927-ci illər arasında Azərbaycanda elm və tədris sahəsində çalışmışdır. Birinci Türkoloji Qurultayın iştirakçısı olmuşdur. Qurultayqabağı və Qurultay günlərində cərəyan edən bəzi hadisələr haqqında 1958-ci ildə Almaniyada nəşr etdirdiyi “Dörd il yarım Azərbaycanda” məqaləsində təfərrüatlı söz açmışdır. Məqaləni elmi ictimaiyyətə Azərbaycan türkcəsinə çevirərək görkəmli türkoloq alim Azər Turan təqdim etmiş, ona “Hikmətizm” adlı “ön söz”də yazmışdır. Həmçinin o, Birinci Türkoloji Qurultayın 100 illiyi ərəfəsində “Birinci Türkoloji Qurultay-film kim bir hadisə” məqaləsi ilə də çıxış etmişdir. Məqalədə A.Turanın “Dörd il yarım Azərbaycanda” məqaləsi ilə bağlı mülahizələri çıxış nöqtəsi kimi alınmış, eyni zamanda İ.Hikmətin Qurultayda cərəyan edən hadisələr haqqında təsvirləri geniş təhlil olunmuşdur. Alimin məqaləsi Qurultayın keçirilməsində sovet rejiminin siyasi məqsədlərinin görünməyən bəzi tərəflərinə aydınlıq gətirir. İ.Hikmətin məqaləsinin analitik təhlili göstərir ki, sovet rejimi SSRİ məkanında yaşayan türk xalqlarının bir-biri ilə, həmçinin Türkiyə ilə mədəni əlaqələrinə mane olmaq üçün onların elm, ədəbiyyat və tədris dili olan ədəbi türkcəni aradan çıxarmaq istəmişdir. Hər bir türk xalqına mənsub ləhcəni (dili) aktivləşdirmək məsələsini ortalığa atmışdır. Ayrı-ayrı ləhcələrin bu tələblərə cavab vermədiyini bəhanə gətirərək rus dilini önə çıxarmaq məqsədi izləmişdir. İ.Hikmət Qurultayın türk əsilli nümayəndələrinin bu məqsədin həyata keçirilməsinə imkan verməmələrinin təfərrüatları üzərində dayanır. Məqalədə türk xalqlarının bu gün genişlənən ictimai-siyasi və ədəbi-mədəni əlaqələri kontekstində Birinci Türkoloji Qurultayda cərəyan edən hadisələrin elmi dəyərləndirilməsinə olan ehtiyacın aktuallığı və müasirliyi də önə çəkilmişdir.

Açar sözlər: qurultay, türkoloji, ədəbi türkcə, siyasi rejim, türk əsilli, mədəni əlaqələr

Tayyar Salamoglu
Azerbaijan State Pedagogical University
Doctor of Philological Sciences
Baku, Azerbaijan
<https://orcid.org/0000-0001-8364-1580>
tayyarsalamoglu@gmail.com

Ismayil Hikmet on the First Turkological Congress

(Taking Azer Turan's Studies as a Point of Departure)

Abstract

Ismayil Hikmet is a prominent Turkic scholar who worked in Azerbaijan in the fields of science and education between 1923 and 1927 and participated in the First Turkological Congress. In his article “Four and a Half Years in Azerbaijan,” published in Germany in 1958, he provided a detailed account of certain events that took place in the period leading up to and during the Congress. The article was translated into Azerbaijani and introduced to the academic community by the

distinguished Turkologist Azer Turan, who also authored a preface entitled “Hikmetism.” In addition, on the eve of the 100th anniversary of the First Turkological Congress, he presented another article entitled “The First Turkological Congress: a Cinematic Event”. The article builds on A. Turan’s reflections on “Four and a Half Years in Azerbaijan” while providing a comprehensive analysis of I. Hikmet’s impressions of the events that unfolded during the Congress. It sheds light on certain unknown aspects of the Soviet regime’s political objectives in the organization of the Congress. An analytical examination of I. Hikmet’s article demonstrates that the Soviet regime sought to hinder cultural ties among the Turkic peoples living within the USSR, as well as their connections with Turkey, by attempting to eliminate literary Turkic - their shared language of science, literature, and education. To this end, it promoted the activation of distinct dialects (languages) of each Turkic people. By arguing that these individual dialects were inadequate for requirements, the regime ultimately aimed to prioritise the Russian language. I. Hikmet focuses in detail on how the Turkic representatives at the Congress prevented the realization of this objective. The article also highlights the continuing relevance and contemporary significance of the need for a scholarly reassessment of the events that took place at the First Turkological Congress, in the context of the expanding socio-political and literary-cultural relations among Turkic peoples today.

Keywords: congress, turkology, literary Turkic, political regime, of Turkish origin, cultural relations

Giriş

Birinci Türkoloji Qurultayın keçirilməsinin 100 ili tamam olur. Bu münasibətlə ölkə Prezidentinin “Sərəncam”ı vardır. Həmin “Sərəncam”da çağdaş günlərimizdə türk xalqları ilə qünü-gündən möhkəmlənən əlaqələrimiz fonunda I Türkoloji Qurultayın tarixi əhəmiyyəti xüsusi vurğulanır. Qurultay tarixən türk xalqlarının özünüdərkini və bu kontekstdə ədəbi-mədəni əlaqələri sıxlaşdırmağın vacibliyini önə çıxardı. Önə çıxan məsələlərdən biri də ədəbi türkcə məsələsi idi. Məqalədə rejimin ədəbi türkcəyə müqavimət siyasəti və bu siyasətə qarşı şıxan türk- əsilli Qurultay iştirakçılarının mövqeyi araşdırılır. Bu cəhət məqalənin aktuallığının əsas istiqamətini müəyyən edir. Böyük türk alimi İ.Hikmətin “Dörd il yarım Azərbaycanda” məqaləsi Birinci Türkoloji Qurultayda cərəyan edən hadisələrin bəzi görünməyən tərəflərinə aydınlıq gətirir. İ.Hikmət yazısında I Türkoloji Qurultayda siyasi rejimin türk xalqları arasında elm və mədəniyyət dili kimi formalaşmış ədəbi türkcəyə qarşı çıxmasının təfərrüatlarını açır. Türkəsilli Qurultay nümayəndələrinin müqavimət hərəkətini də içində alan bu təfərrüatlar müasirlik və aktualıq mövqeyindən məqalədə geniş təhlil olunur və türk birliyinə gedən yolun möhkəmlənməsində I Türkoloji Qurultayın mühüm əhəmiyyətini meydana çıxarır.

Tədqiqat

1926-cı ilin 26 fevralından 26 marta qədər Bakıda keçirilən Birinci Türkololi Qurultayın çox böyük tarixi əhəmiyyəti var. Türkoloqlar düşünürlər ki, “ortağ əlifba, ortağ ədəbi dil, terminologiya problemlərinin böyük diapazonda qoyuluşu və həlli yolları yalnız türkologiyanın deyil, ümumiyyətlə, Şərqlə bağlı elmlərin və Şərq siyasətinin əsasında dayanan təməllərdən biri oldu” (1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayı, s.12). Bu mənada “Ədəbiyyat qəzeti”nin 21 noyabr 2025-ci il tarixli sayının Birinci Türkoloji Qurultaya həsr olunması olduqca əlamətdar bir hadisədir. Görkəmli türkoloq alim və qəzetin baş redaktoru Azər Turan “Brinci Türkoloji Qurultay- film kimi bir hadisə” məqaləsi ilə çıxış etmiş, eyni zamanda, Türkoloji Qurultayın bütün nümayəndələrinin şəkillərini və tərcümeyi-hallarını qəzetdə vermişdir. Onun yazısında məqsədimizlə bağlı aşağıdakı mülahizələr diqqətimizi xüsusilə çəkir: “1926-cı ildə çap olunmuş stenoqramdakı siyahıda adının olmamasına rəğmənlər Türkoloji Qurultayın aparıcı simaları sırasında yer alan bir neçə nəfər var ki, onlarsız bu buraxılışı təsəvvür edə bilmədik.

Məsələn, Qurultaydakı məruzəsində Qubaydullin bildirir ki, “Azərbaycan türkləri təkcə öz ədəbiyyatının tarixi ilə maraqlanmır, həm də digər türk xalqlarının ədəbi əsərlərinin öyrənilməsinə böyük diqqət yetirirlər. Bunun sübutlarını Azərbaycan Dövlət Universitetinin əməkdaşı İsmayıl

Hikmətin Anadolu türk ədəbiyyatı tarixinə dair əsas əsərlərində tapmaq olar. İndiyə qədər dörd cild nəşr olunub ki, bunlardan ilk üçü XIX əsrə, dördüncü XX əsr Anadolu türk ədəbiyyatına həsr olunub. Hikmətin bu əsəri bu sahədə ilk sistemli və əhatəli əsərdir” (Turan, 2025, s.2).

Yeri gəlmişkən, onu da xüsusi vurğulayaq ki, İ.Hikmət həm də Azərbaycan ədəbiyyatının orta əsrlər dövrünə dair fundamental tədqiqatın müəllifidir. Onun bu əsəri F.Köçərlinin “Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabından sonra milli ədəbiyyatımızın tarixinə həsr olunmuş ikinci ədəbiyyat tarixidir. İ.Hikmətin 1928-ci ildə nəşr olunmuş iki cildlik “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” türkçülük konsepsiyası ilə yazılmış, buna görə də neçə onilliklər boyu repressiyaya məruz qalmışdır. Tədqiqatın nəşrindən dərhal sonra H. Zeynallı, Ə.Nazim, Ə.Abid və başqaları kitab haqqında məqalələrlə çıxış etmiş, alimin ədəbiyyatımızın tarixinə türkçü baxışlarını kəskin tənqiddə məruz qoymuşlar. Həmin tənqidlər siyasi rejimin ortaya qoyduğu antitürk siyasəti ilə bağlı idi və elmi həqiqətlə əlaqəsi yox idi (Geniş bax: Zeynallı, 1983, s.295-297; Nazim, 1931; Abid, 1982, s.85-89). İ.Hikmətin “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” və Azərbaycanda yaşadığı müddətdə yazdığı məqalələri yalnız müstəqillik ərəfəsi və dövründə bu və ya digər dərəcədə həqiqi qiymətini almağa başlamışdır (Babayev, 1986; Ağayev, 2004; Şəmsizadə, 2019; Salamoğlu, 2022; Salamoğlu, 2023; Salamoğlu, Dadaşlı, 2023; Salamoğlu, Dadaşlı, 2024). Kitab yalnız 2023-cü ildə transliterasiya edilmiş və nəşr olunaraq elmi ictimaiyyətə çatdırılmışdır (Geniş bax: Hikmət, 2022).

Azər Turanı da düşündürən budur ki, o illərdə İ.Hikmət Azərbaycanda çalışır və Universitetdə, Pedaqoji İnstitutda və digər ali təhsil müəssisələrində müxtəlif fənlərdən dərs deyir, Azərbaycan, türk, hətta dünya ədəbiyyatı, həmçinin nəzəriyyə və s. sahələrdə ciddi araşdırmalara imza atırdı. Yəni kifayət qədər üzdə olan, türkçülük konsepsiyasını əldə rəhbər tutan nüfuzlu bir türk alimi idi. Azər Turan hansı faktlara söykəndiyini açıqlamasa da, hesab edir ki, İ.Hikmət Birinci Türkoloji Qurultayın iştirakçısı olmuşdur. Bu qənaətlə də o yazır: “Türkoloji Qurultay nümayəndələri barədə hazırlanan buraxılışa İsmayıl Hikmət, Əli Yusif və Çürsin barədə də məlumatlar daxil etdik. Bunlar ya Qurultayın işçi heyətində, ya Yeni Türk Əlifbası Komitəsinin İcraiyyə bürosunda olublar, ya da qonaq kimi dəvət olunublar. Bu artıq gələcək araşdırmaların mövzusu” (Turan, 2025, s.3). Alim İ.Hikmətin Qurultayda iştirakı məsələsinin dəqiqləşdirilməsinin gələcək araşdırmaların mövzusu olduğunu desə də, əslində özü araşdırmalarını davam etdirmiş, bu “dəqiqləşmə”ni işarələyən bəzi məqamlara diqqət çəkmişdir.

O, İ.Hikmətin “Dörd il yarım Azərbaycanda” məqaləsini “Ədəbiyyat” qəzeti oxucularına təqdim edərkən ona “Hikmətizm” adlı “Ön söz” də yazmışdır. “Ön söz”də oxuyuruq: “İsmayıl Hikmətin məqaləsində Türkoloji Qurultay ərəfəsini təsvir edən ilginclik bir məqam var: “O zaman maarif komissarı olan şəxs böyük bir təlaşla vəziyyəti anladı: “Ruslar türklərə ən böyük zərbəni bu dil məsələsində endirəcəklər”. Bizi Universitet tədrisatından, türk dili və ədəbiyyatından məhrum edəcəklər. Rus dilinin əsarəti altında qalacağıq. Bir carə tapın! Qurultayda türk dilini müdafiə edin” (Hikmət, 2025, s.21).

Maarif Komissarının, ədəbi-elmi fikir tariximizdə daha çox marksist tənqidçi kimi tanınan M.Quliyevin dedikləri, ilk növbədə, İ.Hikmətin də Qurultay iştirakçısı olduğunu işarələyir. Üzünü İ.Hikmətə tutaraq “Qurultayda türk dilini müdafiə edin” müraciəti bunu xüsusi işarələyir.

Düşünürük ki, elə bu işarə A.Turanın İ.Hikmətin qurultay iştirakçısı olmasına dair qənaətlərinin ilk arqumentidir. Məhz bu arqumentdən çıxış edib İ.Hikməti nəzərdə tutaraq o, fikrini qətiləşdirir: “1926-cı ildə Türkoloji Qurultayın işində yaxından iştirak edib” (Turan, 2025, s.25). Bu qənaətlə də o, Qurultayın digər iştirakçıları ilə bərabər İ.Hikmətin də şəklini və tərcümeyi-halını qəzetdə verib. İ.Hikmətin Birinci Türkoloji Qurultayda iştirakı və orada yerinə yetirdiyi missiyaya aydınlıq gətirmək üçün A.Turan onun çox sonralar – 1958-ci ildə Almaniyada nəşr olunan “Dörd il yarım Azərbaycanda” məqaləsində bu tarixi hadisə ilə bağlı yer alan təəssüratlarına da istinad edib. Doğrudan da, bu məqalədə İ.Hikmətin həmin qurultayda iştirakını, gördüyü işləri və ümumiyyətlə, burada cərəyan edən hadisələri işarələyən, A.Turanın təbircə desək, çox ilginclik məqamlar var.

“Dörd il yarım Azərbaycanda” məqaləsindən öyrənirik ki, M.Quliyev dil məsələsi ilə bağlı narahatlığını Türküstan, Krım, Kazandan gələn qurultay nümayəndələrinə üzünü tutaraq ifadə edib.

Həmin nümayəndələr arasında İ.Hikmət də olub. Yəni M.Quliyev İ.Hikmətin də aralarında olduğu türkəsilli nümayəndələrdən kömək istəyib. M.Quliyev bu köməyi Qurultayda türk dilinin müdafiə olunması şəklində təsəvvür edirmiş. “Dörd il yarım Azərbaycanda” məqaləsindən aydın görünür ki, nümayəndələr, xüsusən İ.Hikmət Qurultayda türk dilini məhz türklərin müdafiə etməsini məqbul saymayıblar. İ.Hikmət, məhz İ.Hikmət M.Quliyevə izah edir ki, “mənim və arkadaşlarımla bu xüsusda qurultayda müdafiəyə qalmadığımız kommunistlərin çörəyinə yağ sürtər” (Hikmət, 2025, s.4). Vəziyyətdən çıxmaq və məsələni türkün xeyrinə həll etmək, alt qatında isə siyasi rejimin türk dünyası ilə bağlı məkrli planını pozmaq üçün İ.Hikmət çox maraqlı bir yol təklif edir. O, izah edir ki, “bizim Türkiyə türkcəsini müdafiə etdiyimizi, onların bu türkcə haqqında bir söyləyəcəkləri olmadığını, fəqət özlərinin təlim və tədrisinə müsaidə etdikləri türkcənin Türkiyə türkcəsi deyil, Azərbaycan, Cağatay, Krım türkcələri olduğunu irəli sürərək haqq qazanırlar. Buraxın, türk elm və ədəbi dilinin vahid bir dil olduğunu və bütün türk ölkələrində bu dildə danışılıb, bu dillə yazıldığını öz alimlərinə, rus professorlarına söyləyək. O zaman etiraz etməyə imkanları qalmaz-demişdim və elə də etdik...” (Hikmət, 2025, s.4).

Qurultayın türk nümayəndələri (təbii ki, müəyyən bir qismi) başda İ.Hikmət olmaqla öz planlarını çox ustalıqla həyata keçirir və istədiklərinə nail olurlar. Bu istəyi onların necə yerinə yetirdikləri haqqında İ.Hikmətin təəssüratlarını oxuduqca, A.Turanın Qurultayda cərəyan edən prosesləri “film kimi bir hadisə” şəklində xarakterizə və təsəvvür etməsinə tam haqq qazandırırıq.

Həmin “film”in qurultayqabağı cərəyan edən epizodlarından birinə diqqət yetirək. İ.Hikmət yazır ki, professor Samoyloviç, professor Aşmarin və başqa nümayəndələrlə bir yerdə idik və qurultayqabağı qurultayda haqqında söhbət gedəcək məsələlərlə bağlı onlarda söhbət edirdik. İ.Hikmət və digər türkəsilli nümayəndələr işi elə qururlar ki, guya lap təsadüfən, söz əsnasında onlara suallar verir, müxtəlif türk ləhcələrində oxumaqlarında, başa düşmələrində bir çətinlik olub-olmadığını soruşurlar. İkinci sualları da ondan ibarət olur ki, necə fikirləşirsiniz, ayrı-ayrı türk ləhcələrində yazıb-yaradan alim və sənətkarların bir-birinin yazdıqlarını oxuyub başa düşməkdə bir çətinlikləri ola bilərmi?

Suallara verilən cavablar İ.Hikmətin təhkiyəsində aşağıdakı kimi yer alır:

“Türk dili və ədəbiyyatı mütəxəssisləri olan professor Samoyloviç, professor Aşmarin və daha bəziləri ilə bu xüsusda apardığımız söhbətlərdə müxtəlif türk qollarında şair və alimlərin əsərlərini oxuyub anlamaqda bir çətinliyə uğrayıb-uğramadıklarını soruşduq. Uğramadıklarını söylədilər... Hər hansı bir qoldakı alim və şairin digər qollardakı alim və şairlərin əsərlərini oxuyub anlamaqda bir çətinliyə uğrayıb-uğramayacaqlarını soruşduq, uğramayacaqlarını söylədilər” (Hikmət, 2025, s.5).

Türkəsilli nümayəndələr suallarında sözü gedən zamanda bütün türk xalqlarının ziyahlarının oxuyub başa düşəcəyi ortaq bir türk dilinin - ədəbi türkcənin olduğunu çıxış nöqtəsi kimi alır, lakin Türkoloji Qurultay günlərində belə siyasi rejimin hadisələrə mürəkkəb və ziddiyyətli, əslində isə antitürk siyasi mövqeyini nəzərə alaraq ehtiyatla davranır, bütün türk xalqlarının oxuyub yazmasında mövcud ədəbi türkcənin əsas götürülə biləcəyi imkanlarını rus mütəxəssislərinin – şərqsünas-türkoloqlarının özlərinin etiraf etməsini istəyirdilər və buna nail olurlar. İ.Hikmət yazır: “Öz tərəflərindən çıxardığımız nəticə (yəni, rus professorlarının dediklərindən çıxardığımız nəticə - T.S.) bu oldu ki, türk dünyası üçün elmi və ədəbi vahid bir dil vardır. Bu dil də oxumuş, yazmışların ortaq dilidir. Onunla hər cür elmi və ədəbi əsərlər yazılır və hər universitetdə o dil ilə türkcə tədrisi yapılır. Bu elmi bir həqiqətdi (İngiltərədə, Amerikada, Yaponiyada ingiliscə kimi)” (Hikmət, 2025, s.5).

Elə isə, maraqlıdır, “film kimi bir hadisə”nin ssenarisi necə davam etmişdi? Hadisələr getdikcə gərginləşir. İ.Hikmətin təsvirinə görə, türk alimlərinin çox dərin bir ağıl, siyasət işlədərək həqiqəti rejimin “öz alimləri”nə etiraf etdirməsi kommunist siyasətçiləri büsbütün çaşdırmış, öz siyasətlərini həyata keçirməkdə böyük bir maneə ilə qarşılaşmalarına gətirib çıxarmışdı.

Rejimin “öz siyasəti” nədən ibarət idi? Cari və perspektiv planlar nələrə nəzərdə tuturdu? “Dörd il yarım Azərbaycanda” məqaləsində məsələnin bu tərəfinə də aydınlıq gətirilir. Bu siyasətin məğzini, mahiyyətini dərinləndirən bilmədən “kommunist siyasətçilər”in şaşqınlığını başa düşmək mümkün deyil.

İ.Hikmət məsələni belə qoyar: Qurultaya qədər türk məktəblərində türkcə oxunmasına icazə verilirdi. Bu oxunan türkcə “ədəbi türkcə” idi. Lakin rejim siyasətini dəyişməyi, lakin bunu İ.Hikmətin öz təbiri ilə demiş olsaq, olduqca sinsi bir şəkildə həyata keçirmək istəyirdi. Rejimin qurultayqabağı dil siyasətinin mahiyyətinə- türkcədən türkcəyə keçid məqsədinin mahiyyətinə İ.Hikmət aşağıdakı kimi aydınlıq gətirirdi: “Bütün məktəblərdə oxudulan dərslər kommunizmin, leninizmin əlifbasında, kommunizm və leninizm ideallarında yüksələn fikirlərin təlimi və inkişafı, yayılması olacaqdı. Bu qədər var ki, bunları təlim etmək üçün işlədilən dil, rusca deyil, tamamilə türkcə olacaqdı.

Fəqət, bu türkcə ədəbi türkcə deyilən türkcə deyil, Azərbaycanın ləhcəsi olan türkcə (indiki anlamda Azərbaycan dili-T.S.) olacaqdı” (Hikmət, 2025, s.5).

Yəni rejim tədrisi imperiya məkanına daxil olan bütün türk xalqları üçün vahid bir ədəbi türkcədə deyil, hər toplumun öz ləhcəsində (öz dilində) həyata keçirməyi nəzərdə tuturdu. Zahirən bir az da çəkici görünən bir siyasət: Müstəqil türk respublikalarında tədris işini hər kəs öz dilində həyata keçirir. Sanki rejim ayrı-ayrı türk xalqlarına dil məsələsində həqiqi azadlıq verir, məsələyə hər xalqın öz milli mənafeyindən yanaşır. Bu azadlığın arxasında gizlədilən məkrin İ.Hikmətin məntiqindəki açılışı aşağıdakı kimidir: “...Kommunist siyasəti türk ləhcələri arasında əsaslı ayrılıqlar yaratmaq və bu sürətlə türk milli vəhdətini parçalamaq məqsədi ilə bütün ləhcələr üzərində ayrı-ayrı çalışmalara da (tədrisin ayrı-ayrı türk dillərində həyata keçirməsini nəzərdə tutmaqdan əlavə - T.S.) yol açmışdı. Bir kərə türk-tatar tarixini (ümumtürk tarixini – T.S.) qəbul etməməklə işə girişir. Türkün ayrı və tatarın ayrı millət olduğunu önə sürür və bu sahələrdə özlərinə həqiqətən xidmət elə biləcək satqın alimlər tapmaqda çətinlik çəkmirdilər ki, bu da çox təbiidir. Bir heç ikən bir nə isə olmağı düşünən milliyyətsizlər də bu fürsəti özləri üçün qənimət sayırdılar” (Hikmət, 2025, s.5).

Rejim bu siyasəti Qurultayda rəsmiləşdirmək istəyirdi. Fikrimizcə, I Türkoloji Qurultayın çağırılmasına yaradılan şərait həm də bu məkrli düşüncədən qaynaqlanırdı.

Bu siyasətin həyata keçirilməsi nəticə etibarilə hansı acınacaqlı, hətta faciəvi deyə biləcəyimiz hallara gətirib çıxaracaqdı? İ.Hikmət bu “nəticə”lər üzərində də dayanır:

Birincisi, alimin haqqında bəhs etdiyi kimi, hələ çarlıq zamanında Kırmda, Bakıda, Qafqazda başlamış və türk-tatar xalqlarının dil birliyinə doğru istiqamət alan cərəyanı tamamilə öldürəcək, məhv edəcəkdə;

İkincisi, türk-tatar ləhcələrində onları müstəqil dillər kimi tanımağa imkan verən əlamətdar cəhətlər olması fikrini ortaya ataraq, bu mövqeyə az-çox tərəfdar olanları “təşviq, təxrib, hətta təhrik edərək” bu ləhcələrin ayrı-ayrı ləhcələr olduğunu (müstəqil dillər olduğunu – T.S.) sübuta istiqamətləndirəcəkdir.

Üçüncüsü, türk toplumlarının öz dillərində tədris aparmaq imkanlarını tanıyaraq, hətta buna tərəfdar olduqlarını bəyan edərək, ancaq hələlik, müvəqqəti olaraq bunun imkansız olduğunu söyləyəcəklər. “Bu ləhcələrin daha elmi-ədəbi təlim və tədrisə uyğun bir dil halına gəlmədiyini, öz sahəsində inkişafa möhtac olduğu” fikrini (Hikmət, 2025, s.5) irəli sürəcəklər.

Dördüncüsü, guya büsbütün xeyirxah mövqedə dayanaraq, hər bir türk xalqının mənafeyini qoruyaraq ortalığa belə bir məsələ atacaqdılar ki, bu ləhcələr – dillər üzərində mütəxəssis alimlərin, dilçilərin çalışmaları lazımdır ki, gələcəkdə onların hər birini elmə və tədrisə uyğun bir vəziyyətə gətirmək mümkün olsun. İ.Hikmət yazırdı: “Zahirdə, ruyi-haqdan görünən bu təşviq və təhrikin gizlində nə qədər lənətkar qəsd olduğunu anlamayacaq qədər saf, dar görüşlü və qatı milliyyətçilər də bu sinsi təbliğatın parlaq tərəflərinə qapılaraq o yolu mənimsəməyə çalışırdılar” (Hikmət, 2025, s.5).

Bu “sinsi”, məkrli, hiyləgər siyasətin “parlaq”, göz qamaşdıran cəlbədiciliyi arxasında dayanan plan, məqsəd nədən ibarət idi?

İ.Hikmət bu planın, məqsədin görünməyən tərəfini acir, kommunist siyasətinin antitürk, şovinist mahiyyətinə tam bir aydınlıq gətirir:

“Əsl qayə bunların hamısının uyğun inkişafa hazır olmadığından bu inkişafı əldə edincəyə qədər universitet tədrisinin tamamilə rusca olaraq yapılmasına bir qərar almaq imiş. Plan mükəmməldi,

inandırıcı idi, hətta müavinətkardı...Bu kültür siyasəti, bu milli tərbiyə sərbəstliyi qayəsi bu surətlə ortaya atılmış olurdu” (Hikmət, 2025, s.5).

Fikrimizcə, indi hamıya aydın olur ki, “ o zaman maarif komissarı olan şəxs”in – M.Quliyevin “böyük bir təlaş” keçirməsinin, ciddi narahatçılığının, bu təlaş və narahatlıq hissələri ilə üzünü türk əsilli qurultay iştirakçılarına tutub həyəcanla “rus dilinin əsarəti altında qalacağıq. Bir çarə tapın” deməsinin səbəbləri nə imiş. Türk- əsilli qurultay iştirakçılarının kommunist siyasətçilərin onlar üçün qurduğu tələdən necə xilas olduqları, əslində qurduqları tələyə onların özünü türk məntiqinin gücü ilə necə saldıqları ilə tanış olduq. Ancaq maraqlıdır “film kimi hadisə”nin sonrakı davamı- nəticəsi nə oldu? İ.Hikmət bu “nəticə”yə də diqqət çəkir.

Öncə onu qeyd edək ki, rejimin dil siyasətinə türkəsilli Qurultay nümayəndə və iştirakçılarının müqaviməti kifayət qədər güclü olmuşdur. İ.Hikmət Türküstan və Dağıstandan gələn nümayəndələrin bu istiqamətdə arzu və istəklərini, hətta təkidlərini xüsusi vurğulayır. O, Türküstan və Dağıstan nümayəndələrinin Türkiyədən gələn alimlərə onların da ölkəsində müəllimlik etmələrini, ədəbiyyat tarixlərini yazmaqda onlara yardımçı olmalarını dönə-dönə xahiş etmələri haqqında məlumat verir, xüsusi vurğulayır ki, “onlar da öz universitetlərində dil, ədəbiyyat və tarixin türkcə olaraq tədrisini istəyirdilər” (Hikmət, 2025, s.5). Bu təkcə istək deyildi. Türk ölkələrindən gələn nümayəndələr rusdilli tədrisə qətiyyətlə müqavimət göstərmiş, hətta tədrisin onların ölkələrində türk dilində aparılmasına dair yekdil rəyə gəlmiş və bu barədə qərarlı idilər. İ.Hikmət mövcud situasiyanı belə təsvir edir: “O zaman bütün digər türk ölkələrindən gələn nümayəndələr də öz yüksək məktəb və universitetlərində də, Azərbaycanın yüksək məktəb və universitetlərində olduğu kimi türk dilində tədrisat yapmağa qərar vermişdilər” (Hikmət, 2025, s.5). Vəziyyət dramatikləşir, türklər demişkən, tansion yüksəlir. Çünki siyasi rejimin Qurultaydakı ideoloqları fərqli düşünür və türk xalqlarının mənafeyinə büsbütün yad olan bir prosesi həyata keçirmək niyyətində idilər. İ.Hikmət yazır: “Kommunistlər öz dilləri buna müsaidsə olacağı zamana qədər bu tədrisatın kommunist professorlara verilməsini (yəni tədrisin rus dilində aparılmasını) təklif etməkdəydilər” (Hikmət, 2025, s.5).

Bəlli olur ki, türk nümayəndələrinin və xüsusən İ.Hikmətin ədəbi türkcənin bütün türk toplumlarında tədris prosesində heç bir problem yaratmayacağını rus türkoləq və şərqşünaslarına etiraf etdirməyə nail olmaları məsələnin türklüyün xeyrinə həll olunması ilə nəticələnir. “Dörd il yarım Azərbaycanda” məqaləsində əldə olunan “nəticə” aşağıdakı şəkildə təhkiyə olunur: “Nəticə orta türk dili ilə yüksək məktəblərdə (ali məktəblər nəzərdə tutulur – T.S.) və universitetlərdə tədrisat yapıla biləcəyi və yapımaqda olduğu rus alimlərinin iddiaları ilə də sabit olunca ruslar yüksək tədrisin bu dillə həyata keçirilməsinə müsaidsə etmək məcburiyyətində qalmışdılar... Bu surətlə, kommunist inqilabçıları Bakı Universitetinə zahirən tövsiyə etmiş, həqiqətdə isə bütün türk ölkələri universitetlərində də təlim və tətbiqə hazırlamış olduqları təzyiği gerçəkləşdirməmək məcburiyyətində qalmışdılar” (Hikmət, 2025, s.5).

Qurultayın kommunist ideoloqları geri çəkilmək məcburiyyətində qalsalar da, təşəbbüsü əldən vermək istəmir, türkdilli ölkələrdə türk dilindəki tədris prosesinə hər vəchlə mane olmaq haqqında düşündülər. Türkəsilli nümayəndələrin israrları və məntiqi qarşısında geri çəkilməyə məcbur olan kommunist ideoloqlar ali məktəblərdə tədrisin ədəbi türkcədə tədrisinə razılaşalar da, “orta məktəblərdə ancaq hər millətin öz ləhcəsiylə tədrisat yapa biləcəyi” şərtini irəli sürür, bunu etməyənlərin o vəzifələrdən uzaqlaşdırılacağını elan edirdilər. İ.Hikmətin yazısından məlum olur ki, o zaman Türkiyədən ali məktəblərdə dərs demək üçün alimlərlə bərabər, orta məktəblərdə işləmək üçün də müəllimlər dəvət edilmiş. Kommunistlərin belə bir şərti irəli sürməsinin bir səbəbi də elə Türkiyədən gələn orta məktəblərdə dərs deyən müəllimləri yerli dildə dərs aparmağa yaramamaq bəhanəsilə tədris prosesindən uzaqlaşdırmaq imiş. Şübhəsiz ki, orta məktəblərdə tədrisin yerli dillərə tabe tutulması, hər şeydən qabaq, türk birliyinə təmələndən zərbə vurmaq məqsədi daşıyırdı. Digər tərəfdən, ideoloqların düşüncəsinə görə, orta məktəb səviyyəsində yerli dillərdə dərs keçmək ali məktəblə bu səviyyə arasındakı harmoniyanı da pozmağa hesablanmışdı. Çünki fərqli dillər fərqli millətlər anlayışını da düşüncələrə yeridirdi. Bütün bunlara baxmayaraq, Qurultayın türk- əsilli nümayəndələri bu şərtlə razılaşırlar. Çünki bu addımın türkcə tədris prosesinə, hətta ədəbi türkcədə

tədris prosesinə əsaslı bir zərbə vura bilməyəcəyi qənaətində idilər. Hesab edirdilər ki, ayrı-ayrı türk dilləri arasında əsaslı bir fərq yox idi. Məsələn, İ.Hikmət yazırdı ki, “Azərbaycan ləhcəsi deyilən türk ləhcəsi əsasən osmanlı ləhcəsindən başqa bir şey deyildi” (Hikmət, 2025, s.6). (Bunun nə qədər dəqiq olduğunu müəyyənləşdirmək artıq dilçilərin işidir). Yəni müəllimlərin Azərbaycan dilində (eləcə də digər dillərdə) tədris aparmağına işin bu tərəfi mane ola bilməzdi. Buna görə də, Türkiyədən gələn orta məktəb müəllimlərinin tədris prosesindən uzaqlaşdırılmasına əsas vermirdi. İ.Hikmət görə, əldə olunan bu razılıq da nəticə etibarı ilə kommunist ideoloqların qələbəsi yox, məğlubiyyəti idi.

Qurultay ərəfəsi və qurultay günlərində türk dilinə münasibətin, mahiyyətə türk xalqlarının mənəvi birliyinə zərbə vurmağın üstüörtülü siyasi gedişləri istənilən nəticəni verməyəndə qurultaydan sonrakı illərdə rejim antitürk siyasətini açığa çıxardı. Prosesin qurultaydan sonrakı davamı İ.Hikmətin təfsirində aşağıdakı şəkildə yer alır: “Bunun üzərinə, maskanı tamamilə üzündən çıxarmaq, həqiqi məqsədlərini açıqlamaq zorunda qalmışdı. Sovetlər birliyi hüduqları daxilində çalışanların Sovet tabeliyində olmaları, olmayanların o tabeliyə girmələrinin vacibliyini elan etmişdi. Bu surətlə türk mədəniyyətinə, türk ənənə və birliyinə, türk tarixinə xidmət edən Türkiyəli türklərin Azərbaycan və sair türk ölkələrindən çıxmaları və bu birliyi bu surətdə qırmaq çarəsinə baş vurmuşdular” (Hikmət, 2025, s.6).

Türk ziyalı və alimlərinin bütün türk ölkələrindən çıxmaları haqqında qərar da, Birinci Türkoloji Qurultayın o zamankı SSRİ məkanında yaşayan nümayəndə və iştirakçıların repressiyaya məruz qalması, sürgün edilməsi və güllələnməsi də türk birliyinə zərbə vurmaq siyasətinin müdhiş nəticələridir. Bu nəticələr Azərbaycan xalqını, Qazax, Qırğız xalqını, Krım tatarlarını və bütün başqa türk xalqlarını mənsub olduğu soykökdən, eyni zamanda, bir-biri ilə sıx ədəbi-mədəni əlaqələr şəraitində yaşayıb ortaya möhtəşəm bir türk birliyi gücünü çıxarmaqdan məhrum etməyə hesablanmışdı. “Film kimi bir hadisə”də, “film kimi bir hadisə”nin İ.Hikmətin yazısında aşkarlanan detalları da mənhus bir rejimin başımıza gətirdiyi faciəli halları görüntüyə gətirir.

Nəticə

Keçmişimizi bilmədən gələcəyimizi qura bilmərik. “Birinci Türkoloji Qurultayın 100 illik yubileyinin keçirilməsi haqqındakı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı”nda qeyd olunur ki, “Birinci Türkoloji Qurultay ortağ zəngin keçmişə və qədim irsə malik türk xalqlarının mədəni inteqrasiyasında məhələ yaratmış müstəsna əhəmiyyəti hadisələrdəndir” (Birinci Türkoloji Qurultayın 100 illik yubileyinin keçirilməsi haqqındakı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 22 oktyabr 2025-ci il). “Sərəncam”da Birinci Türkoloji Qurultayda irəli sürülən ideyaların müasirliyindən və həmin ideyaların bu gün daha böyük əzmlə davam etdirilməsi zərurətindən danışılır.

Bu zərurət bizi keçmişimizi dəqiq öyrənməyə, öyrəndiklərimizdən irəli gələn vəzifələri bu gün əzmlə həyata keçirməyə səsləyir. “Sərəncam”da oxuyuruq: “Türk dünyasının yenidən vahid ailə şəklində formalaşması istiqamətində diqqətəlayiq nailiyyətlər qazanılmışdır. Türk ölkələri arasında qardaşlıq ruhu ilə müttəfiqlik münasibətlərinin möhkəmləndirilməsi və qarşılıqlı mədəni əməkdaşlıq əlaqələrinin dərinləşdirilməsinə doğru qətiyyətlə atılan addımlar artıq davamlı xarakter daşımaqdadır” (Birinci Türkoloji Qurultayın 100 illik yubileyinin keçirilməsi haqqındakı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, 22 oktyabr 2025-ci il). Bu “davamlı xarakter”in ən əlamətdar cəhətlərindən biri II Qarabağ savaşında əldə etdiyimiz cəhanşümul qələbədə öz rolunu oynadı. II Qarabağ müharibəsində “Dəmir yumruq” adı altında keçirilən əməliyyatlar müharibə siyasətimizin fəlsəfəsini də ortaya qoydu. Xüsusi vurğulamağa ehtiyac var ki, “Dəmir yumruq”un fəlsəfəsində tək cə milli birlik yox, türk və müsəlman birlikləri də əhəmiyyətli yer alır. “Dəmir yumruq” “Qardaş yumruğu” ilə birləşərək türk xalqlarının birliyinin də simvoluna çevrilir. Bu simvol İkinci Qarabağ savaşında və savaştan sonra düşmənlərə göz dağı olan ikili təlimlərdə bizim qürur yerimizə çevrilir. İkili təlimlər “Dəmir yumruq”un “Qardaş yumruğu” ilə bir daha möhkəmlənməsinin təntənəsidir” (Salamoğlu, 2024, s.87). “Film kimi bir hadisə”nin – Birinci Türkoloji Qurultayın detalları və

“Sərəncam”dan irəli gələn vəzifələrimiz, eləcə də “Qardaş yumruğu” bizi türk birliyi ruhuna daha azmlə və qətiyyətlə köklənməyə çağırır.

Ədəbiyyat

- 1.1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayı (1926) (Stenoqram materialları, bibliografiya və fotosənədlər). Ruscadan tərcümə, ön söz və şərhlərin müəllifləri: Professor Kamil Vəli Nərimanoğlu, elmi işçi Əliheydər Ağakışiyev. Bakı. Çinar-Çap.
- 2.Turan, A. (21 noyabr 2025). Birinci Türkoloji Qurultay- film kimi bir hadisə. “Ədəbiyyat qəzeti”.
- 3.Zeynallı, H. (1983). Seçilmiş əsərləri. Bakı. Yazıçı.
- 4.Nazim, Ə. (1931). Türk ədəbiyyatşünaslığında pantürkizm və kəmalizm əleyhinə (Musaxanlı, Əmin Abid, Çobanzadə, Köprülüzadə və İsmayıl Hikmətin ədəbi görüşləri əleyhinə). “İnqilab və mədəniyyət”. №3-4, №5.
- 5.Abid, Ə. (1982). Seçilmiş əsərləri. Bakı.Yazıçı.
- 6.Babayev, N. (1986). Ədəbi mübahisələr. Bakı. Yazıçı.
- 7.Ağayev, F. (2004). İsmayıl Hikmət və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı. Nurlan.
8. Şəmsizadə, N. (2010). Seçilmiş əsərləri. Üç cildə. II cild. Bakı. Elm.
- 9.Salamoğlu, T., Dadaşlı, Y. (2022). İsmayıl Hikmətin “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”ndə folklor məsələləri / Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər. №2.
- 10.Salamoğlu, T., Dadaşlı, Y. (2023). İsmayıl Hikmətin “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”ndə “Üç cərəyan” nəzəriyyəsi. “Ədəbiyyat qəzeti”. 14 yanvar.
- 11.Salamoğlu, T., Dadaşlı, Y. (2023). Sufizmə və hürufizmə fərqli konseptual elmi baxış. “Azərbaycan” jurnalı. №8.
- 12.Salamoğlu, T., Dadaşlı, Y. (2024). İsmayıl Hikmətin “Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” və türkçülük konsepsiyası. “Mahmud Kaşğarlı”. Beynəlxalq elmi jurnal. II cild. №2. Bakı.
- 13.Hikmət, İ. (2022). Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. İki cildə. (Translitasiya və tərtib edənələr, “Ön söz”, “İzahlar və qeydlər”in müəllifləri T.Salamoğlu, Y.Dadaşlı). Bakı. Elm və təhsil.
- 14.Hikmət, İ. (4 dekabr 2025). “Dörd il yarım Azərbaycanda” məqaləsi-Azər Turanın “Hikmətizm” adlı ön sözü ilə. “Ədəbiyyat qəzeti”.
- 15.Birinci Türkoloji Qurultayın 100 illik yubileyinin keçirilməsi haqqındakı Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 22 oktyabr 2025-ci il.
- 16.Salamoğlu, T. (2024). Ali Baş Komandanın “Dəmir yumruq” siyasətinin “Qardaş yumruğu”na qədər genişlənən fəlsəfəsi və ədəbiyyatımız. Mahmud Kaşğarlı. Beynəlxalq elmi jurnal. II cild. №1. Bakı.

Daxil oldu: 22.01.25

Qəbul edildi: 25.03.25

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/10/133-143>

Огулбай Гайлыева

Каракалпакский государственный университет им. Бердаха
Доктор филологических наук
Нукус, Каракалпакстан, Узбекистан
<https://orcid.org/0000-0003-2544-6191>
Ugulay2022@gmail.com

Мекан Аразмедов

Каракалпакский государственный университет им. Бердаха
Нукус, Каракалпакстан, Узбекистан
<https://orcid.org/0009-0000-7926-126X>
mekanarazmedov02@gmail.com

Роль и исследование "Диван Лугат Ат-Турк" Махмуда Кашгари в тюркской филологии

Резюме

Произведение Махмуда Кашгари "Диван лугат ат-турк" как высший образец научного и культурного мышления тюркских народов имеет несравненное значение в истории мировой лингвистики. В произведении, наряду с фонетическими, морфологическими и лексическими правилами тюркских языков, собраны многочисленные примеры народного устного творчества - стихотворные песни, пословицы и поговорки, наставления, загадки и этнографические сведения. В этом отношении "Диван" представляет собой не только словарь, но и полноценный энциклопедический источник, отражающий историческую, культурную и духовную жизнь тюркских народов, живших в IX-XI веках. В статье представлен лингвистический, фольклористический и литературоведческий анализ произведения. В частности, научные взгляды, выдвинутые Махмудом Кашгари, оцениваются как первая методология тюркского языкознания. Его сравнительно-аналитические методы, структурный, типологический и семиотический подходы служат основой для научного изучения современных тюркских языков. В работе на научной основе описываются общие корни языка тюркских народов и направления их развития. В исследовании раскрыты этнолингвистические и лингвопоэтические особенности фольклорных фрагментов "Дивана." Поэтические отрывки в произведении, выражающие дух героизма, моральные притчи и национальные ценности, выражают мировоззрение, духовное сознание и эстетическое наслаждение тюркских народов. Таким образом, в произведении язык и фольклор проявляются во взаимной гармонии. В статье также рассматривается влияние научного наследия Махмуда Кашгари на исследования в области современной лингвистики и фольклористики. Его "Диван" служит основным научным источником для изучения типологических и генетических связей современных тюркских языков. Материалы произведения являются важным источником в восстановлении исторической памяти, обычаев, культурных традиций народа. Поэтому в тюркской филологической науке большое внимание уделяется изучению этой книги. Например, туркменские ученые С.Ахалли, З.Мухаммедова, А.Оразтаганов, Я.Хидиров, О.Ильясов, Р.Режебов, К.Агаев, Т.Бекчаев, узбекские ученые Н.Маллаев, Н.Рахмонов, Э.Фозлиев, Х.Хасанов, азербайджанские ученые И.Косим, каракалпакские ученые К.Аимбетов, Н.Давкараев, Н.Жапаков, К.Максетов, К.Мамбетов, Т.Керуенов и другие создали ряд научных работ об этой книге Махмуда Кашгари.

Ключевые слова: Махмуд Кашгари, "Диван лугат ат-турк," тюркская филология, лингвистика, фольклористика, литературоведение, этнолингвистика, лингвокультура, духовное наследие

Oğulbay Qaylıyeva

Berdaq adına Qaraqalpaq Dövlət Universiteti
Filologiya elmləri doktoru
Nukus, Qaraqalpaqstan, Özbəkistan
<https://orcid.org/0000-0003-2544-6191>
Ugulay2022@gmail.com

Mekan Arazmedov

Berdaq adına Qaraqalpaq Dövlət Universiteti
Nukus, Qaraqalpaqstan, Özbəkistan
<https://orcid.org/0009-0000-7926-126X>
mekanarazmedov02@gmail.com

Mahmud Kaşğarının "Divani Lüğət ət-türk"ünün türk filologiyasında rolu və tədqiqi

Xülasə

Mahmud Kaşğarının "Divan lüğət ət-türk" əsəri türk xalqlarının elmi və mədəni təfəkkürünün ən yüksək nümunəsi kimi dünya dilçiliyi tarixində misilsiz əhəmiyyətə malikdir. Əsərdə türk dillərinin fonetik, morfoloji və leksik qaydaları ilə yanaşı, şifahi xalq yaradıcılığının çoxsaylı nümunələri - poetik mahnılar, atalar sözləri və məsəllər, təlimatlar, tapmacalar və etnoqrafik məlumatlar yer alır. Bu baxımdan, "Divan" təkcə lüğət deyil, həm də IX-XI əsrlərdə yaşamış türk xalqlarının tarixi, mədəni və mənəvi həyatını əks etdirən əhatəli bir ensiklopedik mənbədir. Bu məqalədə əsərin linqvistik, folklorşünaslıq və ədəbi təhlili təqdim olunur. Xüsusilə, Mahmud Kaşğarının irəli sürdüyü elmi baxışlar türk dilçiliyinin ilk metodologiyası hesab olunur. Onun müqayisəli analitik metodları, struktur, tipoloji və semiotik yanaşmaları müasir türk dillərinin elmi tədqiqinin əsasını təşkil edir. Əsərdə türk xalqlarının dillərinin ortaq kökləri və inkişaf istiqamətləri elmi şəkildə təsvir edilmişdir. Tədqiqat "Divan"ın folklor parçalarının etnolinqvistik və linqvoetik xüsusiyyətlərini ortaya qoyur. Əsərdəki qəhrəmanlıq ruhunu, əxlaqi məsəlləri və milli dəyərləri ifadə edən poetik parçalar türk xalqlarının dünyagörüşünü, mənəvi şüurunu və estetik zövqünü ifadə edir. Beləliklə, əsərdə dil və folklor qarşılıqlı harmoniyada təzahür edir. Məqalədə həmçinin Mahmud Kaşğarının elmi irsinin müasir dilçilik və folklorşünaslıq sahəsindəki tədqiqatlara təsiri araşdırılır. Onun "Divan"ı müasir türk dillərinin tipoloji və genetik əlaqələrini öyrənmək üçün əsas elmi mənbə rolunu oynayır. Əsərin materialları xalqın tarixi yaddaşını, adət-ənənələrini və mədəni ənənələrini bərpa etmək üçün mühüm mənbədir. Ona görə də türk filologiyası elmi bu kitabın öyrənilməsinə böyük diqqət yetirir. Məsələn, türkmən alimləri S.Axalli, Z.Məhəmmədova, A.Oraztağanov, Ya. Xıdırov, O. İlyasov, R. Rezhebov, K. Ağayev, T. Bekçayev; özbək alimləri N.Mallayev, N.Rahmonov, E.Fozliev, H.Həsənov; Azərbaycan alimləri İ.Kosim; Qaraqalpaq alimləri K.Aimbetov, N.Davkarayev, N.Japakov, K.Maksetov, K.Mambetov, T.Keruenov və başqaları Mahmud Kaşğarının bu kitabı haqqında bir sıra elmi əsərlər yaratmışlar.

Açar sözlər: Mahmud Kaşğari, "Divan lüğət ət-Türk", türk filologiyası, dilçilik, folklorşünaslıq, ədəbi tənqid, etnolinqvistika, linqvomədəniyyət, mənəvi irs

Ogulbay Qayliyeva

Karakalpak state university named after Berdakh

Doctor of science in philology

Nukus, Karakalpakstan, Uzbekistan

<https://orcid.org/0000-0003-2544-6191>

Ugulay2022@gmail.com

Mekan Arazmedov

Karakalpak state university named after Berdakh

Nukus, Karakalpakstan, Uzbekistan

<https://orcid.org/0009-0000-7926-126X>

mekanarazmedov02@gmail.com

The Role and Study of Mahmud Kashgari's "Diwan Lughat At-Turk" in Turkic Philology

Abstract

Mahmud Kashgari's "Devonu Lughat at-Turk" as the highest example of the scientific and cultural thinking of the Turkic peoples is of incomparable importance in the history of world linguistics. In the work, along with the phonetic are collected, morphological, and lexical rules of Turkic languages, numerous examples of folk oral art - poetic songs, proverbs and sayings, instructions, riddles, and ethnographic information. In this respect, the "Devon" is not only a dictionary but also a comprehensive encyclopedic source reflecting the historical, cultural, and spiritual life of the Turkic peoples who lived in the 9th-11th centuries. The article presents a linguistic, folkloric, and literary analysis of the work. In particular, the scientific views put forward by Mahmud Kashgari are evaluated as the first methodology of Turkic linguistics. His comparative-analytical methods, structural, typological, and semiotic approaches serve as a foundation for the scientific study of modern Turkic languages. The work describes the common roots of the language of the Turkic peoples and the directions of their development on a scientific basis. The study reveals the ethnolinguistic and linguopoetic features of the folklore fragments of the "Devon." The poetic passages in the work, expressing the spirit of heroism, moral parables, and national values, express the worldview, spiritual consciousness, and aesthetic pleasure of the Turkic peoples. Thus, in the work, language and folklore manifest themselves in mutual harmony. The article also examines the influence of Mahmud Kashgari's scientific heritage on research in modern linguistics and folklore studies. His "Divan" serves as the main scientific source for studying the typological and genetic connections of modern Turkic languages. The materials of the work are an important source in restoring the historical memory, customs, and cultural traditions of the people. Therefore, in Turkic philological science, great attention is paid to the study of this book. For example, Turkmen scholars S.Ahalli, Z.Muhammedova, A.Oraztaganov, Ya.Xidirov, O.Ilyasov, R.Rejebov, K.Agayev, T.Bekchayev, Uzbek scholars N.Mallayev, N.Rahmonov, E.Fozliyev, H.Hasanov, Azerbaijani scholars I.Qosim, Karakalpak scholars K.Aimbetov, N.Davqaraev, N.Japaqov, K.Maqsatov, K.Mambetov, T.Keruenov, and others have created a number of scientific works about this book of Mahmud Kashgari.

Key words: Mahmud Kashgari, "Devonu Lughat at-Turk," Turkic philology, linguistics, folklore studies, literary studies, ethnolinguistics, linguoculture, spiritual heritage, comparative.

Введение

Следует особо отметить, что язык и литература играют важную роль в укреплении дружбы между народами, имеющими схожие язык и мировоззрение. Исторические книги и рукописи сохранились с древних времён. Потому что историю науки тюркских народов можно изучать именно через эти рукописные источники и книги. Как известно, книга объединяет эпохи. Произведение Махмуда Кашгари "Диван лугат ат-турк" также является важным научным источником по истории языка. Также в этом произведении изложены мудрые слова и пословицы, которые произносятся на нашем языке. Это показывает, что книга занимает большое место в изучении духовного богатства нашего народа.

Известно, что "Диван лугат ат-турк" Махмуда Кашгари, жившего и творившего в XI веке, является уникальным источником в области истории, культуры, литературы и фольклора тюркских языков. Эта работа внесла большой вклад не только в лингвистику, но и в литературоведение. Работа содержит богатую информацию о языках тюркских народов, их фонетических и лексических особенностях, а также об устном народном творчестве и литературном наследии. Поэтому исследование произведения Махмуда Кашгари "Диван лугат ат-турк" с точки зрения современной науки также является актуальным.

Исследование

В части словаря, которая является основой труда Махмуда Кашгари "Диван лугат ат-турк," автор объясняет на арабском языке лексическое значение более шести тысяч тюркских слов. Эти слова принадлежат различным тюркским племенам и народам, а также региональным диалектам. Слова в "Диване" и их грамматические особенности, как и другие тюркские языки, относятся к современным узбекскому, каракалпакскому и туркменскому языкам, что знакомит с древними корнями языка. Потому что Махмуд Кашгари сначала учился в Кашгаре, затем в Самарканде, Бухаре, Нишапуре, Мерве и Багдаде и занимался различными науками, в частности арабской филологией. Он интересовался языками тюркских народов, обычаями и традициями различных племен и родов, а также их устным художественным творчеством. Он преодолел большие расстояния от Китая до Мавераннахра, Хорезма, Ферганы и Бухары; он изучал образ жизни, профессии, обычаи и традиции племен, кланов и народов, в частности их язык, язык и письменное творчество, собирал информацию и общался с простыми людьми, учеными и поэтами. Махмуд Кашгари сам говорит об этом: "Я много лет путешествовал по городам и деревням тюрков, туркмен, огузов, чигилей, ягма и кыргызов, собирал их словари, изучал особенности различных слов. Я делал это не потому, что не знал языка, а потому, что анализировал каждую мелкую особенность в этих языках. Мой взгляд на них, языки тюрков, туркмен, огузов, чигилей, ягма и кыргызских племен, начал глубоко укореняться в моем сердце. Я всесторонне изучил их и постарался упорядочить на единой основе" (Махмуд Қошғарий, 1960).

Книга в основном посвящена языковым особенностям тюркских народов. Наряду с объяснением значения слов, их происхождения и изменений значений, ученый включил в книгу большой сборник произведений народного творчества, таких как рассказы, поэтические фрагменты и легенды тюркских народов. Хотя книга написана на арабском языке, образцы народного творчества представлены на средневековом тюркском языке. Ученый использовал эти источники народного творчества для проведения своих научных исследований.

В своем труде Махмуд Кашгари цитирует множество народных пословиц, фраз и песен, чтобы объяснить значение тюркских слов. Он писал об этом: "Я украсил эту книгу в особом алфавитном порядке мудрыми словами, саджами (рифмованной прозой), пословицами, песнями, раджазами (отрывками, описывающими героизм воинов) и литературными отрывками, называемыми прозой" (Махмуд Қошғарий, 1960). Из этих слов видно, что ученый не только собрал и включил в книгу литературные образцы, но и полностью осведомлен о названиях видов (жанров) литературных произведений и литературных терминах.

В тюркской филологической науке большое внимание уделяется изучению этой книги. Например, туркменские ученые С.Ахалли (Axalli, 1958), Ё.Хидиров, О.Ильясов (Xidirov, İlyasov, 1980), узбекские ученые Н.Маллаев (Mallayev, 1976), И.Мирзаалиев (Mirzaaliyev, 2020), А.Алиев, К.Садыков (Aliyev, Sadikov, 1994), С.Рустамова (Rustamova, 1996), азербайджанский ученый Махира Гусейнова (Hüseynova, 2024), Мирвари Исмайлова (İsmayilova, 2024), М.Мамедли (Məmmədli, 2024), И.Казимов (Kazimov, 2024), каракалпакские ученые К.Максетов (Maksetov, 1989) и другие создали ряд научных работ об этой книге Махмуда Кашгари.

Среди них каракалпакский литературовед Н.Жапаков писал о притчах и пословицах в "Диване," а К.Мамбетов перевел на каракалпакский язык около 130 двустиший и 50 притч (Максетов, 1989, s.117).

Туркменский ученый С. Ахалли отмечает, что рукопись «Дивани лугат-ат тюрк» Махмуда Кашгари состоит из 638 страниц и что автор написал произведение в 1071–1074 годах (Ахаллы, 1958, s.19).

Ё.Хидиров и О.Ильясов в своей книге «Литературные элементы «Диваны лугат-эт тюрк» Махмуда Кашгарлы» приводят следующую информацию: «Полное имя учёного – Махмуд ибн Хусайн ибн Мухаммет аль-Кашгарлы. В восточной науке и литературе этот учёный известен как Махмуд Кашгарлы, слово «Кашгарлы» в данном случае связано с местом его рождения, то есть это прозвище, означающее, что он был родом оттуда. Город, о котором идёт речь, расположен на западе нынешнего Синьцзян-Уйгурского автономного района Китайской Народной Республики. Неподдалёку от Кашгарлы находится город Яркент, и эти места до сих пор известны в нашей классической литературе как провинция Цинь или, другими словами, земля Цинь-Мачин. Дед Махмуда Кашгарлы родился в Кашгаре, хотя большую часть своей жизни провёл в Баласагуне» (Нудугров, 1980, s. 23).

Узбекский ученый Н. Маллаев, особо подчеркивая, что "Диван лугат ат-турк" является не только лингвистическим трудом, но и своего рода энциклопедией своей эпохи, отмечает, что хотя невозможно точно установить хронологию появления литературных произведений в "Диване лугат ат-турк," можно определить период их создания, основываясь на их содержании, языке и стиле. В большинстве литературных разделов описывается очень древний патриархальный быт племен, отголоски первобытного общества, примитивное восприятие природных явлений, и в них не ощущаются элементы ислама, не используются арабские слова. Такие произведения, возможно, появились задолго до эпохи Махмуда Кашгари и передавались из уст в уста, от поколения к поколению (Маллаев, 1976, s.106) - также приводится такая информация.

В своем исследовании "Семантика и стилистика древнетюркских пословиц и поговорок (на примере материала "Девону лугат ат-турк")" И. Мирзаалиев пишет: "Мы разделили пословицы в "Девону лугат ат-турк" на группы. Было установлено, что в произведении представлено в общей сложности 298 пословиц. Среди них 42 пословицы, повторяющиеся в диване, и 14 пословиц в слегка измененной, сокращенной форме. При разделении на группы пословицы с антонимичным значением были объединены между собой" (Мирзаалиев, 2020, s.78) - тем самым предоставляя информацию о своем методе анализа произведения.

В книге "Из истории узбекского литературного языка," написанной А. Алиевым и К. Содиковым, "Диван" состоит из двух частей: введения и словаря. Во введении автор подробно рассматривает причины создания "Дивана," многолетний сбор материала для его написания, свой метод работы, построение "Дивана," "слова, используемые в структуре тюркских слов," "структуру слов," "тюркские слои и племена" и другие вопросы, предоставляя богатый фактический материал и делая научно-теоретические выводы. Также приводятся сведения о цели написания дивана автором, принципах подбора слов и их размещения, а также о письме, используемом тюрками, и его особенностях, словообразовании и некоторых других грамматических правилах" (Алиев, 1994, s. 71).

Учёный С.Рустамова высоко оценивает труд Махмуда Кашгари: "Произведение Махмуда Кашгари "Диван лугат ат-турк," богатое именами различных исторических и легендарных героев, названиями детских игр и другими характерными терминами, считается основным источником, предоставляющим современным людям информацию об образе жизни тюрков, живших в XI веке" (Рустамова, 1996, s.124-126).

Также в монографии "Звезды духовности," изданной в 2001 году в Ташкенте издательством "Народное наследие имени Абдуллы Кадыри," приводятся следующие сведения о структуре "Дивана" и представленных в нем образцах устного народного творчества, поэтических отрывках и материалах по языкознанию: "На страницах этого произведения нашли место древние легенды и предания, связанные с историей тюркских народов, около 300 пословиц и поговорок, мудрых изречений, а также более 700 строк поэтических отрывков. Большая часть поэтических фрагментов состоит из четверостиший, характерных для устного творчества тюркских народов". Однако из стихотворных строк, приведенных в "Диване," около 150 строк представляют собой фрагменты маснави, касыды, газелей и китъа типа "байт," характерных для поэзии исламского периода, которые сам Кашгари часто называет "байт." Книга содержит 7 эпических поэм, любовные песни, назидания, мифы о сотворении вселенной, стихи, описания природных пейзажей, гимны и философские размышления. В образцах тюркской поэзии VIII-XI веков, приведенных в диване Кашгари, ощущается тенденция к переходу в размере аруз в той или иной степени" (Маънавият юлдузлари, 2021, s.55).

В международном научном журнале «Mahmud Kaşğarlı» издаваемом в Азербайджане (Mahmud Kaşğarlı, 2024, II том №2), собраны научные статьи, посвященные личности и наследию Махмуда Кашгари. В них освещены методологические подходы в области языкознания, фольклористики и тюркологии, особенности научного стиля, а также новые научные тенденции, связанные с произведениями М. Кашгари. Международный научный журнал "Махмуд Кашгари" служит важной платформой, объединяющей научные исследования в этом направлении. В каждом номере журнала публикуются статьи о новых интерпретациях произведений Кашгари, лингвокультурном анализе словаря и его влиянии на языки тюркских народов. На основе анализа статей, опубликованных в журнале, было выявлено, что следующие направления являются преобладающими:

1. Лингвистическое направление - исследованы теории Кашгари о фонетике, морфологии и словообразовании (например: "Лингвистическая система Махмуда Кашгари и ее отражение в современных тюркологических исследованиях").

2. Фольклорное и этнокультурное направление - этнолингвистическая интерпретация пословиц, поговорок и образцов устного творчества в "Диване."

3. Историческое и источниковедческое направление - сравнительный анализ произведений Кашгари, аспекты, связанные с арабо-персидскими источниками.

В этих статьях на научной основе освещены корни, семантические пласты и система словообразования общего лексического фонда тюркских народов.

Также в проанализированных статьях наблюдались следующие стилистические особенности:

1. Метод компаративного (сравнительного) анализа - освещается современное значение теории Кашгари на основе сопоставления фонда тюркских языков.

2. Дескриптивный метод - семантический и функциональный анализ лексических единиц в словаре.

3. Этимологический анализ - раскрытие культурного кода через корни слов.

4. Междисциплинарный подход - сочетание фольклористики, культурологии и лингвокогнитивного анализа.

Этот журнал играет важную роль в переосмыслении научного наследия Махмуда Кашгари в тюркском мире и обогащении его новыми методами анализа (www.kashgarli.az). Благодаря

ему формируются научные суждения о месте и влиянии научного наследия Кашгари в современной тюркологии (Mahmud Kaşğarlı, 2024, s. 32-265).

Одна из статей, привлечших наше внимание в этом журнале, - научное исследование Махиры Гусейновой под названием "Şumer-türk açar sözlərinin Mahmud Kaşğarının "Divanı"ndakı leksik vahidlərlə tarixi-müqayisəli linqvistik təhlili". Ее анализ генетических и лексических отношений между тюркскими и шумерскими языками предоставляет новую научную информацию. В исследовании автора произведение Махмуда Кашгари "Диван лугат ат-турк" оценивается как научный мост, показывающий семантические связи между тюркской языковой культурой XI века и ранней шумерской культурой. Теоретическая основа статьи Махиры Гусейновой базируется на методе историко-сравнительного языкознания и раскрывает общие корни тюркского и шумерского языков посредством лексического анализа. Автор объясняет общие слои слов между языками с точки зрения фонетической и смысловой близости. Например, такие слова, как "атиз", "адаш", "аяк", "бармак", "башмак", "азук", "улу" приводятся в параллельных формах в тюркских и шумерском языках (Hüseynova, 2024, s.36-37). Автор указывает на связь между значением слова "атиз" в тюркских языках, означающего "небольшое посевное поле," и шумерской формой "атыш." Таким образом, тот факт, что такие слова, как "адаш" (друг, спутник) и "аяк" (часть тела), совпадают по значению в обоих языках, свидетельствует о наличии общего лексического пласта между языками. Это обстоятельство подтверждает, что тюркские языки имеют очень древние корни. В статье показано, как слова сохранялись или видоизменялись в ходе морфологических и фонетических изменений языков. Например: "бармак" сравнивается с шумерской формой "пармак"; предполагается, что "башмак" возможно происходит от значения "дари"; "Улу" в тюркских языках встречается в таких вариантах, как "улуг," "оли," а в древности означало "великий." Эти сравнительные анализы раскрывают не только историю языка, но и этнокультурную близость.

Научная значимость статьи заключается в том, что она оценивает труд Махмуда Кашгари не только как лексический памятник тюркской культуры XI века, но и как источник, доказывающий межъязыковые отношения, корни которых уходят в древнюю шумерскую эпоху. Более того, данная работа Махиры Гусейновой является важным научным источником, обогащающим историко-сравнительное направление в лингвистике. Она определяет значение наследия Махмуда Кашгари в мировой лингвистике и еще раз подтверждает необходимость изучения произведения Махмуда Кашгари "Диван лугат ат-турк" не только как научного источника тюркского мира, но и как части общечеловеческого культурного наследия.

Также заслуживает внимания научная статья Мирвари Исмаиловой «Türkologiya elminin banisi Mahmud Kaşğarlının "Divanı lügət-it türk" əsəri» Мирвари Исмаилова в своей статье подчеркивает, что труд Кашгари остается актуальным с научной и политической точки зрения и спустя 950 лет, и оценивает "Диван" как энциклопедический источник. Как отмечает автор, "Диван" -это произведение, выражающее тюркский дух и мировоззрение, написанное с целью представления тюркской культуры в рамках исламской цивилизации (İsmayılova, 2024, s.51). При этом автор оценивает "Диван" как первую теоретическую работу XI века, выражающую "концепцию тюркского мира." Исследование Мирвари Исмаиловой служит для оценки наследия Махмуда Кашгари с новой методологической точки зрения. Она связывает "Диван-у лугат ат-турк" не только с лингвистикой, но и с историографией, фольклористикой и этнокультурологией. Научный подход в работе, метод сравнительного анализа источников и принципы освещения тюркской духовности делают ее важным научным источником в современной тюркологии.

В данном журнале Магеррам Мамедли в своей научной статье «M.Kaşğarının "Divanı lügət-it türk" əsəri və Azərbaycan dili şivələrinin leksikası» и лексика диалектов азербайджанского языка" представляет лексико-фонетический сравнительный анализ "Дивана" Махмуда Кашгари с современными азербайджанскими диалектами. Автор на научной основе освещает процессы диалектных изменений и сохранения архаичных слов, опираясь на общие корни и

историческое единство тюркских языков. В исследовании М. Мамедли словарный запас "Дивана" сопоставляется с азербайджанскими диалектами. Такой подход позволяет не только выявить историческую лексику, но и показать внутренние фонетические и семантические закономерности в тюркской языковой семье. В исследовании автора важное место занимают следующие направления:

1. Степень сохранности архаичных слов - многие слова, встречающиеся в "Диване," сохранились в своих прежних значениях в современных азербайджанских диалектах (например, "ün - ses," "ağıl - tovla," "uruk - nasil," "yolak - chigir").

2. Фонетические изменения - показано сохранение тюркского пласта в диалектах посредством чередования звуков в некоторых словах (например, yaz/yaay; bar/var; taş/tiş).

3. Семантическая эволюция - доказывается, что некоторые слова используются в новых значениях, отличных от их прежних значений (например, yaş - переход от прежнего значения "чистый, новый" к значению "слеза") (Məmmədli, 2024, 76).

В данном случае автор использовал описательный и сравнительно-исторический методы в исследовании. Эти подходы позволили выявить исторические пласты языка, различить архаизмы и неологизмы, а также проанализировать внутренние связи между тюркскими языками. Научный метод М.Мамедли сочетает синхронный и диахронный анализ, демонстрируя преемственность диалектов, связанную с историей языка.

Кроме того, многогранные исследования азербайджанского лингвиста И.Казимова, более 100 научных статей и крупных монографий занимают важное место в развитии тюркского языкознания. Научное наследие учёного широко изучается не только в азербайджанском языкознании, но и в тюркском языкознании. Его монографическая работа, связанная с произведением Махмуда Кашгари "Девону лугатит турк," имеет большое значение в современном тюркском языкознании и считается научным источником для изучения литературного и научного наследия Махмуда Кашгари, ученого, глубоко изучавшего тюркские языки. Также посвященные теоретическим вопросам тюркского языкознания. «Türk Dillerinin Kamusu», «Dil situasiyasının tipologiyası (Azərbaycan mühitində)», «Türk dillərində söz və vokativ cümlələr», посвященные вопросам ономастической лексики, топонимии и антропонимии в тюркских языках «Tarixi onomastik leksikada şamanizmin izləri (Mahmud Kaşğarlının «Divanü lüğət-it-türk» əsası əsasında)», «Mahmud Kaşğarlının «Divan»ında oğuz boyları», «Mahmud Kaşğarlının «Divanü lüğət-it-türk» əsərində antroponimik leksikanın ümumi mənzərəsi», «Mahmud Kaşğarlının «Divanü lüğət-it-türk» əsərində Manqışlaq, Mankənd və Mangüz toponimləri», «Mahmud Kaşğarlının «Divan»ında onomastik terminlər», «Mahmud Kaşğarlının lüğətində hidronimlər», «XI yüzilliyin tarixi onomastik leksikası», «Mahmud Kaşğarlının «Divan»ındakı toponimlərin Azərbaycan ərazisində izləri», «Mahmud Kaşğarlının «Divan»ında şəhər adları (Çoxadlılıq məsələləri)», «Kaşğarlı Mahmut'un «Divan»'ında Şehir Adları (Çok Adlılık Meseleleri)», древние правила, лексические и грамматические особенности тюркских языков в исследованиях, основанных на наследии Махмуда Кашгари «Mahmud Kaşğarının «Divani lüğət-it türk» əsərində feil yaradıcılığı (adlar əsasında)», «Mahmud Kaşğarının «Divan»ında fellərin struktur-semantik inkişafı», «Mahmud Kaşğarının «Divan»ında qədim feil kökləri və onların türk dillərində qalıqları», «Felin qrammatik məna növlərinin inkişafı (M.Kaşğarlının «Divan»ı əsasında)» проанализированы на научной основе (Kazimov, 2024, s. 25-40).

15 октября 2025 года в Ашхабаде, Туркменистан, состоялась Международная конференция, посвященная 950-летию со дня рождения Махмуда Кашгари, на тему "Роль мира и доверия в труде Махмуда Кашгари "Диван лугат ат-турк." Я сама присутствовала на этой конференции с докладом. Ученые из стран мира участвовали в конференции как офлайн, так и онлайн, выступая со своими докладами. На этой конференции были заслушаны доклады об изучении труда Махмуда Кашгари "Диван лугат ат-турк" в Индии, Азербайджане, Казахстане, Турции, Узбекистане, Иране, Молдове, США, Мексике и других странах.

При рассмотрении научных работ, исследованных в тюркской филологии, было замечено, что тюркские ученые исследовали труд Махмуда Кашгари "Девону луготит турк" в следующих направлениях:

1. Историко-сравнительное направление - изучение генетической связи тюркских языков, выявление их общих и частных закономерностей;
2. Этнолингвистическое направление - освещение взаимосвязи языка и культуры через язык, фольклор и топонимию тюркских народов;
3. Сравнительно-типологическое направление - сравнительный анализ лексической и терминологической системы языков, принадлежащих к огузской и карлукской группам;
4. направление "Литература и фольклор" - изучение стихов произведения и материалов устного народного творчества;
5. Научно-теоретическое обоснование - последовательное продолжение научного наследия путем сравнительного изучения произведения Махмуда Кашгари "Девону луготит турк" с современными тюркскими языками.

Появление таких направлений исследований в тюркской филологии объясняется, прежде всего, тем, что Махмуд Кашгари был одним из первых ученых в тюркской лингвистике, который изучал тюркские языки. Его творчество стало важным шагом в изучении истории тюркских языков и позволило систематизировать тюркские языки посредством его работы "Дивани лугат ат-турк". Стиль и методика написания научной книги Кашгари стали основой тюркского языкознания. Потому что в работе представлен ряд важных сведений о фонетике, морфологии и лексике тюркских языков. Кашгари объяснял слова в тюркских языках с арабскими комментариями, анализируя их значения, состав слов и особенности произношения. Например, он продемонстрировал связи между языками, показав различия слов в диалектах через синонимы. Этот аспект сделал "Диван лугат ат-турк" важным шагом в лингвистике как первое лексикографическое произведение.

Кроме того, в произведении Махмуда Кашгари "Диван" приведено множество образцов народных песен. Они разнообразны по тематике: одни в форме нравоучения, другие в историческом контексте, третьи посвящены природным явлениям, а третьи - обычаям и традициям, а также теме любви. В то же время очевидно, что многие песни взяты из героических эпосов.

Одним из наиболее распространенных видов песен в "Диване" являются песни-наставления. В них можно наблюдать наиболее характерные мотивы дидактических песен, свойственных поэзии тюркских народов. В нравоучительных песнях тюркских народов особое место отводится уважению к гостю. Эта ситуация сохраняется как традиция в их поэтической и повседневной жизни с ранних периодов до наших дней.

Көрклүг тонуг өзүна,
Татлиг ашиг азинка,
Тутгил қонуқ агирлиг,
Иайсун йаўиң бузунқа. (1 том, 80 бет)

В книге дается следующий совет относительно отношений с родственниками и соседями:

Қошни-қонум ағишқа,
Қилгил аңар агирлик,
Артут алиб анунгил,
Өзгу таўар ағурлуқ (1 том, 168 бет).

Эти слова означают: "Делай добро своим соседям, готовь что-то более ценное взамен подарков, которые они тебе дарят" (Том 1, с.168).

Большая часть назидательных песен состоит из народных песен, похожих на притчи. Например, в "Диване" приведены следующие поэтические строки об уважении к старшим, стойкости перед испытаниями и трудностями, выпавшими на долю народа:

Ундаб улуғ табару таурак кәлиб йугургил,
Қурғақйилин бузун көр қанда тушар қуди эл.

Это означает: "Если кто-то старше тебя зовёт, спеши к нему; если народ сталкивается с голодом, наблюдай, куда они направляются, и иди туда, куда они идут; разделяй бедствия, постигшие народ" (3 том, с.76).

В "Диване" мы читаем следующую подборку о вежливости, красивых словах и следовании за людьми:

Оғулум сәна козурмән ардам огут кумару,
Билча әрига болуп сән баққил аниң табару (3 том, 445- бет).

Эти слова воплощают следующий смысл: "О сын мой, я оставляю тебе в наследство хорошие манеры и уважение; если ты встретишь знающих и умных людей, приближайся к ним и пользуйся ими" (Том 3, с. 445).

Большинство песен в "Диване" взяты из народных героических эпосов. Они были созданы на основе различных эпизодов. В дастанах отражены как жизнь отдельного человека, так и многие эпизоды жизни общества. Двустихия, приведенные в "Диване," даны в зависимости от того или иного эпизода дастана, событий в дастане и образа героев.

Заклучение

Исходя из анализа труда Махмуда Кашгари "Девону луготит турк," можно сказать, что научные труды Махмуда Кашгари в области тюркской лингвистики имеют большое значение в языкознании тюркских народов. Определяя его основные направления, мы видим, что ученый разработал ряд методов и подходов для совершенствования методологии языкознания, то есть для сравнительного изучения языкознания тюркских народов. Известно, что в анализе произведения он использовал методы структурного, типологического и семиотического анализа:

– Защита культурного и исторического наследия: то есть создала научную основу для восстановления общей исторической памяти и культурного наследия тюркских народов;

- Влияние на исследования в современной лингвистике: сегодня методы, разработанные Махмудом Кашгари, широко используются в тюркской лингвистике и во многих случаях опираются на его труд "Диван лугат ат-турк."

Наряду с научными достижениями в лексикографии, Махмуд Кашгари также продемонстрировал взаимосвязь культуры и языка с помощью народного творчества. Поэтому его наследие является научным источником не только для тюркской филологии, но и для мирового языкознания и литературоведения.

Литература

1. Махмуд Қошғарий. Девону луготит турк (1960).// 1-жилд. Таржимон ва нашрга тайёрловчи С. Муталлибов. – Т., – Б. 44-45
2. Ахаллы, С. (1958). Махмыт Кашгарының сөзлүгі ве түркмен дили. Ашгабат.
3. Ýolum Nydyrow bilen Öwliýäguly Ýlýasow (1980). "Махмыт Каşгарының "Diwany-lugat-et türk" kitabynyň edebi elementleri". Çärjew.
4. Маллаев, Н.М. (1976). Ўзбек адабиёти тарихи. – Т.: Ўқитувчи.– Б. 105

5. Мирзаалиев, И. (2020). Қадимги туркий мақоллар семантикаси ва стилистикаси («Девону луғати-т-турк» материали мисолида). Филол. ф.ф.д. автореферати. Тошкент.
6. Алиев, А. Содиқов Қ. (1994). Ўзбек адабий тили тарихидан. – Т.Ўзбекистон. Б. 71.
7. Рустамова, С. (1996). Махмуд Қошғарий ва унинг “Девону-луғотит турк” асари // Адабиёт кўзгуси. – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.
8. Hüseynova, M. (2024). Şumer-türk açar sözlərinin Mahmud Kaşğarının “Divanı”ndakı leksik vahidlərlə tarixi-müqayisəli linqvistik təhlili. “Mahmud Kaşğarlı” Beynəlxalq elmi jurnal. Cild II. №2.
9. İsmayılova, M. (2024). Türkologiya elminin banisi Mahmud Kaşğarlının “Divanı lüğət-it türk” əsəri. “Mahmud Kaşğarlı” Beynəlxalq elmi jurnal. Cild II. №2.
10. Məmmədli, M. (2024). M.Kaşğarlının ”Divanı lüğət-it türk” əsəri və Azərbaycan dili şivələrinin leksikası. “Mahmud Kaşğarlı” Beynəlxalq elmi jurnal. Cild II. №2.
11. Kazımov, İ. (2024). Mahmud Kaşğari “Divanı və çağdaş türk dilləri”. Bakı: “Elm və təhsil”.
12. Мақсетов, Қ. (1989). Қарақалпақ фольклористикасы». - Нөкис: Қарақалпақстан.
13. “Mahmud Kaşğarlı” (2024). Beynəlxalq elmi jurnal. Cild II. №2. Bakı.
14. Маънавият юлдузлари. (2001). –Т.:Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти.

Поступило: 25.01.25

Принято: 12.03.25

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/10/144-149>

Yeganə İsmayılova
Bakı Dövlət Universiteti
Filologiya elmləri doktoru
Bakı, Azərbaycan
<https://orcid.org/000-0003-3836-2229>
yegane-n@mail.ru

Əlifba və orfoqrafiya ilə bağlı prof. V.Xulufunun baxışları I Türkoloji Qurultayın gündəliyində

Xülasə

I Türkoloji Qurultay türk xalqlarının həyatında yeni mərhələnin əsasını qoyan böyük hadisələrdən biridir. Qurultayda latın əlifbasına keçidin böyük perspektivləri müzakirə edilmiş, yeni əlifbanın qəbulunun elmi-metodiki prinsipləri işlənib hazırlanmışdır. 1926-cı ildə Bakıda keçirilən I Türkoloji Qurultayda müzakirə edilən dil məsələləri arasında türk dillərinin tarixi və inkişafı ilə bağlı nəzəri məsələlər xüsusi yer tuturdu. Bu məsələlər V.V.Bartoldun məruzəsində qismən öz əksini tapmışdı. Geniş şəkildə B.Çobanzadə, N.N. Poppe, A.N. Samoyloviç, N.I. Aşmarin və M.F. Köprülüzadənin məqalələrində əks olunmuşdur. Məqalədə Altay dillərinin qohumluğu, türk dillərinin, qədim türk dillərinin yaxın qohumluq əlaqəsi, türk xalqlarının ədəbi dilinin inkişafı, onların türk dillərinin öyrənilməsi və dialektinin öyrənilməsi təhlil edilmişdir. I Türkoloji Qurultay bütün türk xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan xalqının həyatında böyük ictimai-siyasi və mədəni hadisə oldu. Türk dilinin latın əlifbasına keçməsi imperiya siyasətinin əsas ideyası olduğu dövrdə yeni forma və məzmun kəsb edirdi. Bu ideya türk xalqlarının inkişafına və mütərəqqi dünya elmi arenasına inteqrasiyasına təkan verdi.

Açar sözlər: I Türkoloji qurultay, Bakı, türk xalqları, dil məsələləri, repressiya, əlifba, orfoqrafiya, alınma sözlər

Yegana Ismailova
Baku State University
Doctor of Philology
Baku, Azerbaijan
<https://orcid.org/000-0003-3836-2229>
yegane-n@mail.ru

Professor V.Khulufu's Views on the Alphabet and Orthography Are Included in the Agenda of the First Baku Turcology Congress

Abstract

The I Turkological Congress is one of the remarkable events that laid the foundation for a new stage in the cultural integration of the Turkic peoples. The great prospects of the transition to the Latin alphabet were discussed at the Congress and the scientific and methodological principles of the adoption of the new alphabet were developed. Among the language issues discussed at the I Turkological Congress held in Baku in 1926, theoretical issues related to the history and development of Turkic languages occupied a special place. The expression of these questions was partially reflected in the report of V.V. Bartold. It was widely reflected in the articles of B. Chobanzadeh, N.N. Poppe, A.N. Samoilovich, N.I. Ashmarin and M.F. Köpruluzadeh. The article deals with the relationship of the Altaic languages, the close relationship of the Turkic languages and the ancient

Turkic languages, the development of the literary language of the Turkic peoples, the study of their Turkic languages and dialects. The I Turkological Congress was a major socio-political and cultural event in the life of all Turkic peoples, including the Azerbaijani people. The transition of the Turkish language to the Latin alphabet was the main idea of imperial policy, and it took on a new form and content at a time when this idea gave impetus to the development of the Turkic peoples and their integration into the progressive world scientific arena.

Keywords: *First Turkological Congress, Baku, Turkic peoples, language issues, repression, alphabet, orthography, borrowed words*

Giriş

2026-cı ilin fevral ayında Bakı şəhərində Birinci Türkoloji Qurultayın təşkilinin 100 ili tamam olur.

Birinci Türkoloji Qurultay ortaq zəngin keçmişə və qədim irsə malik türk xalqlarının mədəni inteqrasiyasında mərhələ yaratmış müstəsna əhəmiyyətli hadisələrdəndir. Beynəlxalq miqyaslı bu unikal elmi forumda türkologiyanın ən aktual məsələləri geniş və sistemli müzakirə obyektinə çevrilmiş, türk dünyasının dili, tarixi, etnoqrafiyası, ədəbiyyatı və mədəniyyətinin gələcəyi ilə bağlı vacib qərarlar qəbul edilmiş, latın qrafikası əsasında vahid ümumtürk əlifbasına keçilməsi xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılmışdır.

Bakı şəhəri XX əsrin əvvəllərindən intellektual həyatın yüksək səviyyəsi ilə seçildiyi və dünya türkologiyasının nüfuzlu mərkəzlərindən biri kimi tanındığı üçün Birinci Türkoloji Qurultaya ev sahibliyi etmişdir. Türk respublikaları arasında yeni əlifbanın ilk kütləvi tətbiqinə məhz Azərbaycanda başlanılması isə hələ XIX əsrdən etibarən burada mütərəqqi düşüncəli ziyalılar əlifba islahatı uğrunda apardıqları ardıcıl mübarizənin nəticəsi idi.

Tədqiqat

Birinci Türkoloji Qurultayda səslənən başlıca fikir və müddəaların həyata keçməsinin qarşısı az sonra bolşevik rejiminin və sovet totalitar idarə üsulunun yaratdığı maneələrlə sərt formada alınmış, qurultay nümayəndələrinin böyük əksəriyyəti 1930-cu illər repressiyasına məruz qalmış, bununla da türkologiyanın inkişafına olduqca ağır zərbə vurulmuşdur. Yalnız ötən əsrin sonlarında əldə etdikləri milli müstəqillik türk xalqlarının mənəvi dirçəliş yollarını işıqlandırmış, mühüm problemlər sırasında latın qrafikalı ümumtürk əlifbasının tətbiqini bir daha aktuallaşdırmışdır.

Birinci Türkoloji Qurultayın vaxtilə irəli sürdüyü bir çox ideyalar müasir şəraitdə uğurla gerçəkləşdirilir. Türk dünyasının yenidən vahid ailə şəklində formalaşması istiqamətində diqqətəlayiq nailiyyətlər qazanılmışdır. Türk ölkələri arasında qardaşlıq ruhu ilə müttəfiqlik münasibətlərinin möhkəmləndirilməsi və qarşılıqlı mədəni əməkdaşlıq əlaqələrinin dərinləşdirilməsinə doğru qətiyyətlə atılan addımlar artıq davamlı xarakter daşımaqdadır. 2025-ci il oktyabrın 6–7-də Qəbələ şəhərində keçirilən Türk Dövlətləri Təşkilatı Dövlət Başçılarının 12-ci Zirvə Görüşünün Bəyannaməsində Birinci Türkoloji Qurultayın 100 illik yubileyinin qeyd edilməsi çağırışının öz əksini tapması bunun daha bir təzahürüdür (<http://www.prezident/az>).

1926-cı ilin 26 fevral - 6 mart günlərində Bakıda keçirilmiş Birinci Türkoloji qurultay türk xalqlarının həyatında iz qoyan, bütün türk xalqlarının elmi və mədəni inkişafı üçün perspektiv əhəmiyyət daşıyan mühüm bir hadisə oldu. Stenoqrafik hesabatın titul səhifəsində qurultayın sonuncu günü kimi 5 mart göstərilə də, qurultay öz işini martın 6-da da davam etdirmiş, 16-cı və 17-ci iclaslar məhz həmin gün keçirilmişdir. Qurultayın açılışında 6 nəfər – Əli bəy Hüseynzadə, V.Banq, Mustafa Quliyev, N.Y.Marr, A.V.Lunaçarski və V.Tomsen rəyasət heyətinin fəxri üzvlüyünə seçildi. Bundan başqa, qurultayın adından bir sıra təşkilatlara və şəxslərə, o cümlədən türk dillərinin Orxon kitabələrini ilk dəfə oxumuş, onların türk xalqlarının yazılı abidəsi olduğunu sübut etmiş görkəmli Danimarka alimi Vilhelm Tomsenə təbrik teleqramlarının göndərilməsi də qərara alınır. 131 nəfər nümayəndənin iştirak etdiyi I Türkoloji qurultayda 9 gün ərzində 17 iclas keçirilmiş, türk xalqlarının tarix, etnoqrafiya, dil, ədəbiyyat və mədəniyyət məsələlərini əhatə edən həm nəzəri, həm də əməli

xarakterdə olan çoxlu məsələlər geniş müzakirə edilmişdir (Nərimanoğlu, Ağakışiyev, 2006, s.32; 2, s.18).

İclasa Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri Səməd Ağamalıoğlu sədrlik etmiş, qurultayın Rəyasət Heyətinə aşağıdakı şəxslər seçilmişdir: Səməd Ağamalıoğlu, Ruhulla Axundov, Həbib Cəbiyev, tanınmış şərqşünas-tarixçi alim akademik Bartold, akademik Oldenburq, Avropa alimlərinin nümayəndəsi professor Mensel, RSFSR Xalq Maarif Nazirliyindən Naqovitsin, professor Bəkir Çobanzadə, professor Samoyloviç, Qazaxıstandan Bəytursun, Yakutiyaqdan Barahov, Şərqşünaslıq Assosiasiyasından Borozdin və Pavloviç, Tatarıstandan Qəlimcan İbrahimov, Başqırdıstandan İdelquzin, Türkiyədən Fuad Köprülüzadə, Dağıstandan Qorqmasov, Özbəkıstandan Nahamov, Qırğızıstandan Tunstanov, Türkmənıstandan Berdiyev, Krımdan Akçökraklı, Şimali Qafqazdan Əliyev Umar. Bundan əlavə Azərbaycan nümayəndə heyəti və digər respublikalar adından Əli bəy Hüseynzadə, Banq, Mustafa Quliyev, akademik Marr, Lunaçarski və Tomsen qurultayın Rəyasət Heyətinə fəxri üzv seçilmişlər. Qurultayın açılışında T.Mensel bu mötəbər tədbirin tanınmış türkoloq V.Radlovun şəərəfinə həsr olunmasını təklif etmişdi. Bu təklif S.Ağamalıoğlu tərəfindən qəbul edilmiş, ancaq bunu diqqətə alan iştirakçılar V.Radlovla yanaşı İ.Qaspiralının da adının əlavə olunmasını istəmişdilər. Beləliklə, qurultay iki böyük insanın - türk xalqlarının tarixində əvəzsiz xidmətləri olan, görkəmli krım-tatar ziyalı İsmayıl bəy Qaspiralının və Orxon-Yenisey abidələrinin ilk tədqiqatçısı V.Radlovun şəərəfinə həsr edilmişdi (Nərimanoğlu, Ağakışiyev, 2006, s.45; 2, s.21).

1926-cı ilin 26 fevral - 6 mart tarixlərində Bakı şəhərində təşkil edilmiş I Türkoloji Qurultay XX əsrdə türk dünyasının, eyni zamanda, Azərbaycan xalqının elmi-mədəni və ictimai-siyasi həyatında baş vermiş ən əlamətdar hadisələrdən biridir. Türk coğrafiyasının mədəni inteqrasiyasına yönəlmiş və olduqca mühüm bir mərhələnin əsasını qoymuş bu tarixi hadisə, birinci növbədə, öz mahiyyəti və çoxsaylı türk xalqları üçün bir sıra tələyüklü məsələlərin gündəmə gətirilməsi və sistemli şəkildə gerçəkləşdirilməsi baxımından müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Məhz bu qurultayın tribunasında SSRİ ərazisində yaşayan türk xalqlarının dili, ədəbiyyatı, tarixi, əlifbası, etnoqrafiyası və mədəniyyəti ilə bağlı yaxın gələcək üçün düşünülmüş bir sıra əhəmiyyətli qərarlar qəbul edilmiş, latın qrafikalı əlifbaya keçidin elmi-metodik prinsipləri ətraflı şəkildə işlənib hazırlanmışdır. Qurultayda akademik V.V.Bartoldun “Müasir vəziyyət və türk xalqları tarixinin araşdırılmasının ən yaxın vəzifələri”, İ.Borozdinin “Tatar mədəniyyəti sahəsində ən yeni kəşflər”, A.A.Müllerin (alman əsilli) “Türk xalqlarının təsviri sənəti haqqında”, S.İ.Rudenkonun “Türk xalqları etnoqrafiyasının öyrənilməsinin müasir vəziyyəti və ən yaxın vəzifələri”, Artur-Zifeldin “Türk dillərində elmi terminologiyanın yaranması prinsipləri haqqında”.... və s. məruzələri böyük əhəmiyyət kəsb edir (Nərimanoğlu, Ağakışiyev, 2006, s.56; 2, s.37).

Tanınmış türkiyəli alim, uzun müddət Türk Dil Qurumuna rəhbərlik etmiş prof. Şükrü Halük Akalın yazır: “Geniş mənada türklərlə bağlı araşdırmaları, dar mənada isə türk dili ilə bağlı aparılan tədqiqatları özünün əsas mövzusunə çevirən türkologiyanın tarixində, əlbəttə, bir çox qurultay, konqres və toplantılar təşkil edilmişdir. Ancaq bunlardan heç biri 1926-cı il 26 fevral – 6 mart tarixlərində Azərbaycan SSR-nin paytaxtı Bakıda keçirilmiş I Türkoloji Qurultay qədər təsir gücünə malik, möhtəşəm və bütün türk xalqlarının, eyni zamanda qurultay iştirakçılarının da tələyini dəyişdirəcək səviyyədə və çərçivədə olmamışdır” (<http://www.akalin.gen.tr>).

I Türkoloji Qurultayda türkologiyanın yeddi böyük problemi üzrə müzakirələr aparılmış və müvafiq qərarlar qəbul edilmişdi:

Əlifba məsələsi; 2. İmla-orfoqrafiya problemi; 3. Termin məsələsi; 4. Tədris-metodika məsələsi; 5. Qohum və qonşu dillərin qarşılıqlı əlaqəsi və interferensiya problemləri; 6. Türk dillərinin ədəbi dil problemləri, o cümlədən, ortaq ədəbi dil məsələsi; 7. Ulu dil nəzəriyyəsi və türk dillərinin tarixi problemləri.

1926-cı il fevralın 26-dan martın 6-dək baş tutan Qurultayın materiallarını təqdim etməzdən əvvəl qurultaya qədərki hazırlıq prosesinə tarixi qiymət vermək lazımdır. Bu prosesdə digər təşkilati məsələlərlə yanaşı ən mühüm vəzifə kimi əlifba məsələsi önə çəkilir, ilk növbədə isə türkdilli xalqların M.Füzulidən M.F.Axundzadəyə qədər “əlifba uğrunda mücadilə” mərhələsi nəzərdən

keçirildi. Əlifba mücadiləsində Mirzə Fətəli Axundzadənin, Məhəmmədəğa Şahtaxtının, Bəkir Çobanzadənin, Abdulla Tağızadənin, Səmədbəy Ağamalıoğlunun, Firudinbəy Köçərlinin, Cəlil Məmmədquluzadənin, Ömər Faiq Nəmanzadənin və başqalarının bu bərdə fikir və mülahizələr diqqətə çatdırıldı.

Əsrlərlə davam edən əlifba mücadiləsi nəhayət, çar Rusiyasının süqutundan sonra 1924-cü ildə S.Ağamalıoğlunun rəhbərliyi ilə müvafiq Komissiyanın uğurlu cığırına düşə bildi. Komissiyaya Cəlil Məmmədquluzadə, Vəli Xuluflu, Xalid Səid Xocayev, Bəkir Çobanzadə daxil edildi və onlar əlifba məsələsinin müzakirəsi ilə bağlı görüşlər keçirildi. Yeni əlifbanın tərəfdarları və əleyhdarları ilə qızğın mübahisəli tədbirlərdən biri də Kırmda baş tutur. Təkcə bu fakt sübut edir ki, ancaq əlifba məsələsi deyil, həm də türkçülük missiyası ideya olaraq nə dərəcədə yüksək səviyyədə qarşıya qoyulmuşdu. Və bu proses qırmızı inqilabçıların, özəyini Rusiya Dumasından alan bolşeviklərin yeni qurduqları sovetlər birliyində baş verirdi. Üstündən bir əsrə yaxın vaxt keçdikdən sonra tarix sübut edir ki, imperiya xisləti heç bir vəchlə öz iyrənc siyasətindən əl çəkmir. İstər Qurultay materiallarında məruzə və çıxışlardan gətirilən sitatlarda, istər Qurultayın işinə kənar müdaxilələrlə bağlı mülahizələrdə, istərsə də şahidlik və şəhidlik edən yüzlərlə arxiv sənədlərinin surətlərində biz bu iyrəncliyin ən qatı və qəddar üzünü, qara məzmunlu qırmızı sifətini görürük.

Türkologiya tarixində “Bakı Qurultayı” adı ilə tanınan Birinci Türkoloji Qurultayın əhəmiyyəti yalnız məruzələrdə qoyulan problemlərlə ölçülmür. Bütün Türk dünyasında ortaq əlifba, ortaq yazı, ortaq termin və nəhayət, ortaq dil məsələsinə yönələn çıxışların edildiyi, müzakirələrin aparıldığı qurultay öz iştirakçılarının da taleyinə mühüm təsir göstərmişdir. Belə ki, ana dilini mükəmməl şəkildə ifadə edəcək əlifba, imla, metodika, o cümlədən bir çox vacib məsələləri müzakirə edən görkəmli alimlər qurultaydan bir müddət sonra səbəbsiz təhdidlərə, haqsız təqiblərə, amansız işgəncələrə məruz qaldı, ölümə və sürgünə məhkum edildilər. Təkcə bu faktı qeyd etmək kifayətdir ki, qurultaya Azərbaycandan qatılan iştirakçılardan yalnız bir neçəsi Stalinin repressiya dönəmindən əvvəl öz əcəli ilə ölmüşdür, qalan bütün iştirakçılar totalitar rejimin qurbanı olmuşdur.

Əlifba islahatı məsələsi Azərbaycanda XIX əsrdən başlayaraq M.F.Axundov başda olmaqla dövrün tərəqqipərvər ziyalılarının diqqət mərkəzində dayanmışdır (<http://www.prezident/az>).

Türkoloji Qurultay türk xalqlarının mədəni inteqrasiyasında yeni mərhələnin təməlini qoymuş diqqətəlayiq hadisələrdəndir (<http://www.prezident/az>).

Məlumdur ki, sovetləşmənin ilk illərində latın əlifbasına keçmək günün ən aktual problemlərindən birinə çevrildi və bu işin realizəsi məqsədi ilə yeni Əlifba Komissiyası təsis olundu. Lakin yeni əlifbanın qəbulunda Azərbaycan ziyalıları heç də yekdil fikirdə deyildilər. Onlardan bəziləri əski əlifbanı – ərəb əlifbasını saxlamağı və onun üzərində müəyyən islahatlar aparmağı iddia edirdilərsə, digərləri də ondan imtina edib latın əlifbasına keçməyin tərəfdarı və təəssübkeşi kimi çıxış edirdilər. Sovet siyasi-ideoloji sistemi ərəb əlifbası tərəfdarlarını mürtcə, latınçıları isə yenilikçi kimi qələmə verir və təqdir edirdilər. Şübhəsiz ki, yeni əlifbaya keçid Vəli Xuluflunun dediyi kimi yalnız «hərflərin dəyişdirilməsi demək deyildi», bu, eyni zamanda yeni dövrün, xüsusilə də türkdilli xalqların ictimai-siyasi, mədəni həyatında mühüm rol oynaya biləcək tarixi hadisə idi. Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri Səməd Ağamalıoğlunun rəhbərliyi altında Fərhad Ağazadə, Xalid Səid Xocayev, Cəlil Məmmədquluzadə, Bəkir Çobanzadə, Vəli Xuluflu və başqaları yeni əlifbanın ümumtürk əlifbasına çevrilməsində səy və bacarıqlarını əsirgəməmişlər.

Birinci Beynəlxalq Türkoloji Qurultay bir çox məsələlər kimi yeni imla mətnlərinin və mükəmməl imla lüğətlərinin hazırlanmasını da Azərbaycan ziyalılarının qarşısında bir vəzifə kimi qoydu. Əslində yeni əlifbaya keçid prosesinin özü də bunu diktə edirdi. Yeni dövrün qarşıya qoyduğu bu həyatı vacib vəzifələrin yerinə yetirilməsində maraqlı olan V.Xuluflu Azərbaycanın xalq dili lüğətinin «Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyəti» ilə bərabər dünyaya gəldiyini qeyd etsə də, bu məsələ ilə bağlı bir çox problemin türkoloji qurultaydan sonra da həll edilmədiyini, böyük çətinliklərlə üzləşdiyini gizlətmirdi. Məhz bunun nəticəsi idi ki, 24 yanvar 1928-ci ildə Bakı şəhərində ilk imla konfransı çağırıldı. Professor Adil Babayevin yazdığı kimi: «Bu konfransda (söhbət birinci imla konfransından gedir – C.Q.) qəbul edilmiş imla qanunlarının bugünkü imla qanunları ilə əlbəttə, oxşar

və fərqli cəhətləri vardır. Biz bu fərqli cəhətləri müqayisə etmək, həmin imla qanunlarının bugünkü elmi tələblərə nə dərəcədə cavab verib-verməməsini şərh etmək fikrində deyilik. Həmin konfransda qəbul edilmiş imla qaydaları, əsasən B.Çobanzadənin konfransın müzakirəsinə verdiyi tezlərdən ibarətdir. Buna görə də həmin konfransda qəbul edilmiş imla qaydaları tamamilə B.Çobanzadənin imla qayda və qanunları haqqındakı görüşləri ilə eynidir. Konfrans B.Çobanzadənin məruzəsinə kiçik dəyişiklik və əlavə etməklə 41 maddədən ibarət imla qaydaları qəbul etmişdi» (Babayev, 1998).

Məlumdur ki, yeni əlifba elm, təhsil, dil və maariflə bağlı bir çox problemlərin də həll olunmasının zəruriliyini gündəmə gətirdi. Bu əlifbanın qəbulunda, təbliğində və yazı (imla) qaydalarının hazırlanmasında V.Xulufunun da müstəsna xidmətləri vardır. Müəllifin 1925-ci ildə “Yeni Türk Əlifba Komitəsi” nəşriyyatında çap etdirdiyi «Yeni türk əlifbası ilə yazı qaydaları» kitabı alimin bu istiqamətdə gördüyü çoxsaylı əməli işlərdən biridir. Onun beş başlıq altında («Türkcədə hərflər və səslər», «Ahəng (harmoniya)», «İsim», «Məsdər», «Ədat») ümumiləşdirdiyi (qruplaşdırdığı) kitabında sözlərin düzgün yazılış (orfoqrafiya) qaydaları barədə müfəssəl məlumat verilir (Xulufu, 1930, s.6; Xulufu, 1931, s.76).

Bütün bunlara baxmayaraq, Vəli Xulufu yeni əlifbaya keçməyin ən böyük çətinliyini ərəb əlifbasının öz mahiyyətində, indiyə kimi bu əlifbaya dair orfoqrafiya lüğətlərinin hazırlanmamasında, yəni müəyyən bir ənənənin olmamasında axtarırdı. Eyni zamanda o, haqlı olaraq göstərirdi ki, yeni orfoqrafiya lüğətinin tətbiqinə mane olan əsas amillərdən birini də «Azərbaycan ləhcəsinin hələ ədəbi bir dil şəklini almamasında aramalıyız».

Professor V.Xulufu hesab edirdi ki, xalq dili lüğəti türkdilli xalqların genetik qohumluğunun üzə çıxmasına elmi dəlillərlə, xüsusilə də dil faktları ilə yardım edəcəkdir. Maraqlıdır ki, V.Xulufu 1931-ci ildə keçirilən II imla konfransının yekunlarına münasibət bildirərkən də ümumi məsələləri təhsilin, savadsızlığın ləğvində ixtisaslı kadrlara da böyük ehtiyacın yarandığını xüsusilə qeyd edirdi. V.Xulufu 1931-ci ildə keçirilən ikinci imla konfransının yekunlarına həsr etdiyi məqaləsində yazırdı: «Bu məsələ (imla məsələsi – C.Q.) bir cəhətdən elmi, texniki olmaqla bərabər, həm də siyasi bir məsələdir. Konfrans burda iki uklon ilə mübarizə aparmalı idi». Alim iki uklon deyərək yeni əlifbaya qarşı çıxan «sağ» və «sol» uklonları nəzərdə tuturdu (Qasimov, 2019, s.402).

V.Xulufu eyni zamanda görkəmli folklorşünas olmuşdur. V.Xulufu topladığı “Koroğlu” dastanları ilə sübut etdi ki, bu dastan xalq arasında aydın düşüncədə yaşamaqdadır. “Koroğlu” dastanının 1929-cu il nəşri Azərbaycanda çap olunan, “Koroğlu”nun digər nəşrlərinin hazırlanmasında mühüm rol oynamışdır. Təəssüf ki, repressiya dövrünün irticası alimin folklor sahəsində gələcək işlərini yarımçıq qoymuşdur. Mərhum folklorşünasın dastanın toplanması və nəşri sahəsində gördüyü tarixi işlər bu gün də öz əhəmiyyətini itirməmişdir və onun hazırladığı “Koroğlu” nəşri koroğluşünaslığımız üçün də dəyərli mənbələrdən biridir. V.Xulufunun bu nəşri ümumilikdə “Koroğlu”nun 10 qolunu, dastandan xeyli əvvəl yaranmış bir oğuznamə variantını əhatə edir. Qolların hamısı aşiq repertuarından qələmə alınmışdır. “Koroğlu” bütün ziddiyyət və təzadlardan azad qılın və söz qəhrəmanıdır (Xulufu, 1929, s.3).

Nəticə

Türk dünyasında tarixi hadisə kimi anılan 1926-cı il I Beynəlxalq Türkoloji Qurultay türk etnosları arasında qlobal məsələləri müzakirəyə çıxaran və onların həlli uğrunda müəyyən işlər görənlər kimi XX əsrdə türk təfəkküründə böyük iz buraxmış bir sıçrayış idi. Bütöv türk dünyasının milli dəyərlərinin üzə çıxarılması, təbliği və araşdırılmasını qarşılıqlı məqsəd qoyan qurultay iştirakçıları tarixi keçmişimizin, elm və mədəniyyət sahələrindəki varisliyin qorunub saxlanılmasında, ədəbi dilimizin inkişafında və s. bu kimi məsələlərdə mühüm addımlar atmışdır. Qurultayın keçirilməsində Azərbaycan ziyalılarının marağı əlifbanın dəyişdirilməsi, ortaqlıq türk terminlərinin yaradılması, imza məsələləri, türkologiya elminə dünya türkoloqlarının diqqətini yönəltmək və s. idi.

İmperyanın məkrli marağı isə dünyada türkçülüğü təbliğ edən, Türk xalqlarının qohumluq əlaqələrini ciddi araşdıraraq şərqşünas və türkoloqların kimliyini, baxışlarını müəyyənləşdirmək idi.

Bu mənada I Türkoloji Qurultay Moskvanın – imperiyanın milli əxlaqa, milli təfəkkürə, yaddaşa, şəcərəyə, bir sözlə, “Türkləşmək, islamlaşmaq və Avropalaşmaq düşüncəsini” çarmıxa çəkmək üçün qurduğu dar ağacı idi. Çarmıxa çəkilən təkcə türkoloqlar deyil, həm də Türkologiyamız və Türkoloji təfəkkürümüz idi” (Qasimov, 2019, s.152).

Ədəbiyyat

1. 1926-cı il I Bakı Türkoloji qurultayı (2006). Stenoqram materialları, bibliografiya və fotosənədlər. Ruscadan tərcümə, ön söz və şərhlərin müəllifləri: K.V.Nərimanoğlu, Ə.Ağakışiyev, Ə. Bakı: Çinar-çap, 352s.
2. Stenoqrafiçeskiy otçet. (1926). Perviy Vsesoyuzniy Tyurkoloqiçeskiy syezd. 26 fevralya -5 marta 1926 q. q. Baku, ASSR, 283 s.
3. Akalın, Ş.H. (1926). Bakü Birinci Türkoloji Kurultayının 90. Yılı Dolayısıyla / <http://www.akalin.gen.tr>
4. Qasimov, C. (2019). Birinci Türkoloji qurultay: Şahidlər və Şəhidlər. B.735s.
- 5.Xulufu, V. (1930). Azərbaycan xalq dili lüğəti, «Azərbaycanı öyrənmə yolu» jur. №
6. Xulufu, V. (1929). İmla lüğəti, Bakı, 342s.
- 7.Xulufu, V. (1931). II imla konfransının yekunları. «Azərbaycanı öyrənmə yolu» jurnalı, № 2- 3.
- 8.“Yeni əlifba” və “Yeni yol” qəzetinin 10 illiyi məcmuəsi. (1932). Bakı, 35 s.
- 9.Babayev, A. Bəkir Çobanzadə. (1998). Bakı: Şərq-Qərb, 168 s.
- 10.Birinci Türkoloji Qurultayın 80 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında, (2005) Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı (9 noyabr) <http://www.prezident/az>
- 11.Birinci Türkoloji Qurultayın 90 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında, (2016). Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı (18 fevral) <http://www.prezident/az>
- 12.Birinci Türkoloji Qurultayın 100 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında. (2025). Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı (23 oktyabr) <http://www.prezident/az>
- 13.Koroğlu dastanı. (2017). (V.Xulufu nəşri-1929) (Təkmilləşdirilmiş və yenidən işlənmiş təkrar nəşr. Nəşri açığılayan və tərtibçi Y.N.İsmayılova.180s.

Daxil oldu: 05.01.25

Qəbul edildi: 03.03.25

Tarix

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/10/150-156>

Anar İsgəndərov
Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi
Tarix elmləri doktoru
Bakı, Azərbaycan
<https://orcid.org/0009-0000-7337-7333>
anarisgandar@gmail.com

I Türkoloji Qurultayın türk xalqlarının elmi-mədəni inteqrasiyası və türkologiyanın inkişafında rolu

Xülasə

1926-cı ilin 26 fevral – 6 mart tarixləri arasında Bakıda keçirilmiş Birinci Türkoloji Qurultay türkdilli xalqların mədəni, dil və elmi inteqrasiyasının formalaşmasında həlledici mərhələ olmuşdur. Qurultayda türk dillərinin inkişafı ilə bağlı yeddi əsas istiqamət - əlifba islahatı, orfoqrafiya, terminologiya, tədris metodikası, dillərarası qarşılıqlı təsir, ədəbi dil və ulu dil nəzəriyyəsi elmi müstəvidə müzakirə edilmişdir. Qurultay latın qrafikasına keçid, vahid terminoloji sistemin yaradılması və dilin tədris metodlarının müasirləşdirilməsi kimi mühüm qərarları qəbul etmişdir. Bu qərarlar türkologiya elminin metodoloji əsaslarının formalaşması üçün təməl yaratmış və Azərbaycanın türkologiyasının elmi mərkəzlərindən biri kimi rolunu möhkəmləndirmişdir. Bu gün həmin Qurultay türk dünyasının intellektual və mədəni birliyinin formalaşmasında mühüm mərhələ kimi qiymətləndirilir. Bakı şəhərinin Qurultayın keçirilmə məkanı kimi seçilməsinin qanunauyğun olmasının səbəbini Azərbaycanın türkologiya elminin inkişafında aparıcı rol oynadığı göstərilir. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən alimlər və ziyalıların türkoloji araşdırmalarda istiqamətverici qüvvə kimi fəaliyyəti və göstərdikləri təşəbbüslər danılmazdır.

Açar sözlər: I Türkoloji Qurultay, türkologiya, latın əlifbası, terminologiya, ədəbi dil, elmi inteqrasiya

Anar Iskenderov
Milli Majlis of the Republic of Azerbaijan
Doctor of historical sciences
Baku, Azerbaijan
<https://orcid.org/0009-0000-7337-7333>
anarisgandar@gmail.com

The Role of the First Turkology Congress in the Scientific and Cultural Integration of Turkic Peoples and the Development of Turkology

Abstract

I First Turkological Congress, held in Baku between February 26 and March 6, 1926, marked a crucial stage in the cultural, linguistic and scientific integration of Turkic peoples. Seven major topics concerning the development of Turkic languages – alphabet reform, orthography, terminology, teaching methodology, linguistic interaction, literary language, and proto – language theory – were discussed scientifically. The Congress approved essential resolutions, including the transition to the

Latin alphabet, the creation of a unified terminological system, and the modernization of linguistic teaching methods. These decisions laid the foundation for the methodological development of Turkology and reinforced Azerbaijan's role as a central hub of Turkic world. The article also explains that the selection of the city of Baku as the venue for the Congress was well-justified. It emphasizes Azerbaijan's leading role in the development of Turkology, noting that scholars and intellectuals active in Azerbaijan have undeniably acted as a guiding force in Turkological research through their initiatives and contributions.

Keywords: *First Turkological Congress, Turkology, Latin alphabet, terminology, literary language, linguistic integration*

Giriş

XX əsrin əvvəlləri Türk xalqlarının mədəni, ictimai və elmi inteqrasiyası baxımından mühüm mərhələ olmuşdur. 1926-cı ildə Bakıda keçirilən Birinci Türkoloji Qurultay türk dünyasının elmi və mədəni tarixində dönüş nöqtəsi kimi qiymətləndirilir. Qurultay yalnız dil və əlifba məsələsinin müzakirəsi ilə deyil, həm də türk xalqları arasında mədəni həmrəyliyin, mənəvi birliyin və elmi əməkdaşlığın formalaşması baxımından böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. 1926-cı ildə çap edilmiş "Birinci Ümumittifaq Türkoloji qurultayı çağırın təşkilat komissiyasının bülleteni" bu qurultay üçün mühüm mənbə rolunu oynayır.

Tədqiqat

I Türkoloji qurultayla bağlı çoxlu sayda elmi, bədii, publisistik məzmunlu məqalələr və kitablar çap edilmişdir. Bu əsərlərdə Qurultayın tarixi əhəmiyyəti, iştirakçılarının elmi fəaliyyəti, qəbul edilən qərarların dilçilik və mədəniyyət tariximizə təsiri, həmçinin repressiya dövründə bu ziyalıların faciəvi taleyi geniş şəkildə araşdırılmışdır. Prof. Asif Rüstəmlinin araşdırmasında Macar alimi Mesaroşun Qurultaydakı çıxışı və onun türkologiya elminin inkişafına töhfələri təhlil edilir. Mesaroş Qurultayda qəbul edilən latın qrafikalı yeni əlifbanı türkdilli xalqların bir-birinə və ümumbəşəri mədəniyyətə yaxınlaşması baxımından "ən münasib vasitə" kimi dəyərləndirir. Mesaroş hesab edir ki, Qurultayda aparılan müzakirələr və yaranan elmi polemikalar Sovet İttifaqında yaşayan türk-tatar xalqlarının milli oyanışını nümayiş etdirir. Onun qənaətinə, bu prosesin təsiri yalnız Sovet məkanında deyil, həm də Ural-Altay xalqları arasında milli – mədəni dirçəliş hərəkatına təkan verəcəkdir (Rüstəmli, 2011). Anarın "Fərəh, ümid, faciə" məqaləsində (Anar, 2016) qurultayın həm elmi, həm də siyasi kontekstdə dəyərləndirilməsi, o dövrdəki ideoloji toqquşmaların gələcək faciələrə gətirib çıxarması vurğulanır. Möhsün Nağısoyly və İsa Həbibbəyli kimi tədqiqatçılar isə Qurultayı türkoloji elmin təməli və ümumtürk mənəvi birliyinin rəmzi kimi təqdim edirlər. Eyni zamanda, Adil Babayev (Babayev, 2016) və Cəlal Qasimov (Qasimov, 2019) öz fundamental əsərlərində Qurultayın Azərbaycan türkologiya məktəbinin formalaşmasında oynadığı rol barədə geniş məlumat vermişlər. Buludxan Xəlilov, Mədəd Çobanov, Əbülfəz Quliyev və İradə Əliyeva (Mədətov, 2006; Əliyeva, 2017; Xəlilov, 1999, Quliyev, 2019) kimi tədqiqatçılar isə Qurultayın dil, əlifba, orfoqrafiya və milli kimlik məsələləri ilə bağlı elmi müzakirələrini təhlil etmişlər. Bundan başqa, 1926-cı il Qurultayının stenoqrafik materialları və biblioqrafik nəşrləri (I Türkoloji qurultay, 2016; I Türkoloji qurultayı çağırın təşkilat komitəsi, 1926; Əliyeva, 2017; 1926-cı il I Bakı Türkoloji qurultayı, 2006; Perviy Vsesoyuzniy Tyurkoloqicheskiy syezd, 1926) tədqiqatçılar üçün mühüm faktoloji baza rolunu oynayır.

1926-cı ildə Bakıda keçirilmiş I Türkoloji Qurultayın elmi-tarixi əhəmiyyəti. 1926-cı ilin 26 fevral – 6 mart tarixlərində Bakıda, polyak memarı İ.K. Ploşkonun layihəsi əsasında inşa edilmiş möhtəşəm "İsmailiyyə" binasının (indiki AMEA Reyasət Heyəti) böyük iclas zalında keçirilən Birinci Türkoloji Qurultay Türk xalqlarının tarixində mühüm və unudulmaz hadisə kimi yadda qaldı. Əvvəlki müsəlman qurultaylarından fərqli olaraq, bu toplantı rəsmi dövlət dəstəyi ilə, beynəlxalq elmi səviyyədə keçirilmişdir (Anar 2016). Bu toplantı eyni kökdən gələn, lakin müəyyən səbəblər üzündən bir-birindən uzaq düşmüş xalqlar arasında mənəvi birliyi möhkəmləndirən, ortaq dəyərləri ilk dəfə geniş miqyasda müzakirəyə çıxaran və uzun müddət çözülməyən məsələlərə işıq tutan

əlamətdar bir hadisə oldu (Rüstəmli, 2011). Qurultay keçmiş Sovet İttifaqı məkanında yaşayan türk xalqlarının dil, əlifba, etnoqrafiya və ədəbiyyatla bağlı mühüm problemlərinin müzakirə edildiyi, gələcək üçün elmi və metodoloji prinsiplərinin müəyyənləşdirildiyi bir tribuna kimi çıxış etmişdir. Məhz bu təbircə latın qrafikalı əlifbaya keçidlə bağlı fundamental qərarlar qəbul edilmiş, yeni yazı sisteminin tətbiqinə dair elmi-metodik əsaslar işlənib hazırlanmışdır.

Bakı şəhərinin Qurultayın keçirilmə məkanı kimi seçilməsi tamamilə qanunauyğun idi. Çünki həmin dövrdə türkologiya elminin inkişafında Azərbaycan məktəbi öncül mövqə tuturdu. Burada fəaliyyət göstərən alimlər və ziyalılar türkoloji araşdırmalarının istiqamətverici mərkəzi rolunu oynayırdılar. Elə buna görə də 1970-ci illərdə türkologiya sahəsində mühüm elmi orqan olan “Sovetskaya Tyurkologiya” jurnalının məhz Bakıda nəşrə başlaması təsadüfi deyildi. Bu fakt Azərbaycanın və onun paytaxtının türkologiyasının elmi mərkəzi kimi tanınmasının bariz göstəricisidir. Jurnal bu ənənəni bu gün də (Türkologiya) adı ilə davam etdirməkdədir. Qurultayın miqyası və beynəlxalq səviyyəsi də onun elmi-siyasi əhəmiyyətini təsdiq edir. Ümumilikdə 131 nümayəndənin iştirak etdiyi toplantıda 17 iclas keçirilmiş, türk xalqlarının dili, tarixi, etnogenezi və mədəniyyəti mövzularında 38 məruzə dinlənilmişdir. Qurultaya Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri Səmədağa Ağamalıoğlu sədrlik etmişdir. Rəyasət Heyətinə həm Azərbaycanın, həm də müxtəlif türk respublikalarından və xarici ölkələrdən gəlmiş görkəmli elm xadimləri – Bəkir Çobanzadə, Fuad Köprülüzadə, Əli bəy Hüseynzadə, akademik Vasili Vladimiroviç Bartold, akademik Aqafangel Yefimoviç Krımski, akademik Sergey Fyodoroviç Oldenburq, professorlardan Aleksandr Samoyloviç, Nikolay Aşmarin, Sergey Malov, İlya Borozdin, Aleksandr Miller, Lev Jirkov və b. seçilmişlər. Qurultayda eləcə də SSRİ-nin türk xalqları yaşayan bütün respublikaları, vilayətləri, bölgələri ilə yanaşı Qərbi Çinin Uyğur vilayətindən, İran Azərbaycanından, Almaniyadan, Avstriyadan, Macarıstandan və Türkiyədən gəlmiş tanınmış alimlər və mütəxəssislər iştirak edirdi. Görkəmli macar türkoloq alimi, istedadlı etnoqraf, təcrübəli folklorçu, antropoloq, muzeşünas professor Gyula Mesarş (Gyula Meszaros) Türkiyə nümayəndə heyətinin tərkibində professor Əli bəy Hüseynzadə və Məhəmməd Fuad Köprülüzadə ilə birlikdə Bakıya gəlmişdi.

SSRİ Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri Qəzənfər Musabəyovun təbrik çıxışı Qurultayın yüksək səviyyədə təşkil olunduğunu və onun dövlət səviyyəsində əhəmiyyət kəsb etdiyini göstərir. Toplantı, həmçinin böyük türkoloqlar Vilhelm Radlov və İsmayıl bəy Qaspiralının xatirəsinə ithaf olunmuşdu ki, bu da Qurultayın ideoloji və elmi mahiyyətinə dərin mənəvi mənə qazandırmışdır. Vasili Bartold, Fuad Köprülüzadə, Əli bəy Hüseynzadə, Aqafangel Krımski, Nikolay Poppe, Nikolay Aşmarin kimi dünya şöhrətli alimlərin iştirakı həmin elmi forumun yalnız Azərbaycan və digər türk xalqları üçün deyil, həm də beynəlxalq elmi ictimaiyyət üçün mühüm hadisə olduğunu təsdiqləyir (Nağısoylu, 2016). Beləliklə, I Türkoloji Qurultay yalnız türk xalqları arasında mədəni inteqrasiyanın elmi əsaslarını müəyyənləşdirməklə qalmamış, həm də Azərbaycan elminin regionda lider mövqeyini möhkəmləndirmiş, türkologiyasının gələcək inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşməsində mühüm rol oynamışdır.

I Türkoloji Qurultayda təqdim olunan elmi məruzələrin istiqaməti və məzmunu. 1926-cı ildə Bakıda keçirilmiş I Türkoloji Qurultay yalnız təşkilati və ideoloji baxımdan deyil, həm də elmi nəticələri ilə türkoloji fikrin inkişafında mühüm mərhələ hesab olunur. Qurultayda müxtəlif istiqamətlər üzrə təqdim olunan elmi məruzələr türkologiyasının əsas sahələrini – tarix, dil, ədəbiyyat, mədəniyyət, sənəşünaslıq və orfoqrafiya məsələlərini əhatə etmişdir. Qurultayda müzakirə olunan məsələlərlə 1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayının stenoqram materialları əsasında tanış olmaq olar. Türk xalqlarının tarixinin ümumi mənzərəsini və bu sahədə tədqiqatların gələcək istiqamətlərini akademik V.V. Bartold “Türk xalqlarının tarixinin müasir vəziyyəti və öyrənilməsinin yaxın vəzifələri” adlı məruzəsində sistemləşdirmişdir. O, türkologiyada elmi-metodoloji yanaşmaların yenilənməsinin zəruriliyini vurğulamış, tarix elminin türk xalqlarının etnogenezi və dövlətçilik ənənələrinin araşdırılmasında əsas mənbə rolunu qeyd etmişdir (Perviy Vsesoyuzniy Tyurkoloqiçeskiy syezd, 1926, s. 21-32). Akademik S.F. Oldenburq “Türk xalqları arasında ölkəşünaslıq işlərinin metodları” mövzusunda çıxış edərək, regional tədqiqatların aparılmasında

kompleks elmi yanaşmanın vacibliyini əsaslandırmışdır. Onun fikrincə, türk xalqları haqqında elmi biliklərin inkişafı üçün dilçilik, arxeologiya və etnoqrafiya kimi sahələrin inteqrasiyası mühüm rol oynayır (Первый Всесоюзный Тюркологический съезд, s.352-360]. A.A.Müller “Türk xalqlarının təsviri sənəti haqqında” məruzəsində sənətşünaslıq aspektindən çıxış edərək, türklərin dekorativ - tətbiqi incəsənət ənənələrinin ümumtürk estetik düşüncəsinin formalaşmasında mühüm rol olduğunu göstərmişdir (Perviy Vsesoyuzniy Tyurkoloqıçeskiy syezd, 1926, s. 76-79). Məşhur türk alimi Fuad Köprülüzadə “Türk xalqlarının ədəbi dillərinin inkişafı” mövzusunda məruzəsində dilin milli kimliyinin qorunmasında və mədəni birliyin təminində strateji əhəmiyyət daşıdığını elmi əsaslarla izah etmişdir (Perviy Vsesoyuzniy Tyurkoloqıçeskiy syezd, 1926, s. 325). A.N.Samoyloviç “Türk dillərinin öyrənilməsinin müasir vəziyyəti və yaxın vəzifələri” məruzəsində dilin struktur tədqiqi metodlarını təhlil etmiş, fonetik və morfoloji xüsusiyyətlərin müqayisəli şəkildə araşdırılmasının elmi dəyərini vurğulamışdır (Perviy Vsesoyuzniy Tyurkoloqıçeskiy syezd, 1926, s. 131-138).

Azərbaycan türkologiya məktəbinin görkəmli nümayəndəsi Bəkir Çobanzadə “Türk ləhcələrinin yaxın qohumluğu haqqında” çıxışında türk dillərinin genetik əlaqələrini sistemləşdirmiş, dialektoloji tədqiqatların nəzəri əsaslarını formalaşdırmışdır (Perviy Vsesoyuzniy Tyurkoloqıçeskiy syezd, 1926, s. 96-102). Azərbaycan alimi Hənəfi Zeynallı “Türk dillərində elmi terminologiya sistemi haqqında” məruzəsində elmi üslubun vahidlik prinsipinə əsaslanan terminoloji bazasının yaradılmasının vacibliyini önə çəkmişdir (Perviy Vsesoyuzniy Tyurkoloqıçeskiy syezd, 1926, s. 193-198). Digər məruzələr sırasında S.Y. Malovun “Qədim türk dillərinin öyrənilməsinin müasir vəziyyəti və perspektivləri” (Perviy Vsesoyuzniy Tyurkoloqıçeskiy syezd, 1926, s. 139-141), Fərhad Ağazadənin “Türk dillərində düzgün yazı”(s. 409-420), N.F. Yakovlevin “Türk millətlərinin sosial və mədəni şəraitləri ilə bağlı əlifba sisteminin qurulması problemləri” (s. 216-228), C. Məmmədquluzadənin “Türk xalqlarının əlifba sistemləri haqqında” (s. 238-241) və Kemanovun “Türk dillərinin tədrisi metodikasının əsasları” adlı məruzələri xüsusi elmi əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bu çıxışlarda ortaq yazı sisteminin və tədris metodikasının unifikasiyası məsələləri müzakirə olunmuşdur. Akademik N.N. Poppe “Türk və Altay dillərinin qarşılıqlı qohumluğu məsələsinin tarixi və müasir vəziyyəti ” məruzəsində türkologiyada Altay nəzəriyyəsinin əsas prinsiplərini təhlil etmiş, müqayisəli – dilçilik metodunun tətbiqinin aktuallığını əsaslandırmışdır (Perviy Vsesoyuzniy Tyurkoloqıçeskiy syezd, 1926, s. 104-117).

H.Şərəf “Ərəb və latın sistemli şrifflər və onların türk – tatar xalqları üçün tətbiqi məsələləri” çıxışında əlifba islahatlarının praktiki və ideoloji aspektlərini müqayisə etmiş, latın qrafikasına keçidin elmi – metodik əsaslarını irəli sürmüşdür (Perviy Vsesoyuzniy Tyurkoloqıçeskiy syezd, s. 242-260). T. Mensel “Balkan türkləri ədəbiyyatının öyrənilməsinin yekunları və perspektivləri” məruzəsində Osmanlı sonrası dövrdə Balkan türklərinin ədəbi proseslərini ümumtürk mədəni kontekstində qiymətləndirmişdir (yenə orada, s. 361-368). Qurultayda həmçinin fonetika üzrə görkəmli dilçi L.V.Şerba “Orfoqrafiyanın əsas prinsipləri və onların sosial əhəmiyyəti” mövzusunda çıxış etmiş, yazı sisteminin cəmiyyətin dil mədəniyyəti ilə əlaqəsini elmi əsaslarla izah etmişdir (s. 157-160). Maraqlı məruzələrdən biri də erməni dilçisi R.Y.Açaryanın “Türk və elmi dillərinin qarşılıqlı təsiri” adlı elmi çıxışı olmuşdur. Tədqiqatçı bu məruzəsində tarix boyu türkcənin erməni dilinə bütün səviyyələrdə - leksik, morfoloji və sintaktik planda – təsir göstərdiyini faktlarla sübut etmişdir. Açaryan qədim ermənicədən (qrabar) yeni ermənicəyə (aşqarabar) keçidin əsas dil stimulu kimi türkcəni göstərmişdir (s. 152-154). Bu obyektiv elmi yanaşma müasir dövrdə də erməni şovinst ideologiyasına qarşı elmi əsaslı arqument kimi dəyərləndirilə bilər. Beləliklə, I Türkoloji Qurultayda təqdim olunan bu məruzələr türk xalqlarının dil, mədəniyyət və elmi sahələrində birləşdirici elmi platforma yaratmaqla, türkologiyanın müasir elmi istiqamətlərinin formalaşmasına təməl qoymuşdur (Nağısoylu, 2016).

1926-cı ildə Bakıda keçirilmiş I Türkoloji Qurultayda türk dillərinin inkişafı və sistemləşməsi ilə bağlı yeddi mühüm istiqamət üzrə elmi müzakirələr aparılmış və nəticədə bir sıra fundamental qərarlar qəbul edilmişdir. Qurultayın müzakirə predmeti olan bu problemlər aşağıdakı kimi təsnif edilmişdir:

1. Əlifba məsələsi;
2. İmla – orfoqrafiya problemi;
3. Termin məsələsi;
4. Tədris – metodika məsələsi;
5. Qohum və qonşu dillərin qarşılıqlı əlaqəsi və interferensiya problemləri;
6. Türk dillərinin ədəbi dil problemləri, o cümlədən, ortaq ədəbi dil məsələsi;
7. Ulu dil nəzəriyyəsi və türk dillərinin tarixi problemləri (Nağısoylu, 2016).

Əlifba məsələsi Qurultayın ən mühüm müzakirə mövzularından biri olmuşdur. Məlumdur ki, Yaxın Şərqdə əlifba islahatının elmi əsasları hələ XIX əsrdə görkəmli Azərbaycan maarifçisi Mirzə Fətəli Axundzadə tərəfindən irəli sürülmüşdür. Onun ideyaları sonralar İsmayıl bəy Qaspiralı, Üzeyir bəy Hacıbəyli, Cəlil Məmmədquluzadə, Məmmədəğa Şahtaxtı, Firudun bəy Köçərli və Vəli Xulufu kimi ziyalılar tərəfindən inkişaf etdirilmişdir.

Azərbaycanda latın qrafikasına keçidlə bağlı proses Qurultaydan bir neçə il əvvəl başlamışdı. 1922-ci ildə Cəlil Məmmədquluzadənin redaktorluğu ilə nəşr olunan “Yeni yol” qəzeti artıq latın əlifbasından istifadə edirdi. Həmin il “Yeni türk əlifbası” komitəsi yaradılmış və bu quruma Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri Səməd Ağamalıoğlu rəhbərlik etmişdir. 1923-cü il 20 oktyabr tarixində isə Azərbaycan hökuməti tərəfindən “Yeni türk əlifbasının dövlət əlifbası kimi qəbul edilməsi” haqqında qərar qəbul olunmuşdur. Bununla belə latın qrafikasına tam keçid bir qədər sonra, Qurultayda qəbul edilən ümumtürk elmi qərarların təsiri ilə reallaşmışdır. İmla və orfoqrafiya məsələlərinə dair müzakirələrdə əsasən fonetik prinsipin tətbiqinə üstünlük verilsə də, morfoloji və tarixi-ənənəvi prinsiplərin də qorunması vacib sayılmışdır. Bu, dilin təbii səslənişinə uyğun yazının formalaşdırılması ilə bərabər, onun tarixi-mədəni ardıcılığının saxlanılmasına xidmət edirdi. Terminologiya siyasəti ilə bağlı müzakirələrdə qərara alınmışdır ki, elmi terminlərin yaradılmasında türk dillərinin daxili sözcürmə potensialına və beynəlmiləl leksik elementlərə istinad edilsin. Bu, həm milli elmi düşüncənin zənginləşməsinə, həm də ortaq türk terminoloji sisteminin formalaşmasına təkan vermişdir.

Tədris və metodika məsələləri üzrə aparılan müzakirələrdə ana dilinin tədrisində Avropa təhsil modellərinin tətbiqi ilə yanaşı, milli-pedaqoji ənənələrin qorunması və tədris prosesinə inteqrasiyası xüsusi vurğulanmışdır. Qohum və qonşu dillərin əlaqələri məsələsində altayşünaslıq və müqayisəli dilçilik (komparativistika) istiqamətləri önə çəkilmiş, türk dillərinin genetik qohumluluğunun elmi əsaslarla tədqiqi zərurəti qeyd olunmuşdur. Qurultayda qəbul edilən qərarlar içərisində ortaq əlifba, ortaq ədəbi əlifba, ortaq ədəbi dil və ortaq terminologiya məsələləri xüsusilə strateji əhəmiyyət daşıyırdı. Bu qərarlar yalnız o dövr üçün deyil, müasir türkologiyanın da nəzəri və praktik istiqamətlərinin formalaşmasında aparıcı rol oynamışdır.

Azərbaycan dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra, Qurultayın tarixi əhəmiyyətinə dövlət səviyyəsində qiymət verilmişdir. 5 noyabr 2005-ci il tarixində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev I Türkoloji Qurultayın 80 illik yubileyinin qeyd olunması haqqında Sərəncam imzalamışdır. Həmin Sərəncama uyğun olaraq 2006-cı ildə Bakıda bu mötəbər elmi hadisənin yubileyinə həsr olunmuş beynəlxalq konfrans keçirilmişdir. 18 fevral 2016-cı ildə dövlət başçısının Sərəncamı ilə Qurultayın 90 illik yubileyinin qeyd olunması qərara alınmışdır. Həmin Sərəncamda vurğulanır ki, müstəqillik dövründə Azərbaycan dili dövlət dili statusu qazanaraq, I Türkoloji Qurultayda müəyyənləşdirilmiş prinsiplərin müasir şəraitdə gerçəkləşməsi üçün elmi və hüquqi baza formalaşdırmışdır. Bu dövrdə türkologiya elmi yeni konsepsiyalar mərhələsinə qədəm qoymuş, Azərbaycan regionda və beynəlxalq miqyasda türkoloji araşdırmaların aparıcı mərkəzlərindən birinə çevrilmişdir. Bu həm Qurultayda iştirak etmiş görkəmli alimlərin elmi irsinə dərin ehtiramın ifadəsi, həm də onların repressiya dövründə yarımçıq qalmış ideyalarının müasir şəraitdə davam etdirilməsinin göstəricisidir. Qurultayda türk xalqlarının ərəb qrafikasından latın qrafikasına keçidi haqqında qərar qəbul edilmiş və bu məsələnin elmi-metodoloji əsasları müzakirə olunmuşdur. Beləliklə I Bakı Türkoloji Qurultayı təkcə dilçilik məsələlərinin deyil, bütövlükdə türk xalqlarının elmi, mədəni və mənəvi birliyinin formalaşmasında əvəzsiz rol oynamış, sonrakı

onilliklərdə türkoloji elmin inkişafına istiqamət verən ümumtürk səviyyəli strateji sənəd kimi tarixə düşmüşdür. Qurultay iştirakçılarının böyük əksəriyyəti (Fərhad Ağazadə, Ruhulla Axundov, Əziz Qubaydullin, Həbib Cəbiyev, Hənəfi Zeynallı, Artur Zifeld – Simumyaqi, Pənah Qasimov, Mustafa Quliyev, Cabbar Məmmədzadə, Cəmil Məmmədzadə, Qəzənfər Musabəyov, Əhməd Cövdat Pepinov, Ayna Sultanova, Həmid Sultanov, Xalid Səyid Xocayev, Bəkir Çobanzadə, Sultan Məcid Əfəndiyev) (Anar, 2016; Əliyeva, 2017; Qasimov, 2019) Stalin repressiyalarının qurbanı oldu.

Nəticə

1926-cı ildə Bakıda keçirilən Birinci Türkoloji Qurultay türkdilli xalqların elm, mədəniyyət və dil birliyinin inkişafında mühüm mərhələ olmuşdur. Bu hadisə, həm Azərbaycan, həm də ümumtürk məkanında milli özünüdərk prosesinin elmi əsaslarının qoyulması baxımından əlamətdar hesab edilir. Qurultayın məqsədi yalnız ortaq əlifba məsələsini həll etmək deyil, eyni zamanda müxtəlif türk xalqları arasında mədəni və elmi inteqrasiyanı gücləndirmək idi. Tarixi baxımdan həmin dövr Azərbaycan elminin və ziyalı mühitinin yüksəliş mərhələsi kimi dəyərləndirilir. Qurultayda irəli sürülən ideyalar – ortaq yazı sisteminin yaradılması, ümumtürk ədəbi dilinin formalaşması, dilin tədris və tədqiqi metodlarının yenilənməsi – sonrakı illərdə türkologiyanın elmi istiqamətlərinin əsasını təşkil etmişdir. Azərbaycanın bu prosesdə mərkəzi mövqe tutması təsadüfi deyildi. Ölkədə o dövrdə formalaşan elmi potensial, dilçilik və ədəbiyyat sahəsində aparılan tədqiqatlar türk xalqları arasında əlaqələrin möhkəmlənməsinə zəmin yaratdı. Qurultayın nəticələri həm dil islahatlarının aparılmasına, həm də ümumtürk elmi düşüncəsinin formalaşmasına ciddi təsir göstərdi. Bu hadisənin tarixi önəmi ondan ibarətdir ki, Birinci Türkoloji Qurultay milli kimliyin elmi şəkildə dərk olunmasına, müstəqil düşüncə və azərbaycançılıq ideyasının möhkəmlənməsinə yönəlmiş ilk genişmiqyaslı elmi addımlardan biri olmuşdur. Nəticə etibarilə, Qurultay həm elmi, həm də ideoloji baxımdan türkologiyanın inkişafına təkan vermiş, Azərbaycanı türk dünyasının mədəni və elmi mərkəzlərindən birinə çevirmişdir.

Ədəbiyyat

1. Anar. (2016, 23 iyun). Fərəh, ümid, faciə - Birinci Türkoloji Qurultay haqqında düşüncələr// 525-ci qəzet.
2. Babayev, A.(2016). Birinci Türkoloji Qurultay və Azərbaycanda türkologiya / Bakı, Elm, 335 s.
3. Birinci Türkoloji Qurultay: görünən və görünməyən tərəflər (2016): Elmi sessiyanın məretialları. 10 iyun. Bakı şəhəri. /tərt. ed.: A. Qəzənfər qızı, Ə.Şamil; elmi red. A.Xürrəm qızı. – Bakı: Elm və təhsil, 99s.
4. Birinci Ümumittifaq Türkoloji qurultayını çağıran təşkilat komissiyonun bülleteni, (1926): 27 fevral - 6 mart. Bakı: [s.n.]. 110 s.
5. Çobanov, M. (2006). I Türkoloji qurultay və türk dillərinin müasir problemləri: Ədəbi dilimiz xalqımızın milli sərvətidir. M.N.Çobanov; red. N.Cəfərov; Azərbaycan Atatürk Mərkəzi. – Bakı: Azatam. – 152s.
6. Ələkbərov, F. (2016), 90 il öncə Bakıda Türkoloji Qurultayın keçirilməsinin sirri. 29 fevral – 7 mart: I Yazı. // Türküstan.
7. Ələkbərov, F. (2016). 90 il öncə Bakıda Türkoloji Qurultayın keçirilməsinin sirri: II Yazı. // Türküstan. 8 – 15 mart.
8. Əliyeva, İ. (2017). Güllələnən qurultay: Repressiyaya uğrayan ziyalıların əksəriyyəti I Türkoloji Qurultayın nümayəndələri olub // Azərbaycan. 29 oktyabr
9. Həbibbəyli, İ. (2016). Türkologiya elminin böyük təməli və müasir dövr. Birinci Türkoloji Qurultay. – 90 // Xalq qəzeti. 23 noyabr. s.5.
10. Hüseynzadə, Ə., (2016). Birinci Türkoloji Konqresdən qeydlər //525-ci qəzet. 15 sentyabr
11. Hüseynzadə, Ə., (2016). Birinci Türkoloji Konqresdən qeydlər //525-ci qəzet. 16 sentyabr
12. Hüseynzadə, Ə., (2016). Birinci Türkoloji Konqresdən qeydlər //525-ci qəzet. 20 sentyabr

13. Hüseynzadə, Ə., (2016). Birinci Türkoloji Konqresdən qeydlər //525-ci qəzet. 21 sentyabr
14. Xəlilov, B. (1999). Birinci Beynəlxalq Türkoloji Qurultay. Bakı: Elm, 183 s.
15. Xəlilov, B. (2016), I Türkoloji Qurultay: Xəlil Səid Xocayev, Fuad Köprülüzadə, Əlibəy Hüseynzadə... // Türküstan. 19-25 aprel. s. 11.
16. Qasimov, C. (2019). Birinci Türkoloji Qurultay: şahidlər və şəhidlər. Bakı, Gənclik. 735 s.
17. Quliyev, Ə. (2019). Türkoloji qurultay və dil məsələləri. // Bakı: Mədəni-maarif: jurnalı.
18. Nağısoylu, M. (2016). I Türkoloji Qurultay – tarixə düşmüş əlamətdar hadisə //525 – ci qəzet. 5 mart. s.14.
19. Rüstəmli, A. (2011, 8 oktyabr). Macar alimi Messaroş və I Türkoloji Qurultay // 525 – ci qəzet.
20. 1926-cı il I Bakı Türkoloji Qurultayı (2006): Stenoqram materialları, bibliografiya və foto sənədlər/rus dilindən tərc., ön söz və şəhrlərin müəl. K.V.Nərimanoğlu, Ə. Ağakışiyev. Bakı: Çinar-Çap, 570 s.
21. 1926 Bakü Türkoloji Kongresinin 70. Yıl Dönümü Toplantısı: (1996) / Atatürk Kültür, Dil və Tarix Yüxsək Kurumu. – Ankara: [Türk Dil Kurumu], - 1999. 29-30 Kasım. 122s.
22. Perviy Vsesoyuzniy Tyurkolojiçeskiy syezd (1926): 26 fevralya – 5 marta 1926 q.: Stenoqrafiçeskiy otçet. Baku: ASSR, (Obş.-vo Obsledovaniya i İzuçeniya Azerbaydjana), t 426 s.

Daxil oldu: 16.02.25

Qəbul edildi: 21.04.25

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/10/157-177>

Байболот Абытов
Ошский Государственный Университет
Доктор исторических наук
Ош, Кыргызстан
<https://orcid.org/0000-0003-0267-5127>
babytov@oshsu.kg

Съезд репрессированных и расстрелянных тюркологов - бакинский первый всесоюзный тюркологический съезд

Резюме

В статье предпринята попытка изучить историю Первого всесоюзного тюрко-логического съезда, который проходил 100 лет назад, с 26 февраля по 5 марта 1926 года в городе Баку. В наших руках имеются Бакинский и Алматинский стенографические отчёты съезда, которые до недавних времён были недоступны для широкого круга учёных, для родственников и потомков участников того самого съезда, также мы имеем ряд других материалов относительно участников из Кыргызской Автономной Области в составе РСФСР. Ныне эти книги – документальные свидетельства той сложной исторической эпохи, возвращаются широкому кругу читателей. Первый Всесоюзный тюркологический съезд, сыгравший большую роль в истории развития тюркологии в СССР, работал в столице Азербайджанской ССР. В нем приняли участие видные представители тюркских народов, специалисты тюркологи Академии наук СССР, зарубежные делегации. На этом съезде был поднят вопрос о необходимости перевода письменности тюркских народов СССР с арабской на латинскую графику. С докладами выступили известные тюркологи, выдающиеся учёные. Фактически это был первый официальный съезд, основным вопросом которого был переход от арабской графики к латинице во всех тюркских республиках и народах Союза ССР. Разумеется, инициатором латинизации письменности тюркских народов СССР была Азербайджанская ССР. К сожалению, многие из нынешних поколений молодёжи тюркоязычных стран и народов СНГ, особенно из числа филологов и историков, практически очень мало знают о Первом всесоюзном съезде тюркологов. Следовательно, данная статья посвящена 100 летнему юбилею Бакинского Первого всесоюзного съезда тюркологов. Это был курултай, заложивший начало новой национальной письменности многих тюркских народов не только СССР, но других стран мира. Однако этот съезд остался в истории и как съезд заключённых, репрессированных, расстрелянных делегатов, ученых-тюркологов, просветителей и государственных деятелей, принявших участие в том знаменитом съезде. Яркое доказательство тому наши материалы в данной статье.

Ключевые слова: Баку, съезд, учёные тюркологи, переход, арабская письменность, латинский алфавит, расстрелы, репрессии, возвращение имён

Baibolot Abitov
Oş Dövlət Universiteti
Tarix elmləri doktoru
Oş, Qırğızıstan
<https://orcid.org/0000-0003-0267-5127>
babytov@oshsu.kg

Repressiyaya məruz qalan və edam edilən türkoloqların qurultayı - Bakı Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultayı

Xülasə

Məqalədə 100 il əvvəl, 1926-cı il fevralın 26-dan martın 5-dək Bakı şəhərində keçirilmiş I Ümumittifaq Türk-məntiq Qurultayının tarixi öyrənilməyə cəhd edilir. Bizim əlimizdə konqresin son vaxtlara qədər alimlərin geniş dairəsi, həmin konqres iştirakçılarının qohumları və nəsiləri üçün əlçatmaz olan Bakı və Almatı stenoqrafik məruzələri və RSFSR tərkibindəki Qırğız Muxtar Vilayətindən olan iştirakçılarla bağlı bir sıra başqa materiallar da var. Bu gün həmin mürəkkəb tarixi dövrün sənədli sübutu olan bu kitablar daha geniş oxucu kütləsinə qaytarılır. Azərbaycan SSR-in paytaxtında SSRİ-də türkologiyanın inkişafında böyük rol oynamış I Ümumittifaq Türkoloji Qurultay keçirildi. Türk xalqlarının görkəmli nümayəndələri, SSRİ Elmlər Akademiyasının türkoloqları, xarici nümayəndə heyətləri iştirak edirdilər. Qurultay SSRİ-nin türk xalqlarının yazı dilinin ərəb dilindən latın əlifbasına keçirilməsi zərurətini qaldırdı. Tanınmış türkoloqlar və görkəmli alimlər məruzələrlə çıxış ediblər. Bu, əslində, SSRİ-nin bütün türk respublikalarında və xalqlarında ərəb qrafikasından latın əlifbasına keçidin əsas məsələsi olan ilk rəsmi qurultay idi. Təbii ki, SSRİ türk xalqlarının yazısının latınlaşdırılmasının təşəbbüskarı Azərbaycan SSR olmuşdur. Təəssüflər olsun ki, MDB-nin türkdilli ölkələrində və xalqlarında mövcud olan bir çox gənc nəsil, xüsusən də filoloqlar və tarixçilər Türkoloqların I Ümumittifaq qurultayı haqqında praktiki olaraq çox az məlumatlıdırlar. Ona görə də bu məqalə Bakıda keçirilən Türkoloqların I Ümumittifaq Qurultayının 100 illiyinə həsr olunub. Bu qurultay təkcə SSRİ-də deyil, digər ölkələrdə də bir çox türk xalqları üçün yeni milli yazının əsasını qoydu. Lakin bu qurultay həm də o məşhur qurultayda iştirak edən məhbusların, repressiyalara məruz qalan, edam edilən nümayəndələrin, türkoloqların, maarifçilərin, dövlət xadimlərinin qurultayı kimi tarixə düşdü. Bu məqalədəki materiallarımız bunun parlaq sübutudur.

Açar sözlər: Bakı, qurultay, türkoloqlar, keçid, ərəb qrafikası, latın əlifbası, edamlar, repressiyalar, adların qaytarılması

Baibolot Abytov

Osh State University

Doctor of historical sciences

Osh, Kyrgyzstan

<https://orcid.org/0000-0003-0267-5127>

babytov@oshsu.kg

Congress of Repressed and Executed Turkologists - Baku First All-Union Turkological Congress

Abstract

This article attempts to study the history of the First All-Union Turkic-Logical Congress, which took place 100 years ago, from February 26 to March 5, 1926, in Baku. We have the Baku and Almaty stenographic reports of the congress, which until recently were inaccessible to the general public, as well as to the relatives and descendants of the congress participants. We also have a number of other materials regarding participants from the Kyrgyz Autonomous Region of the RSFSR. Now these books—documentary evidence of that complex historical era—are being returned to a wider readership. The First All-Union Turkic Congress, which played a major role in the development of Turkology in the USSR, was held in the capital of the Azerbaijan SSR. It was attended by prominent representatives of the Turkic peoples, Turkologists from the USSR Academy of Sciences, and foreign delegations. At this congress, the need to convert the written language of the Turkic peoples of the USSR from Arabic to the Latin alphabet was raised. Renowned Turkologists and eminent scholars

delivered papers. In fact, this was the first official congress whose main issue was the transition from the Arabic script to the Latin alphabet in all Turkic republics and peoples of the USSR. Naturally, the Azerbaijan SSR initiated the Latinization of the written language of the Turkic peoples of the USSR. Unfortunately, many of the current generations of youth in Turkic-speaking countries and peoples of the CIS, especially philologists and historians, know very little about the First All-Union Congress of Turkologists. Consequently, this article is dedicated to the 100th anniversary of the Baku First All-Union Congress of Turkologists. This kurultai laid the foundation for a new national script for many Turkic peoples, not only in the USSR but also in other countries. However, this congress also went down in history as a congress of imprisoned, repressed, and executed delegates, Turkologists, educators, and statesmen who participated in that famous congress. Our materials in this article provide vivid proof of this.

Keywords: *Baku, congress, Turkologists, transition, Arabic script, Latin alphabet, executions, repressions, return of names.*

Введение

Несомненно, Первый Всесоюзный тюркологический съезд был на заре советской эпохи, был и остаётся весьма важным событием в истории языкового строительства и культурной политики СССР в отношении тюркоязычных народов. Именно этот съезд заложил основу для крупномасштабной реформы письменности – перехода от арабского на латинскому алфавиту - письменности, что по сей день остаётся актуальным вопросом. Главной целью Первого Всесоюзного тюркологического съезда было решение проблемы использования нового алфавита для тюркских народов СССР, которые традиционно и исторически использовали арабскую вязь – письменность, что дало очень многое для тюркских народов досоветской эпохи. На съезде подавляющее большинство, почти все делегаты поддержали идею и практику латинизации – перехода на новый алфавит на основе латинской графики. Согласно мнению и идею советского руководство, такой шаг отвлекло бы огромное количество тюркоязычных республик и государств от исламской культуры. Суть и содержание тюркологического дискурса Первого всесоюзного тюркологического съезда 1926 года, стала актуальной и в постсоветское время, когда в ряде республиках предстояла реформа, перехода алфавита на ту, которая была поднята на данном съезде. Более того, актуальность решений данного съезда заключается в его фундаментальном, бесповоротном влиянии на языковую политику, культурное развитие и национальной идентичности тюркоязычных народов, при этом являясь важным маркером сложного взаимодействия науки, культуры и политики в СССР. Тогда, создание современной и единой письменности тюркских народов, должны были заменить староосманский, чага-тайский письменность широко пользующихся у тюркских народов. Важно было и то, что принятие единого нового тюркского алфавита на латинской основе «Яналиф» для замены арабской графики, поддержано не только всеми делегатами Первого всесоюзного тюркологического съезда, но и тюркскими народами на местах.

Практические решения данного съезда привели к резкой, радикальной смене письменности, фактически крутому повороту в культуре тюркских народов и способствовали быстрому росту грамотности среди населения, на основе нового алфавита, в 1920-1930-х годах эпохи советов.

Отметим, что во многих источниках, посвященных теме нашего научного исследования или имеющих сведения об этом событии, пишется не совсем парвильно – Первый курултай тюркологов или по-азербайджански – Birinci Türkoloji Qurultay, в переводе на русский язык - Первый тюркологический съезд. В некоторых источниках и материалах данный съезд значиться и как I Международный тюркологический конгрес. На самом деле этот курултай, согласно официальному стенографическому отчёту, назывался – Первый всесоюзный тюркологический съезд, который проходил с 26 февраля по 5 марта 1926 года в городе Баку.

Рис. 1. Стенографический отчёт Первого всесоюзного тюркологического съезда

Известно, что инициатором и организатором Первого всесоюзного тюркологического съезда были выдающиеся деятели Азербайджана, которые выступили за-долго до начала съезда. Главной целью съезда было внедрение в культурную жизнь тюркских народов не только СССР, но и других тюркских стран мира латинизированный алфавит. В этом плане первые практические опыты латинизации письменности советского Азербайджана легли в основу дальнейшего развития латинизированной системы письменности тюркских народов в Советском Союзе. Следовательно, Азербайджан закономерно стал пионером латинизации письменности тюркских народов в СССР. Именно этот шаг, старание и желание Азербайджана способствовали созыву общетюркского съезда как тюркских народов всего Союза ССР, так и зарубежных тюрков, в первую очередь Турции и Ирана.

Инициаторами первого съезда тюркологов были: Самед ага Агамалы оглу, Фархад Агазаде, Рухулла Ахундов, Ханафи Зейналлы, Бекир Чобанзаде, Джаббар Мамедзаде, Артур Рудольфович Зифельдт-Симумяги, Панах Гасымов, Мусеиб Ильясов, Джалил Мамедзаде и др. На этом съезде, при участии представителей тюркских народов и специалистов научной тюркологии Академии наук Ленинграда и Москвы, подавляющим большинством голосов приняли решение о желательности применения опыта Азербайджана по латинизации в других республиках и автономных областях Союза, пользовавшихся другими формами письменности. В основном, эти были тюркоязычные народы и республики.

Рис. 2. Некоторые делегаты съезда

Исследования

Исследование проводилось на основе научного анализа источников, посвященных этой теме. Основным материалом для исследования стал официальный Стенографический отчет Первого всесоюзного тюркологического съезда, как Бакинский, так и Алматинский вариант Стенографического отчета, архивные и исторические материалы. Методологической основой исследования являются такие научные методы, как историзм, историко-сравнительный метод, структурно-диахронный метод, анализ, синтез и обобщение полученных данных.

Изучая историографию данного вопроса, мы убедились в том, что на нём были заслушаны доклады всемирно известных ученых тюркологов, лингвистов, историков, этнологов, политических деятелей о тюркских языках и их будущем, о необходимости перехода к латинскому алфавиту, приняты соответствующие резолюции. К сожалению, после съезда и последующие десятилетия многие из них были арестованы, некоторые по несколько раз, репрессированы и расстреляны, их доклады и материалы съезда в целом, на многие, почти на сто лет легли на полки архивов и фактически остались не изученными. В историко-политическом аспекте это наше большое упущение, допущенное и тюркологами, и лингвистами, и филологами, и историками. Более того, в постсоветское время данный вопрос всё ещё остаются малоизученным, белым пятном, в этом направлении истории тюркоязычных республик и народов современности.

Актуальность заключается в том, что на съезде впервые была предпринята попытка единообразного решения языковых проблем для всех тюркоязычных народов Союза. Суть и содержание тюркологического дискурса Первого всесоюзного съезда 1926 года, стала актуальной и в постсоветское время, когда в ряде республик предстояла реформа, перехода алфавита на ту, которая была поднята на данном съезде. Более того, актуальность решений

данного съезда заключается в его фундаментальном, бесповоротном влиянии на языковую политику, культурное развитие и национальной идентичности тюркоязычных народов, при этом являясь важным маркером сложного взаимодействия науки, культуры и политики в СССР. Тогда, создание современной и единой письменности тюркских народов, должны были заменить староосманский, чагатайский письменность, широко пользующихся у тюркских народов. Актуально было и то, что принятие единого нового тюркского алфавита на латинской основе «Яналиф» для замены арабской графики, поддержано не только всеми делегатами Первого всесоюзного тюркологического съезда, но и народами на местах. Это был радикальный разрыв широким размахом с исламской письменной традицией и оценивался как весьма эффективный шаг к модернизации письменности тюркских народов. Это является классическим case study для изучения советской языковой инженерии, её успехов – модернизации, и противоречий - искусственное разделение диалектов, последующая кириллизация в 30-40-е гг. Тема актуально и в плане Всемирного конгресса тюркологов, который проводится каждые два года. Известно, что Всемирный конгресс тюркологов дал старт возрождению новой, мировой тюркологии. Сотрудничество между тюркскими странами находится в новых условиях, и имеет большое значение сближению тюркских народов. На последнем, XI Международном конгрессе тюркологии - «Тюркский мир и тюркология», было отмечено, что тюркский мир и тюркология занимают важное место в объединении народов с глубоко укоренившимся и богатым историческим наследием, основанных на общих ценностях. С прошлого до настоящего времени исследования и работы во многих областях тюркского мира были раскрыты через тюркологические исследования. На конгрессе были обсуждены актуальные вопросы тюркского мира и тюркологических исследований современности. Цель конгресса - обмен мнениями о современном состоянии тюр-кологии, определение её актуальных направлений и тенденций, а также разработка практических решений, которые будут способствовать дальнейшему развитию этой науки. Особое внимание уделяется систематизации тюркологических исследований, их теоретической и методологической ценности, а также применению в образовательном процессе. Заслуга Всемирного конгресса тюркологов в том, что она привела современному Всемирному Конгрессу тюркских народов мира, что ещё раз подтверждает особый роль и место тюркской цивилизации среди других цивилизаций. Начало всему этому, было заложено ещё на заре эпохи советов, именно в Баку, на Первом всесоюзном тюркологическом съезде, почти 100 лет тому назад.

Предыстория съезда. Впервые вопрос о введении латинской графики был поднят на заседании коллегии Народного комиссариата просвещения Азербайджана 3 июля 1920 г. Тогда в постановлении отмечалось: «Командировать в Россию специальное лицо для извлечения всех материалов по разработке новой мусульманской орфографии».

➤ В марте 1921 года в целях введения делопроизводства Азербайджана на тюркском языке, приказом Азревкома был учреждён Чрезвычайный комитет под председательством народного комиссара просвещения Д. Буниатзаде.

➤ В апреле 1922 г. для проведения реформы азербайджанской письменности по инициативе председателя ЦИК Азербайджанской ССР С. Агамали оглы был создан Комитет азербайджанского алфавита. Согласно поставленной задаче, впервые в СССР в Азербайджане на основе латинской графики был разработан новый азербайджанский алфавит из тридцати трёх букв. Идея латинизации охватила многие тюркские народы.

➤ На заседании Президиума ЦК АКП (б) 12 июня 1922 года обсуждался вопрос об издании учебников и газет на тюркском языке и было принято решение о закупке пишущих машинок на азербайджанском языке. Постановлением Президиума ЦК АКП (б) от 19 июня 1922 г. в учебных заведениях было введено бесплатное обучение. Согласно приказу ЦИК Азербайджана от 23 июля 1923 года, во все населенные пункты, уезды и села республики была разослана инструкция, в которой говори-лось, что в связи с переходом на новый алфавит все

штампы, бланки и официальные документы, должны быть напечатаны на азербайджанском языке. Согласно этому приказу на страницах газет «Экинчи» и «Коммунист» была открыта рубрика, посвященная новому алфавиту.

➤ 20 октября 1923 года ЦИК принял декрет «О признании Нового Азербайджанского алфавита как государственного». В соответствии с этим декретом было дано распоряжение вести делопроизводство во всех ведомствах и организациях используя как старый, так и новый алфавит. Согласно декрету ЦИК АЗССР от 31 июля 1923 года, все государственные учреждения Азербайджана перешли на -тюркский язык. Постановлением Совета Народных Комиссаров Азербайджанской ССР от 16 октября 1923 года было принято решение оформлять документы на азербайджанское гражданство используя азербайджанский алфавит (Резолюции и постановления съездов советов Азербайджанской ССР, 1961).

➤ В 1923 г. в Баку было создано «Общество изучения и обследования Азербайджана», которое стало главным научным учреждением страны. В его состав входили отделения истории и этнографии, тюркологии, а также комиссии и подкомиссии по литературе, языкознанию, словарям, прикладному искусству, театру, музыке и т. д.

➤ В этих целях в Баку приглашались многие известные учёные из вузов и научных учреждений России и других стран, среди которых были всемирно известные востоковеды, лингвисты и тюркологи: Н.Я. Марр, В.В. Бартольд, И.И. Мещанинов, А.Э. Самойлович, А.О. Маковельский, Г. Жузе, Е.Э. Бертельс, Б. Чобанзаде, А.О. Губайдуллин, М.Ф. Кеprüлюзаде и др.

➤ В эти годы появились первые научные грамматики по азербайджанскому языку, которые были написаны с позиций общетюркского языкознания. Среди них особое значение имеют «Türkçe serfi-nçev» – «Грамматика тюркского языка» (Баку, 1924 г.) Исмаила Хикмета и Абдуллы Шаика, «Türk qrameti» – «Тюркская грамматика» (Баку 1929 г.) Бекира Чобанзаде и Фархада Агазаде и др.

➤ 15 сентября 1925 года в Москве прошли заседания востоковедов СССР, где было решено созвать съезд с участием всех тюркологов страны. Одной из главных тем обсуждения будущего съезда был переход с арабской на латинскую графику всех тюркских народов.

➤ В августе 1925 года СНК СССР было принято решение о созыве Всесоюзного Тюркологического съезда. В том же году созыв Первого всесоюзного тюркологического съезда был поручен Научной Ассоциации востоковедения СССР и Обществу изучения и исследования Азербайджана.

➤ Решением СНК СССР была образована Организационная комиссия по подготовке к созыву съезда. В нее вошли Самедага Агамалы оглу – председатель, М. Павлович (Вельтман), Г. Джабиев, В.В. Бартольд, А. Самойлович, Назир Тюракулов, Артур Рудольфович Зифельдт-Симумяги, Бекир Чобанзаде, Н. Ашмарин, Анвар Байтурсьнов, Касым Тыныстанов и др.

➤ Организационная комиссия издавала «Вестник», со страниц которого оповещала о всех работах по подготовке Всесоюзного Тюркологического съезда.

Таким образом, организации и проведению Первого всесоюзного тюркологического съезда предшествовала довольно большая, кропотливая работа. После предварительных организационных работ Комитет нового азербайджанского алфавита с целью вовлечения перехода от арабской письменности к латинской приступил к подготовке созыва, организации и проведения вышеуказанного съезда в Баку, который состоялся с 26 февраля по 5 марта 1926 года. Отметим, что первый Бакинский тюркологический съезд явился значительным историческим событием, продемонстрировавшим место и позицию Азербайджана в мировом тюркологическом сообществе. Это исторический факт.

Следовательно, Первый всесоюзный съезд тюркологов в Баку, был не просто научно-практической конференцией, а важнейшим политическим, культурным и историческим

проектом, определившим дальнейшее языковое и письменное развитие тюркских народов СССР на десятилетия вперед. Нет сомнения в том, что данный съезд отражал дух революционного реформаторства, модернизации письменности целого ряда тюркоязычных народов 20-х годов XX века и стал поворотным пунктом в их культурной, политической истории.

Анализ материалов Стенографического отчёта. Итак, Первый всесоюзный тюркологический съезд проходил с 26 февраля по 5 марта 1926 года. Согласно официальному Стенографическому отчёту, в нем приняли участие 131 делегат (почему-то в ряде литератур указывается - 130). Ниже приводим сведения о делегатах съезда, согласно данным Мандатной комиссии съезда: общее количество делегатов – 131, из них 93 тюрка и 38 не тюрков, среди делегатов всего одна женщина. Представленность количества делегатов по республикам, областям и персонально приглашенных: от Азербайджана – 6 человек, Оргкомиссии – 15, Грузии - 1, Армении - 1, Аджаристана - 1, Нахреспублики - 1, Крыма - 3, Татаристана - 6, Башкирстана - 3, Казахстана - 3, Узбекистана - 6, Туркменистана - 4, Киргизстана - 2, Ойратской области - 1, Якутской Республики - 3, Калмыкской области - 1, Чувашской Республики - 2, Уйгурской области запад-ного Китая - 1, Абхазии - 1, Хакасского округа - 1, Северного Кавказа: Карачаевская область - 2, Балкарская - 1, Чеченская - 1, Ингушская - 1, Адыгей-Черкесская - 1, Северо-Осетинская - 1, Южная Осетия - 1, от Туркменского района Северо-Кавказа - 1, Тур-кестана - 1, Академии Наук - 3, Ассоциации востоковедения - 3, Института живых восточных языков в Ленинграде - 1, Ташкентского университета - 1, Ленинград-ского университета - 1, от Совета Национальностей Северо-Кавказского краевого исполкома - 2, от Северо-Кавказского Института краеведения - 1, от Уфимского Наркомпроса - 1, от Совета Национальностей Наркомпроса РСФСР - 4, от Президиума Совета Национальностей ЦИК'а СССР - 1, от Персидского Азербайджана - 2, от Северо-Кавказской научной ассоциации - 1. Персонально приглашенные: от Азербайджана - 2, Татарстана - 2, Северного Кавказа - 2, Москвы - 2, Украины - 1, Ленинграда - 4, Крыма - 2, Дагестана - 2, Закавказья - 2, Армении - 1, Узбекистана - 4, Башкирстана - 2, персонально приглашенных из Турции - 3, Германии - 2, Австрии - 1, Венгрии - 1 (Первый всесоюзный тюркологический съезд, 2011, с. 498–499); (Первый Всесоюзный Тюркологический Съезд, 2019). Кроме официальных представителей в работе Съезда участвовали учёные, писатели и поэты: из Турции: Алибек Гусейнзаде, Мехмет Фуад Кёпрюлюзаде, Пауль Витек (немец), Юлиус Мессарош (венгр) (всего 4 участника); из Российской Федерации: академик Василий Бартольд, Сергей Малов, Александр Миллер, Александр Самойлович, Теодор Менцель, Лев Щербак, Алексей Башкиров, Илья Бороздин, Соломон Вельтман, Анатолий Ченко, Лев Жирков, Сергей Ольденбург, Николай Поппе, Сергей Руденко, Всеволод Томашевский, Константин Юдахин, Николай Яковлев и др.

Стенографический отчёт свидетельствует о том, что на съезде были представлены и делегаты почти от всех тюркских народов СССР, также европейских тюркологов, представители из Турции и Ирана, что ярко показывает масштабы охвата тюркологической научно-практической среды. В ней представлены тюркские народы не по-нынешнему административно-территориальному признаку, а по месту жительства к моменту созыва съезда. Отсюда и разночтения в административно-территориальном отношении.

Изучив стенографический отчёт Первого всесоюзного тюркологического съезда, убедился, что на 17 заседаниях за семь дней были заслушаны и обсуждены 38 докладов всемирно известных учёных-лингвистов, историков, этнологов, политических деятелей о тюркских языках, об их будущем. 5 из них докладов было посвящено истории и этнографии, 2 - литературе, 7 - языкам, 7 - проблемам алфавита, 6 - орфографии, 2 - культуре, 6 - проблемам терминологии, 3 - вопросам методике преподавания. В этих докладах были озвучены весьма актуальные проблемы тюркологии, предложены ценные, конкретные рекомендации, приняты важные решения, имеющие исторические значения и приняты соответствующие резолюции.

Так, на утренних и вечерних 17 заседаниях съезда выступили с докладами: (Первый Всесоюзный Тюркологический Съезд. (1926).

❖ В. Бартольд «Современное состояние и ближайшие задачи исследований по истории тюркских народов»;

❖ А. Губайдуллин «Развитие исторической литературы у тюрко-татарских народов»;

❖ С. Руденко «Современное состояние и ближайшие задачи этнографических исследований тюркских племён»;

❖ Ю. Мессарош «Современное состояние и ближайшие задачи исследований по этнографии анатолийских и балканских тюрков»;

❖ Г. Чурсин «Ближайшие задачи по исследованию этнографии кавказских тюрков»;

❖ Б. Чобанзаде «О близком родстве тюркских наречий»;

❖ Н. Поппе «История и современное состояние проблемы взаимного родства алтайских языков»;

❖ А. Самойлович «Современное состояние и ближайшие задачи по исследованию тюркских языков»;

❖ С. Малов «Исследование древнетюркских языков»;

❖ Н. Ашмарин «Некоторые сведения о прошлом и современном состоянии тюркологии»;

❖ Л. Щербак «Основные принципы орфографии и их социальная значимость»;

❖ Б. Чобанзаде «О системе научной терминологии»;

❖ Х. Зейналлы «О системе научной терминологии относительно тюркских языков»;

❖ Н. Яковлев «Вопросы алфавита в соотношении с социально-культурной действительностью тюркских народов и программа определения системы письма»;

❖ Адабаша «Терминология на тюркских языках»;

❖ А.Б. Байтурсун «О принципах казакской терминологии»;

❖ Л. Жирков «Технические основы структуры алфавита»;

❖ Ш. Алимжан «Арабские и латинские системы шрифта и вопросы их применения в письме тюрко-татарских народов»;

❖ Ф. Кёпрюлюзаде «Развитие литературного языка тюркских народов»;

❖ И. Леманов «Основы методики обучения тюркским языкам»;

❖ Дж. Мамедзаде «О системах алфавитов тюркских народов»;

❖ Г. Шарафа «Арабская и латинская системы шрифтов и вопрос о применении их для тюрко-татарских народностей»;

❖ Н. Тюрякулова «Об алфавите»;

❖ У. Алиева «О системах графики»;

❖ Кёпрюлю-Заде «Развитие литературного языка у тюркских народов»;

❖ Ф. Ага-Заде «Правописание в тюркском языке» и др.;

Заслушав доклады и прения по ним, Бакинский съезд принял ряд резолюций: (Первый Всесоюзный Тюркологический Съезд... , 2011).

➤ Резолюция съезда о новом тюркском алфавите.

➤ Об изучении тюркских языков и о связях тюркских языков с другими языковыми семьями.

➤ По методике преподавания родного языка.

➤ По докладу «Современное состояние и ближайшие задачи изучения истории тюркских народов». – По докладу о краеведении.

- Об орфографии тюркских языков.
- Организационной комиссии.
- О системе научной терминологии на тюркских языках.
- Постановления этнографической комиссии тюркологического съезда.
- Правописание в тюркском языке.

Особый интерес представляет резолюции съезда об алфавите, предложенный делегатом Т. Коркмасовым от имени делегаций Азербайджана и всех республик Закавказья, Узбекистана, Киргизской, Дагестанской, Туркменской, Якутской, авто-номных областей Северного Кавказа: Карачаевской, Балкарской, Кабардинской, Ингушской, Чеченской, Адыг-Черкесской, Осетинской, Туркмен:

1. Констатируя преимущества и техническое превосходство нового тюрко-латинского алфавита над арабским и реформированным арабским алфавитом, а также огромное культурно-историческое и прогрессивное значение нового алфавита сравнительно с арабским, съезд считает введение нового алфавита и метод его проведения в отдельных тюрко-татарских республиках и областях делом каждой республики и каждого народа.

2. В связи с этим съезд констатирует факт огромного положительного значения, заключающегося в введении Азербайджаном, областями и республиками СССР (Якутией, Ингушетией, Карачаево-Черкесской, Кабардинской, Балкарской и Осетией) нового тюрко-латинского алфавита. Отмечая и горячо приветствуя громадную положительную работу проделанную означенными областями и республиками СССР в области введения нового тюрко-латинского алфавита, съезд рекомендует всем тюрко-татарским народам изучить опыт и метод проведения Азербайджана и других областей и республик для возможного проведения этого у себя.

Предложение другого делегата съезда Галимжаан Шарафа от НКП Татарской Республики было такого характера:

1. Признавая, что обе – арабская и латинская – системы шрифтов могут обслуживать тюркские языки.

2. Признавая громадную работу проделанную Азербайджанской Республикой в смысле применения латинской системы к тюркским языкам, а также работу Татарской Республики в направлении - реформирования прежних арабских шрифтов, окончательное разрешение вопроса в смысле того, будет ли лучшей та или иная система для тюркских языков, оставить вопросом открытым.

3. Все же признать, что для всех тюркских языков, по крайней мере, тех которые пользовались арабской системой до сих пор, должна установиться единая система шрифта, что должно быть разрешено 2-м Тюркологическим Съездом.

4. Образовать две комиссии, одну из исламистов, другую из латинистов для согласования предлагаемых знаков, чтобы было единообразие как по латинской системе, так и по другой, у всех тюркских народов. Также по арабской линии установить окончательные принципы реформы и согласование начертаний. Основные три момента, на которые я указал, здесь же закончить в общем постановлении Пленума.

За предложенную резолюцию Т. Коркмасова - за перехода на латинский алфавит, проголосовал 101 делегат, за резолюцию предложенное Г. Шарафом - за оставление арабского алфавита - 7 делегатов, 9 делегатов воздержались. Воздержались русские ученые, которые считали себя не компетентными принимать участие при вынесении окончательного решения по этому вопросу, являющемуся делом самих тюрко-татарских народов. Так принималось решение, имеющее колоссальное революционно-историческое значение для всего мусульманского Востока. (Первый всесоюзный тюркологический...)

Не менее важное значение имеет и постановления этнографической комиссии Тюркологического Съезда, в котором отмечены:

Придавая большое значение точному учету племенного состава турецких народов, Комиссия предлагает от имени Съезда обратиться в Центральное Статистическое Управление в Москве с предложением, чтобы при проведении в текущем году всесоюзной переписи, было обращено особое внимание на точный учет племенного состава населения, с привлечением местных организаций.

2. Признать крайне желательным, чтобы к ближайшему Тюркологическому Съезду были составлены, на основании последних данных, детальные племенные карты, как всех турецких народностей вместе, так и по отдельным республикам и областям.

3. В связи с вопросами социальной гигиены и признаками вымирания и ассимиляции некоторых малых народностей, признать необходимым постановку на ближайшем Съезде вопросов медикоантропологического характера, с производством предварительных обследований по возможности во всех республиках и областях.

4. Комиссия считает необходимым организацию планомерных и согласованных между собою исследований быта турецких племен, причем эти исследования, в первую очередь, должны быть направлены на изучение хозяйственных форм: охотничьего быта, скотоводческого хозяйства (в частности при переходе к оседлости), земледелия, землепользования и домашних производств....

5. Считаю крайне важным для изучения быта турецких народов организацию центрального музея турецких культур в одном из тюркских центров, по определению одного из последующих тюркологических съездов. Комиссия полагает, что залогом успешного осуществления этой идеи является планомерное и мощное развитие отделов быта в местных республиканских и областных центрах...

6. Комиссия признает крайне необходимым обеспечение следующего Съезда необходимыми средствами для издания исследовательских работ, которые будут выполнены по указаниям настоящего Съезда.

7. В целях вовлечения широких масс в дело изучения своего быта. Комиссия считает необходимым использовать в первую очередь учительские и общественные культурные силы, для чего надлежит в план преподавания соответствующих учебных заведений включить преподавание этнографии, что даст возможность впоследствии организовать школьное преподавание учения о народном быте, столь необходимого в современном строительстве.

8. Ввиду недостатка специалистов этнографов и антропологов из среды турецких народов, Комиссия считает необходимым обеспечение надлежащего количества мест в ВУЗах СССР для представителей тюркской молодежи, а также предоставление им заграничных командировок.

9. Придавая большое научное и практическое значение вопросам антропологии и народного быта, Комиссия просит Организационный Комитет по созыву следующего Съезда озаботиться надлежащей предварительной проработкой и постановкой этих вопросов на предстоящем Съезде (Первый всесоюзный тюркологический съезд).

Отдельно стоит обратить внимание на тот факт, что подавляющим большинством голосов делегаты Первого всесоюзного тюркологического съезда приняли решение, всем тюркским народам изучить опыт и метод Азербайджана и др. областей и республик СССР, для возможного проведения этого у себя. Имеется в виду переход от арабской к латинской письменности. Этот факт подтверждает, что Азербайджан справедливо считается пионером латинизации в Союзе.

Следует отметить, что решением IV сессии ЦИК Азерб. ССР от 11 октября 1928 года был осуществлен переход на латинизированный алфавит. С переходом на латинизированный алфавит центральная власть разрешила ряд проблем: предохранила себя от зарубежной критики, продемонстрировала якобы отдаленность национальной политики от русификации, отгородила народы от литературы, написанной арабским письмом, получила дополнительные возможности для отрыва мусульманских народов от ислама, создала фундамент для перехода

спустя несколько лет на кириллицу. Несмотря на все эти намерения, переход к алфавиту на основе латинской графики был прогрессивным явлением.

Таким образом, материалы Стенографического отчёта, содержания дискуссий тюркологов, научно-практические обсуждения проблем ещё в 1926 году дали понять, что они были актуальны как для того времени, так и в нынешних реалиях периода государственного суверенитета и независимости тюркоязычных суверенных и автономных республик.

В целом я полагаю, что сам факт, материалы и Стенографический отчёт Первого всесоюзного тюркологического съезда, имели огромное значение в дальнейшем развитии языкознания, языкового строительства и письменности молодых советских тюркоязычных республик, в целях сохранения достижений тюркской цивилизации, её культурного наследия и письменности.

Известно, что после парада суверенитетов и независимости ряда тюркоязычных стран, современного периода, когда почти во всех государствах, на повестку дня вновь встал вопрос о реформе и переходе к латинской письменности, на основе одноимённого алфавита. Например, первым подобной реформой выступил Узбекистан, за годы независимости полностью перешёл на латиницу, который был предложен ещё в далёком 1926 году в Баку. Отрадно отметить, что в 1991 году в Стамбуле прошла конференция, где представители тюркских республик поддержали проект перехода письменности на латиницу, приближённую к турецкому алфавиту. И в 1993 году латиница стала использоваться официально в Республике Узбекистан. Подобные проблемы реформы алфавита предстоят и у других тюркоязычных государствах Центральной Азии.

У меня на руках первое, второе (Баку, 1926, 2011 г.) и третье (Алматы, 2019 г.) издание данного Стенографического отчёта. В качестве профессионального историка отмечу, что Стенографический отчёт Первого всесоюзного тюркологического съезда – это уникальный, имеющий огромное историко-политическое и научно-практическое значение материал, весьма важный источник по советской тюркологии, бесценная кладёшь интеллектуального наследия сразу нескольких тюркоязычных стран, выдающихся ученых, элиты тюркологии Европы и Азии, которые собрались весной 1926 года, по инициативе ряда учёных и государственных деятелей Азербайджана в городе Баку.

Разумеется, Первый всесоюзный тюркологический съезд был довольно большим событием не только для молодой советской страны, но и для народов тюркского мира. Первый тюркологический съезд явился весьма важным событием для развивающихся общетюркских национально-культурных, духовных и письменных ценностей, дальнейшего углубления интеграционных процессов в национальной письменности тюркских народов (Bakü Türkoloji Kurultayı, 2008). На съезде была предпринята удачная попытка представить научную тюркологию как единое, системное учение, свод вековых знаний по тюркологии, как ценный вклад Азербайджана в мировую тюркологию. Фактически сведения Первого тюркологического съезда можно представить, как далеко идущую большую программу научного исследования многовековых традиций тюркологии и перспективы тюркологии на тот период.

Этому способствовали общие исторические судьбы, единый этногенез, схожая национально-духовная культура, схожий жизненный уклад, религиозные верования, каждодневный быт, традиции, обычаи, обряды, культура питания многих тюркских народов степей Евразии. Ещё больше объединяющим фактором тюркского мира было типологическое сходство тюркских языков. Именно исходя из таких факторов Первый всесоюзный тюркологический съезд следует рассматривать как очень большое научно-практическое событие в истории развития культурных ценностей тюркского мира. Этот съезд был и остается первым научным форумом, предпринявшим попытки указать пути решения актуальных проблем научной тюркологии – языкознания, орфографии, литературы, фольклора, этнографии, терминологии, методики перехода к латинскому алфавиту (Menzel, 1927). Съезд

также сыграл исключительную роль в определении теоретических основ, практического потенциала и перспектив культурной интеграции, просветительства в масштабе тюркского мира.

Этот съезд был и остаются, первым научным форумом, предпринявшее попытки указать пути решения актуальных проблем научной тюркологии - языкознании, орфографии, литературе, фольклоре, этнографии, терминологии, методике перехода к латинскому алфавиту. Съезд также сыграл исключительную роль в определении теоретических основ, практического потенциала и перспектив культурной интеграции, просветительства в масштабе тюркского мира. Исходя из таких факторов Первый всесоюзный тюркологический съезд следует рассматривать как очень большое научно-практическое событие в истории развития культурных ценностей тюркских народов. Таким образом, Первый всесоюзный тюркологический съезд сыграл большую роль в истории научно-практического развития тюркологии в Советском Союзе

Теперь относительно участников съезда из числа кыргызов. К сожалению, кыргызский народ был представлен всего двумя деятелями культуры. Это первый «красный» профессор, поэт, просветитель Касым Тыныстанов и просветитель Базаркул Данияров. Хотя иногда некоторые люди приписывают участие на этом съезде и двух других деятелей культуры и государства – Ишеналы Арабаева и Абдыкерима Сыдыкова. Однако, в официальном списке делегатов, согласно Стенографическому отчёту Первого Всесоюзного Тюркологического съезда, имена и фамилии последних не значатся.

Список

делегатов Первого всесоюзного тюркологического съезда (Первый всесоюзный тюркологический съезд, 1926, с. 541–544).

№№ по порядку	ФАМИЛИЯ, ИМЯ, ОТЧЕСТВО	Должность или профессия	Национальность	Кем командирован	Постоянное место жительства
1	Абдрахимов, Галей Шакирович (Али-Рахим)	педагог	каз татар.	Татреспублика (НКП)	Казань
2	Абдужаббаров, Абдурашид	пред. Ак. Центра	узбек	Узбекистан (НКП)	Самарканд
3	Ага-Заде, Фахрад Рагим-оглы	педаг., науч. отр. К-та	аз. тюрок	Азербайджан (ЦИК)	Баку
4	Агамали-Оглы, Самед Гасан-Оглы	пред. АзЦИК'а и	аз. тюрок	Орг. комиссия	Баку
5	Айвазов, С. А.	Зак-ЦИК'а литератор	крым. татар.	Крым. ЦИК	Симферополь
35	Губайдуллин, Газиз	доцент	каз. татар.	перс. пригл.	Баку
36	Данияров. Базаркул	педагог	киргиз	Киргиз, респ. (ОНО) Орг.	Пишпек
37	Джабиев, Габиб	ред. газ. «Коммунист»	аз. тюрок	комиссия	Баку
106	Томашевский, Всеволод Брониславович	профессор	русский	перс. пригл.	Ленинград
107	Тыныстанов, Касым	педагог	киргиз	Киргиз, республ.	Пишпек
108	Тюрякулов, Назир	журналист	казак	Орг. комиссия	Москва

Рис. 3. Список делегатов съезда, где указаны имена и фамилии от Кыргызстана – Данияра Базаркулова и Касыма Тыныстанова

В недалёком прошлом, нами обнаружены архивные документы, Протокол №26 Научной комиссии Кыргызской Автономной области, свидетельствующий о том, что был заслушан:

1. Информационный доклад Тыныстанова о деятельности Пленума по созыву Тюркологического съезда в Баку.

2. О представителях, выдвигаемых на съезд в Баку.

Постановили: Доклад принять к сведению, относительно латинского алфавита поддержать мнение и решение съезда Кир. Авт. области.

О поэме “Манас” поручить представителям договориться в Баку на издание ее на выгодных условиях, но не заключая договора. Выдвинуть трех певцов и музыкантов на предстоящий вечер в Баку, к каковому надлежит подготовить программу, т. Воробьеву и Тыныстанову поручить изыскать средств для таковых.

Выдвинуть кандидатов-представителей Тыныстанова, Даниярова и Арабаева. Ответственность возлагается на т. Тыныстанова. Председатель Тыныстанов (подпись). Ученый секретарь Медянкин (подпись) (Ошский областной государственный архив, 2022).

Также имеется выписка из протокола №40 заседания коллегии областного отдела просвещения Кыргызской Автономной области о решении командировать на съезд тюркологов в Баку И. Арабаева и К. Тыныстанова г. Пишпек, 27 декабря 1925 г.

Слушали: Протокол №1 Комиссии по созыву тюркологическ. съезда от 16 августа 1925 г. и программы предоргкомиссии Агамали-оглы с выражением желания о присутствии на созываемом съезде в Баку на 3/1-26 г. Пленуме оргкомиссии созыва Тюркологического съезда.

Постановили: По протоколу №1 в счет разверстки, данной Кыргызской Автономной области, на съезд Тюркологов в Баку командировать сотрудника научкома т. Арабаева Ишеналы. По вопросу предоргкомиссии на Пленум командировать председателя Научкома т. Тыныстанова Касыма. Врио. Председателем научкома назначить т. Баишева. Председатель Воробьев, Секретарь Черемных (ЦГА КР, n.d.).

Таким образом, архивные документы свидетельствуют о том, что по решению Наркомпроса и научкома Кыргызской Автономной области Ишеналы Арабаев был делегирован на Первый всесоюзный тюркологический съезд в Баку. Однако по каким-то неизвестным нам причинам И. Арабаев не смог участвовать на данном съезде. Полагаем, отсюда и сведения некоторых историков о том, что И. Арабаев был в числе делегатов Первого съезда тюркологов в Баку 1926 года. К сожалению, он так и не принял участие на том памятном съезде. Таким образом, вместо трех человек – представителей от Кыргызской Автономной области, на Первом все-союзном тюркологическом съезде приняли участие только двое – К. Тыныстанов и Б. Данияров.

Рис. 4. Участник съезда К. Тыныстанов

Касым Тыныстанов - просветитель, Народный комиссар просвещения Кыргызской АССР - 1927-1930 гг., государственный и общественный деятель, кыргызский ученый языковед, один из основателей языкознания – составитель орфографии кыргызского языка и письменной литературы Кыргызстана, писатель, поэт, драматург, первый красный профессор (1936 г.) из числа кыргызов. Написал и издал ряд работ по киргизскому языкознанию. С 1934 года - член Союза писателей СССР. Арестован 1 августа 1937 г. и обвинялся как «враг народа, ведущее разла-гающей деятельности на идеологическом фронте, буржуазный националист,

один из руководителей «Социал-туранской партии», расстрелян 7 ноября 1938 г. Реабилитирован 1 октября 1957 года Военной коллегией Верховного суда СССР.

К.Тыныстанов был делегатом того самого Первого Всесоюзного Тюркологического Съезда. Более того от Кыргызской Автономной области вошел в состав Президиума съезда, который включал следующих именитых учёных, известных людей: 1. Агамали оглы. 2. Ахундов Рухулла - Азербайджан. 3. Бартольд - академик. 4. Байтурсун - Казахстан. 5. Барахов - Якутская Республика. 6. Бороздин – Ассоциация Востоковедения. 7. Джабиев Габиб. 8. Ибрагимов Галимджан – Татарис-тан. 9. Идельгузин - Башкиристан. 10. Кёпрюлю заде - Турция. 11. Коркмасов - Дагестан. 12. Нагамов И. - Узбекистан. 13. Наговицын - Наркомпрос РСФСР. 14. Ольденбург - академик. 15. Павлович - Ассоциация Востоковедения. 16. Самойлович - профессор. 17. Тынстанов - Кара-Киргизия. 18. Чобан-заде – профессор. 19. Бердиев - Туркменистан. 20. Акчокраклы - Крым. 21. Алиев Умар - Северный Кавказ. 22. Менцель – профессор, представитель европейских ученых. В качестве почетных членов Президиума избраны следующие товарищи: 1. Алибек Гусейн-за-де. 2. Банг. 3. Кулиев Мустафа. 4. Марр. 5. Луначарский. 6. Томсен (Первый Всесоюзный тюркологический).

Отметим, что члены Президиума съезда дана в таком же порядке, как был предложен на съезде и зафиксирован в Стенографическом отчете.

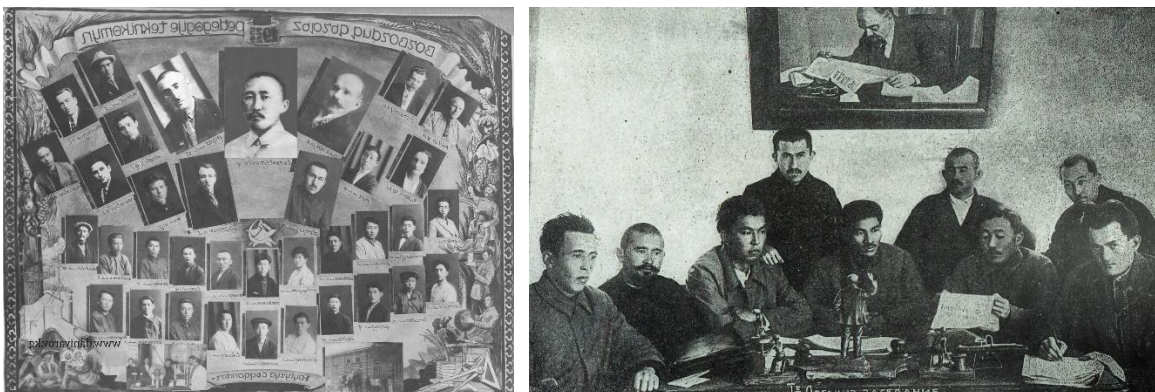

Рис. 5. Некоторые участники первого Всесоюзного Тюркологического Съезда в Баку.

Рис. 6. Участник первого Всесоюзного Тюркологического Съезда в Баку Д. Базаркулов

Базаркул Данияров - один из первых просветителей, этнопедагог советского Кыргызстана, стоял у истоков начального, среднего и высшего образования в республике. Подготовил целую плеяду выдающихся деятелей культуры и образования республики, первые учебные программы и учебники. Он инициатор создания первого учебного заведения, предоставлявшего образование выше школьного на кыргызском языке - Ошского педтехникума. Затем стал заведующим учебной частью "Киргизского института просвещения", вскоре переименованного в Киргизский центральный педтехникум и заместителем председателя "Киргизской научной комиссии". В 1929 году стал директором Кыргызского центрального

педтехникума во Фрунзе. В 1931–1934 годы работа заведующим учебно-методическим отделом Наркомпроса Кыргызской АССР. Видный представитель интеллектуальной элиты 20-30-х годов XX века. Сокурсник К. Тыныстанова по Киргизскому Институту Просвещения в Ташкенте и его сподвижник. В 1937 г. Б. Даниярова арестовали, его обвинили в том, что «он буржуазный националист, который задумал контрреволюционные действия, дружит с бай-манапами, сам бай-манап, бывший член Алаш-Орды и член Социал-Туранской партии». С такими характеристиками в 30-годы невозможно было выжить. Его приговорили к 10 годам лишения свободы, умер в лагере у села Ивдель Свердловской области 1 декабря 1942 года.

Базаркул Данияров тоже был делегатом того самого исторического Первого всесоюзного тюркологического съезда от Кыргызской Автономной области. К сожалению, в Стенографическом отчете съезда не сохранились их выступления на прениях, равно как и у других участников съезда.

Результаты исследования

В целом историко-политическое значение Первого всесоюзного тюркологического съезда, не случайно проходившего в Баку, заключается в том, что именно на этом съезде фактически на фоне всеобщей социализации, на фоне объединения пролетариев всех стран была обсуждена и предпринята удачная попытка выработать единую концепцию письменности тюркоязычных народов, республик на основе латинской письменности и алфавита не только по всему Советскому Союзу, но и по всему миру, можно сказать всей планеты. Бакинский Первый съезд тюркологов заложило начало латинизации письменности тюркских народов, во времена Союза ССР. Вот так ни много ни мало.

Следовательно, исходя из таких задач и целей, были очень жаркие, эмоциональные выступления и дискуссии среди выступивших как учёных, так и специально приглашённых представителей тюркских народов на съезде. Материалы съезда и Стенографический отчёт свидетельствуют, что представители тюркских народов бывшей Российской империи и молодых советских тюркоязычных республик: башкиры, казахи, кыргызы, карачаевцы, татары, туркмены, узбеки, чувашаи, хакасы, якуты и другие хотели быть услышанными, отстаивать своё языковое право, национальную письменность, поскольку до этого они были лишены собственной государственности и национальной письменности. Время съезда и последующие годы показали, что тюркоязычные народы не только хорошо восприняли решения Первого всесоюзного тюркологического съезда, но и начали активное претворения в жизнь решения съезда тюркологов в Баку.

Однако, несмотря на то, что после съезда применение нового алфавита получило особенно широкий размах, к сожалению, к 1940 году по политическим мотивам, дальнейшее продвижения перехода к латинской письменности и одноимённому алфавиту приостановили. Советская власть опомнилась и решила, что взаимопонимание таких широких народных масс уже не играет ей на руку – наоборот, является угрозой для ее стабильности. В 1936 г. началась кампания по переводу всех языков народов СССР на кириллицу. В данном аспекте ничего удивительного уже не было, тем более на фоне Конституции СССР 1936 г., провозгласившей победу социализма в стране и его «построении» в основном. После принятия данной Конституции по указанию центральных органов СССР, происходило теперь переход от латиницы к кириллице. Так, внедренный и использованный для всех тюркских языков латинский алфавит, с 1928 по 1940 годы в СССР, в 1940 году был полностью заменён на кириллицу.

Заметим, что 11 июля 1939 года Верховный Совет Азербайджанской ССР принял постановление о переходе с 1 января 1940 года с латинской графики на кириллицу, 15 ноября 1939 года был официально утверждён новый кириллический алфавит, разработанный алфавитной комиссией при СНК Азербайджанской ССР (Азербайджанская письменность, n.d.). Так, первопроходец на латиницу стал и первопроходцем на кириллицу из всех тюркских

республик Союза ССР. В Кыргызстане вопрос о переходе с латинского на кирил-лицу был поднят в 1939 году, а в 1940 году постепенно перешли на новый алфа-вит. Окончательно же на русский алфавит Кыргызская ССР перешла в сентябре 1941 года, который был утверждён указом Президиума Верховного Совета Киргиз-ской ССР 12 сентября 1941 года (Как Кыргызстан перешел на кириллицу..., n.d.); (Победа Великой октябрьской..., 1947). В Казахстане вопрос о переходе на новую алфавит был поднят также в 1939 году, после долгих обсуждений, 10 ноября 1940 года на пятой сессии Верховного Совета Казахской ССР утвердили вариант нового алфавита, в нем была 41 буква и тем самым именно в этом году Казахстан перешёл на кириллицу (Туда и обратно..., n.d.). Латинский алфавит использовался в Узбекистане в периоде СССР в 1929-1940 годы, а уже с 1940 года узбекский язык перешел на кириллицу. Так, 8 мая 1940 года III сессия Верховного Совета Узбекской ССР приняла закон о пере-ходе на письменность в основе русской графики (Узбекская письменность, n.d.). В Туркменистане также под-готовительный период соответствует к 1939 году, в апреле 1940 года был подго-товлен проект нового алфавита. В мае 1940 года СНК Туркменской ССР принял постановление о переходе на новый алфавит всех государственных и обществен-ных учреждений с 1 июля 1940 года и о начале преподавания нового алфавита в школах с 1 сентября того же года (Туркменская письменность, n.d.). Так происходило другой переход.

Материалы съезда и собственно Стенографический отчёт съезда является весьма важным научно-практическим артефактом, ценным историческим источником, в котором отражены дальнейшая судьба тюркской цивилизации, создание и сохран-ности её культурного наследия в виде тюркской письменности на латинском алфавите. Здесь необходимо отметить два важных фактора. **Во-первых**, решением съезда и поддержкой официальных властей партии большевиков была предпринята довольно удачная попытка перехода тюркских народов на латинскую графику, тем самым сблизиться с европейской культурой, европейской письменностью. Так, 12 декабря 1927 года ЦИК Киргизской АССР признал латинизированный алфавит государственным наравне с арабским. С 1927-28 учебного года, латинизированный алфавит стал преподаваться в ряде школ, а с 1928-29 учебного года на него было переведено всё образование. 1 января 1930 года арабский алфавит в Киргизии был окончательно выведен из всех официальных сфер употребления. Казахстан с араб-ской письменности на латиницу перешел в 1929 году. В том же году в Узбекистане в мае на Республиканской орфографической конференции в Самарканде был утверждён новый узбекский латинский алфавит – яналиф из 34 знаков в Узбекистане. 3 января 1928 года доработанный новый латинизированный алфавит был утверждён ЦИК Туркменской ССР. С сентября 1928 он стал внедряться в учебных заведениях, окончательный переход на новый, латинский алфавит во всех сферах был осущест-влён в мае 1929 года. **Во-вторых**, с введением латинской письменности официальные власти предприняли попытку отдалить тюркские народы от исламской культуры, от арабской письменности и сокровищниц исламской литературы, языкознания, тем самым избежать огромного влияния мусульманской культуры, арабской письменности на тюркоязычные народы. В документах об этом прямо и открыто не говорится, но красной нитью проходит эта идея.

Таким образом, Первый всесоюзный тюркологический съезд, проходивший в Баку, не случайно именуется Первым. Ибо все его участники искренне надеялись, что это – начало большой кропотливой работы для будущего всех тюркских народов Союза ССР. К сожалению, большинство делегатов памятного съезда теми же официальными властями, которые дали добро для проведения Первого всесоюзного тюркологического съезда, впоследствии обвинили их в буржуазном национализме и во всех других грехах (Победа Великой октябрьской..., 1947). Многие из них стали жертвами политических репрессий, красного террора 30-х годов XX века. В их числе оказались и Касым Тыныстанов, и Базаркул Данияров.

В таком же положении оказались многие выдающиеся сыновья, ученые-языковеды, тюркологи почти всех тюркских народов СССР, которые приняли участие в том самом

памятном – Первом всесоюзном тюркологическом съезде 1926 года в Баку. Отмечу, среди историков, да и вообще ученых бытует мнение о том, что тюркология – это наука репрессированных и расстрелянных ученых. В этом есть большая доля исторической правды. И она имеет непосредственное отношение к участникам, делегатам Первого советского тюркологического съезда. После съезда, особенно в 30-е годы многие ученые-тюркологи, государственные деятели, принявшие участие в том самом памятном съезде, были обвинены в «буржуазном национализме», «пантюркизме», «панисламизме», в членствах запрещенных поли-тических партий, в идеологической «подрывной» работе, также во ведении подрывной работы на «культурном идеологическом фронте», в связях с троцкистами, бухаринцами, «буржуазными националистами», «двурушниками», с бывшими феодалами, капиталистами, помещиками, искажениях истории народов, восхвалении прошлых ханов, руководстве и членстве заговорщической организации национальной интеллигенции на местах, руководстве контрреволюционными организациями, участии в антисоветских пантюркистских организациях, агентами иностранной разведки и пр (Абытов, n.d.); (Папоров, 1990, pp. 80–85). С такими характеристиками очень трудно, фактически невозможно было выжить в годы красного террора и массовой репрессии.

Я провел собственное исследование прямо по списку Стенографического отчета Первого всесоюзного тюркологического съезда. Так, из числа 130 делегатов съезда почти половина были репрессированы, арестованы, расстреляны, осуждены на длительные сроки и умерли в лагерях. Персонально, в разные годы после съезда, следующие делегаты были арестованы, осуждены и расстреляны (ФИО даны без изменения, согласно списку делегатов съезда). Так, в 1929 г. - Рогдаев Николай Игнатьевич, в 1931 г. Гельдиев Мухаммед, в 1932 г. - Перенглиев Бяшим, в 1933 г. - Ашмарин Николай Иванович. В 1935 г. были репрессированы и расстреляны Мальсатов Заурбек Куразович, Манатов Шариф Ахмедович, Миллер Александр Александрович, Сабашкин Алексей Макарович, Сафронов Анемподист Иванович.

Пик массовых репрессий, осуждений и расстрелов приходится к 1937-38 гг. Это были следующие делегаты первого Бакинского съезда тюркологов (Ашнин и др., 2002):

№	за 1937 год.	№	за 1938 год.
1.	Абдрахимов, Галей Шакирович (Али-Рахим)	1.	Алиев, Ибрагим Махмудович
2.	Байтурсун, Ахмед Байтурсунович	2.	Атнагулов, Салах Садри-оглы
3.	Зейналлы, Ханафи баба оглы	3.	Ахундов, Рухулла Али-оглы
4.	Губайдуллин, Газиз	4.	Барахов, Исидор Никифорович
5.	Данияров, Базаркул	5.	Гусейнов, Мирза Давуд
6.	Джабиев, Габиб	6.	Зифельдт-Симумяги Артур Рудольфович
7.	Идельгужин, Карим Абдулович	7.	Ибрагимов, Галимджан Гирфанович
8.	Ильбек, Метрик Юнус-оглы	8.	Иногамов, Рахим Ахундджан-оглы
9.	Чобанзаде, Бекир Вагап оглы	9.	Катанов, Николай Гаврилович
10.	Алиев, Умар Джашуевич	10.	Самойлович, Александр Николаевич
11.	Гафуров, Сибгат Сатдыкович	11.	Султанова, Айна
12.	Захири, Ашур-Али	12.	Тынстанов, Касым
13.	Касимов, Панах Алекпер оглы	13.	Султанов, Гамид Гасан-оглы
14.	Коркмасов, Джелалэддин		
15.	Кулиев, Мустафа		
16.	Кульбешеров, Бяшим		
17.	Максудов, Гаяз Кысымович		
18.	Мамед-Заде, Джаббар Аббас-оглы		
19.	Наговицын, Иосиф Алексеевич		
20.	Недим, Мамут		
21.	Одабаш, Хабибулла Абдурашид-оглы		
22.	Рахими, Шакирджан		
23.	Сабиров, Рауф Ахметович		
24.	Тибилев, Александр Арсеньевич		
25.	Тюрякулов, Назир		
26.	Усманов, Шамиль Хайрулович		
27.	Хакимов, Неймат Эйнатулла-оглы		
28.	Ходжаев, Халид-Саид		
29.	Юманкулов, Ибрагим		
30.	Юнусов, Гази-Алим		

Список участников Первого всесоюзного тюркологического съезда, репрессированные и расстрелянные только в 1937-38 гг.

Ряд делегатов данного съезда после него несколько раз арестовывались и осуждались. Это Генко Анатолий Нестерович - 1938,1941; Гаврилов Михаил Филиппович - 1931,1932,1938 гг.; Бороздин Илья Николаевич - 1935,1937 гг. В 1941 г. были арестованы и осуждены Бассария Симон Петрович, Ильясов Мусейб Ибрагим-оглы, Крымский Агафангел Ефимович.

Полагаю, необходимо добавить сюда и тех репрессированных тюркологов – учёных, государственных деятелей, которые не были участниками вышеуказанного съезда. Это были заслуженные и известные деятели, которые внесли весомый вклад в развитии тюркологии в целом. Они были арестованы, осуждены и расстреляны в разные годы: Ишеналы Арабаев - 1933 г., Миржакып Дулатов (Мир - Якуб) – 1935 г., в 1937 г. Алкин Ильяс Саид-Гиреевич, Хулуфлу Вели Мамедгусейн оглу, в 1938 г. - Акки Исмаил Ариф Меметович, Акчокраклы Осман Нури Асан оглу, Атласов Хади (Гадый) Мифтахутдинович, Алекперов Алескер Казым оглы, Амантаев Габдулла Сахипгареевич, Асфендиаров Санджар Джафарович, Атласов Хади Мифта-хутдинович, Ахундов Рухулла Али, Исмаилов Ибраим Фегми, Лятиф-заде Абдулла Абильевич. Салман Мумтаз – 1941 г., в 1943 г. Байбуртлы Ягья Наджи Сулейманович, Юсиф Везир Чемазминли и многие другие.

Выводы

Таким образом, мною проведено собственное исследование по списку Стенографического отчета Первого советского тюркологического съезда. Так, из числа 130 делегатов съезда почти половина, точнее 59 делегатов были репрессированы, арестованы, расстреляны, осуждены на длительные сроки и умерли в лагерях. Именно это убедительно доказывает исторический факт о том, что **«Первый всесоюзный курултай тюркологов – курултай репрессированных и расстрелянных»** (съезд на кыргызском и др. тюркских языках означает – курултай – авт.). Именно они и стали учёными заложившее начало процесса по переходу от арабской письменности к латинской, которые были осуществлены огромным трудом, в последующие годы Советской власти. Ряд народов и республик перешли к латинице и в периоде суверенитета и независимости, в постсоветской эпохе, бывших тюркских народов и республик, современного пространства Евразии и Кавказа.

Литература

1. Резолюции и постановления съездов советов Азербайджанской ССР (1921- 1937 гг.). (1961). Баку: АН Азерб. ССР. - 200 с.
2. Первый всесоюзный тюркологический съезд. “Нагыл Еви”. –Баку, 2011. –С.498-499; Первый Всесоюзный Тюркологический Съезд, 2019//вст. сл. Г. Мутанова. 2 изд.доп. Алматы: Қазақ университеті. 565 с.
3. Первый Всесоюзный Тюркологический Съезд. (1926). Общество Изучения и обследования Азербайджана. Стенография. –Баку. –с.26, 5-513, 498-499
4. Первый Всесоюзный Тюркологический Съезд... (2011). –С.524-548; Первый всесоюзный тюркологический съезд. “Нагыл Еви”. –Баку. –с.514-538.
5. Первый всесоюзный тюркологический... -с.417-419.
6. Первый всесоюзный тюркологический съезд. 26 февраля - 5 марта 1926 г. (Стенографический отчет)... -с.524-525.
7. Bakü Türkoloji Kurultayı (1926). Tutanaklar, (2008). (26 Şubat - 6 Mart 1926)., 2008. (Rusça'dan çevirenler: K.Nerimanoğlu, M.Öner). Ankara:TDK Yayınları, 474 s.
8. Menzel,Th.(1927). Der 1.Türkologische Kongress in Baku//Der Islam. 16, s.3-4.
9. Альфавитный список делегатов Первого всесоюзного съезда тюркологов содержится в 541-544 страницах, в данном случае мы привели отрывок, где указаны делегаты Кыргызской автономной области//Первый всесоюзный тюркологический съезд. 26 февраля - 5 марта 1926 г. (Стенографический отчет). –с.541-544
10. Ошский областной государственный архив. -Ф.80, Оп.1, ед. хр.11.-Л.16; Абдрахманов Т.А., Кубатова А.Э. Байдилдеев Ж.Р. Эки доор инсаны – Эшеналы Арабаев. –Бишкек, 2022. - с.338
11. ЦГА КР. -Ф.647. Оп.1, Д.118. -Л.123
12. Первый Всесоюзный тюркологический... -с. 9, 10.
13. Азербайджанская письменность//https://ru.wikipedia.org/wiki/Азербайджанская_письменность
14. Как Кыргызстан перешел на кириллицу в 1940 году: <https://vesti.kg/obshchestvo/item/41591-kak-kyrgyzstan-pereshel-na-kirillitsu-v-1940-godu.html> -Вес-ти. kg - Новости Кыргызстана Победа Великой октябрьской социалистической революции в Туркестане, 1947// Сб. документов. -Ташкент: Госиздат УзССР. 189 с.
15. Туда и обратно. Как казахский язык переводили на кириллицу//<https://vlast.-kz/istorija/30022-tuda-i-obrat-no-kak-kazahskij-azyk-perevodili-na-kirillicu.html>
16. Узбекская письменность//https://ru.wikipedia.org/wiki/Узбекская_письменность
17. Туркменская письменность //https://ru.wikipedia.org/wiki/Туркменская_письменность

18. Победа Великой октябрьской социалистической революции в Туркестане, (1947). // Сб. документов. Ташкент: Госиздат УзССР. 189 с.
19. Абытов Б.К. Первый курултай тюркологов – курултай репрессированных и расстрелянных// [https://mnenie.akipress.org/unews/un_post: 25000](https://mnenie.akipress.org/unews/un_post:25000). Папоров Ю. «Белое солнце пустыни...» Юность. №1, 1990. –с. 80-85.
20. Подсчитано автором статьи по материалам и персоналиям стенографического отчёта Первого всесоюзного тюркологического съезда; Ашнин Ф.Д., Алпатов В.М., Насилов Д.М., Репрессированная тюркология. -М..Издательство «Вос-точная литература» РАН. 2002. -294 с.

Поступило: 20.02.25

Принято: 29.04.25

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/10/178-185>

Dəyanət Musayev

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı, Azərbaycan
<https://orcid.org/0000-0001-8503-2244>
Dayanat.Musayev@adpu.edu.az

I Türkoloji Qurultayın keçirilməsi və tarixi missiyası

Xülasə

Məqalədə I Türkoloji Qurultaya hazırlıq, keçirilməsi və tarixi missiyası araşdırılır, müqayisəli türkoloji dilçilik məsələləri təhlil olunur. Qurultayın məqsədləri və bu məsələdə Sovet İttifaqının əsl niyyəti geniş şərh olunur. SSRİ-nin türk respublikalarından və SSRİ-nin digər vilayətlərindən, elmi və ictimai təşkilatlarından qurultaya dəvət alanlar haqqında məlumat verilir. Birinci Türkoloji Qurultayda qəbul edilən qərarlar arasında ortaq əlifba, ortaq ədəbi dil, ortaq terminologiya kimi məsələlərin olması qeyd olunur. Qurultayın gündəliyində müzakirə olunan mühüm məsələlər və elmi məruzələrin nəticələri ümumiləşdirilir. Daha sonra I Türkoloji Qurultayın üzvlərinin repressiyaya məruz qalması - güllələnməsi və ya sürgün olunması haqqında məlumat verilir. 1991-ci ildə SSRİ-nin dağılmasından sonra Sovet İttifaqının bütün keçmiş türk respublikalarında latın əlifbasının bərpası hərəkatının başlanması qeyd olunur. Məqalədə I Türkoloji Qurultayın müstəqil Azərbaycanda 80 və 90 illik yubileylərinin keçirilməsi, vahid türk əlifbasının qəbulu, türk dövlətlərinin yaxınlaşması və qarşılıqlı anlaşma və əməkdaşlığı məsələlərinə də baxılmışdır. Məqalənin sonunda I Türkoloji Qurultayın tarixi əhəmiyyəti ümumiləşdirilir.

Açar sözlər: türk xalqları, latın əlifbası, türkologiya, türk cümhuriyyətləri, yazı, müasir, türkoloji qurultay

Dayanat Musayev

Azerbaijan State Pedagogical University
Doctor of Philosophy in Pedagogy
Baku, Azerbaijan
<https://orcid.org/0000-0001-8503-2244>
Dayanat.Musayev@adpu.edu.az

The Conduct of The First Turkology Congress and Its Historical Mission

Abstract

The article examines the preparation, holding and historical mission of the First Turkological Congress, analyzes the issues of comparative Turkological linguistics. The goals of the Congress and the true intentions of the Soviet Union in this matter are widely commented on. Information is provided about those invited to the Congress from the Turkic republics of the USSR and other regions of the USSR, as well as scientific and public organizations. Among the decisions adopted at the First Turkological Congress, it is noted that issues such as a common alphabet, a common literary language, and a common terminology were included. The important issues discussed on the agenda of the Congress and the results of scientific reports are summarized. Then, information is provided about the repression - shooting or exile - of the members of the First Turkological Congress. After the collapse of the USSR in 1991, the beginning of the movement to restore the Latin alphabet in all former Turkic republics of the Soviet Union is noted. The article also examines the holding of the 80th and 90th anniversaries of the First Turkological Congress in independent Azerbaijan, the

adoption of a unified Turkic alphabet, the rapprochement of Turkic states, and issues of mutual understanding and cooperation. At the end of the article, the historical significance of the First Turkological Congress is summarized.

Keywords: *Turkic peoples, Latin alphabet, Turkology, Turkic republics, writing, modern, Turkological congress*

Giriş

I Türkoloji Qurultayın məhz Bakıda keçirilməsi tamamilə qanunauyğun bir hal idi, çünki həmin dövrdə bir çox elmi-mədəni sahələrdə olduğu kimi türkologiya elmində də Azərbaycan öndə gedirdi. Ölkəmiz həmin dövr üçün geniş mənada türkologiyanın əsas mərkəzlərindən biri idi.

Qeyd edək ki, 1–7 sentyabr 1920-ci ildə Şərq xalqlarının Birinci Qurultayı (qurultaya 1891 nümayəndə — Qafqaz, Orta Asiya, Əfqanıstan, Misir, Hindistan, Çin, Koreya, Suriya, Türkiyə, Yaponiya və digər ölkələrdən 37 millətin nümayəndəsi gəlmişdi) da məhz Bakıda keçirilmişdir. Həmin tədbir nəticəsində Azərbaycanın türk-müsəlman dünyasında əhəmiyyətli mövqeyi və böyük intellektual potensialı diqqəti cəlb etmişdir. Azərbaycanlı ziyalıların Şərq xalqlarının Qurultayında və Birinci Türkoloji Qurultayda fəal iştirakı ölkəmizdə yalnız dilçilik sahəsində deyil, həm də ədəbiyyat, tarix, mədəniyyət, folklor, etnoqrafiya və maarifçilik sahəsində də böyük elmi və yaradıcı qüvvələrin yetişib formalaşdığını nümayiş etdirir.

Tədqiqat

Birinci Türkoloji Qurultayda keçmiş Sovet İttifaqının müxtəlif bölgələrində, geniş bir coğrafi məkanda yaşayan çoxsaylı türk xalqlarının mədəni həyatına aid bir sıra global məsələlər müzakirə olunmuşdur. Bu toplantıda yaxın gələcəyə yönələn mühüm qərarlar qəbul edilmiş və ən başlıcası keçmiş Sovet İttifaqı məkanında yaşayan bütün türk xalqları üçün latın qrafikalı əlifbaya keçidin elmi-metodoloji prinsipləri işlənib hazırlanmışdır.

I Türkoloji qurultayda iştirakçılar tərəfindən müqayisəli türkoloji dilçilik məsələlərinə də diqqət ayrılmışdır. İstər müqayisəli dilçilik, istərsə də müqayisəli türkoloji dilçilik tarixi-genetik qohumluq kimi anlaşılan dil qohumluğu dərəcəsini müəyyənləşdirməyə səy göstərilir. Ulu dillərin bərpası, dillərin, dil ailələrinin və onların qruplarının tarixində diaxron proseslərin tədqiqi ilə məşğul olunur. Bütün XIX əsr boyu dilçilikdə hakim mövqe tutmuş müqayisəli-tarixi dilçilik məsələləri I Türkoloji Qurultay kimi elmi məclisdə də diqqətdən kənar qala bilməzdi. Qurultayda bu barədə söylənmiş fikirləri tədqiqatçılar iki qrupda birləşdirir:

1. Türk dilləri arasında qohumluğun ortaya çıxarılması məqsədilə müqayisəsi;

2. Türk dillərinin monqol, tunqus, fin-uqor, yafəs dilləri ilə qohumluğunun müəyyənləşdirilməsi məqsədilə müqayisəsi (Tahirov, 2016, s. 72).

Türkologiya türk xalqlarının keçmişində, bu günündə və gələcəyində dillərini, ədəbiyyatını, tarixini, folklorunu, dinini, etnoqrafiyasını, mənəvi və maddi mədəniyyətini öyrənən elmi humanitar fənlər məcmusudur. Azərbaycanda şərti olaraq türkoloji adlandırılabilən ilk tədqiqatlar XVII əsrə, yerli alimlər tərəfindən tərtib edilmiş fars-türk və türk-fars lüğətlərinin meydana çıxdığı vaxta təsadüf edir. Onlardan birinin müəllifi Mehdi Xan Astarabadi idi. O, XVII əsrdə yazdığı təsirli əsərində 170 səhifəlik geniş müqəddimədə Azərbaycan dilinin qrammatik qaydalarını fars dili ilə müqayisə edərək təsvir etmişdir. Mehdi Təbrizinin 1794-cü ildə yazdığı başqa bir lüğət də ön söz, qrammatik esse və lüğətin özündən ibarət idi. Şimali Azərbaycan Rusiyanın tərkibinə daxil olduğundan sonra ümumən şərqşünaslıq, xüsusən də türkologiya sahəsində silinməz iz qoyan alimlər yetişdi.

Onların arasında təkcə Rusiyada deyil, bütün Avropada tanınan məşhur ədəbiyyatşünas alim, dilçi, islamşünas, tarixçi, coğrafiyaşünas, pedaqoq və tərçüməçi, həmyerlimiz (azərbaycanlı) Mirzə Kazımbəy (1802-1870) xüsusi yer tutur. Tanınmış şərqşünas, islamşünas, tarixçi alim V.V.Bartold Mirzə Kazımbəyi "şərqşünaslığının yaradıcısı", görkəmli türkoloq, akademik A.N.Kononov isə onun "Avropa elmini Şərq elmi ilə birləşdirdi"yini yazırdı. O, Azərbaycan, tatar, türk, ərəb, fars, rus, ingilis, fransız, alman və ivrit dillərini mükəmməl bilirdi, danışdı və yazırdı (Агаев, 2016).

Latınlaşma ideyası təkcə ərəb qrafikasından istifadə edən və SSRİ-də yaşayan xalqları əhatə etmədi, həm də onun hüduqlarından çox-çox kənara da nüfuz etdi. Digər türk-tatar xalqlarını mədəni inqilaba cəlb etmək üçün Yeni Azərbaycan Əlifbası Komitəsi 1-ci Türkoloji Qurultayın çağırılmasına hazırlaşmağa başladı.

1926-cı il fevralın 26-dan martın 6-dək Azərbaycanın paytaxtı Bakıdakı İsmailiyyə sarayında keçirilən I Türkoloji Qurultay türk xalqlarının mədəni integrasiyasında yeni mərhələnin başlanğıcını qoyan ən əlamətdar hadisələrdən biridir.

Hələ 1925-ci ilin avqustunda SSRİ Xalq Komissarları Soveti (Sovnarkom) Ümumittifaq Türkoloji Qurultayın çağırılması haqqında qərar qəbul etdi. Qurultay məsələsi ilk dəfə bir il əvvəl Azərbaycan tərəfindən qaldırılaraq SSRİ hökumətinə təqdim edilmişdir. Azərbaycan qrafikasının latın qrafikalı əlifbaya keçidinə icazə verilməsi zərurəti SSRİ Xalq Komissarları Sovetinin Türkoloji Qurultayın çağırılması haqqında qərarından altı ay əvvəl SSRİ Elmlər Akademiyası və Ümumittifaq Şərqsünaslıq Assosiasiyası tərəfindən I Azərbaycan Diyarşünaslıq Qurultayında qaldırılmışdı. Təşkilat komitəsi "Bülleten" nəşr etdi və onun səhifələrindən Ümumittifaq Türkoloji Qurultayın hazırlanması ilə bağlı bütün işlərin aparılmasını elan etdi (Mycaeb, 2025, s.286).

SSRİ-nin türk respublikalarından və SSRİ-nin digər vilayətlərindən qurultaya 131 nəfər həlledici səsə malik nümayəndə gəlmişdi. Onlardan 93 nəfər türk, 38 nəfər isə qeyri-türk idi. Bundan əlavə, qurultayda türk respublikalarından və SSRİ-nin digər bölgələrinin elmi və ictimai təşkilatlarından 600 nümayəndə, o cümlədən SSRİ Elmlər Akademiyasının, Şərqsünaslıq Assosiasiyasının, Moskva Şərqsünaslıq İnstitutunun, Kazan Universitetinin, Bakı Dövlət Universitetinin, Daşkənd Universitetinin, Leninqrad Universitetinin nümayəndələri iştirak edirdi.

İclasa Azərbaycan SSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri Səmədağa Ağamalıoğlu sədrlik etmiş, qurultayın Rəyasət Heyətinə aşağıdakılar seçilmişlər: Səmədağa Ağamalıoğlu, Fərhad Ağazadə, Ruhulla Axundov, Hənəfi Zeynallı, Həbib Cəbiyev, Mustafa Quliyev, Nikolay Aşmarin, Əziz Qubaydulın, Xalid Səid Xocayev, Bəkir Çobanzadə, Cabbar Məmmədzadə, Zifeldt Artur Rudolfoviç, Pənah Qasimov, Müseyib İlyasov, Cəlil Məmmədzadə, Fərid Xurşid, Həmid Sultanov, Mirzə Davud Hüseynov, Hüseyn Musayev, Əhməd Pepinov, Hüseyn Musayev, Əhməd Pepinov, İbrahim Rza Şəbustari, Həsən Musayev və qurultayın yeganə qadın üzvü Ayna Sultanova.

Məşhur şərqsünas, tarixçi-alim, akademik V.Bartold, akademik S.Oldenburq, Avropa alimlərinin nümayəndəsi professor T.Menzel, RSFSR Xalq Maarif Nazirliyindən İ.Naqovitsın, professor B.Çobanzadə, professor A.Samoyloviç, Qazaxıstandan A.Baytursinov, Yakutiyaadan İ.Baraxov, şərqsünaslar Assosiasiyasından İ.Borozdin və M.Pavloviç, Tatarıstandan Həlincan İbrahimov, Başqırdıstandan İdelquzin, Türkiyədən Fuad Köprülüzadə, Dağıstandan C.Qorxmazov, Özbəkıstandan İ.Naxamov, Qara-Qırğızıstandan K.Tınıstanov, Türkmənıstandan R.Berdiyev, Kırımdan O.Akçokraklı, Şimali Qafqazdan Umar Əliyev və b. iştirak etmişlər. Bundan başqa, Azərbaycan və digər respublikaların nümayəndə heyəti adından Əli bəy Hüseynzadə, Mustafa Quliyev, V.Banq, akademik Nikolay Marr, Anatoliy Lunaçarski və Vilhelm Tomsen Konqresin Rəyasət Heyətinin fəxri üzvləri seçildilər (Hacıyeva, 2021).

Onlardan başqa konqresin işində aşağıdakı əcnəbi elm adamları iştirak edirdilər: Türkiyədən nümayəndələr Sami Rufet, Nejb Asim, Fuad Raif, Bursalı Mehmed Tahir bəy, Ferid Xursud, Şəmsəddin bəy, Ethem Bəy, Almaniyadan nümayəndələr Teodor Menzel, Muth Hartmann, Gize, Paul Vitek, Volter Radebold, Villi Banq Kaup, Qeorq Yakob, Q.Ştumme, Macarıstandan olan nümayəndələr Dyula Mesaroş, İğnaç Kunoş, Dyula Nemet, Bernat Munkaçı, M.Horten, İrandan olan nümayəndələr Məcid Soltane, İbrahim Şəbistari, Fransadan nümayəndə J.Denis, İtaliyadan nümayəndə L.Bonelli, Finlandiyadan nümayəndə Setele, İsveçdən nümayəndə Sven Hedin (Musayev-2, 2025, s.225).

Qurultayda türklərin və bütövlükdə türk dünyasının tarixi, dili, əlifbası, etnogenezi, etnoqrafiyası, ədəbiyyatı, mədəniyyəti və digər mövzularla bağlı ümumilikdə 14 məsələ üzrə 40-a yaxın məruzə dinləndi. Qurultayın gündəliyinə türk xalqlarının mədəniyyətinin inkişaf yolları və latın əlifbası əsasında yazı ilə bağlı məsələlər daxil edilib.

Birinci Türkoloji Qurultayda türk dillərinin aşağıdakı yeddi mühüm məsələsi müzakirə edilmiş və müvafiq qərarlar imzalanmışdır:

1. Əlifba haqqında məsələ;
2. Orfoqrafiya problemi;
3. Terminologiya məsələsi;
4. Təhsil metodologiyası məsələsi;
5. Qohum və qonşu dillərin qarşılıqlı əlaqəsi və müdaxiləsi problemləri;
6. Türk dillərinin ədəbi-linqvistik problemləri, o cümlədən vahid ədəbi dil məsələsi;
7. Türk dillərinin protodil nəzəriyyəsi və tarixi problemləri (Hacıyeva, 2021, s.3).

Birinci Türkoloji Qurultayda qəbul edilən qərarlar arasında ortaq əlifba, ortaq ədəbi dil, ortaq terminologiya kimi məsələlər xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi.

Ərəb əlifbasında islahatların aparılması və latın qrafikalı əlifbanın qəbulu, türk-tatar xalqları üçün milli terminologiyanın və ədəbi dilin yaradılması məsələləri müzakirə olunub.

Qurultay yeni əlifbanın ərəb əlifbası üzərində üstünlüyünü və texniki üstünlüyünü, onun “böyük mədəni, tarixi və mütərəqqi əhəmiyyətini” qəbul edərək, Azərbaycanda və SSRİ-nin digər rayon və respublikalarında (Yakutiya, Kabardin-Balkariya) yeni latın qrafikalı əlifbanın tətbiqini böyük bir müsbət əlamət kimi qeyd etdi.

Konqres zamanı bir çox elmi məruzələr dinlənilib, onlardan bəziləri xüsusilə diqqətəlayiqdir. Diqqətçəkən məruzələr arasında V.V.Bartoldun “Tarixin müasir vəziyyəti və türk xalqlarının öyrənilməsinin vəzifələri”, S.F.Oldenburqun “Türk xalqları arasında etnoqrafik tədqiqat metodları”, A.A.Müllərin “Türk xalqları arasında təsviri obrazlar sənəti haqqında”, F.Köprülüzadənin “Türk xalqları arasında ədəbi dillərin inkişafı”, A.N.Samoyloviçin “Türk dillərinin öyrənilməsinin müasir vəziyyəti və gələcək vəzifələri”, B.Çobanzadənin “Türk dialektlərinin sıx əlaqəsi haqqında”, H.Zeynallının “Türk dillərində elmi terminoloji sistem haqqında”. S.Yu.Malovun “Qədim türk dillərinin tədqiqinin müasir vəziyyəti və perspektivləri”, F.Ağzadənin “Türk dillərində orfoqrafiya”, “Türk xalqlarının sosial-mədəni şəraiti ilə bağlı əlifba sisteminin formalaşması problemləri”, N.F.Yakovlevin “Türk xalqlarının sosial-mədəni şəraiti ilə bağlı əlifba sisteminin formalaşması problemləri”, Ç.Məmmədzadənin “Türk xalqlarının əlifba sistemləri haqqında”, Kemanovun “Türk dillərinin tədrisi metodikasının əsasları”, N.N.Poppenin “Türk dillərinin Altay dilləri ilə qarşılıqlı əlaqəsi məsələsinin tarixi və hazırkı vəziyyəti”, H.Şerbanın “Ərəb və latın yazısının türk-tatar xalqları üçün tətbiqi sualları”, T.Menzelin “Balkan türk ədəbiyyatının öyrənilməsinin nəticələri və perspektivləri” və bir çox başqa məqalələri qeyd etmək olar. Bu təqdimatlar Qurultayın işinə dərinlik və zənginlik qatmışdır.

Görkəmli özbək şairi Əlişir Nəvainin 500 illik yubileyinin qeyd edilməsində Qurultayın nümayəndələri də iştirak etmişdilər. Qurultay II Türkoloji Qurultayın 1927-ci ildə Səmərqənd şəhərində keçirilməsi barədə qərar qəbul etsə də, məlum səbəblərdən bu qərar həyata keçirilmədi.

Birinci Türkoloji Qurultayın ən mühüm vəzifələrindən biri ərəb əlifbasından latın əlifbasına keçid idi. Türk dünyasında bu ideyanı ilk həyata keçirən Azərbaycan olmuşdur. 1922-ci il sentyabrın 21-də Azərbaycan SSR-də əlifba yazısının dəyişdirilməsi, yeni əlifbanın yaradılması və tətbiqi məqsədi ilə Səmədağa Ağamalıoğlunun rəhbərliyi ilə Yeni Türk Əlifbasının Tətbiqi Komitəsi yaradıldı. Azərbaycan 1923-cü il oktyabrın 20-də rəsmi olaraq latın əlifbasına keçib.

1928-ci ildə Qazi Mustafa Kamal Atatürkün (Türkiyə Cümhuriyyətinin qurucusu) təşəbbüsü ilə aparılan dil islahatından sonra Türkiyə latın əlifbasına keçdi, 1929-cu ildən isə qurultayın qərarı ilə Sovet İttifaqına daxil olan digər türk respublikaları ortaq latın əlifbasından istifadə etməyə başladılar.

1929-cu il yanvarın 1-dən Azərbaycan tamamilə latın əlifbasına keçib. Birinci Türkoloji Qurultayın qərarına uyğun olaraq həmin il digər türk xalqları və cümhuriyyətlərlə yanaşı Türkiyə Cümhuriyyəti də latın əlifbasına keçdi. Bu keçid xalqın kütləvi savadsızlığının aradan qaldırılmasında, türk xalqları arasında mədəni əlaqələrin möhkəmlənməsində müstəsna rol oynamışdır. Bu “ssenari”ni yaddaşlardan silmək üçün kütləvi kitab yandırma kampaniyası da aparıldı.

Qurultay heç bir seçkili orqanı geridə qoymadı və türkologiyaya dair materialların toplanması və sistemləşdirilməsi, əlyazmaların qeydə alınması və saxlanması, yerli dialektlərin öyrənilməsi və s. üçün bütün türk respublika və bölgələrinə yerli Türkoloji Komitələr təşkil etməyi tövsiyə etməklə kifayətləndi. Qurultay biblioqrafik nadirliyə çevrilmiş və hazırda yeganə olan Radlovun türk dialektləri lüğətinin yenidən nəşrinin məqsəduyğunluğunu qəbul etdi.

Tezliklə latın qrafikası xalqların sürətləndirilmiş yaxınlaşması və birləşməsi siyasətini həyata keçirməyə başlayan Sovet rəhbərliyini qane etmədi. 1939-cu ildə bu proses (latın əlifbası ilə bağlı) Sovet İttifaqının o zamankı lideri Stalin rejiminin təzyiqi ilə dayandırıldı. Bu siyasətə uyğun olaraq SSRİ xalqlarının bütün dillərinin kiril əlifbasına əsaslanan yazıya keçirilməsinə başlandı.

Qurultaydan dərhal sonra Azərbaycanda bu tarixi hadisə ilə bağlı sənədli film çəkildi. 1926-cı ildə "Birinci Türkoloji Qurultay" filmi nümayiş olundu. Bu Azərbaycanda keçirilən Türkoloji qurultaydan bəhs edən ilk film idi.

Filmə Türkoloji Qurultayın işi, türk xalqları tərəfindən yeni latın əlifbasının qəbulu, o cümlədən türk xalqlarının ədəbiyyatı və dili ilə əlaqədar məsələlərlə bağlı qurultayın yekdil qərarları yer aldı.

Qurultayın ən fəal iştirakçılarından olan gənc alim, professor Bəkir Çobanzadə yazırdı: "İndiyə qədər Şərqi qaranlıqından istifadə edən Qərbi imperialistlərinin əlində istismar və müstəmləkəçilik siyasəti vasitəsi kimi xidmət edən türkologiya bundan sonra bəşər sivilizasiyası tarixinin ən naməlum, eyni zamanda maraqlı sənədləri üzərində birgə işləyərək vicdanlı və ciddi insanların təfəkkürünün qiymətli nəticəsi olacaqdır. Türkoloqların qurultayı bəşəriyyətin geridə qalmış hissəsini müasir sivilizasiyanın ən yaxşı hissəsi ilə birləşdirən beynəlmillətçiliyə doğru atılan yeni addımdır və bəşər mədəniyyəti tarixində öz yerini tutacaqdır" (Janbirov, 2025, s.286-288).

1923-cü ildən Azərbaycanda yeni türk əlifbasının dövlət əlifbası kimi qəbul edilməsinə baxmayaraq, məhz bu qurultaydan sonra rəsmi şəkildə yekdilliklə latın qrafikalı əlifbaya keçid gerçəkləşdi. Buna qədər respublika ərazisində ərəb yazısından istifadəyə də geniş yer verilirdi. Qurultayın qərarına əsaslanaraq 1929-cu il yanvarın 1-dən Sovet hökuməti ərəb əlifbasının istifadəsinə qadağa qoydu. İri kitab yandırma kampaniyası da bu yazını yaddan çıxartmaq məqsədi güdürdü.

Qurultayın qərarı ilə Sovetlər birliyinə daxil olan digər türk respublikalarında da ərəb əlifbasının yerinə latın qrafikalı yazıya keçildi. Bəzi türk respublikalarında bu keçid daha erkən tətbiq olundu. Belə ki, 1927-ci il iyulun 3-də Tatarıstan respublikasının partiya təşkilatı "Yeni əlifba"ya keçidi rəsmi şəkildə elan etdi. Azərbaycan SSR latın qrafikalı əlifbaya keçəndən 5 il sonra Türkiyə Cümhuriyyəti də bu əlifbaya keçdi.

Beləliklə, qurultayın qərarı nəticəsində bütün türk respublikaları ərazisində 1929–1939-cu illərdə latın qrafikalı əlifbadan istifadə edildi. Lakin 30-cu illərin sonunda Sovet İttifaqı rəhbərliyi tərəfindən latın qrafikalı əlifbanın dəyişdirilməsi yönündə işlərə başlandı. 1939-cu ildə isə SSRİ-nin milli respublikalarında ümumi kiril əlifbasından istifadəsi qərarı qəbul edildi. Rəsmi açıqlamaya görə latın əlifbasından kiril qrafikasına keçid "zəhmətkeşlərin ümumi istəyi" adı altında pərdələndi.

30-cu illərin sonlarında qurultayın bir çox iştirakçısı pantürkçülük, millətçilik, əks-inqilabi fəaliyyətdə günahlandırıldı, repressiya edildi və öldürüldü. Bunların arasında Ruhulla Axundov, Aleksandr Samoyloviç, Cəlaləddin Qorxmazov, Bəkir Çobanzadə, Osman Akçökraklı, Əhməd Baytursunov, Salman Mümtaz, İsidor Baraxov, Hənəfi Zeynallı, Hikmət Cevdet-zadə və başqaları var idi.

Amma Azərbaycan elminin yüksək potensialını, Azərbaycan rəhbərliyinin mədəni inkişaf problemini həll etməyə hazır olduğunu qeydə alan türkoloqların qurultayı eyni zamanda repressiyaya məruz qalanların qurultayı kimi nəsillərin yaddaşında qaldı. Kütləvi repressiyalar Azərbaycan ziyalılarından da yan keçmədi. Milli respublikalarda repressiya qurbanlarına qarşı əsas ittihamlardan biri də onların «burjua millətçilikdə» ittiham edilməsidir. Bolşevik hökumətinin sonradan "xalq düşməni" adlandırdığı şəxslər düşərgələrə göndərilir və ölümə məhkum edilirdi. Onların arasında görkəmli Azərbaycan şairi Hüseyn Cavid, Mikayıl Müşviq, Tağı Şahbazi, Əli Razi, Yusif Vəzir Cəmənzəmənlı, Əhməd Cavad, Azərbaycan pedaqoqu, dilçi, yazıçı, tərcüməçi Sultan Məcid

Qənzadə, tanınmış dövlət və siyasi xadimləri Qəzənfər Musabəyov və Dadaş Bünyatzadə, Azərbaycan səhnəsinin aparıcı aktyorları Ülvi Rəcəb Şaşıkaşvili və Abbas Mirzə Şərifzadə, türkoloq-alim, professoru Bəkir Çobanzadə, Ruhulla Axundov, Aleksandr Samoyloviç, Cəlaləddin Qorxmazov, Osman Ağçoğrağçı, Əhməd Baytursunov, Salman Mümtaz, İsidor Baraxov, Hənəfi Zeynallı, Hikmət Cövdət-zadə və b. var idi. Ümumilikdə 100-dən çox Qurultay iştirakçısı müxtəlif repressiyalara məruz qalıb (Tahirov, 2016, s.73-74).

Məlumdur ki, 1937-1938-ci illərdə repressiya qurbanlarının ümumi sayı 80 min nəfərdən çox idi. Məhz qurultayda iştirak etdiyi üçün 17 Azərbaycan nümayəndəsinin adı var. Repressiyalardan əvvəl dünyasını dəyişmiş Səmədağa Ağamalıoğlundan başqa Azərbaycan nümayəndələrinin hamısı, istisnasız hamısı Stalin repressiyalarının qurbanı olublar. Güllələnən güllələnib, sürgün edilən sürgün edilib və heç biri qayıtmayıb. Stenoqramda adları qeyd olunanlar aşağıdakılardır: Fərhad Ağzadə, Ruhulla Axundov, Qaziz Qubaydulun (Bakıda işləyən tatar alimi), Həmid Sultanov, Xalid Səyid Xocayev, Bəkir Çobanzadə, Sultan Məcid Əfəndiyev, Qəzənfər Musabəyov, Həbib Cəbiyev, Hənəfi Zeynallı, Simumyagi Zifelt (Bakıda işləyən eston ədəbiyyatçı), Pənah Qasimov, Mustafa Quliyev, Cabbar Məmmədzadə, Cəmil Məmmədzadə, Əhməd Cövdət Pepinov, Ayna Sultanova.

1991-ci ildə SSRİ-nin dağılmasından sonra Sovet İttifaqının bütün keçmiş türk respublikalarında latın əlifbasının bərpası hərəkatı başladı. Hazırda Azərbaycan, Özbəkistan və Türkmənistan latın əlifbasına keçib. Qazaxıstan və Qırğızıstan bunu mərhələli şəkildə həyata keçirmək niyyətindədir, lakin Rusiya Federasiyasının muxtar türk birləşmələri Rusiya prezidentinin veto hüququna görə bunu edə bilmir.

Birinci Türkoloji qurultay dövlət səviyyəsində öz qiymətini Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra almışdır. 2005-ci il noyabrın 5-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev “Birinci Türkoloji Qurultayın 80 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında” Sərəncam imzalamışdır. Həmin sərəncama əsasən 2006-cı ildə Bakıda Birinci Türkoloji Qurultayın 80 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq konfrans keçirilmişdir.

Birinci Türkoloji Qurultayın 90 illik yubileyinin layiqincə qeyd olunmasını təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2016-cı il fevralın 18-də Sərəncam imzalayıb. Sərəncama əsasən, 2016-cı il noyabrın 14-də və 15-də Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasında (AMEA) I Türkologiya Qurultayının 90 illik yubileyinə həsr olunmuş Beynəlxalq konfrans keçirilib. Birinci Türkoloji Qurultayın ideya və çağırışları milli-mənəvi dəyərlərin, milli mədəniyyət və ədəbiyyatın inkişafında, elmi-mədəni inteqrasiyada mühüm rol oynamışdır.

Birinci Türkoloji Qurultay türk xalqlarının elmi-mədəni birliyinə, ortaq milli-mənəvi dəyərlərin inkişafına geniş üfüqlər açan ictimai tədbirdir. Birinci Türkoloji Qurultayda Azərbaycan ziyalılarının fəal iştirakı ölkədə təkə dilçilik sahəsində deyil, həm də ədəbiyyat, tarix, mədəniyyət, folklor, etnoqrafiya, maarifçilik sahəsində böyük elmi-yaradıcı qüvvələrin meydana çıxmasından və formalaşmasından xəbər verir.

Hazırda Azərbaycanda türkşünaslıq əsasən dilçilik, ədəbiyyat, şərqşünaslıq, folklor institutlarında, qismən də AMEA-nın arxeologiya və etnoqrafiya, tarix, əlyazmalar və bəzi digər bölmələrində aparılır. Bu gün Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı Dövlət Universiteti və Bakı Slavyan Universitetində Türkoloji Mərkəzlər fəaliyyət göstərir.

2024-cü ildə Bakıda Beynəlxalq Türk Akademiyası və Türk Dilçilik Cəmiyyətinin birgə təşkilatçılığı ilə sentyabrın 9-dan 11-dək Ortaq Türk Əlifbası Komissiyasının üçüncü iclası öz işini uğurla başa vurdu. Türk Akademiyası Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Türkiyəni birləşdirən Türk Dövlətləri Təşkilatının nəzdində yaradılmış beynəlxalq təşkilatdır. Bundan əlavə, Macarıstan və Özbəkistan burada müşahidəçi statusuna malikdir. Təşkilatın baş qərargahı Astanada yerləşir və əsas məqsədi türk ölkələri və regionları arasında elm və təhsil sahəsində əməkdaşlığı inkişaf etdirməkdir (Mustafayev, <https://www.aa.com.tr/ru>).

1. Komissiyada ətraflı müzakirələr aparılıb, gələcək inkişafı tələb edən aspektlər müəyyən edilib. Gərgin iş nəticəsində vahid türk əlifbası təklifi razılaşdırıldı. Türk dünyası ölkələri latın

əlifbasına əsaslanan 34 hərfdən ibarət vahid əlifbanın təsdiq edilməsi barədə qərar qəbul ediblər. Bu, Türk Dövlətləri Təşkilatının Bakıda təşkil etdiyi komissiyanın üçüncü iclasından sonra məlum olub (Janbirova, <https://kz.kursiv.media/2024-09-12/dlzh-turk-alphabet/>).

2. 2024-cü il sentyabrın 11-də Türk Dövlətləri Təşkilatının xüsusi olaraq yaratdığı ortaq türk əlifbası komissiyası onun yenilənmiş variantını qəbul edib.

Mütəxəssislərin fikrincə, vahid əlifbanın hazırlanması türk ölkələri arasında təhsil və mədəniyyət sahələrində daha sıx əməkdaşlıq istiqamətində mühüm addım olacaq. Türk Akademiyası bu nailiyyətin tarixi əhəmiyyətini vurğulayır, elm və təhsil müəssisələrini təşəbbüsü dəstəkləməyə və onun həyata keçirilməsinə kömək etməyə çağırır.

Ortaq türk əlifbasının inkişafı türk xalqlarının dil irsini qoruyub saxlamaqla, onların qarşılıqlı anlaşma və əməkdaşlığına təkan verir. Ortaq türk əlifbasının yaradılması türk xalqları arasında qarşılıqlı anlaşma və əməkdaşlığı gücləndirməklə yanaşı, onların dillərinin qorunub saxlanmasına da töhfə verəcək.

3. Bu gün də türk xalqlarının yaxınlaşması və ortaq türk tarixinin yaranması yolunda davamlı işlər aparılır. Belə ki, 31 mart 2025-ci il tarixində Qırğızıstan, Tacikistan və Özbəkistan liderləri üç ölkənin dövlət sərhədlərinin birləşməsi qovşağı haqqında tarixi Saziş imzalayıblar. Xucənd Bəyannaməsi adlanan “Sərhəd qovşağı haqqında” Saziş və “Əbədi dostluq” haqqında bu mühüm sənədləri prezidentlər Emoməli Rəhmon, Sadır Japarov və Şavkat Mirziyoyev imzalayıblar. Bu sənədlər Mərkəzi Asiya dövlətləri arasında mehriban qonşuluq münasibətlərinin və qarşılıqlı anlaşmanın möhkəmlənməsini simvolizə edir. Bu saziş həm regional əməkdaşlığın, həm də mehriban qonşuluq münasibətlərinin möhkəmləndirilməsinin, infrastruktur və iqtisadi layihələrin birgə həyata keçirilməsinə, regionun turizm imkanlarının genişləndirilməsinə təkan verəcəkdir (<https://www.xalqqazeti.az/az/dunya/219753-ozbekistan-tacikistan-qirgizistan-liderleri-dovlet>).

2025-ci il oktyabrın 6–7-də Qəbələ şəhərində keçirilən Türk Dövlətləri Təşkilatı Dövlət Başçılarının 12-ci Zirvə Görüşünün Bəyannaməsində Birinci Türkoloji Qurultayın 100 illik yubileyinin qeyd edilməsi çağırışının öz əksini tapması türk dünyasının yenidən vahid ailə şəklində formalaşması istiqamətində daha bir uğurlu addımın təzahürüdür.

Qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev 22 oktyabr 2025-ci il tarixində Birinci Türkoloji Qurultayın 100 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Sərəncam imzalamışdır. Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası və Azərbaycan Respublikasının Elm və Təhsil Nazirliyi ilə birlikdə Birinci Türkoloji Qurultayın 100 illik yubileyinə dair tədbirlər planı hazırlayıb həyata keçirilməsi tapşırılmışdır. Məhz bu sərəncamdan irəli gələn Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetində silsilə tədbirlər 2025-ci ilin noyabr ayından başlamışdır (<https://president.az/az/articles/view/70396>, 22 oktyabr 2025).

Nəticə

Birinci Türkoloji Qurultayın vaxtilə irəli sürdüyü bir çox ideyalar müasir şəraitdə uğurla gerçəkləşdirilir. Türk dünyasının yenidən vahid ailə şəklində formalaşması istiqamətində diqqətəlayiq nailiyyətlər qazanılmışdır. Türk ölkələri arasında qardaşlıq ruhu ilə müttəfiqlik münasibətlərinin möhkəmləndirilməsi və qarşılıqlı mədəni əməkdaşlıq əlaqələrinin dərinləşdirilməsinə doğru qətiyyətlə atılan addımlar artıq davamlı xarakter daşımaqdadır. Bir çox alimlərin və siyasətçilərin təbiri ilə desək, XXI əsr türk xalqlarının əsri olacaqdır. Ortaq türk əlifbasının qəbulu və “Əbədi dostluq” haqqında mühüm sənədlərin imzalanması qardaş türk ölkələri arasında möhkəmlənən dostluq, mehriban qonşuluq, qarşılıqlı etimad və strateji tərəfdaşlıq münasibətlərinin mühüm rəmzinə çevriləcək.

Ədəbiyyat

1. Birinci Türkoloji Qurultayın 100 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı, (2025). <https://president.az/az/articles/view/70396>, 22 oktyabr
2. Hacıyeva, Z. (2021). Azərbaycanı tədqiq edən və öyrənən cəmiyyət (Tətəbbö): Azərbaycanda elmin inkişaf tarixindən, Bakı, Elm. 108 s.
3. Qasimov, C.Ə. (2018). Bəkir Çobanzadə: monoqrafiya, Bakı: DTX-nin Heydər Əliyev adına Akademiyasının nəşriyyatı. - 328 s.
4. Tahirov, İ. (2016). I Türkoloji Qurultay və müqayisəli dilçilik məsələləri. "Türkoloji Qurultayın 90 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq konfrans: Türkoloji elmi-mədəni hərəkətdə ortaq dəyərlər və yeni çağırışlar" beynəlxalq konfransın materialları, I hissə, Bakı. s. 72-75
5. Turan, A. (2017). XX əsr - fəryadın metafizikası / A. Turan; red., ön sözün müəll. E. S. Akimova. - Bakı: Elm və təhsil. - 424 s.
6. Özbəkistan, Tacikistan və Qırğızıstan liderləri dövlət sərhədlərinin birləşməsi qovşağı haqqında sənəd imzalayıb, (31.03.2025), <https://www.xalqqazeti.az/az/dunya/219753-ozbekistan-tacikistan-qirgizistan-liderleri-dovlet>
7. Aqayev, N. (2016). Forum otlojennix nadejd. Azerbaydjanskiye izvestiya, 25 fevralya, s.3.
8. Janbirova, A. (2024). Stranı tyurkskoqo mira prinyali yedinıy alfavit iz 34 bukva na osnove latiniçı, <https://kz.kursiv.media/2024-09-12/dlzh-turk-alphabet/>
9. Musayev, D.M. (2025). Perviy Vsesoyuzniy Tyurkoloqicheskiy syezd – naçalo yedinstva tyurkskix narodov. I Mejdunarodnaya nauçno-praktičeskaya konferençiya "European congress of scientific discovery", Madrid, Испания, 3-5.02.2025, p.285-295
10. Musayev, D.M. (2025). Birinci Türkoloji Qurultayın türk dünyasının birliyində tarixi rolu, ədəbi əlaqələr - yaradıcılıq prosesinin güzgüsü, Bakı–Cizzax – 2025, s.222-230
11. Mustafayev, Ş. Qlava Tyurskoy akademii: yedinıy tyurkskiy alfavit vajen dlya yazıkovoqo i duxovnoqo yedinstva, <https://www.aa.com.tr/ru>

Daxil oldu: 20.01.25

Qəbul edildi: 04.03.25

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/10/186-190>

Saida İsmayilzadə
Ganja State University
PhD in History
Ganja, Azerbaijan
<https://orcid.org/0000-0002-2877-8944>
saida.ismailzade@mail.ru

Turkic Historical Thought on the Eve of Repressions: The Significance of the First Turkological Congress of 1926

Abstract

The relevance of this study lies in the need to reassess the role of the First Turkological Congress of 1926 in the development of Turkic historical thought and the subsequent rupture caused by political repression. In the context of growing scholarly interest in intellectual history, collective memory, and repressed academic elites, this topic gains particular importance on the occasion of the centenary of the Congress. The research problem addressed in the article concerns the limited interpretation of the First Turkological Congress primarily as a linguistic or cultural forum, while its significance for the formation of Turkic historiography and historical consciousness has received insufficient attention. The Congress represented an important attempt to institutionalize Turkic humanities and to define common scholarly perspectives, many of which were later suppressed by ideological constraints. The aim of the study is to analyze the significance of the First Turkological Congress of 1926 for the development of Turkic historical thought on the eve of mass repression and to interpret it as one of the last relatively free stages of Turkic intellectual life in the early Soviet period. The methodological framework of the research is based on historical-analytical and historiographical approaches, allowing the Congress to be examined as an intellectual phenomenon within its broader socio-political context. Comparative analysis is also applied to assess the continuity and disruption of scholarly ideas before and after the repressive period. The main findings demonstrate that the First Turkological Congress played a crucial role in shaping the Turkic historical elite and scholarly agenda, while subsequent repression led to a significant loss of intellectual potential. The study concludes that revisiting the legacy of the Congress is essential for a deeper understanding of the historical development of the Turkic world.

Keywords: *historical thought, political repression, Turkic intelligentsia, Turkic historiography, Turkological Congress*

Saida İsmayilzadə
Gəncə Dövlət Universiteti
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru
Gəncə, Azərbaycan
<https://orcid.org/0000-0002-2877-8944>
saida.ismailzade@mail.ru

Repressiyalar ərəfəsində türk tarixi düşüncəsi: 1926-cı il I Türkoloji Qurultayın əhəmiyyəti

Xülasə

Tədqiqatın aktuallığı 1926-cı il I Türkoloji Qurultayın türk tarixi düşüncəsinin formalaşmasında oynadığı rolu və bu prosesin sonradan siyasi repressiyalar nəticəsində kəsilməsini yenidən dəyərləndirmə zərurəti ilə bağlıdır. Müasir dövrdə intellektual tarixə, tarixi yaddaşa və repressiyaya

məruz qalmış elmi elitanın irsinə artan marağ fonunda bu mövzu xüsusilə əhəmiyyət kəsb edir. Məqalənin elmi problemi ondan ibarətdir ki, I Türkoloji Qurultay əsasən dilçilik və mədəniyyət aspektindən araşdırılmış, lakin onun türk tarixşünaslığının və tarixi düşüncənin inkişafına təsiri kifayət qədər işıqlandırılmamışdır. Halbuki qurultay çərçivəsində türk elmi fikrinin institusionalaşdırılmasına və ümumi elmi istiqamətlərin müəyyənləşdirilməsinə ciddi cəhd göstərilmişdir. Tədqiqatın məqsədi I Türkoloji Qurultayın repressiyalar ərəfəsində türk tarixi düşüncəsinin inkişafındakı əhəmiyyətini müəyyənləşdirmək və onu erkən sovet dövründə türk intellektual ənənəsinin nisbətən azad mərhələsi kimi təhlil etməkdir. Metodoloji yanaşma tarixi-analitik və tarixşünaslıq metodlarına əsaslanır. Qurultay elmi fenomen kimi geniş ictimai-siyasi kontekstdə araşdırılır və təqdim olunan ideyaların sonrakı tarixşünaslıq prosesləri ilə müqayisəsi aparılır. Tədqiqatın əsas nəticələri göstərir ki, I Türkoloji Qurultay türk elmi elitesinin formalaşmasında mühüm rol oynamış, lakin sonrakı repressiyalar bu prosesin davamlılığını pozmuşdur. Məqələdə müasir dövrdə qurultayın irsinə yenidən qaydılmasının elmi və tarixi əhəmiyyəti vurğulanır.

Açar sözlər: repressiyalar, tarixi düşüncə, türk tarixşünaslığı, türk ziyalıları, Türkoloji qurultay

Introduction

The First Turkological Congress of 1926 holds a special place in the history of Turkic scholarship as an attempt to consolidate the intellectual ties of the Turkic peoples during the early Soviet modernization era. It was not only a scholarly but also a symbolic event, reflecting the Turkic intelligentsia's desire to form a unified scholarly space and develop common approaches to the study of history, culture, and language.

The congress's centennial in 2026 highlights the need to rethink it beyond traditional linguistic or cultural analysis. Contemporary humanities scholarship increasingly addresses intellectual history, the fate of scholarly communities, and the problem of disrupted scientific continuity, making a revisit to the congress's legacy particularly timely.

The topic is given added relevance by the fact that the congress took place on the eve of large-scale political repression, which led to the extermination of a significant portion of the Turkic academic elite. As a result, many ideas formulated in 1926 were not developed further, and the tradition of Turkic historical thought was interrupted. In today's context, drawing on this experience allows for a deeper understanding of the processes of formation of the historical self-awareness of the Turkic peoples and their significance for modern scholarship.

Research

The research's methodological framework focuses on a comprehensive analysis of the First Turkological Congress of 1926 as a phenomenon in the intellectual history of the Turkic peoples. The study utilizes historical-analytical and historiographical approaches, allowing one to view the congress as a stage in the development of Turkic historical thought in the early Soviet period.

A historical-analytical method is used to reconstruct the socio-political and scientific context of the 1920s and identify the connections between the congress's scientific initiatives and subsequent political processes. Historiographical analysis is used to assess the extent to which the congress has been reflected in scholarly literature and to identify key trends and gaps in its interpretation.

Additionally, a comparative historical approach is employed, allowing us to compare the ideas formulated at the congress with the subsequent development of Turkic historiography under conditions of ideological pressure and repressive policies. This methodology provides a holistic understanding of the significance of the First Turkological Congress for the historical experience of the Turkic peoples.

The 1920s marked a period of profound social, political, and intellectual transformation for the Turkic peoples. The formation of new state and administrative structures within the Soviet Union was accompanied by an active search for forms of national self-determination, including in the fields of science, education, and historical knowledge. Under these conditions, the Turkic peoples'

humanitarian thought developed in close connection with modernization processes and attempts to rethink their own past within new ideological realities (Martin, 2001, pp. 15–18).

The development of Turkic scientific and historical thought during this period drew on the established traditions of pre-revolutionary Oriental studies and the Jadid movement, but simultaneously sought to transcend the confines of colonial scientific discourse. History was viewed not only as a field of academic knowledge but also as a tool for shaping collective self-awareness, which imbued historical research with particular social significance (Khalid, 1998, pp. 42–45).

It was in this context that the First Turkological Congress of 1926 occupied a special place in the history of Turkology. It became the first large-scale attempt at an institutional unification of Turkic scholars, focused on developing common scientific approaches to the study of the language, culture, and history of the Turkic peoples. The significance of the congress extends beyond a single scientific event, as it reflected the desire of the Turkic intelligentsia to create a coherent scientific paradigm based on the principles of historical continuity and scientific autonomy (Bartold, 1962, pp. 5–7).

The 1st Turkological Congress of 1926 as an intellectual phenomenon

The 1st Turkological Congress was conceived as a scientific platform for discussing key issues related to the development of Turkic languages, cultures, and historical knowledge. Its primary goals were to coordinate scientific research, develop a unified methodological approach, and strengthen ties between representatives of the Turkic intellectual elite located in various regions of the Soviet Union and beyond (Golden, 1992, pp. 21–24).

The congress's participants reflected a high level of scholarly concentration and a diversity of research fields. Among them were historians, linguists, ethnographers, and public figures whose work largely shaped the development of Turkic humanities in the first third of the 20th century. The discussions that unfolded during the congress were interdisciplinary in nature and touched upon both theoretical and practical aspects of scholarly work, including issues of terminology, historical periodization, and source interpretation (Akiner, 1995, pp. 63–66).

The historical ideas presented at the congress were particularly significant. They reflected a desire to rethink the history of the Turkic peoples beyond the narrow confines of imperial and colonial narratives and emphasized the internal logic of historical development. However, many of these ideas remained unrealized due to subsequent political repression, turning the First Turkological Congress into a unique boundary between the relatively free stage of development of Turkic historical thought and the period of its severe ideological restrictions (Conquest, 1990, pp. 54–57; Yaroshevski, 1995, pp. 88–90).

Turkic Historical Thought on the Eve of Repression

By the mid-1920s, the Turkic intelligentsia had established the foundations for the emergence of its own historical school, focused on the scientific understanding of the past of the Turkic peoples outside of the colonial and narrowly imperial narrative. History was viewed as an independent field of knowledge, closely linked to the tasks of cultural self-determination and the formation of historical consciousness, which imbued historical research with particular social significance (Khalid, 1998, pp. 37–40).

The Turkic intelligentsia, united not only by shared scholarly interests but also by strong intellectual and professional ties, played a key role in this process. Scholarly networks formed between historians, philologists, and public figures facilitated the exchange of ideas, the development of common methodological guidelines, and the elaboration of a collective vision of the historical development of the Turkic world (Khalid, 2015, pp. 64–67).

However, the development of Turkic historical thought occurred amidst a growing contradiction between scholarly inquiry and the ideological tenets of the Soviet regime. The desire for an autonomous understanding of history gradually came into conflict with demands for political loyalty and the normative framework of official ideology. This contradiction became one of the key factors predetermining the vulnerability of the Turkic school of thought on the eve of the repressive campaigns of the late 1920s and 1930s (Martin, 2001, pp. 102–105).

Repression and the rupture of historical continuity

The political repressions that unfolded in the late 1920s and especially in the 1930s had a devastating impact on Turkic humanities. A significant number of participants in the First Turkological Congress were persecuted, arrested, and physically killed, resulting in the loss of an entire generation of researchers who had pioneered the formation of the Turkic historical school (Conquest, 1990, pp. 71–74).

The consequences of the repressions manifested themselves not only in personnel losses but also in a profound change in the very logic of scientific development. Historical scholarship came under strict ideological control, and many topics and interpretations were declared undesirable or dangerous. This led to a rupture in scientific continuity and a distortion of previously formulated concepts, which were either suppressed or reinterpreted in accordance with official doctrine (Fitzpatrick, 1999, pp. 118–121).

The loss of the intellectual heritage of Turkic historical thought also manifested itself in limited access to the works of repressed scholars and the marginalization of their scientific ideas. As a result, subsequent generations of researchers were deprived of the opportunity to draw on their own tradition, which long hindered the development of Turkic historiography as an independent scholarly field (Yaroshevski, 1995, pp. 93–96).

The significance of the 1st Turkological Congress for modern times

In the context of the contemporary rethinking of the history of the Turkic peoples, the First Turkological Congress is once again gaining importance as a key reference point for humanities research. Growing interest in intellectual history and the fates of repressed scholars is encouraging a return to the scientific ideas formulated in 1926 but never fully developed (Bartold, 1962, pp. 11–14).

The recovery of this repressed intellectual heritage allows for a fresh look at the formation of Turkic historical thought and the restoration of lost elements of scholarly continuity. Contemporary research increasingly turns to the legacy of the early Soviet period as a source of alternative interpretations and methodological approaches capable of enriching contemporary Turkology (Golden, 1992, pp. 29–31).

The experience of the First Turkological Congress contains important lessons for contemporary Turkic historical scholarship. It demonstrates the importance of scholarly autonomy, interdisciplinary dialogue, and institutional collaboration for the sustainable development of humanities. Understanding this experience not only allows us to restore historical justice but also to form a more holistic understanding of the development of Turkic historical thought, past and present.

Conclusion

The 1st Turkological Congress of 1926 became not only a significant academic event but also a symbol of the unfinished intellectual project of Turkic historical thought. It marked the moment when Turkic humanities came close to forming their own historical paradigm, based on the principles of scientific autonomy, interdisciplinary dialogue, and a conscious approach to historical heritage.

The subsequent political repressions led to the destruction of this intellectual environment and a rupture in scholarly continuity, the consequences of which were felt for decades. The loss of the scholarly elite and the distortion of research traditions not only slowed the development of Turkic historiography but also limited the possibilities for a full understanding of the historical experience of the Turkic peoples.

A contemporary revisit of the legacy of the First Turkological Congress offers opportunities to restore lost connections and reassess the role of the early Soviet period in the history of Turkic scholarship. Understanding this experience not only allows us to rediscover forgotten names and ideas but also to develop more sustainable guidelines for the further development of Turkic historical thought in the 21st century.

References

1. Akiner, S. (1995). *The Formation of Kazakh Identity: From Tribe to Nation-State*. London: Royal Institute of International Affairs.
2. Allworth, E. (1990). *The Modern Uzbeks: From the Fourteenth Century to the Present*. Stanford: Hoover Institution Press.
3. Bartold, V. V. (1962). *Four Studies on the History of Central Asia*. Leiden: E. J. Brill.
4. Bennigsen, A., & Lemercier-Quelquejay, C. (1967). *Islam in the Soviet Union*. London: Pall Mall Press.
5. Collins, K. (2006). *Clan Politics and Regime Transition in Central Asia*. Cambridge: Cambridge University Press.
6. Conquest, R. (1990). *The Great Terror: A Reassessment*. Oxford: Oxford University Press.
7. Devlet, N. (2004). *Russian Muslims: From Tsarism to Stalinism*. Istanbul: Isis Press.
8. Fitzpatrick, S. (1999). *Everyday Stalinism: Ordinary Life in Extraordinary Times*. Oxford: Oxford University Press.
9. Golden, P. B. (1992). *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*. Wiesbaden: Harrassowitz.
10. Hirsch, F. (2005). *Empire of Nations: Ethnographic Knowledge and the Making of the Soviet Union*. Ithaca: Cornell University Press.
11. Khalid, A. (1998). *The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia*. Berkeley: University of California Press.
12. Khalid, A. (2015). *Making Uzbekistan: Nation, Empire, and Revolution in the Early USSR*. Ithaca: Cornell University Press.
13. Martin, T. (2001). *The Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939*. Ithaca: Cornell University Press.
14. Riasanovsky, N. V., & Steinberg, M. D. (2011). *A History of Russia*. New York: Oxford University Press.
15. Slezkine, Y. (1994). *Arctic Mirrors: Russia and the Small Peoples of the North*. Ithaca: Cornell University Press.
16. Smith, J. (2013). *Red Nations: The Nationalities Experience in and after the USSR*. Cambridge: Cambridge University Press.
17. Suny, R. G. (1993). *The Revenge of the Past: Nationalism, Revolution, and the Collapse of the Soviet Union*. Stanford: Stanford University Press.
18. Togan, Z. V. (1981). *History of the Turks and Central Asia*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
19. Yaroshevski, M. G. (1995). *Science under Totalitarianism*. Moscow: Nauka. (In English edition)

Received: 19.05.25

Accepted: 18.07.25

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/10/191-196>

Elşən Aslanov

Bakı Dövlət Universiteti
Tarix üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı, Azərbaycan

<https://orcid.org/0000-0002-3823-4350>
elshanaslanov@bsu.edu.az

Qarabağ xanlığının siyasi coğrafiyası

Xülasə

Bəhs olunan məqalədə Azərbaycanın dövlətçilik tarixində mühüm yer tutan Qarabağ xanlığının siyasi coğrafiyası və sərhəd məsələləri dərinlən nəzərdən keçirilir. Elmi araşdırmalar sübut edir ki, xanlığın yerləşdiyi tarixi coğrafiya qədim zamanlardan etibarən Kür və Araz çaylarının qovuşduğu strateji arealı, həmçinin bu çaylar arasındakı bərkətli düzənlikləri və uca dağlıq zonaları tam şəkildə əhatə etmişdir. Antik dövrün mənbələrinə əsasən, Qarabağ bölgəsi Qafqaz Albaniyasının ayrılmaz tərkib hissəsi olan Uti və Arsak vilayətlərindən ibarət idi. Albaniyanın sağ sahil əraziləri hesab edilən bu torpaqlar orta əsrlər boyu müxtəlif siyasi proseslərin mərkəzində olmuşdur. Dövrün mürəkkəb siyasi şəraiti və hərbi münaqişələri nəticəsində Qarabağın inzibati sərhədləri zaman-zaman dəyişmiş, əraziləri gah daralmış, gah da genişlənmişdir. Azərbaycan Səfəvi imperiyasının yüksəlişi ilə bu ərazidə geniş səlahiyyətlərə malik Qarabağ bəylərbəyliyi təsis edildi. Bu nəhəng inzibati vahid daha sonra müstəqil Gəncə və Qarabağ xanlıqlarının yaranması üçün fundamental ərazi-ıdatətmə bazası rolunu oynadı. Pənahəli xanın əsasını qoyduğu Qarabağ xanlığı məhz Kür və Araz çayları arasındakı tarixi torpaqlarımızda müstəqil dövlət qurumu kimi bərkərar oldu. Tədqiqat işində xanlığın 21 mahal və 5 məliklikdən təşkil olunmuş daxili inzibati idarəetmə sistemi, paytaxt Şuşa qalasının unikal məhəllə strukturu və əhalinin demografik tərkibi ilkin mənbələr əsasında geniş təhlil edilir. Məqalədə xanlığın sərhədləri, tərkibindəki mahalların coğrafi hüdudları və tarixi əhəmiyyət kəsb edən məntəqələri elmi dəqiqliklə təsvir olunur.

Açar sözlər: Qarabağ, vilayət, ərazi, xanlıq, mahal, qala, şəhər, sərhəd.

Elshan Aslanov

Baku State University
PhD in History
Baku, Azerbaijan

<https://orcid.org/0000-0002-3823-4350>
elshanaslanov@bsu.edu.az

Political Geography of Karabakh Khanate

Abstract

The article examines the political geography of the Karabakh Khanate. It is clear from the researches that the territory where the Karabakh Khanate was located since ancient times covered the mountainous and lowland areas between the Kura and Araz rivers. In ancient times, the Karabakh region formed the Uti and Arsakh provinces of Caucasian Albania. These provinces were located on the right bank of Albania. During the Middle Ages, the borders of Karabakh underwent a certain change, and under the dictates of the political conditions of the period, its territories sometimes decreased and sometimes increased. With the establishment of the Safavid State of Azerbaijan, a new administrative-territorial unit, the Karabakh beylerbeylik, was established in this geography. However, the Karabakh beylerbeylik covered a wider geography. Later, Ganja and Karabakh

khanates were formed in the territory of beylerbeylik. Karabakh Khanate was formed between Araz and Kura rivers. The research describes in detail the complex administrative structure of the Karabakh khanate, consisting of 21 mahals (districts) and 5 (melikliks) principalities, as well as the neighborhood system and demographic landscape of the capital city of Shusha. All this is investigated in the article on the basis of sources of the period, historical literature, the boundaries of the territories, districts, historically distinguished territories included in the Karabakh Khanate are indicated.

Keywords: *Karabakh, province, territory, khanate, mahal (county), fortress, city, border.*

Introduction

After the collapse of the Empire of Nadir Shah Afshar, the political conditions of the period and the influence of socio-political processes left a deep imprint on the subsequent historical development of Azerbaijan. The territories of Azerbaijan entered the world political history not as a single and centralized state, but as fragmented. This process, which began in the 40s of the XVIII century, continued until the beginning of the XIX century. During this period, 20 khanates, 5 sultanates and 5 melikliks were established in the territory of historical Azerbaijan and continued their existence in a certain period of time. One of such khanates formed in the northern territories of Azerbaijan was the Karabakh Khanate.

Investigation

The geographical area of the Karabakh Khanate in the period of ancient and Middle Ages. The territory of Karabakh covers the mountainous and lowland areas of Azerbaijan between the Kura and Araz rivers from ancient times. The favorable natural and geographical conditions of the region served as the basis for the emergence of a primordial civilization here, the passage of a great evolutionary path. Caves such as Azykh, Taglar, Zar existed in Karabakh were included in the geography of places where people lived in the most ancient times (Azərbaycan arxeologiyası, 2006, p.55-56).

The territory of Karabakh formed the territory of Uti and Artsakh provinces of Albania, one of the ancient states of Azerbaijan in antiquity and early Middle Ages. After the Arab occupation, Uti, located mainly on the plain, began to be called Aran, and Artsakh-Agwan (Mustafazadə, 2009, p.22).

The Uti and Artsakh provinces were located on the Right Bank of Albania and were called nahangs (giants). Uti province was bordered by Paytakaran province of Albania in the east and Artsakh province of Albania in the south. And in the north it was surrounded by the Kura River. The province extended to the Iberian borders in the west (Məmmədova, 1993, p.90). According to Musa Kalankatli, the city of Barda, the capital of Albania, built in the 5 century, was located in this province. Since 551 the city of Barda has become a permanent residence of the Albanian catalicos, and since 630-the residence of the great Albanian Princes Varaz-Grigor, Javanshir and others from the Mehranid dynasty (Məmmədova, 1993, p.90-91).

Albanian historian M.Kalankatli writes that the Uti province of Albania was inhabited by uti, gargars and savdeys, who were considered descendants of the eponymous ruler of the lowlands. And this allows us to consider the utis, gargars and savdeys as the most ancient local tribes that were part of the Albanian Union (Məmmədova, 1993, p.91).

Albanian scientist F.Mammadova writes that Uti province was under the rule of Albanian rulers Arshakis in the I-VI centuries, and Meharnis in the VI-VIII centuries. At the beginning of the IV century, Christianity became the state religion in Uti, as in the whole country. There were two large and important bishoprics here. One of them was the bishopric of Barda and the other Girdiman (Məmmədova, 1993, p.91). Musa Kalankatli writes that Uti province was subjected to the crusade of the Huns in the 5 century. Later, the province was transformed into a Sassanid-Byzantine Arena (Kalankatli, 2006, p.19-22)

One of the provinces of Right-Bank Albania was Arsakh. The area covered the mountainous part of Karabakh and part of the mile plain. Artsakh was divided into 12 small provinces. The population of the region was mainly gargars, uti, huns and khazars. The province was politically dominated by

Albanian Arshakis in the I-VI centuries and Mehranis in the VI-VIII centuries (Məmmədova, 1993, p.94).

Thus, the analysis and study of the primary sources shows that the geographical area where the Karabakh Khanate was located was the rightshore provinces of Albania during the ancient and medieval periods, and covered mountainous and flat areas between the Kura and Araz rivers.

It is known that since the VII century, the territories of the South Caucasus were attacked by Arabs. From this period, the territories of Azerbaijan came under the rule of the Arabs, the independence of Albania was put an end. The Karabakh region of Azerbaijan was subordinated to the Arabs. After the weakening of Arab domination in Azerbaijan in IX century, independent states began to be established in the territories of Azerbaijan. One of such states that appeared on the territory of Azerbaijan was the state of Shaddadids. The territory of this state mainly covered the Kura River in the north, the Araz River in the south, Beylagan region in the east, and Arran lands stretching to the Khunan fortress in the west (Azərbaycan tarixi, 1993, p.138).

After the fall of the Shaddadid state, the territories of Azerbaijan came under the control of the Seljuks. In 1136, the Atabey state was established in the territories of Azerbaijan. In this regard, Z.Bunyadov writes that Shamsaddin Eldaniz subjected to his authority a huge territory stretching from the Caucasus Mountains to the Iranian Gulf. The territory under the rule of Eldeniz stretched from the gates of Tbilisi to Makran. He mastered Azerbaijan, Arran, Shirvan, Jibal, Hamadan, Gilan, Mazandaran, Isfahan, Rey (Bünyadov, 2007, p.56). As can be seen from the data, the Karabakh region of Azerbaijan was among the territories of the Azerbaijani Atabeys since the beginning of the XII century.

Since the middle of the XIII century, the period of Hulaguids has begun in the political history of Azerbaijan, including its Karabakh region. The Karabakh region, like many other territories, is subordinated to the Hulaguides and almost certainly becomes one of the regions where the Hulaguides pay the main attention. Speaking about the political geography of the Karabakh region, the prominent Azerbaijani historian Vagif Piriyeu writes that the name of Azerbaijan applied to the picturesque areas between the Kura and Araz Rivers is associated with the arrival of the Mongol-Turkic tribes in the country and the acquisition of power by the Hulakus. This territory was the territory of Caucasian Albania, it mainly included the provinces of Arsakh, Sunik, Uti, Sakasena and Paytakaran, and was also known by this name. The central part of the territory became known under the Mongols as "Arran Karabakh". This term is first mentioned in connection with the interpretation of the events of 1284. In F.Rashidaddin's work "Jame at-tevarikh" he writes that in the same year in Arran Karabakh they executed Hulagi Prince Kongurt. It is no coincidence that this territory is called "Arran Karabakh". Because under this name there are places in many countries of the East (Piriyeu, 2002, p. 99).

Speaking about the medieval political geography of Karabakh, V.Piriyeu writes that medieval authors in many cases equate Karabakh with Arran. However, studies show that Arran covered much wider areas. Unlike the Arran of the Arab period, The Late Medieval Arran only covered the area between the Kura and Araz rivers. Its border passed through Lake Goycha, and the border with Georgia passed through the Debed river through the Hunan fortress. Karabakh covered a certain part of The Late Middle Ages Arran (Piriyeu, 2002, p. 100).

Azerbaijani historian Abu Bakr al Ahari writes that Karabakh was the capital of Arran. Hamdullah Qazvini noted that Karabakh stretched to the Araz River. A trade route passed through it, which began at the junction of the Kura-Araz River and extended to Tbilisi. The author further writes that the section of the Karabakh trade route to Tbilisi was 54 farsangs (Piriyeu, 1993, p. 98-99). H.Qazvini also lists the main cities and settlements on that road.

In the mountainous part of Karabakh, in the territories of Artsakh and Uti, the Principality of Khachin existed in the XII-XIII centuries. It was a county within the Arran of the cross and included mountainous and wooded areas. Khachin fortress, located on the territory of Agdam, on the Right Bank of Khachinchay, was the center and main fortification of the Principality. It covered the territory of Javanshir District of about the beginning of XX century (Piriyeu, 1993, p. 100).

The territory of Karabakh was one of the 13 provinces of the Safavid state of Azerbaijan, which was established at the beginning of the XVI century, and had the status of beylerbeylik. The city of Ganja was the center of the beylerbeylik (Bayramlı, 2006, p. 101). Referring to the Persian-language sources of the time, Z.Bayramlı writes that the territory of the Karabakh beylerbeylik included such districts as Zayam, Barda, Akhlabad, Javanshir, Bargushad, Karaagaj, Lori, Pambak, Arasbar, Suma and Targvar. For the first time this name is found in the work of Hamdullah Mustofi Qazvini "Nuzhat Al-qulub" (Bayramlı, 2006, p. 104). According to V. Minorsky, this geographical invasion was associated with the name of the Turkic province of the same name, which once lived here, today there are no traces of it (Bayramlı, 2006, p. 104).

The outstanding Russian Orientalist I.P.Petrushevsky, talking about the Karabakh beylerbeylik, writes that the central city of the ancient Arran land, located between the Araz and Kura Rivers, was Ganja. The territory of the beylerbeylik stretched to Tbilisi. After 1554, Gazakh and Shamshaddil, Zayam from the time of Shah Abbas I, and in the last years of the rule of the Safavids, Kakheti and Zangazur were also subordinated to Karabakh beylerbeylik (Петрушевский, 1949, p. 117). However, the territory and borders of Karabakh underwent changes in the XVI-XVII centuries. One of the main reasons for this was the occupation of Karabakh by the Ottomans in the course of the Safavid-Ottoman Wars, The transfer of the territory or district of individual administrative units from one province to another. In the 40s of the XVIII century, Karabakh and Ganja khanates were formed in the territory of Karabakh beylerbeylik.

The territory of the Karabakh Khanate in the XVIII-early XIX centuries. One of the main sources of attention on the territory and borders of the Karabakh region is the "Gence-Qarabagh eyaletinin mufessel defteri" ("Detailed notebook of the Ganja-Karabakh province"), the Ottoman source of the XVIII century. From the information of the detailed book it is clear that the territory of Karabakh began from Beylagan and stretched to Tbilisi (Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri, 2000, p. 6-7).

According to the detailed book of Ganja-Karabakh province dated 1727, changes took place in the north-west and south regions of the province in territorial and administrative terms. According to the division, the province consisted of 37 Livas (pins) and two wrecks, connecting 5 districts. The borders of the province continued along the Kura River in the north, from the confluence of the Kur with the Araz river to the west along the Araz River, to Bargushad, and from here in the north, through the eastern part of Goycha lake, to the north again, to the southern part of Borchali, which entered the Tiflis province, and to Lori (Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri, 2000, p. 7).

From the detailed notebook dated 1727, it is clear that there were such areas in the province as Talysh, Gulustan, Yevlag-Garamanli, Barda, Incarud, Sir, Bayat, Khachin Sighnag, Chilabard, Koshtek, Varanda Sighnag, Dizag, Kocharz, Zaris, Keshtasf, Arasbar, Hakari, Bargushad, Chilandar (Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri, 2000, p. 7). Thus, from the Ottoman sources of the XVIII century, it can be seen that the territory of the Karabakh region covered a vast territory, starting from the Kura River and ending with Tbilisi.

In the 40s of the XVIII century, under the influence of political and economic processes in the region, the territories of Azerbaijan lost the centralized state administration apparatus. As a result of all this, Azerbaijan entered the scene of political history fragmented, small states and khanates appeared on the territory of Azerbaijan. The Karabakh Khanate was formed in the territories of Azerbaijan between the Araz and Kura rivers.

The territory of the Karabakh Khanate was divided into 21 districts, including 5 melikliks. The county was ruled by the naibs. Some large mahals were ruled not by one, but by two judges. The Khanate included such districts as Sisyan, Demirchihanli, Kupara, Bargushad, Bagabyurd, Kabirli, Tativ, Javanshir, Talish, Khachin, Kolanilar, Chilabyurd, Khirjapara Dizag, Pusyan, Dizag Javanshir, Otuziki, Karachorlu, Varanda, Dizag and Acnan Turk (Abasov, 2007, p. 64).

It is clear from the investigations that the Sisyan District of the Karabakh Khanate was located in the southwestern part of the Khanate. During the period when the Khanate was abolished, this district

included 9 villages (Описание Карабахской провинции, 1866, p. 59). These villages were Pirnaut, Akhlatiyan, Shikhlar, Arafsa, Sisyan, Uz, Ruth, Gurts, Dastekirt.

One of the districts of the Karabakh Khanate was Demirchihasanlı. Eight villages were located in the county (Описание Карабахской провинции, 1866, p. 65).

6 villages were located in Kupara District of Karabakh Khanate. Bargushad District of the Karabakh Khanate was located on the left bank of the Araz River, in the south-western part of the Khanate. From the data of 1823 it is clear that there were only 5 villages in this county (Описание Карабахской провинции, 1866, p. 77-92).

Part of the Kabirli District of the Karabakh Khanate fell into the Mil plain, the other part into the mountainous part of Karabakh. Kabirli district was ruled by two people. In total, 902 families lived in the county (Описание Карабахской провинции, 1866, p.134).

One village, 32 oymags, was located in Javanshir District of Karabakh Khanate (Описание Карабахской провинции, 1866, p.150). There were 9 carvings in Kolanilar District of Khanate. Khirdapara Dizag district consisted of 12 villages. 18 villages and 617 families lived in Dizag Javanshir district (Описание Карабахской провинции, 1866, p. 162).

The Varanda District of the Karabakh Khanate started from South Kirs mountain in the west and extended to Shusha River and Khalfali in the north. To the East, the county's land also covered part of the Mile plain (Описание Карабахской провинции, 1866, p. 207). Mirza Yusif Garabaghi, one of the Azerbaijani historians of the XIX century, describing the borders of the Varanda Principality, writes that the Varanda district starts from Mount Kirs and extends to the Alibaba plain. The width reaches the Kirs River and the Caliphate. This is a very fertile area (Qarabağnamələr, 1991, p. 12).

Describing the Khachin District of the Karabakh district M.Y.Karabagi writes that Khachin district starts from the river eni Garagar and ends in Gabarti. The long one goes from Girkhgiz and Mikhtokan mountain to The Bayat forest (Qarabağnamələr, 1991, p. 13). The author also widely talks about the Chilabord District of the Karabakh Khanate. He writes that the length of the Chilabord district begins at Forty, and ends at the edge of Barda and Bayat forest. The width of the district extends from Khachin and Gabarti Rivers to Tartar River. The fortress called the Charmikh is located in this county (Qarabağnamələr, 1991, p. 14).

The Dizag District of Karabakh Khanate started from Hekari River and Kultepe and stretched to Maltepe in the East, and started from Araz River and reached Khurat mountain in the South. M.Y.Garabaghi writes that the population of Dizag district moved from Anatolia and settled here (Qarabağnamələr, 1991, p. 12).

The political and administrative center of the Karabakh Khanate was the city of Shusha. According to the data of 1823, the city of Shusha was divided into 3 parts. These were Tabrizli, Gazanchali and Aylişli (Описание Карабахской провинции, 1866, p. 8-22).

Each quarter had its own head, which was called the head of the quarter (Abasov, 2007, p. 66). At the beginning of the XIX century in Shusha were Gurdul, Seyidli, Julfullular, Quyuluk, Chukhur, four Gurd, Haji Yusifli, Dordler Chinar, Chol Qala, Mardinli, hourly, Kohreli, Maman, Hoca Mirjanli, Demirchi, Hallag Gabar and Taz neighborhoods (Abasov, 2007, p. 58).

Conclusion

Thus, the research shows that the territory of the Karabakh Khanate is one of the regions of Azerbaijan that continues historical, political and cultural relations of succession. This region was called as Uti, Arsakh, Agvan, Arran in historical sources, and since XII century it began to be mentioned as Karabakh in sources. In a certain historical period, the territory of the Karabakh region was gradually reduced under political conditions, and certain territories were included in one or another region. However, during the khanates, the territory of Karabakh covered the territories between the Kura and Araz rivers.

References

1. Abasov, F. (2007). Qarabaqskoye xanstvo. Baku, Taxsil.
2. Azərbaycan arxeologiyası. (2006). (6 cildə, I cild). Bakı: Şərq-Qərb.
3. Azərbaycan tarixi. (1993). Ən qədim dövrlərdən XX əsrin əvvəllərinə qədər. Bakı: Elm.
4. Bayramlı, Z. (2006). Azərbaycan Səfəvi dövlətinin quruluşu və idarə sistemi. Bakı: ADPU.
5. Bünyadov, Z. (2007). Azərbaycan Atabəyləri dövləti (1136-1225). Bakı: Şərq-Qərb.
6. Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri. (2000). (H. Qaramanlı, tərc. və qeydlər). Bakı: Şuşa nəşriyyatı.
7. Kalankatlı, M. (2006). Albaniya tarixi. Bakı: Avrasiya press.
8. Məmmədova, F. (1993). Azərbaycanın (Albaniyanın) siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.
9. Qarabağnamələr (1991). Tarixi Safi. Mirzə Yusif Qarabaği. (II kitab) daxilində. Bakı.
10. Mustafazadə, T. (2009). Qarabağ xanlığı. Bakı: Sabah.
11. Opisaniye Karabaxskoy provinçii, (1866). Sostavlennoye v 1823 q. Tiflis.
12. Petruşevskiy, İ.P. (1949). Oçerki po istorii feodalnıx otnoşeniy v Azerbaydjane i Armenii v XVI – naçale XIX vv. Leninqrاد, İzd-vo LQU im. A.A.Jdanova.
13. Piriyeu, V. (2002). Azərbaycanın tarixi coğrafiyası. Bakı: Araz nəşriyyatı.
14. Piriyeu, V. (2003). Azərbaycan XIII-XIV əsrlərdə. Bakı: Nurlan.

Received: 13.02.25

Accepted: 23.04.25

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/10/197-206>

Bəyim Abbasova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Bakı, Azərbaycan
<https://orcid.org/0009-0007-0465-8140>
bayim.abbasova@gmail.com

Tarixin tədrisində inklüziv yanaşmalar və müxtəlifliyin təmsili

Xülasə

Inklüziv təhsil tarixin tədrisində fərqli sosial, mədəni, etnik və dini kimliklərə malik şagirdlərin tədris prosesində bərabər iştirakını təmin etməyə yönəlmiş müasir və normativ baxımdan əhəmiyyətli yanaşmadır. Bu yanaşma tarixi biliklərin yalnız dominant siyasi hadisələr və hakim qrupların fəaliyyəti üzərindən deyil, eyni zamanda cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin tarixi təcrübələri kontekstində öyrədilməsini nəzərdə tutur. Bu baxımdan, məqalədə inklüzivlik konsepsiyasının bərabərlik, sosial ədalət və demokratik dəyərlərlə əlaqəsi xüsusilə təhsil sistemi çərçivəsində təhlil edilir. Tədqiqatın əsas məqsədi tarixin tədrisində inklüziv metodikanın imkanlarını müəyyənləşdirmək, müxtəlif tarixi dövrlərin öyrədilməsi zamanı fərqli qrupların sosial mövqelərinin və təcrübələrinin necə əhatə oluna biləcəyini araşdırmaqdır. Məqalədə etnik azlıqların, dini icmaların, qadınların və digər həssas qrupların tarixi proseslərdəki rolunun tədrisə daxil edilməsinin şagirdlərin dünyagörüşünə təsiri vurğulanır. Bu da öz növbəsində şagirdlərdə tənqidi və çoxşaxəli düşünmə bacarıqlarının formalaşmasına, empati hissinin güclənməsinə və qruplararası münasibətlərin daha sağlam əsaslar üzərində qurulmasına şərait yaradır. Nəticə etibarilə, inklüziv tarix tədrisi cəmiyyətdə tolerantlığın, sosial həmrəyliyin və bərabər hüquqlu münasibətlərin möhkəmlənməsinə töhfə verir.

Açar sözlər: inklüziv təhsil, tarixin tədrisi, sosial bərabərlik, etnik azlıqlar

Beyim Abbasova
Azerbaijan State Pedagogical University
Baku, Azerbaijan
<https://orcid.org/0009-0007-0465-8140>
bayim.abbasova@gmail.com

Inclusive Approaches and the Representation of Diversity in History Education

Abstract

Inclusive education in history teaching is a contemporary and normatively significant approach aimed at ensuring the equal participation of students with diverse social, cultural, ethnic, and religious identities in the educational process. This approach envisions the study of historical knowledge not solely through dominant political events and the activities of ruling groups, but also within the context of the historical experiences of various segments of society. In this respect, the article examines the relationship between the concept of inclusivity and the principles of equality, social justice, and democratic values, particularly within the framework of the education system. The main objective of the study is to identify the potential of inclusive methodology in history teaching and to explore how the social positions and experiences of different groups can be incorporated when teaching various historical periods. The article emphasizes the impact of integrating the historical roles of ethnic minorities, religious communities, women, and other vulnerable groups into the curriculum on students' worldviews. This, in turn, fosters the development of critical and multidimensional thinking skills, enhances empathy, and supports the construction of healthier intergroup relations among

students. Ultimately, inclusive history education contributes to strengthening tolerance, social solidarity, and equal rights within society.

Keywords: *Inclusive education, history teaching, social equality, ethnic minorities*

Giriş

İnklüziv təhsil müasir cəmiyyətlərin əsas tələblərindən biri olaraq, sosial bərabərliyin təmin edilməsi və müxtəlif qrupların təhsil prosesində tam iştirakının dəstəklənməsi baxımından aktual bir mövzudur. Xüsusilə tarix tədrisində inklüziv yanaşmaların tətbiqi fərqli kimlikləri və mədəni təcrübələri olan şagirdlər üçün əhəmiyyətlidir, çünki bu, onların öz təcrübələrini tanımaları və tarixi prosesləri obyektiv şəkildə mənimsəmələri üçün geniş imkanlar yaradır.

Bu baxımdan, tədqiqatın məqsədi tarixin tədrisində inklüzivlik metodikasını və müxtəlif dövrlər üzrə inklüziv yanaşmaların potensial tətbiqini araşdırmaqdır. Bu məqsədə çatmaq üçün əsas metod olaraq ədəbiyyatın təhlili və müqayisəli təhlili metodlarından istifadə edilmişdir. Məqalədə fərqli dövrlərin tədrisində inklüziv metodların tətbiqinin müxtəlif qruplara necə təsir etdiyi araşdırılmış, beynəlxalq təcrübələrdən nümunələr çəkilmiş və inklüzivlik göstəricilərinin təhsil sistemlərindəki rolu təhlil edilmişdir. Bu araşdırma tarixin tədrisində inklüzivlik sahəsində mövcud elmi ədəbiyyata töhfə verməklə yanaşı, təhsil mühitində sosial harmoniya və bərabərliyin təmin olunmasına yönəlmiş metodoloji yanaşmalar üçün faydalı çərçivə təqdim edə bilər.

Tədqiqat

İnklüzivlik konsepsiyası. İnküzivlik fərqli xüsusiyyətləri, kimlikləri, mədəniyyətləri, qabiliyyətləri və sosial təbəqələri olan insanların bərabər şəkildə qəbul edilməsi və iştirakının təmin edilməsidir. Bu yanaşma, sosial, iqtisadi və mədəni müxtəliflikləri dəyərləndirərək, hər kəsin potensialını tam ifadə edə biləcəyi bir mühit yaratmağa yönəlib. İnküzivliyin əhəmiyyəti cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrinin faydalanması üçün daha ədalətli və balanslı imkanlar təmin etməyə bağlıdır. Belə bir yanaşma sosial ədaləti gücləndirir, diskriminasiya və bərabərsizliklə mübarizə aparır, həmçinin daha yaradıcı və tolerant cəmiyyətlər qurmağa kömək edir (Berlach və Chambers, 2010).

İnküzivlik davamlı inkişafın əsas prinsiplərindən biri olaraq, hər kəsin bərabər imkanlarla inkişaf proseslərində iştirakını təmin edir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının (BMT) davamlı inkişaf məqsədləri, xüsusilə "Heç Kimi Geridə Qoymamaq" (Leave No One Behind) prinsipinə əsaslanır və inklüzivliyi prioritet sahə kimi qəbul edir (DeLuca, 2012). Bu tövsiyələrə əsasən, sosial və iqtisadi inkişaf yalnız cəmiyyətin bütün üzvləri - qadınlar, azlıqlar, xüsusi qayğıya ehtiyacı olan şəxslər və digər həssas qruplar - bərabər şəkildə inkişaf prosesinə cəlb edildikdə mümkün və dayanıqlı olur. BMT-nin tövsiyələri çərçivəsində hökumətlər, özəl sektor və vətəndaş cəmiyyəti inklüziv yanaşmaların həyata keçirilməsini təmin etməli və bütün fərqli qrupların ehtiyaclarını nəzərə alaraq, onlara uyğun dəstək mexanizmləri yaratmalıdır. Bu, yoxsulluğun azaldılması, bərabərsizliklə mübarizə, təhsil və səhiyyəyə çıxış kimi sahələrdə daha effektiv və dayanıqlı inkişafı dəstəkləyir. Beləliklə, inklüzivlik cəmiyyətlərin rifah səviyyəsini artırmaqla yanaşı, davamlı inkişaf məqsədlərinə çatmaq üçün vacib bir vasitə kimi çıxış edir (Ələkbərov, 2018).

İnküzivlik prinsipi bir çox sahədə tətbiq olunur və hər sahədə müxtəlif qrupların ehtiyac və imkanlarını nəzərə alaraq ədalətli iştirakını təmin edir. Təhsildə inklüzivlik müxtəlif qabiliyyət və təhsil ehtiyaclarına malik uşaqların eyni təhsil mühitində öyrənməsinə şərait yaradır, onların tam potensialını inkişaf etdirməsinə dəstək verir. İş yerində inklüzivlik fərqli etnik, dini, gender və fiziki qabiliyyətlərə malik insanların işə qəbulunda və karyera yüksəlişində bərabər imkanlar yaradaraq, işgüzar mühitin daha innovativ və rəqabət qabiliyyətli olmasına töhfə verir. Sağlamlıq sahəsində inklüziv yanaşma əlilliyi olan və ya xüsusi qayğıya ehtiyacı olan şəxslərin lazımı tibbi xidmətlərdən istifadə etməsinə imkan yaradır, beləliklə, onların həyat keyfiyyətini artırır. Sosial sahədə inklüzivlik isə cəmiyyətin hər bir fərdinin sosial və mədəni həyatın bütün aspektlərində iştirakını təmin edir, həssas qrupların səsini eşitdirir və onları ictimai qərarların verilməsində təmsil edir. Ümumilikdə, inklüzivlik bütün sahələrdə sosial ədalət və bərabərliyin təmin olunmasına xidmət edir və cəmiyyətin birliyini və davamlı inkişafını dəstəkləyir (Luckhurst, 2019, s. 523-524).

İnklüzivlik innovativ bir yanaşma kimi fərqli düşüncə və bacarıqları bir araya gətirərək problem həllində və qərar vermədə geniş perspektivlər yaradır. Bu yanaşma müxtəlifliklərə dəyər verməklə hər kəsin öz potensialını ifadə edə biləcəyi bir mühit qurur. İş yerlərində inklüzivlik təşkilatın rəqabət qabiliyyətini artırır. Çünki fərqli təcrübə və dünyagörüşlərinə malik insanların iştirakı daha kreativ və kompleks həll yolları tapmağa kömək edir. İnklyuziv yanaşma sosial ədaləti və əməkdaşlığı gücləndirməklə yanaşı daha dayanıqlı və balanslı bir cəmiyyət qurmağa töhfə verir.

İnklüzivlik: ədəbiyyat icmalı. İnklyuziv təhsil geniş şəkildə araşdırılmışdır və bu sahədəki tədqiqatlar onun nəzəri əsasları, empirik nəticələri və tətbiq strategiyalarına yönəlmişdir. İnklyuziv təhsil bir neçə nəzəri model üzərində qurulmuşdur. Midlton və Key (2019) inklüziv təhsilə altı aspektdən yanaşan bir çərçivə təklif edir: Öyrənmə və Fərqlilik, Sosial Ədalət və İnsan Hüquqları, Gücləndirmə, Yaradıcılıq, Humanizm və Praqmatizm. Bu model müxtəlifliyə dəyər verilməsinin və təhsil mühitlərində ədalətin təşviq edilməsinin vacibliyini vurğulayır. Əlavə olaraq, Repp və Korral-Qranados (2021) təhsil sistemlərində inklüzivlik və eksklüzivlik proseslərini anlamaq üçün sistem nəzəriyyəsi və konstruktivist yanaşmanı birləşdirir.

İnklyuziv təhsil haqqında aparılan empirik tədqiqatlar qarışıq nəticələr göstərmişdir. Bəzi meta-analizlər göstərir ki, inklüziv praktika xüsusi təhsil ehtiyacları olan tələbələr üçün akademik və sosial baxımdan müsbət nəticələrə gətirib çıxara bilər. Bununla belə, bu araşdırmalar tez-tez fərqli inklüzivlik tərifləri və nəzarət qruplarının olmaması kimi məhdudiyyətlərlə üzləşir, bu da nəticələrin təfsirini çətinləşdirir. (Afolabi, 2014) tərəfindən aparılan kritik sistemə ədəbiyyat icmalı isə xüsusi təhsil ehtiyacları olan şagirdlərin psixoloji inkişafını dəstəkləməkdə valideynlərin iştirakının əhəmiyyətini vurğulayır və inklüziv təhsilin çoxşaxəli təbiətini ortaya qoyur.

İnklyuziv təhsilin effektiv tətbiqi üçün hərtərəfli strategiyalar tələb olunur. İƏİT-in (OECD) "Müxtəliflikdə Güc" layihəsi hökumətlərə və təhsil sistemlərinə müxtəlifliyi nəzərə almaqda kömək edəcək nəzəri və analitik çərçivə təqdim edir və daha ədalətli və inklüziv təhsil sistemlərinə nail olmağı hədəfləyir. Bundan əlavə, UNICEF-in inklüziv təhsil üzrə modulu müəllimlər və digər mütəxəssislər üçün geniş icmal təqdim edir və hüquqlar əsaslı yanaşma çərçivəsində şəxslərin və sistemlərin inklüzivlik və eksklüzivlik proseslərinə təsirini vurğulayır.

Ümumiləşdirsək, inklüziv təhsil müxtəlif nəzəri çərçivələr və empirik araşdırmalarla dəstəklənən çoxşaxəli bir sahədir. Tədqiqatlar potensial üstünlükləri göstərsə də, inklüziv praktikaları dəqiq müəyyənləşdirmək və effektiv şəkildə tətbiq etməkdə hələ də problemlər qalır. Bu problemləri həll etmək və qlobal miqyasda inklüziv təhsili təşviq etmək üçün davamlı tədqiqatlar və siyasət inkişafı zəruridir.

Təhsildə inklüzivliyin tətbiqi məsələləri. Təhsildə inklüzivlik müasir dövrdə təhsil sistemlərinin mərkəzi anlayışlarından birinə çevrilmişdir. Bu yanaşma hər bir fərdin bərabər imkanlarla təhsil ala bilməsini təmin etməyə yönəlib və hər kəsin tam potensialını inkişaf etdirməsinə şərait yaradır. İnklyuziv təhsilin əsas məqsədi fərqli fiziki, zehni, mədəni və sosial xüsusiyyətlərə malik şəxsləri təhsil sisteminin bərabərhüquqlu üzvləri kimi görməkdir. Bu prinsip cəmiyyətin sosial ədalət və bərabərlik dəyərlərini gücləndirərək, həssas qrupların, o cümlədən xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların təhsilə əlçatanlığını təmin edir. Beləliklə, təhsildə inklüzivlik sosial bərabərsizliyin azalmasına və hər kəsin inteqrasiya olunduğu daha sağlam bir cəmiyyətin formalaşmasına töhfə verir (Əhmədov, 2018).

İnklyuziv təhsilin tətbiqi çoxşaxəli yanaşma tələb edir və bunun üçün təhsil müəssisələri, müəllimlər və valideynlər arasında əməkdaşlıq vacibdir. Təhsil müəssisələri xüsusi ehtiyacları olan şagirdlərə uyğun tədris metodları, fiziki məkanlar və resurslar təmin etməlidir. Müəllimlərin peşəkar hazırlığı da inklüziv təhsilin uğurlu tətbiqi üçün mühüm rol oynayır. Müəllimlər müxtəlif tədris strategiyalarına malik olmalı və fərqli öyrənmə tərzlərini dəstəkləməlidirlər. Bu istiqamətdə müəllimlər üçün ixtisasartırma kurslarının təşkili və inklüziv təhsil metodları barədə məlumatlandırılması vacibdir. Valideynlərin və digər maraqlı tərəflərin dəstəyinə ehtiyac var. Çünki inklüziv təhsil uşaqların tək-cə məktəb mühitində deyil, həm də ailə və sosial mühitdə dəstəklənməsini tələb edir.

Təhsildə inklüzivlik sosial ədalətin təmin olunması və diskriminasiya ilə mübarizə aparılması baxımından da əhəmiyyətlidir. Hər kəsin eyni təhsil hüququna malik olduğunu vurğulayan inklüziv təhsil sistemi, cəmiyyətin hər bir fərdini qəbul edərək onların potensialına dəyər verir. Bu yanaşma müxtəlif qruplara təhsil sahəsində bərabər imkanlar təmin etməklə yanaşı onların cəmiyyətə fəal vətəndaşlar kimi qatılmasını dəstəkləyir. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların təhsil prosesinə tam cəlb olunması onların sosial bacarıqlarını artırır və gələcəkdə cəmiyyətə uğurla inteqrasiya olmasına şərait yaradır (Kim, 2012, s. 980-981).

Dünya miqyasında inklüziv təhsil prinsipləri getdikcə geniş yayılmaqda və müxtəlif ölkələrin təhsil sistemlərinə inteqrasiya edilməkdədir. Inklüziv təhsil ilə bağlı dünya təcrübəsi göstərir ki, hər kəs üçün bərabər təhsil imkanlarının təmin edilməsi, xüsusi ehtiyacları olan şagirdlərin ümumi təhsil sistemində inteqrasiyası və fərqli bacarıqları olan uşaqların bərabərhüquqlu təhsil almaq hüququ bir çox dövlətin təhsil siyasətinin əsas hissəsinə çevrilmişdir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, UNESCO və UNICEF kimi beynəlxalq təşkilatlar inklüziv təhsili təşviq edərək, bütün uşaqların heç bir maneə olmadan təhsil hüququna malik olmalarını vurğulayır. Xüsusilə 2006-cı ildə qəbul edilmiş BMT-nin Əlilliyi Olan Şəxslərin Hüquqları Konvensiyası, dünya ölkələrində inklüziv təhsilin inkişaf etdirilməsi üçün hüquqi baza yaratmışdır (Kim, 2012, s. 985). Bu konvensiya ölkələrə təhsil sistemində inklüzivliyin tətbiqini tələb edir və xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların hüquqlarını qorumağı təşviq edir. Təhsildə inklüzivlik aşağıdakı tənliklə ölçülür (Vorapanya və Dunlap, 2012: s. 1018).

$$II = \frac{(E \times w_1) + (P \times w_2) + (G \times w_3) + (S \times w_4)}{w_1 + w_2 + w_3 + w_4}$$

Şəkil 1. Təhsildə inklüzivlik indekatoru.

Burada:

E — İştirak Faizi (*Enrollment Rate*): Şagirdlərin inklüziv təhsil proqramlarına cəlb olunma nisbəti

P — İrəliləyiş Dərəcəsi (*Progress Rate*): Şagirdlərin akademik irəliləyiş göstəricisi

G — Məzuniyyət Səviyyəsi (*Graduation Rate*): Məzun olan tələbələrin nisbəti

S — Dəstək Resurslarının Mövcudluğu (*Availability of Support Resources*): Məktəbdə mövcud olan dəstək resurslarının keyfiyyəti və miqdarı

w_1, w_2, w_3, w_4 — Hər bir indikator üçün çəkilərdir və inklüzivlik üçün onların əhəmiyyətini əks etdirir. Çəkilər cəmiyyətin ehtiyaclarına və prioritetlərinə görə müəyyənləşdirilə bilər.

Bu tənlik təhsildə inklüzivlik səviyyəsini daha obyektiv ölçməyə və əsas indikatorlara uyğun olaraq ümumi qiymətləndirmə aparmağa kömək edir.

İsveç, Norveç və Finlandiya kimi Skandinaviya ölkələri inklüziv təhsil sahəsində qabaqcıl təcrübəyə malikdirlər. Bu ölkələrdə hər bir şagirdin fərdi təhsil planı hazırlanır və uşaqların xüsusi tədris ehtiyacları nəzərə alınır. İsveçdə inklüziv təhsil prinsipləri məktəbəqədər təhsildən başlayaraq bütün təhsil səviyyələrində tətbiq edilir. Norveçdə xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqların təhsil müəssisələrinə inteqrasiyası dövlətin maliyyə dəstəyi ilə həyata keçirilir və məktəblərdə psixoloq və xüsusi təhsil müəllimlərinin mövcudluğu təmin edilir. Finlandiyada isə "hamı üçün bərabər təhsil" prinsipi əsas təhsil siyasətinə çevrilmiş və hər bir uşağın öz ehtiyaclarına uyğun tədris almasına şərait yaradılmışdır.

ABŞ-da da inklüziv təhsil geniş yayılmışdır və federal qanunvericilik çərçivəsində inkişaf etdirilmişdir. 1975-ci ildə qəbul edilmiş "Təhsildə Əlilliyi Olan Şəxslərin Təhsil Aktı" (IDEA) ölkədə inklüziv təhsilin hüquqi bazasını təşkil edir. Bu qanun, xüsusi ehtiyacları olan uşaqların dövlət təhsil sistemində inteqrasiyasını təmin edir və onların xüsusi təhsil xidmətləri ilə təmin olunmasını tələb edir. Qanuna əsasən, hər bir şagird üçün fərdi təhsil proqramı hazırlanır və ailələrin uşaqlarının

təhsilinə cəlb edilməsi vacib hesab olunur. ABŞ-ın təhsil sistemində inklüzivliyin təmin edilməsi üçün məktəblərdə əlavə resurslar və peşəkar dəstək xidmətləri mövcuddur.

Yaponiya və Cənubi Koreya kimi Asiya ölkələrində də inklüziv təhsil prinsipləri geniş tətbiq edilməkdədir. Yaponiya inklüziv təhsilin inkişafı üçün xüsusi qanunlar qəbul etmiş və məktəblərdə müxtəlif ehtiyacları olan uşaqlar üçün uyğunlaşdırılmış təhsil proqramları tətbiq edir. Cənubi Koreyada isə inklüziv təhsil üçün dövlətin xüsusi maliyyə dəstəyi ayrılır və məktəblərdə fərdi təhsil xidmətləri təmin edilir. Bu ölkələrdə inklüziv təhsil yalnız xüsusi ehtiyacları olan uşaqlara deyil, həm də digər həssas qruplara, o cümlədən azlıqlara və yoxsul ailələrin övladlarına bərabər təhsil imkanlarının yaradılması üçün nəzərdə tutulmuşdur (Jelas və Ali, 2012, s. 994).

Ümumiyyətlə, dünya təcrübəsi göstərir ki, inklüziv təhsil prinsiplərinin tətbiqi yalnız xüsusi ehtiyacları olan uşaqların deyil, bütün şagirdlərin təhsil hüququnu təmin etməklə təhsil sisteminin daha demokratik və bərabər hüquqlu olmasına gətirib çıxarır. Inklüziv təhsil strategiyaları hər bir ölkənin öz mədəni, iqtisadi və sosial xüsusiyyətlərinə uyğun şəkildə tətbiq olunur və bu proses təhsilin keyfiyyətini yüksəltməklə yanaşı cəmiyyətin sosial ədalət və inklüzivlik dəyərlərini gücləndirir.

Post-sovet məkanında təhsildə inklüzivlik məsələsi son onilliklərdə prioritet sahələrdən birinə çevrilmişdir. Sovet İttifaqı dövründə xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqlar əsasən ayrıca internat məktəblərinə yönəldilir və ümumi təhsil sistemindən ayrılırdılar. Lakin Sovet İttifaqının süqutundan sonra bu ölkələrin əksəriyyətində inklüzivlik anlayışı yeni yanaşmalarla təhsil sisteminə daxil edilmişdir. Məsələn, Rusiya və Qazaxıstan kimi ölkələr təhsil sistemlərini müasirləşdirərək inklüziv təhsili inkişaf etdirməyə və xüsusi qayğıya ehtiyacı olan uşaqları ümumi təhsil müəssisələrinə inteqrasiya etməyə çalışır. Baltikyanı ölkələr, xüsusilə Estoniya və Litva inklüziv təhsil sahəsində daha qabaqcıl addımlar ataraq, Avropa İttifaqının dəstəyi ilə inklüzivlik siyasətlərini gücləndirmişdir. Hər bir ölkədə müxtəlif çətinliklər və inkişaf səviyyələri olsa da, ümumiyyətlə post-Sovet məkanında inklüziv təhsilin yayılması və hər kəsin bərabər təhsil alma hüququnun təmin olunması üçün ciddi islahatlar həyata keçirilir. Bu dəyişikliklər cəmiyyətlərdə sosial inteqrasiya və bərabərlik dəyərlərini gücləndirərək, daha inklüziv bir təhsil sisteminin qurulmasına töhfə verir (Terzi, 2014, s. 482-484).

Azərbaycanda təhsildə inklüzivlik son illərdə xüsusi diqqət mərkəzində olmuş və təhsil sisteminə daxil edilməkdədir. Ölkənin təhsil siyasətində hər bir uşağın bərabər təhsil alma hüququ təmin edilməsinə çalışılır və bu məqsədlə müxtəlif qanunvericilik və praktik addımlar atılmışdır. Xüsusi qayğıya ehtiyacı olan şagirdlərin ümumi təhsil sisteminə inteqrasiyası üçün resurs otaqlarının yaradılması, inklüziv təhsilə yönəlmiş müəllimlərin hazırlanması və məktəblərdə dəstək mütəxəssislərinin sayının artırılması kimi tədbirlər həyata keçirilir. Bu sahədə BMT-nin Uşaq Fondu (UNICEF) və digər beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığı mövcuddur. Xüsusilə "Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları haqqında" qanun və digər milli proqramlar çərçivəsində inklüziv təhsilin genişləndirilməsi üçün hüquqi baza formalaşdırılmışdır (Məmmədova, 2022). Lakin hələ də bir sıra çətinliklər mövcuddur; məsələn, inklüziv təhsilin bütün bölgələrdə tətbiqi və resurs çatışmazlığı məsələləri. Buna baxmayaraq, inklüziv təhsil sahəsində atılan addımlar Azərbaycan cəmiyyətində sosial ədaləti təmin etmək və hər bir uşağın təhsil hüququnu qorumaq istiqamətində əhəmiyyətli addımlardır.

Tarixin tədrisində inklüziv təhsil ideyası. Tarixin tədrisində inklüziv təhsil fərqli kimlikləri və təcrübələri olan bütün şagirdlərə bərabər tədris imkanlarının təmin edilməsinə yönələn bir yanaşmadır. Bu yanaşma şagirdlərin sosial və mədəni müxtəlifliyini nəzərə alaraq tarix dərslərinin məzmununun və metodlarının hər kəsin ehtiyaclarına uyğunlaşdırılmasını tələb edir. Tarix fənnində inklüziv tədris şagirdlərin hər birinə öz kimliyini tanıma və tarixi proseslərdə öz mənsəbiyyətinə aid elementləri görmə imkanını yaradır. Məsələn, müxtəlif etnik qrupların, qadınların və həssas sosial təbəqələrin tarixdəki rolu inklüziv tarix tədrisinin əsas komponentlərindən biridir. Bu tədris forması şagirdlərə yalnız dominant tarixi deyil, həm də müxtəlif mədəniyyət və qrupların tarixini öyrənmə imkanını verir ki, bu da onların sosial şüurunun və müxtəliflik anlayışının genişlənməsinə kömək edir. Inklüziv təhsildə tarix dərslərində istifadə edilən materialların və qaynaqların müxtəlifliyi böyük əhəmiyyət daşıyır. Əgər tarix dərsləri yalnız millətçi və ya dominant ideologiyaya təbliğ edən məzmunla ibarətdirsə, bu, şagirdlərin müxtəlifliyə hörmət etmə qabiliyyətini məhdudlaşdırma bilər.

Bunun əksi olaraq, inklüziv tarix tədrisi daha geniş və müxtəlif mənbələrə əsaslanaraq fərqli qrupların təcrübələrini və tarixdəki rollarını əhatə edir. Məsələn, II Dünya Müharibəsi mövzusunun tədris edərkən yalnız hərbi və siyasi aspektləri deyil, müharibənin fərqli qruplara, o cümlədən etnik azlıqlara, mühacirlərə və qadınlara təsirini də öyrətmək olar. Bu, şagirdlərin tarixi hadisələrə daha geniş perspektivdən baxmasına və hər bir tarixi şəxsiyyətin və ya hadisənin çoxsahəli təsirlərini anlamasına kömək edir.

İnklüziv tarix tədrisində metodoloji yanaşma da mühüm rol oynayır. Şagirdlərin müxtəlif öyrənmə ehtiyaclarını nəzərə alan tədris metodları tarix dərslərinin daha cəlbedici və hər kəs üçün əlçatan olmasını təmin edir. Məsələn, bəzi şagirdlər vizual materiallara daha yaxşı reaksiya verir və onlara tarixi prosesləri vizual xəritələr və ya qrafiklər vasitəsilə öyrətmək daha effektiv ola bilər. Digər tərəfdən, bəzi şagirdlər üçün rollu oyunlar və ya müzakirələr daha motivasiyaedici ola bilər. Belə metodlardan istifadə etmək tarixi yalnız nəzəri bir sahə kimi deyil, həm də canlı təcrübə kimi təqdim edir. Məsələn, Fransa İnkilabını tədris edərkən şagirdlərə o dövrün müxtəlif sosial təbəqələrinin rollarını oynatmaq və onların dövrün tarixi şəraitini yaşamağa imkan yaratmaq, bu mövzunun mənimsənilməsinə və tarixi hadisələrə emosional bağlılığı gücləndirir.

Tarixin inklüziv tədrisində yalnız metod və mənbələrin müxtəlifliyi deyil, həm də tədris proqramının məzmununu vacibdir. Bu, xüsusilə etnik və dini azlıqların, qadınların və digər həssas qrupların tarixdəki rolunun tanınmasını tələb edir. Məsələn, Azərbaycan tarixində Qafqazın fərqli etnik qruplarının, o cümlədən ləzgilər, talışlar və başqa azlıqların cəmiyyətin inkişafına verdiyi töhfələrə yer vermək şagirdlərdə tolerantlıq və müxtəlifliyə hörmət hissini gücləndirir. Bu cür yanaşma yalnız şagirdlərin öz mənsubiyyətləri ilə qürur duymasına deyil, həm də müxtəlif sosial qruplara aid insanların birgə yaşama və birgə tarixi paylaşma təcrübəsini dərk etmələrinə imkan yaradır (Spandagou, 2021, s. 3-4).

İnklüziv tarix tədrisinin uğurlu tətbiqi üçün müəllimlərin xüsusi hazırlığı da vacibdir. Müəllimlər yalnız tarix sahəsində deyil, həm də psixoloji və pedaqoji aspektlərdə də ixtisaslaşmalıdırlar ki, fərqli şagird qruplarının ehtiyaclarını anlaya bilsinlər və onlara uyğun tədris strategiyaları tətbiq etsinlər. Məsələn, xüsusi təhsil ehtiyacları olan şagirdlərlə işləyərkən müəllimlər daha səbirli və empatik yanaşmalı, dərslərini sadə və anlaşılan şəkildə təqdim etməlidirlər. Müxtəlif metod və texnologiyalardan istifadə edərək dərslərini hər bir şagird üçün əlçatan etmək müəllimlərin peşəkar hazırlığının əsas məqsədlərindən biri olmalıdır.

Ümumiyyətlə, tarixin inklüziv tədrisi şagirdlərə yalnız tarixi hadisələr haqqında məlumat vermir, həm də cəmiyyətin sosial ədalət və bərabərlik dəyərlərini gücləndirir. Bu yanaşma, şagirdlərdə tarixi proseslərə dair daha obyektiv və geniş baxış formalaşdıraraq, onları gələcəkdə daha tolerant və inklüziv vətəndaşlar kimi yetişdirir. Tarix fənnində inklüziv tədris həm fərdi həm də cəmiyyət səviyyəsində sosial harmoniya və qarşılıqlı hörmət dəyərlərini təşviq edən mühüm bir vasitədir.

Bu baxımdan, dünya tarixinin tədrisi ilə ölkə tarixinin tədrisi arasındakı fərqlər əsasən məzmun, perspektiv və məqsəd baxımından özünü göstərir. Hər iki tədris sahəsi fərqli yanaşmalar tələb edir və şagirdlərə tarixi hadisələri anlamaqda müxtəlif metodlarla yardım edir. Dünya tarixi qlobal miqyasda baş vermiş prosesləri və bu proseslərin müxtəlif coğrafiyalarda yaratdığı təsirləri əhatə edir. Bu tədris şagirdlərə insanlıq tarixindəki ümumi inkişaf istiqamətlərini görmə və fərqli mədəniyyətlərin bir-biri ilə qarşılıqlı təsirini anlama imkanını verir. Ölkə tarixi isə konkret bir xalqın və ya millətin keçdiyi yolu, tarixi inkişafını və milli kimliyini formalaşdıran hadisələri dərinliklə təhlil etməyi qarşısına məqsəd qoyur. Dünya tarixinin tədrisində şagirdlər qlobal hadisələrə, dünya miqyasında baş verən müharibələrə, sivilizasiyaların qarşılıqlı təsirinə, ticarət yollarının inkişafına və ideyaların yayılmasına dair məlumat alırlar. Bu yanaşma fərqli mədəniyyətlərin və sivilizasiyaların bir-biri ilə necə əlaqədə olduğunu, həmçinin insanların tarixi boyunca nə üçün müharibələr apardığını, ittifaqlar qurduğunu və ya müxtəlif dinləri və ideologiyaları qəbul etdiyini anlamağa kömək edir. Məsələn, dünya tarixində Roma İmperiyasının ticarət yollarının, Yaponiyanın özünəməxsus inkişaf yolunun və ya Afrika xalqlarının müstəmləkəçilik dövründə üzləşdiyi çətinliklərin öyrədilməsi, şagirdlərə tarixi qlobal perspektivdən anlama imkanını verir. Dünya tarixi həm də insanlığın ortaq problemlərini və bu

problemlərə verilən fərqli reaksiyaları öyrədərək, müxtəlif mədəniyyətlər arasındakı qarşılıqlı anlaşmanı gücləndirir (Miles və Gibson, 2022, s. 513).

Ölkə tarixi isə daha lokal və spesifik bir yanaşma tələb edir. Bu tədris sahəsi şagirdlərə yaşadıkları cəmiyyətin tarixini, onun köklərini, ənənələrini və milli kimliyini öyrədir. Ölkə tarixində əsas diqqət, həmin xalqın tarixi şəxsiyyətlərinə, milli müstəqillik hərəkatlarına, daxili siyasi proseslərə və cəmiyyətin sosial-iqtisadi inkişaf mərhələlərinə verilir. Məsələn, Azərbaycan tarixinin tədrisində 1918-ci ildə qurulan Azərbaycan Demokratik Respublikasının rolu, Qarabağ münaqişəsi, neft sənayesinin inkişafı və Azərbaycanın tarixi şəxsiyyətlərinin əhəmiyyəti vurğulanır. Bu yanaşma şagirdlərə öz milli kimliklərini dərk etmək, tarixi köklərini tanımaq və milli dəyərlərə bağlılıq hissi aşılayır. Ölkə tarixinin tədrisində milli qürur və vətənpərvərlik hisslərinin formalaşdırılması əsas məqsədlərdən biridir ki, bu da fərqli ölkələrin təhsil sistemlərində vacib sayılır.

Tarixin tədrisində inklüzivlik baxımından dünya tarixi ilə ölkə tarixi arasında fərqlər əsasən müxtəlif qrupların və fərqli mədəniyyətlərin tarixi təcrübələrinin necə təqdim olunmasında özünü göstərir. Dünya tarixi inklüzivlik yanaşmasında daha geniş bir baxış təmin edərək, şagirdlərə fərqli mədəniyyətlərin, qrupların və sivilizasiyaların tarixdəki rolunu öyrədir. Bu yanaşma qlobal miqyasda tarix tədrisi zamanı müxtəlif millətlərin, dinlərin və mədəni qrupların bir-biri ilə qarşılıqlı təsirini göstərməyə yönəlir. Dünya tarixində tədris zamanı diqqət yalnız dominant sivilizasiyalara deyil, həm də az sayda təmsil olunan qruplara, kiçik mədəniyyətlərə və müstəmləkə edilmiş xalqlara verilir. Məsələn, dünya tarixi tədrisində həm Avropa sivilizasiyalarının, həm də Afrika, Amerika və Asiyanın yerli xalqlarının sosial və iqtisadi tarixi əhatə olunmalıdır ki, bu da inklüziv bir tədris təmin edir.

Ölkə tarixi isə inklüziv tədrisdə daha lokal və spesifik qruplara diqqət ayırmağı tələb edir. Burada konkret ölkənin tarixi çərçivəsində fərqli etnik, dini və mədəni qrupların rolu ön plana çıxır. Məsələn, Azərbaycan tarixinin tədrisində yalnız azərbaycanlıların deyil, həm də ölkədə yaşamış ləzgilər, talışlar və başqa azlıqların tarixi diqqət mərkəzinə alınmalı, onların ölkənin inkişafına verdiyi töhfələr vurğulanmalıdır. Ölkə tarixində inklüzivlik həmçinin qadınların və digər həssas qrupların tarixdəki rolunu təqdim etməklə şagirdlərdə sosial ədalət və müxtəliflik dəyərlərinin formalaşmasına kömək edir. Bu yanaşma ölkə tarixində dominant qrupların rolunu azaltmaq deyil, əksinə, həmin ölkədə müxtəlif qrupların bərabərhüquqlu iştirakını tədris proqramına daxil etməklə tarixi hadisələrin hərtərəfli anlaşılmasını təmin etməkdir.

Beləliklə, dünya tarixinin inklüziv tədrisi müxtəlif mədəniyyətlər arasında dialoq və qarşılıqlı təsir anlayışını gücləndirərək şagirdlərdə qlobal dəyərlər formalaşdırır. Ölkə tarixində isə inklüzivlik konkret ölkənin müxtəlif qruplarının tarixi təcrübələrini və dəyərlərini təhlil etməklə milli həmrəyliyi gücləndirir. Hər iki tədris növündə inklüzivlik, şagirdlərin həm qlobal həm də lokal səviyyədə tarixi müxtəliflikləri və mədəniyyətlərarası harmoniyanı dərk etmələrinə imkan yaradır.

Azərbaycan tarixinin tədrisində inklüzivlik prinsipini inkişaf etdirmək üçün bir sıra ölkələrin təcrübəsini örnək ala bilər. Inklüziv tarixi tədrisin inkişafında qabaqcıl sayılan ölkələrdən biri kimi Kanada nümunə göstərilə bilər. Kanada ölkə tarixində yerli icmaların, etnik azlıqların və mühacir icmaların rolunu vurğulayaraq, bu qrupların tarixi təcrübələrini məktəb proqramına daxil etmişdir. Bu təcrübə Azərbaycanın tarixi proqramında ləzgilər, talışlar, kürdlər, tatlar və digər etnik qrupların da öz təcrübələrinə və cəmiyyətin inkişafına verdiyi töhfələrə daha çox yer verilməsi üçün örnək ola bilər. Finlandiya da inklüziv tarixinin tədrisində irəlidə gedən ölkələrdəndir. Bu ölkədə tədris proqramları yalnız milli tarixi deyil, eyni zamanda qlobal hadisələri, müxtəlif mədəniyyətlər arasındakı əlaqələri və fərqli sosial qrupların perspektivlərini əhatə edir. Finlandiyanın təhsil sistemi hər şagirdin öz fərdi ehtiyaclarını nəzərə alır və onların müxtəlif tarix anlayışlarını inkişaf etdirməsinə imkan yaradır. Azərbaycan da Finlandiyanın yanaşmasını tətbiq edərək tarix dərslərində müxtəlif perspektivləri əks etdirmək və şagirdlərə fərqli baxış bucaqları təqdim etmək üçün bu ölkənin təcrübəsindən faydalana bilər. Cənubi Afrika isə keçmişdə apartheid siyasəti ilə bölünmüş bir ölkə olduğu üçün inklüzivlik prinsiplərini tədrisdə çox aktiv tətbiq edir. Cənubi Afrikada tarix tədrisində müxtəlif etnik qrupların və icmaların təcrübələri diqqət mərkəzinə gətirilir ki, bu da ölkənin çətin keçmişini anlamaq və gələcəkdə birlik içində yaşamağın yollarını tapmaq məqsədi daşıyır.

Azərbaycan da Cənubi Afrikanın bu təcrübəsindən ilham alaraq, tarixi keçmişində müxtəlif icmalar arasındakı münasibətləri daha geniş və obyektiv şəkildə əks etdirə bilər. Avstraliya da yerli aborijen icmaların və müxtəlif mədəniyyətlərin tarixdəki rolunu tanıyaraq inklüziv təhsil prinsiplərini mənimsəyib. Azərbaycan bu təcrübəni örnək alaraq, tarix dərslərində ölkədəki bütün etnik qrupların, hətta kiçik icmaların təcrübələrini tədris proqramına daxil edə bilər. Bu yanaşma müxtəlif qrupların bərabərhüquqlu iştirakını vurğulayaraq sosial ədalət və müxtəlifliyin təşviqinə xidmət edir.

Müxtəlif dövrlərin tədrisində inklüzivlik metodikasının potensial imkanları. Tarixdə müxtəlif dövrlərin tədrisində inklüzivlik metodikası hər bir dövrün özünəməxsus sosial, mədəni və siyasi müxtəlifliyini əhatə edən bir yanaşmadır. Bu metodika hər dövrün tədrisində fərqli qrupların tarixi proseslərə təsirini və bu proseslərdəki rollarını nəzərə alaraq, şagirdlərə müxtəlif perspektivlərdən baxış imkanı yaradır. Dövrə xas mövzuların tədrisində inklüzivlik metodikası, dominant və mərkəzi tarixi hadisələrlə yanaşı, həmin dövrün təsir etdiyi sosial təbəqələrin və etnik qrupların da tarixini əhatə edir. Məsələn, Qədim Tarixin tədrisində yalnız böyük imperiyaların quruculuğu və hərbi fəthlər deyil, həm də bu imperiyaların çoxmədəniyyətli strukturu, fərqli qrupların və etnik icmaların birgəyaşayış təcrübələri də öyrənilməlidir. Bu tədris metodikası çərçivəsində Roma, Çin və ya Mesopotamiya kimi qədim sivilizasiyaların mədəni müxtəlifliyini vurğulamaq, həmin dövrlərin daha dolğun mənimsənilməsinə kömək edir. Məsələn, Roma İmperiyasında müxtəlif etnik qrupların hüquqları, sosial həyatları və imperiyanın inkişafına verdiyi töhfələr tədrisə daxil edilə bilər. Bu yanaşma, qədim dövrləri yalnız mərkəzi şəxsiyyətlər və hərbi hadisələrlə deyil, həm də həmin dövrdəki sosial təbəqələrin tarixi ilə birlikdə öyrənməyə imkan yaradır.

Orta Əsrlərin tədrisində isə inklüzivlik metodikası müxtəlif dini qrupların, feodal təbəqələrin və azsaylı icmaların tarixi rolunu vurğulamaqla tətbiq olunur. Bu dövrdə Avropa, Asiya və Yaxın Şərqdə fərqli mədəniyyətlərin bir-birinə təsiri xüsusilə güclü olmuşdur. Məsələn, Orta Əsrlərdə Xilafət dövləti, Bizans İmperiyası və Avropa krallıqları arasında baş verən qarşılıqlı əlaqələr və bu dövrlərin müxtəlif qruplara təsiri tədris prosesinə daxil edilə bilər. Bu, o dövrdə müsəlman, xristian və yəhudi icmaların birgəyaşayış təcrübəsini öyrətməyə kömək edir. Orta Əsrlərin tədrisində şəhərlərdə ticarət və mədəni mübadilə, sənətkarlıq və texnoloji inkişaf kimi mövzulara daha çox yer vermək də, müxtəlif təbəqələrin dövrün inkişafına necə təsir göstərdiyini anlamağa imkan yaradır.

Yeni Dövrün tədrisində isə inklüzivlik əsasən müstəmləkəçilik, ticarət yollarının genişlənməsi və müxtəlif etnik qrupların müstəmləkə sistemlərindəki təcrübələrini əhatə etməklə təmin edilir. Bu dövrdə Avropa ölkələrinin Asiya, Afrika və Amerika qitələrində yaratdığı təsirlər, yalnız Avropa mərkəzli tarix deyil, həm də bu proseslərin həmin qitələrdə yaşayan insanlara təsirini öyrənməklə inklüziv şəkildə tədris edilməlidir. Məsələn, Afrikada müstəmləkə dövrünün yerli icmalara təsiri, Amerika qitəsindəki yerli xalqların tarixi təcrübələri və Asiya xalqlarının Avropanın genişlənmə siyasətinə reaksiyaları kimi mövzular öyrənilərək, şagirdlərə daha geniş perspektivdən tarix tədris oluna bilər. Bu, həm də şagirdlərə müstəmləkəçiliyin sosial, iqtisadi və mədəni nəticələrini anlamaq və müasir global əlaqələrə tarixi köklər baxımından yanaşmaq imkanı verir.

Müasir Tarixin tədrisində inklüzivlik metodikası daha da genişlənir və gender, etnik azlıqlar, siyasi və ideoloji müxtəliflik kimi mövzuları əhatə edir. Xüsusilə iki dünya müharibəsi, soyqırımlar, mühacir axınları, qadın hərəkatları və vətəndaş hüquqları mübarizəsi kimi mövzular müasir tarix tədrisində mərkəzi yer tutur. Müasir tarixin tədrisində müxtəlif etnik və sosial qrupların dünya hadisələrinə verdiyi reaksiyalar bu hadisələrin qruplar üzərində yaratdığı təsirlər geniş öyrədilməlidir. Məsələn, II Dünya Müharibəsi mövzusunda yalnız böyük dövlətlərin strategiyaları deyil, həm də müharibənin fərqli qruplara və icmalara, o cümlədən mülki əhaliyə və azlıqlara təsiri tədris edilməlidir. Bu metodika şagirdlərə yalnız siyasi deyil, həm də sosial və humanitar aspektlərdən tarixi mənimsəməyə imkan yaradır.

Nəticə

Nəticə olaraq, müxtəlif tarixi dövrlərin tədrisində inklüzivlik metodikası hər dövrdəki fərqli qrupların tarixi təcrübələrini və təsirini nəzərə alaraq daha çox perspektiv və daha əhatəli tədris imkanı yaradır. Bu yanaşma şagirdlərdə hər bir dövrdə mövcud olan sosial və mədəni müxtəlifliyi anlamaq, onları yalnız bir qrupun və ya ölkənin deyil, insanlığın ümumi təcrübəsini öyrənməyə həvəsləndirir.

Beləliklə, deyə bilərik ki, inklüziv təhsil metodikası tarix tədrisində həm qlobal, həm də lokal perspektivlərdən baxış təmin edərək, sosial harmoniya və tarixi obyektivlik anlayışlarını gücləndirmək üçün əhəmiyyətli vasitədir. Bu metodika şagirdlərin müxtəlif təcrübələrə açıq və tolerant yanaşmasını təmin edərək, onlarda çoxsahəli düşüncə və qruplararası anlayış bacarıqlarını inkişaf etdirir. Hər tarixi dövrdə fərqli qrupların təcrübələrinin və rollarının öyrənilməsi yalnız tarixin öyrədilməsində deyil, həm də cəmiyyətin inklüziv dəyərlərinin inkişafında mühüm rol oynayır.

İnklüziv tarix tədrisi ilə şagirdlər yalnız mərkəzi tarixi fiqurları və böyük hadisələri deyil, həm də az təmsil olunan qrupların və kənar qalmış təcrübələrin əhəmiyyətini dərk edirlər. Bu yanaşma şagirdlərin fərqli sosial və etnik təbəqələrdən gələn insanlarla empati qurmasına kömək edərək, gələcək cəmiyyətin daha dayanıqlı, tolerant və sosial bərabərliyə söykənən bir əsasda formalaşmasını təşviq edir. İnklüziv təhsil mühiti cəmiyyətdə qruplar arasında qarşılıqlı anlaşma və birgəyaşayışın təmin olunmasına da töhfə verir, çünki şagirdlər artıq tarixə yalnız bir perspektivdən deyil, fərqli perspektivlərdən baxmağı öyrənir.

Ümumiyyətlə, tarixin inklüziv tədrisi cəmiyyətdə sosial dəyərlərin güclənməsini və daha ədalətli təhsil mühitinin formalaşmasını dəstəkləyir. Bu yanaşma müxtəlif dövrlərin tədrisində hər bir qrupun tarixi hadisələrə təsirini və həmin dövrlərin formalaşmasındakı rolunu dəyərləndirərək, tarix təhsilini daha zəngin və hərtərəfli edir. Gələcəkdə bu sahədə aparılan araşdırmalar təhsil sistemlərinin daha dərin və hərtərəfli inklüzivlik prinsipləri əsasında yenilənməsi üçün əsaslı töhfələr verə bilər.

Ədəbiyyat

1. Afolabi, O. E. (2014). Parents' involvement in inclusive education: An empirical test for the psycho-educational development of learners with special educational needs (SENs). *International Journal of Educational Administration and Policy Studies*, 6(10), 196-208.
2. Berlach, R. G., & Chambers, D. J. (2010). Interpreting inclusivity: an endeavour of great proportions. *International Journal of Inclusive Education*, 15(5), 529-539. <https://doi.org/10.1080/13603110903159300>
3. DeLuca, C. (2012). Promoting inclusivity through and within teacher education programmes. *Journal of Education for Teaching*, 38(5), 551-569. <https://doi.org/10.1080/02607476.2013.739792>
4. Əhəmdov, H. H. (Red.). (2018). *Xüsusi təhsil ehtiyacları olan uşaqlara müasir yanaşmalar*. Bakı: Mütərcim.
5. Ələkbərov, U. (2018). *İnklüziv inkişafın idarə edilməsinin əsasları: ali məktəblər üçün dərslük*. Bakı: Təhsil.
6. Jelas, Z. M., & Mohd Ali, M. (2012). Inclusive education in Malaysia: policy and practice. *International Journal of Inclusive Education*, 18(10), 991-1003. <https://doi.org/10.1080/13603116.2012.693398>
7. Kim, Y. W. (2012). Inclusive education in South Korea. *International Journal of Inclusive Education*, 18(10), 979-990. <https://doi.org/10.1080/13603116.2012.693402>
8. Luckhurst, J. (2019). Governance networks shaping the G20 through inclusivity practices. *South African Journal of International Affairs*, 26(4), 521-547. <https://doi.org/10.1080/10220461.2019.1699159>
9. Məmmədova, Ü. (2022). *İnklüziv təhsilə giriş*. Bakı: ADPU.

10. Middleton, T., & Kay, L. (2019). *Theoretical Framework for an Inclusive Approach*. In *The Ethics of Inclusive Education* (pp. 21-35). Routledge.
11. Miles, J., & Gibson, L. (2022). Rethinking presentism in history education. *Theory & Research in Social Education*, 50(4), 509–529. <https://doi.org/10.1080/00933104.2022.2115959>
12. OECD. (2021). *Promoting Inclusive Education for Diverse Societies*. OECD Publishing. https://www.oecd-ilibrary.org/education/promoting-inclusive-education-for-diverse-societies_94ab68c6-en
13. Rapp, A. C., & Corral-Granados, A. (2021). Understanding inclusive education – a theoretical contribution from system theory and the constructionist perspective. *International Journal of Inclusive Education*, 25(6), 1-15.
14. Spandagou, I. (2021). Inclusive education is another country; developments, obstacles and resistance to inclusive education. *International Journal of Inclusive Education*, 1–15. <https://doi.org/10.1080/13603116.2021.1965805>
15. Terzi, L. (2014). Reframing inclusive education: educational equality as capability equality. *Cambridge Journal of Education*, 44(4), 479–493. <https://doi.org/10.1080/0305764X.2014.960911>
16. UNICEF. (2015). *Inclusive Education: Vision, Theory and Concepts*. https://www.unicef.org/eca/sites/unicef.org.eca/files/2019-03/ToT_Module%201_0.pdf
17. Vorapanya, S., & Dunlap, D. (2012). Inclusive education in Thailand: practices and challenges. *International Journal of Inclusive Education*, 18(10), 1014–1028. <https://doi.org/10.1080/13603116.2012.693400>

Daxil oldu:18.02.25

Qəbul edildi: 15.04.25

Mədəniyyət və İncəsənət

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/10/207-223>

Kübra Əliyeva

AMEA-nın Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu
Sənətsünaslıq üzrə elmlər doktoru, Əməkdar incəsənət xadimi
Bakı, Azərbaycan

<https://orcid.org/0000-0001-8379-1925>
aliyeva_kubra@mail.ru

Telman İbrahimov

AMEA-nın Memarlıq və İncəsənət İnstitutu
Sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı, Azərbaycan

<https://orcid.org/0009-0008-0125-9678>
artmen4@yandex.ru

Qarabağ sakinlərinin süjetli divar xalçaları

(Bu günə qədər sirri açılmayan XIX əsrə aid Qarabağın süjetli xalçasının tarixi araşdırılması)

Xülasə

Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində XIX əsrdə xalq ustaları tərəfindən xüsusi olaraq pano xarakteri daşıyıb və divardan asılmaq üçün saysız-hesabsız süjetli xalçalar toxunmuşdur. Onların üzərində müxtəlif təsvirlər: heyvan, quş, meyvəli ağac, insan rəsmlərini özündə əks etdirən süjetlər əks olunmuşdur. Xalq ustaları həmin bu rəsmləri jurnal, qəzet, kitab və yaxud parça və s. olan təsvirləri xalçalar üzərinə köçürürdülər. Qızılgüllü xalçalar; heyvan təsvirli xalçalar (əjdahalı, atlı-itli, marallı, ayı təsvirli, ceyran təsvirli, şir təsvirli, bəbir təsvirli, pişikli); süjetli xalçalar (insan təsvirli, konkret ədəbi əsərlərdən götürülmüş süjetlər, məişət səhnələrini özündə əks etdirən süjetlər, tarixi şəxsiyyətlərin təsvirlərini özündə əks etdirən süjetlər). Məsələn, “Rüstəm və Söhrab”, “Koroğlu”, “Qaçaq Nəbi”, “Flaminqo”, “Karmen”, “Molla Nəsrəddin”, “Rəqs edən qaraçılar” və s. Onların içərisində klassiklərin əsərlərindən götürülən obrazlarla yanaşı, xalq qəhrəmanları və siyasi dövlət xadimlərinin də rəsmləri vardı. Həmin süjetli xalçalardan biri də xalq arasında “Əyan məclisi” adlanır və Qarabağda toxunan həmin xalçalardan 6 ədədi hal-hazırda Azərbaycan Milli Xalça Muzeyinin, bir ədədi Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin kolleksiyasında, üç ədədi – şəxsi kolleksiyalarda saxlanılır. Hazırkı məqalədə hər iki müəllif araşdırmalar apararaq həmin süjetin tarixini öyrənərək, onun tarixi şəxsiyyət olduğunu üzə çıxarmışlar ki, o da XIX əsrin sonunda yaşamış Əli Paşa adlı şəxslə əlaqəsi olduğu araşdırılaraq üzə çıxarılmışdır ki, o da bugünkü Balkan Albaniyası ilə əlaqədardır.

Açar sözlər: Qarabağ, süjet, divar xalçaları, insan, heyvan, rəsmlər

Kubra Aliyeva

Institute of Archaeology and Anthropology of ANAS

Doctor of Arts, Honored Arts worker

Baku, Azerbaijan

<https://orcid.org/0000-0001-8379-1925>

aliyeva_kubra@mail.ru

Telman İbrahimov

Institute of Architecture and Design of ANAS

Doctor of Philosophy in Art History

Baku, Azerbaijan

<https://orcid.org/0009-0008-0125-9678>

artmen4@yandex.ru

Wall Plot Carpets Of Karabakh Residents

(Historical research of the XIX century Karabakh plot carpet, the secret of which has not been revealed to this day)

Abstract

In the Karabakh region of Azerbaijan, in XIX century, folk craftsmen wove countless carpets with different plots that were specially designed to be hung on the wall and had the character of a panel. On these carpets various images-animals, birds, fruit trees, and human figures were depicted. Folk craftsmen adopted these images from journals, newspapers, books, or even from clothes, etc. and transferred them onto carpets. Karabakh wall carpets can be classified as follows: rose carpets; animal-themed carpets (dragon, horse-dog, deer, bear, gazelle, lion, leopard, cat); plot carpets (human-themed, plots taken from specific literary works, plots reflecting everyday scenes, plots reflecting images of historical persons). E.g. "Rustam and Sohrab", "Koroglu", "Gachag Nabi", "Flamenco", "Carmen", "Molla Nasreddin", "Dancing Gypsies" and so on. Among them, along with images taken from the works of the classics, there were also paintings of folk heroes and political figures. One of the carpets with such plot is popularly called "Ayyan Majlisi" - "The Council of cortiers" and various samples of carpets with same plot are kept in Azerbaijani museums. In this article, both authors having conducted research and having studied the history of this plot, come to well-founded conclusion, that person, pictured on the carpet was a real historical figure – Ali Pasha, who lived at the end of XIX century. This fact is connected with modern Balkan Albania.

Keywords: Karabakh, plot, wall carpets, human, animal, paintings

Giriş

Məlum olduğu kimi, Azərbaycanda xalçalar əsrlər boyu, əsasən interyerlərdə döşəmələrin örtülməsi və bəzənməsi üçün istifadə edilib. Lakin tarixi faktlara nəzər salsaq görərik ki, hələ eramızdan çox-çox əvvəllər divarları örtmək və interyeri bəzəmək üçün də xalçalar yaradılmışdır. Belə xalçaların ilk nümunələri kimi, Dağlıq Altaydan tapılmış bir xovlu və bir xovsuz xalçanı misal gətirmək olar ki, mütəxəssislərin fikirlərinə görə, bu xalçalar Azərbaycana (Firudun Ağasıoğlu, Kübra Əliyeva), Türkiyəyə (Nicat Diyarbekirli), bəzən isə İrana aid edilir (Ağasıoğlu, 2012, 28 s.). Altaydan tapılan xovlu xalça dördkünc formaya malik olub, onun bir haşiyəsində bir-birinin arxasınca düzülən maral, digər haşiyəsində isə atlar üzərində oturmuş və yaxud da onların yanlarında hərəkət edən stilizə edilmiş kişi rəsmləri verilmişdir. Atların quyruqları düyünlənmişdir. Firudun Ağasıoğlunun fikrinə görə, burada mərasim, törən keçirən atlı türk sakalar ölən şahzadələrinin şərəfinə mərasim keçirilmişdir.

Tədqiqat

S.İ.Rudenkonun fikrinə görə, bu xalça Midiyada toxunmuşdur, bunu atlıların başındakı papaq və əynindəki gödəkçələri təsdiqləyir. Həmin geyimlər məhz midiyalı və farsların geyimlərinə bənzəyir. Bizim də fikrimizə, eradan əvvəl IV-V əsrlərdə türk sakalar məhz Midiyada yaşamışlar, ondan sonra savramatlarla vuruşa-vuruşa Volqa çöllərinə, ordan da Altaya gedib çıxmışlar. Beləliklə, bu xalça məhz Azərbaycanlıların qədim vətəni olan Midiyada toxunmuşdur (Руденко, 1968, c.46-47). Rudenkonun bu kitabı nəşr olunandan sonra, dünyanın bir çox alimləri, həmçinin Türkiyə Cümhuriyyətinin o dövrdə yaşayan alimlərindən Nəriman Görgünay Qırzioğlu (Qırzioğlu, 2003, s. 25-30) və prof. Nicat Diyarbəkirlinin (Diyarbəkirlili, 1984) araşdırmaları çap olundu. Hər iki alimin fikirlərinə görə, bu xalça hun türklərinə aiddir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan alimlərindən Məmmədhüseyn Hüseynov ayrıca bir araşdırma apararaq bütün türk dünyasında, o cümlədən Azərbaycanda bu günə qədər olan xalçalarda həmin oxşar elementlərin məhz Altayda tapılan xalçalar üzərində olan elementlərlə tam üst-üstə düşdüyünü ortaya qoymuş və bu paralellərin Azərbaycan xalçalarının eyni analoqu olduğunu mülahizə etmişdir (Hüseynov, 2016, s.318).

Sənətşünas, tədqiqatçı Arzu Zeynalova Azərbaycanda ilk dəfə Qarabağlı məcburi köçkünlərin yaşadığı yerləri gəzərək oranın əhalisiylə görüşmüş, süjetli divar xalçaları haqqında kifayət qədər material toplamış və uzun illər sonra 2022-ci ildə tədqiqat işini çap etdirmişdir. Ayrı-ayrı süjetlərini təhlili də həmin kitabda öz əksini tapmışdır (Zeynalova, 2022, s.190).

Rudenko tərəfindən Altaydan tapılmış digər xovsuz xalça üzərindəki yan görünüşlü iki qadın rəsmi olan kilim fraqmentində isə, bizim araşdırmalarımıza görə, zərdüştlü qadınlar Göy tanrılarına (yeddi səyyarəyə) maq himnlərini oxuyurmuşlar ki, bu da baharın, yazın gəlişi münasibətilə keçirilən törən mərasimlərində baş verirdi. Beləliklə, bu xalçaların varlığı sübuta yetirir ki, üzərində süjetlər olan xalçalar, divarlardan asılmaq üçün nəzərdə tutulmuşlar (Əliyeva, 2021, s. 78-83).

Tarixdən məlumdur ki, fars tayfalarından olan Əhəmənilər Midiyanı tutduqdan sonra midiyalıların adət-ənənələrini, o cümlədən geyim tərzini və xalçanın məişətdə istifadəsi adətini də mənimsəmişlər. Bunu Ksenofont qeyd edir.++ Daha sonralar Sasanilər və ərəblərin vaxtında da Azərbaycanda kifayət qədər divar xalçıları toxunmuşdur. Bu divar xalçılarının ən möhtəşəmi Sasanilər dövründə toxunmuş, üzərində böyük bir bahar bağçasının təsviri olan xalça olmuşdur. Avropa və ərəb tarixçilərinin verdikləri məlumatlara görə, bu xalçanın üzərində ən yuxarıda günəşin təsviri qızıl iplərlə, yaz bağçası ağaclarının çiçəkləri və yarpaqları mirvari və zümrüd daşlarıyla, axan çayın içərisindəki kiçik daşlar almazlarla toxunubmuş. Bu saray xalçası “Xosrovun baharı” və yaxud fars dilində “Zemistani” adlanıb. Müxtəlif müəlliflərin və o cümlədən Lətif Kərimovun mülahizələrinə görə, sasanilərin sarayında bir dənə xalça olmuşdur ki, onun da adı “Baharistan” imiş. Bu xalça qış fəslində baharı xatırlatmaq məqsədi daşıyırmış və həmin xalı qış fəslində istifadə edildiyi üçün “Zemistani” adlanırmış. L.Kərimov Təbərinin yazdığını, yəni Mədain sarayında xüsusi xalça xəzinəsi olduğunu və orada iki xalça olduğunu inkar edir (Керимов, 1983, s.25).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ərəblər Azərbaycanı zəbt etdikdən sonra onlar Azərbaycandakı yerli ənənələrdən bəhrələnərək özləri üçün süjetli xalçalar da toxumuşlar. Bu haqda L. Kərimov belə yazır: “Şərq mənbələrinin verdiyi məlumatlara görə, VIII əsrdə Əməvilərin X xəlifəsi Hişam ibn Əbdülməlikin (693–742) sarayında ipəkdən və qızıl saplardan toxunmuş böyük xalı olmuşdur. Yazılı mənbələrdən məlum olur ki, həmin xalı Mədain sarayından aparılan “Baharistan” xalısı ilə uyğunluq təşkil edirdi. Bundan əlavə, X əsrin məşhur tarixçisi Məsudin məlumatına görə, Abbasilərin XI xəlifəsi Müstənsir Billahın (838-ci ildə doğulmuşdur) sarayında nəfis toxunuşlu, süjetli bir xalı da olmuşdur. Xalının üzərində şahların, xəlifələrin, o cümlədən Əməvilərin XII xəlifəsi Yezid İbn Vəlid ibn Əbdülməlikin (VIII əsr) təsviri toxunmuşdur” (Kerimov, 1983, s.16). L.Kərimovun dediklərindən məlum olur ki, qiymətli daş-qaşlar və insan təsvirləri ilə bəzədilmiş xalılar IX-X əsrlərdə xeyli dəbdə olmuşdür.

L.Kərimov Cənubi Azərbaycanda və eyni zamanda İranda ikiüzlü xalçaların varlığı haqqında belə məlumat verir ki, bu xalçalar sırf divar xalçaları, ya da qapı örtüyü, pərdəsi kimi istifadə edilmişlər.

O öz kitabında bu haqda belə yazır: “X-XI əsrlərdə Azərbaycanda “ikiüzlü”, farsca “*duruye*” adlanan yeni toxunuşlu xovlu xalçalar meydana gəlir. Adi xalçalardan daha mürəkkəb, üzü və arxa tərəfi fərqli kompozisiya və rənglərdə olan bu növ xalçalar, əsasən, saray və ziyarətgahların, zallararası qapı pərdələri üçün hazırlanırdı. Müasir dövrdə Məşhəd (İranda şimal-şərq hissəsindəki Xorasan əyalətinin mərkəzi) şəhərində şilərin ziyarətgahlarından biri olan İmam Rza məbədinin qapılarında həmin pərdələrdən bir neçəsi asılmışdır. XVI əsrdə Təbriz şəhərində toxunmuş bu xalça-pərdələr Şah Təhmasibin göstərişinə əsasən həmin ziyarətgaha göndərilmişdir” (Kerimov, 1983, s. 18).

Mütləq qeyd etmək lazımdır ki, istər XVI-XVII əsrlərdə, istərsə də XVIII-XIX əsrlərdə İranda və İran Azərbaycanında həddən artıq böyük və orta ölçülü, üzərində padşah və əyanları olan xalçalar toxumuşlar ki, hazırda onlar dünyanın müxtəlif muzeylərində saxlanmaqdadır.

Məlum olduğu kimi, xalçaçılıq sənətinin vüsətli inkişafı XV-XVII əsrlərdə Səfəvi hökmdarlarının hakimiyyəti dövründə baş vermişdir. İstər Şah İsmayıl Xətai, istər onun oğlu Şah Təhmasib və Şah Abbasın dövründə Təbriz xalça məktəbi özünün “qızıl” dövrünü keçirmişdir. Bunun əsas səbəbi bu sülalənin incəsənətə, o cümlədən memarlıq, miniatur və xalça sənətinə olan böyük məhəbbətindən və mesənətlərindən irəli gəlirdi. Hətta Şah Təhmasib özü də bu sənəti dərinlən sevdiyi üçün o dövrün məşhur rəssamlarından dərs almışdı. Bu haqda yenə L.Kerimov öz kitabında belə yazır: “Tarixi faktlara əsaslanaraq qeyd etməliyik ki, Səfəvilər dövlətinin ikinci hökmdarı Şah Təhmasib rəssamlıq sənətinə həddən artıq meyil göstərdiyi üçün bu sənətin sirlərini sarayında baş rəssam və həm də emalatxana müdiri vəzifəsinə təyin etdiyi təbrizli Soltan Məhəmməddən dərs almaqla öyrənmişdi. İstedad və fitri qabiliyyətə malik olan Təhmasib miniatur və xəttatlıq sənəti ilə yanaşı, o dövrdə inkişaf etməkdə olan naxış və nəqqaşlıq sənətini və xüsusən - xalça sənətinin bədii-texnoloji xüsusiyyətlərini mükəmməl öyrənmiş, xalçaların layihələrini şəxsən hazırlamışdır” (Kerimov, 1983, s.36; Kerimov, 1980, s.20).

XVI əsr Təbriz sənət məktəbinin yaranmasında əsaslı rolu olan Soltan Məhəmməd Təbrizi, əlyazma kitablar üçün işlədiyi miniatürlərin mövzusunu bəzən real həyatdan götürərək, məişət janrlı süjetli təsvirlər yaratmışdı. O, eyni zamanda portretlər, süjetli xalça və bədii parça eskizləri də yaradaraq kitab cildləmə, bədii keramika və bir çox başqa sahələrdə də fəaliyyət göstərmişdir (Kerimov, 1993, s.75).

Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, ilk orta əsrlərdən başlayaraq yalnız Şərq ölkələrində deyil, eyni zamanda Avropa ölkələrində də süjetli və ornamental xalçalar dəbə düşmüşdü. Bu xalçaların ilk nümunələri, çox güman ki, X-XI əsrlərdə Cənubi Azərbaycanda Təbriz ustalarının eskizləri əsasında yaranmışdır ki, onlar da çox bahalı məmulat kimi kilsələrdə istifadə edilirdi. Bu məmulatlar “şpaler” adlanırdı. Əsrlər keçdikcə bir sıra Təbriz ustaları XVI əsrdə Parisə getmiş və orada çalışan Qobelenlər sülaləsinə məxsus olan böyük həcmli boyaqçı fabrikinə icarəyə götürüb orada yenidən dəbə düşən şpalerlərin toxunmasını təşkil etmişlər. Bununla da şpalerlərin şöhrəti tədricən artır və onlar böyük həcmdə Fransa saraylarının divarlarını bəzəməyə başlayır. Daha sonra bu dəb Avropanın digər ölkələrinə, o cümlədən İngiltərə və Almaniyaya da yayılır. Tezliklə şpaler adı toxunduğu emalatxanaların mülkiyyətçisinin adı ilə - qobelen adı ilə adlanmağa başladı. Tezliklə qobelenlərin yaradılması prosesinə Avropanın ən məşhur rəssamları cəlb edilir. Onlar şpalerlərin eskizlərini iri kartonlarda işləyir, sonra həmin kartonları toxuculuq dəzgahların arxasına qoyurdular. Beləliklə, toxucular toxuduqları süjetləri karton üzərində eskizə uyğun olaraq birəbir yaradırdılar.

O ki qaldı Azərbaycana və İrana, üzərində süjet və ya portret olan xalçalar bir qayda olaraq məşhur insanların, şahların portretləri ilə bəzənməyə başladı ki, burada onlar “Şah” (məşhair) adı ilə yayılmağa başladı. Tezliklə Təbriz miniatur məktəbinin nümayəndələri XVI-XVII əsrlərdə öz rəsmlərini xalça və keramika məmulatlarına köçürməyə nail oldular. Orta əsrlərdə Təbrizdə Soltan Məhəmmədin əlindən çıxan dizaynlar əsasında böyük ölçülü süjetli və ornamental xalçalar toxundu ki, onların da ən məşhur nümunələrindən biri “Şeyx Səfi” adı ilə Londonun Viktoriya və Albert muzeyində, o biri isə “Ovçuluq” adı ilə İtaliyanın Milan şəhərindəki “Poldi Pezzoli” muzeyində saxlanılır.

XVIII-XIX əsrlərdə Qacarlar dövründə Azərbaycanın istər şimal, istərsə də cənub hissələrində miniatür sənətinin şerti dekorativ üslubu ilə Avropa təsviri sənətinin realistik üslubu sintez edilərək yeni təsviri cərəyanı yaranır. Bu yeni cərəyan şerti olaraq “Qacar üslubu” adlanmışdır. Sürətlə yayılan bu üslubda minlərlə tablolar, divar rəsmləri, kitab qrafikasında rəsmlər yaradılır ki, onların da nümunələri bu gün dünyanın müxtəlif muzeylərində saxlanılmaqdadır. Bu cür divar rəsmləri eyni zamanda xanlıqlar dövründə xan saraylarının bədii tərtibatında geniş tətbiq edilib. Bu baxımdan Şuşadakı zəngin şəxslərin evlərindəki divar və tavan bəzəkləri, Naxçıvan və İrəvan Xan saraylarının divar və tavan pannoları və ən nəhayət, Şəki Xan sarayının nadir divar və tavan rəsmləri buna misal ola bilər. Bu xüsusda Bakı şəhərini də qeyd etmək yerinə düşər; belə ki, neft bumu dövründə – XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Bakının zəngin adamları o dövrün dəbinə uyğun olaraq, evlərini avropasayağı bəzəyərkən, evlərinin divar, tavan və dəhlizlərinə belə rəsm-pannolar çəkdirmək üçün xüsusi olaraq usta rəssamları dəvət edirdilər.

Yeri gəlmişkən, Azərbaycan xalçaçı rəssamı, alim L.Kərimov orta əsrin görkəmli şairlərindən biri olan – Firdovsinin (X əsr), musiqişünaslardan – Səfiəddin Urməvinin (XIII əsr), memarlardan – Əcəmi Naxçıvaninin (XII əsr) portret-xalçalarını yaratmışdır. Eyni zamanda o, monumental, böyük ölçülü, mürəkkəb sujetli iki xalı da hazırlamışdır ki, onlar sujetli xalılardan ən nadirlərindən hesab oluna bilər. Bu xalılardan biri Stalinə, biri isə Leninə həsr olunaraq Sovet dövründə toxunmuşdur. Hazırda onlar Azərbaycanda Milli İncəsənət Muzeyinin və Azərbaycan Milli Xalça Muzeyinin fondlarında saxlanılır.

Azərbaycanın sujetli xalçalarına qayıtdıqda qeyd etmək lazımdır ki, ayrı-ayrı xalçaçılıq məktəbləri arasında ən çox sujetli divar xalçaları Təbrizdə və Qarabağda toxunmuşdur. Mütləq qeyd etmək lazımdır ki, saraylarda interyerin bəzəyi yalnız divar rəsmləri vasitəsilə yerinə yetirilirdisə, rayon, kənd evlərinin interyerində isə, üzərində sujet olan xalçalar istifadə edilirdi.

Qarabağın divar xalçalarını aşağıdakı kimi təsnif etmək olar:

1. Qızılqüllü xalçalar

2. Heyvan təsvirli xalçalar (əjdahalı, atlı-itli, marallı, ayı təsvirli, ceyran təsvirli, şir təsvirli, bəbir təsvirli, pişikli,)

3. Sujetli xalçalar (insan təsvirli, konkret ədəbi əsərlərdən götürülmüş sujetlər, məişət səhnələrini özündə əks etdirən sujetlər, tarixi şəxsiyyətlərin təsvirlərini özündə əks etdirən sujetlər).

Qarabağın sujetli divar xalçaları tək heyvan, quş rəsmləri ilə tərtib olunmamışdır. Zaman-zaman Şərq və Qərb klassik ədəbiyyatından götürülmüş və xalq arasında yayılan mifoloji obrazlar, məşhur roman qəhrəmanlarını özündə əks etdirən lirik məhəbbət və ya faciə sujetlərini xalça ustaları xalçaların şerti-dekorativ üslubuna uyğunlaşdırmağa çalışaraq onları müxtəlif kompozisiyalarda əks etdirmişlər.

“Rüstəm və Söhrab”, “Koroğlu”, “Qaçaq Nəbi”, “Flaminqo”, “Karmen”, “Molla Nəsrəddin”, “Rəqs edən qaraçılar” və s. (Əliyeva, 2025, s.111-125).

Bütün bu xalçalar içərisində uzun illər Azərbaycan Milli Tarix Muzeyində, Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyində və Azərbaycan Milli Xalça Muzeyində saxlanılan bir sujetli xalça haqqında söhbət açmaq istərdik (Ətraflı bax: Abdulova, 2013, s.35). Söhbət edəcəyimiz bu və buna bənzər xalçalar Qarabağda tarixən “divar xalçaları” adlanmışlar. Çünki onlar bir növ panno xarakteri daşıyaraq, divarı bəzəmək üçün nəzərdə tutulmuşlar. Xalça üzərində qəlyan çəkərək söhbət edən üç kişi təsvir olunmuşdur. Kişilər öz geyimlərinə görə, bir-birindən tamamilə fərqlənirlər. Xalça üzərində təsvir olunan şəxslərin kim olması haqqında bu günə qədər məlumat yox idi. Lakin uzun illər Elmlər Akademiyasında birgə çalışdığımız həmkarım - Telman İbrahimovla birgə araşdırmalarımızın nəticəsində bu sujetin məzmununu və iştirakçıları müəyyən ediləblər (İbrahimov, electronic resource).

Xalçanın üzərində təsvir olunan kişilərdən birini XVIII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəllərində Osmanlı dövlətinin tərkibində olmuş Albaniya və Makedoniya paşalıqlarının yerli alban mənşəli hökmdarı Əli Paşa Tepelene olmasını müəyyən etdik. Vaxtilə dəniz quldurluğu ilə məşğul olmuş Əlipaşa Tepelene Osmanlıya sədaqət göstərdiyinə görə Osmanlı sultanından paşalıq (hərbi

qubernatorluq) qazanmış və Cənubi Rum elində Osmanlı sultanlığının nüfuzunu həyata keçirmişdir. Əli Paşanın Osmanlı sultanlığına sədaqəti və Alban mənşəli kökləri onun Osmanlılar və yerli Alban tayfaları arasında nüfuz qazanmasına səbəb olmuşdur. Fövqəladə qabiliyyətə, şücaət və strateji düşüncəyə malik olan Əlipaşa qısa zamanda Balkanların hərbi və siyasi liderlərindən birinə çevrilmişdir (Electronic resource).

XIX əsrin sonunda Osmanlı Sultanlığının daxilən zəifləməsindən istifadə edən Əli Paşa şəxsi hakimiyyətini gücləndirərək Albaniya paşalığının faktiki olaraq müstəqil hökmdarına çevrilir. Bu xəyanəti və Albaniyada vüsət alan müstəqillik hərəkatını yatırmaq məqsədilə Osmanlı Sultanı II Mahmud Əli Paşanın edam olunmasına əmr verir. 1822-ci ildə Əli Paşa Tepelene Osmanlı əsgərləri tərəfindən Yanina adasındakı Müqəddəs Panteleymon kilsəsində güllələnir, başı kəsilərək – İstambula, Sultan II Mahmuda göndərilir

(https://www.azerbaijanrugs.com/guide/karabagh/pictorial/antique_caucasian_karabagh_pictorial_rug_24.htm).

Məlum olduğu kimi, Əli Paşa Tepelene Avropanın ən zəngin siyasi liderlərindən biri olub. Dövrün bir çox görkəmli şəxsləri Əli Paşanın Yanina adasındakı sarayında qonaq olmuş və onun misilsiz sərvətləri haqda məlumat vermişlər. Əli Paşa xəzinəsinin ən məşhur inciləri sırasında o dövrdə dünyanın ən iri və məşhur qobelen-xalçası və Osmanlı Sultanlığının qurucusu – Orxanın qılıncının adları çəkilir. Saray divarının incisi olan “Əli Paşa və əyyanları” süjetli qobelen toxunuşlu xalça XIX əsrin əvvəlində Fransada toxunaraq, Əli Paşaya hədiyyə edilmişdir. Xalçada Əli Paşa öz sarayında, əyyanları ilə qəlyan çəkərək söhbət edərkən təsvir olunub. Vaxtilə Əli Paşanın Yanina adasındakı qəsrinin bəzəyi olmuş bu xalça hal-hazırda Albaniyadakı Əli Paşa Tepelene Muzeyinin eksponatıdır (https://www.1stdibs.com/furniture/rugs-carpets/persian-rugs/antique-karabakh-pictorial-rug-king-court-persian-tableau-carpet/id-f_33985702/#zoomModalOpen)

1910-1915-cu illərdə Balkanlarda Osmanlı hegemonluğuna qarşı siyasi-hərbi hərəkat cərəyan etməyə başlayır. Bu hərəkatın genişləndirilməsi məqsədilə Rusiya İmperiyası “Balkan İttifaqı” yaradaraq, xarici və daxili siyasətdə Osmanlıya qarşı aşkar və gizli təxribatlar təşkil edirdi. Balkanların azadlıq hərəkatının məşhur tarixi epizodlarından biri olan Əli Paşa Tepelene qiyamı rus canişinləri tərəfindən geniş tərənnüm olunurdu. Əli Paşa Tepelene obrazını Balkanların azadlıq qəhrəmanı kimi təbliğ etmək məqsədilə “Əli Paşa və əyyanları” süjetini əks edən məşhur fransız qobelenindən fotolar çəkilərək, posterlər çap olunur, Avropa və Rusiyada yayımlanırlar (<https://www.landryandarcari.com/products/karabagh-handwoven-tribal-rug-j70082?variant=43976469938397>).

Əli Paşa xalçasını əks edən posterlər Rusiya tabeliyində olan və Qafqazın xalçaçılıq mərkəzi olan Qarabağa da göndərilərək, xalçanın surətlərinin toxunması sifariş edilir. Bu sifarişin məhz Rusiyanın xüsusi dövlət sifarişi olması – Rusiya İmperiyası Dövlət Gerbinin xalçalardan birində iki dəfə toxunması təsdiq edir (Жизнь Али Паши Янинского, 1822).

Birinci Dünya Müharibəsinin başlaması, ardınca isə, Rus İmperiyasının süqutu və Bolşevik hakimiyyətinin bərqərarı nəticəsində sifariş olunmuş “Əli Paşa və əyyanları” süjetli Qarabağ xalçaları yaddan çıxır. Buna baxmayaraq, yerli toxucular tərəfindən bu xalça 1926-cı ilə kimi vaxtaşırı toxunur. Toxucuların xalçada hansı tarixi şəxsin və hansı tarixi hadisənin əks olunmasını bilmədiklərindən, xalçadakı şəxslərə və ümumən süjetə uydurma adlar və romantik məzmun vermişlər. Digər tərəfdən, ola bilsin ki, İnqilabdan sonra yeni Bolşevik hakimiyyətdən qorxan toxucular xalçanın siyasi məzmunlu olmasını gizlətmək məqsədilə, təsvir olunan şəxsləri “xan”, “şirxan” “şah” adları ilə adlandırmışlar. Bu dizaynı xalça toxucuların fərqli sənətkarlıq bacarıqlarına malik olmaları səbəbindən bəzi xalçalardakı təsvirlər texniki səbəbdən ciddi təhriflərlə toxunmuşdur. Qarabağda toxunan həmin xalçalardan 6 ədədi hal-hazırda Azərbaycan Milli Xalça Muzeyinin, bir ədədi Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin kolleksiyasında, üç ədədi – şəxsi kolleksiyalarda saxlanılaraq, hal-hazırda İnternet vasitəsilə satışa çıxarılmışlar. Bütün bu xalçaların prototipi və orijinalı olan “Əli Paşa və əyyanları” qobelen-xalçasının özü isə, hal-hazırda Balkan Albaniyasında, Əli Paşa Tepelene Muzeyində saxlanmaqdadır.

Nəticə

Nəticə etibarilə qeyd etmək lazımdır ki, Qarabağın Şuşa, Ağdam və Bərdə kimi şəhərlərində interyeri bəzəmək üçün toxunan təsvirli xalçalar bu günə qədər azərbaycanlıların yaşadıkları interyerləri hələ də bəzəməkdədirlər. O ki, qaldı “Əli Paşa və əyyanları” adlı məşhur xalça, təbii ki, o sadə, tarixi məzmunu olmayan süjeti əks etdirmir. Xalça vaxtilə məşhur bir tarixi şəxsiyyətin həyat və fəaliyyətini əks edən tarixi əsərdir. Xalça Fransada toxunmuş qobelenin Qarabağın paytaxtı – Şuşada toxunmuş Qafqaz variantlarıdır.

Ədəbiyyat

1. Ağasıoğlu, F. (2012). Qarabağın sehirlir bir Basırıq xalısı. Bakı, Yazıçı, 28 s.
2. Rudenko, S.İ. (1968). Drevneyşiyev i mire xudojestvenniye kovri i tkani. İz oledenelnix kurqanov Qornoqo Altaya. Moskva, İskusstvo. 134 s.
3. Qırzıoğlu, N. (2003). Pazırık halısı və günümüzde yaşayan örnekləri // “Türkeli” aylıq siyaset, fikir, kəltür ve sanat dergisi. Ankara, Eylöl, Yıl: 7, Sayı: 101.
4. Diyarbəkirlir, N. (1984) Pazırık halısı Türk dünyası araşdırmaları, türk halıları. Özel sayısı, Ekim, // “Türkeli” aylıq siyaset, fikir, kəltür ve sanat dergisi. Ankara, Eylöl Yıl: 7, Sayı: 101.
5. Hüseyinov, M. (2016). Pazırık xalısı – rəmzlər dünyası. Bakı: “Şərq-Qərb”, 368 s.
6. Zeynalova, A. (2022). Qarabağın süjetli xalçaları. Bakı: Afpoliqraf, 204 s.
7. Əliyeva K. Azərbaycan muğamı. Onun qədim tarixi kökləri və ənənələri (arxeoloji materiallar əsasında) // “Musiqi dünyası” Azərbaycanda ilk elmi-pedaqoji, tənqidi-publisistik, mədəni-maarifçi beynəlxalq jurnalı. Bakı, 2021, №1, Cild 86 (ingilis dilində) İmpact factor, s. 78-83.
8. Kerimov, L. (1983). Azerbaydjanskiy kover. III tom. Bakı, Qyandjlik, c.25.
9. Kerimov, L. (1983). Azerbaydjanskiy kover. II tom. Bakı, Qyandjlik, c.16.
10. Kərimov, K. (1980). Azərbaycan miniatürləri, Bakı, İşıq, s.20.
11. Kərimov, K. (1993). Soltan Məhəmməd və onun məktəbi. Bakı, İşıq, s.75.
12. Əliyeva, K. (2025). Şuşa sənət beşiyidir. Şuşa xalı-xalçaları və onların dünya mədəniyyətindəki yeri // Elmi məqalələr toplusu. III cild. Bakı, Bakı mətbəəsi, s.111-125.
13. Abdulova, G. (2013). Qarabağ xalçaları, Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi. Kataloq, s.35, Bakı, https://www.academia.edu/41746753/Qaraba%C4%9F_xal%C3%A7alar%C4%B1
14. İbrahimov, T. Balkan Napoleonu və “Yanina aslanı” ləqəbli Ali Paşa Tepelene – Qarabağ xalçasında. https://www.academia.edu/129563229/_BALKAN_NAPOLEONU_
15. <https://www.instagram.com/azerbajannationalcarpetmuseum/reel/DJtOPUDttrd/>
16. https://www.azerbaijanrugs.com/guide/karabagh/pictorial/antique_caucasian_karabagh_pictorial_rug24.htm
17. https://www.1stdibs.com/furniture/rugs-carpets/persian-rugs/antique-karabakh-pictorial-rug-king-court-persian-tableau-carpet/id-f_33985702/#zoomModalOpen
18. <https://www.landryandarcari.com/products/karabagh-handwoven-tribal-rug-j70082?variant=43976469938397>
19. Jizn Ali Paşı Yaninskoqo. (1822). So vremeni yeqo detstva do 1821 qoda. Çast Pervaya. Moskva. Tipoqrafiya S.Selivanskoqo.

“Rüstəm və Söhrab”. 1911-ci il. Azərbaycan Milli İncəsənət Muzeyi

*“Rüstəm və Söhrab”. Şuşa. 197x125 sm. 1826-cı il
V.Muradov. “Qarabağ bölgəsinin xalçaçılıq tarixi”. Bakı, 2015. s.370*

*”Rüstəm və Söhrab”. Şuşa. 353x153 sm. XIX əsrin əvvəli
V.Muradov. “Qarabağ bölgəsinin xalçaçılıq tarixi”. Bakı, 2015. səh.373*

“Koroğlu” dastanına həsr edilmiş xalça

*“Qaçaq Nəbi”yə həsr edilmiş xalça. 140x300 sm.
XX əsrin ortaları. Şəxsi kolleksiya*

*Üzərində “Flamenko” rəqsini ifa edən
İspan qızlarının təsviri olan Qarabağ xalçası. Türkiyə. Bardız bölgəsi*

“Rəqs edən qaraçılar”. XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəlləri

“Rəqs edən qaraçular”. XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəlləri

Rəqs edən “Karmen”. Süjetli Qarabağ divar xalçası. XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəli. Şəxsi kolleksiya. 130X90 sm. 1980-ci il

Əli Paşa və saray əyanlarını təsvir edən gobelen, Fransa, XIX əsr. Albaniya, İoannina qalası – Əli Paşa Muzeyi

J. Cartwright tərəfindən çəkilmiş, fustanella geyimli əsgər ilə Əli Paşanın portreti

Əli Paşa və Kira Vasiliki

Friedrich Campe tərəfindən 1822-ci ildə Yanınəli Əli Paşanın ölümünü təsvir edən səhnə

*Əli Paşanın başının Sultan II Mahmud'a təslim edilməsini əks etdirən rəsm.
Albaniya, İoannina qalası – Əli Paşa Muzeyi*

Əli Paşanın kəsilmiş başı Osmanlı sultanına təqdim edilmişdir

Əli Paşa Tepelən qalası

Albaniya Sosialist Respublikasının bayrağı

*Əli Paşa saray əyanları ilə. Replika. H.1336 / m. 1918.
Azərbaycan Milli Xalça Muzeyi*

*Əli Paşa saray əyanları ilə. Replika. Tarix: 1926.
Azərbaycan Milli Xalça Muzeyi*

*Əli Paşa saray əyanları ilə. Replika. 1915–1920-ci illər.
Azərbaycan Milli Xalça Muzeyi*

*Əli Paşa saray əyanları ilə. Replika. H.1333 / m. 1915.
Azərbaycan Milli Xalça Muzeyi*

*Əli Paşa saray əyanları ilə. Replika. 1915–1920-ci illər.
Azərbaycan Milli Xalça Muzeyi.
(Oturan fiqurların başları üzərində Rusiya imperiyasının Dövlət gerbi iki dəfə toxunmuşdur.)*

*Əli Paşa saray əyanları ilə. Replika. 1915–1920-ci illər.
Azərbaycan Milli Xalça Muzeyi*

*Əli Paşa saray əyanları ilə. Replika. H.1333 / m. 1915.
Şəxsi kolleksiya*

*Əli Paşa saray əyanları ilə. Replika. 1915–1920-ci illər.
Şəxsi kolleksiya*

*Əli Paşa saray əyanları ilə. Replika. Tarix: 1917.
Şəxsi kolleksiya*

*Əli Paşa saray əyanları ilə. Replika. H.1333 / m. 1915.
Azərbaycan Tarixi Milli Muzeyi*

*Əli Paşa və saray əyanlarını təsvir edən qobelen, Fransa, 19-cu əsr Albaniya,
İoannina qəsri Əli Paşa Muzeyi*

*Əli Paşa saray əyanları ilə. Replika. 1915-1920
Azərbaycan Milli Xalça Muzeyi*

Daxil oldu: 16.02.25
Qəbul edildi: 13.04.25

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/10/224-230>

Talgat Moldabay

L.N. Gumilyov Eurasian National University

Doctor of Philosophy in Philology

Astana, Kazakhstan

<https://orcid.org/0000-0001-7148-8945>

talgatmoldabay@mail.ru

The history of development of alphabet in the Turkic world

Abstract

The steppe nomads, who are primarily of Turkic descent, played a significant role in the political, historical, and cultural growth of various systems. The advancement of a culture can be best demonstrated through its writing system. An examination was conducted to evaluate the extent to which the descendants of steppe nomads embraced this cultural phenomenon and contributed to its progress. Hence, the growth of written culture among the Turkic people, including its various phases, geographical dissemination, and practical use, holds significant importance. In our study, we concentrated on the different stages of development of the Turkic writing culture. We provided a concise history of the written forms used their origin and intended purposes, and illustrated them with specific examples through various written artifacts. Our emphasis was on the works of researchers who analyzed writing patterns, presented their perspectives on the history of writing, its range, and the role of the writing system in language. Therefore, we attempted to arrange the writing systems employed by the Turks in chronological order and uncover the cross-culture associations among these writing systems.

Keywords: *writing, culture, Bitig, alphabet, history of writing, Turkic peoples, steppe nomads, ancient Uyghur writing*

Talqat Moldabay

L.N. Qumilyov adına Avrasiya Milli Universiteti

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Astana, Qazaxıstan

<https://orcid.org/0000-0001-7148-8945>

talgatmoldabay@mail.ru

Türk dünyasında əlifbanın inkişaf tarixi

Xülasə

Əsasən türk mənşəli olan çöl köçəriləri müxtəlif sistemlərin siyasi, tarixi və mədəni yüksəlişində mühüm rol oynamışdır. Mədəniyyətin tərəqqisini ən yaxşı şəkildə onun yazı sistemi ilə nümayiş etdirmək olar. Çöl köçəriləri nəslinin bu mədəni fenomeni nə dərəcədə mənimsəməsi və onun tərəqqisinə töhfə verməsini qiymətləndirmək üçün tədqiqatlar aparılıb. Deməli, türk xalqları arasında yazılı mədəniyyətin inkişafı, o cümlədən onun müxtəlif mərhələləri, coğrafi yayılması və praktik istifadəsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqatımızda türk yazı mədəniyyətinin müxtəlif inkişaf mərhələləri üzərində dayandıq. İstifadə olunan yazılı formaların mənşəyi və təyinatının qısa tarixini təqdim etdik və müxtəlif yazılı artefaktlar vasitəsilə konkret nümunələrlə təsvir etdik. Diqqətimiz yazı nümunələrini təhlil edən və yazının tarixi, populyarlığı, yazı sistemlərinin dildə rolu ilə bağlı fikirlərini təqdim edən tədqiqatçıların işinə yönəlmək oldu. Ona görə də biz türklərin istifadə etdikləri yazı sistemlərini xronoloji ardıcılıqla sıralamağa və bu yazı sistemləri arasında mədəniyyətlərarası əlaqələri müəyyən etməyə çalışdıq. Tədqiqatımız türk xalqlarının müxtəlif mədəniyyət hadisələrini, o cümlədən çoxsaylı dini və yazı sistemlərini mənimsəmək istəyini, eləcə

də yeni ideya və inkişafı uyğunlaşma qabiliyyətini nümayiş etdirdi. Buna görə də biz türklərin işlətdiyi yazı sistemlərini xronoloji ardıcılıqla sıralamağa və bu yazı sistemləri arasında mədəniyyətlərarası əlaqəni üzə çıxarmağa çalışdıq.

Açar sözlər: yazı, mədəniyyət, Bitig, əlifba, yazı tarixi, türk xalqları, çöl köçəriləri, qədim uyğur yazısı

Introduction

The alphabet, which originated from the symbols “aleph” and “beta”, the first two letters of the Greek alphabet, has evolved over time and established itself as a writing system for modern alphabets, where each character represents a distinct sound. Pictography, a form of writing that uses pictures to convey meaning, is regarded as a significant achievement in human civilization and marks the beginning of the culture of writing. As pictorial writing evolved, it led to the development of ideographic writing, marking another important stage in the evolution of writing culture. Complex writing patterns that encompassed all stages of the development of human civilization in the history of writing were based on the writing systems of Egyptian, Cretan, and Hittite cultures, which were formed in the region between two rivers (the Amurdaria and Syrdaria rivers) during that time period. Some scholars suggest that these writing systems incorporated elements of pictorial writing (pictography), ideographic writing and primitive syllabic writing, which was a type of phonetic writing that emerged in a later period of writing culture (Hatice, 2006, p. 15).

Cuneiform writing was employed by several ancient civilizations, including the Sumerians, Akkadians, Babylonians, Assyrians, Hittites, Elamites, Mitanni, Urartians, and Persians, and is considered to be the earliest known of phonetic writing. In cuneiform, there were symbols, ideograms, phonetic symbols, and determinatives that represented the action. During the 7th and 6th centuries BC, the Aramaic language became dominant in the region, which led to the displacement of cuneiform writing by Aramaic writing (Gelb, 1982).

The Egyptian hieroglyphic writing, which was considered sacred writing, is one of the most significant writing systems of ancient times, dating back to the period between 4000 and 400 BC. This writing system was called hieratic and demotic, depending on the specifics of writing. The hieratic type was a cursive form of hieroglyphic writing. It required specialized education to learn. Demotic writing was a simplified derived from the hieratic, which was used by ordinary people for everyday purposes (*demot* means *people* in ancient Greek). Jean-Francois Champollion, a French Orientalist and linguist, gained worldwide fame in 1822 for deciphering the inscription on the Rosetta Stone, which contained 14 lines of hieroglyphs.

In the Indus Valley Civilization of India, it is believed that a single writing system was used based on ideographic wedge, and syllabic symbols, which later gave rise to the Brahmi script in around 2500 BC (Coulmas, 2006, p. 73).

Another writing system that does not follow an alphabetical order is Chinese writing. The Oldest known forms of Chinese writing date back to the 18th to 12th centuries BC. It is evident that the ideograms used in the ancient versions of the scripts have transformed into modern logograms (Yogannes, 1979, p.112).

Additionally, non-alphabetic writing systems gradually gave way to alphabetical writing systems. The earliest known examples of the alphabet were discovered in Mesopotamia between 1700-1330 BC. As a result, the early investigations and hypotheses on the origins and progression of writing emerged, attempting to establish a link between the initial and final forms of writing. It was believed that the Egyptian hieroglyphic script came from the Sami script, and the Northern Sami script came from the Egyptian hieroglyphic script. The initial Sami script was categorized into two main groups – the Southern and Northern Sami script. The Southern Sami script (Aramaic) gave rise to several scripts including Ibrani (Hebrew), Palmyra, Nestorian, Manichaean, Brahmi, Kharosthi, Sogdian, Armenian, Georgian, and Tibetan. On the other hand, the Northern Sami script (Phoenician) led to the development of scripts such as ancient Libyan, Iberian, Greek, Slavic, Etruscan, Lycia, Phrygian,

Lydian, Arabic and Latin (Loukotka, 1950, p. 61). Although there are some writing systems that remain to be explored, such as the Indian script and the Turkic bitig script, whose origins are not yet fully understood.

Materials and research methods. Although there are some writing systems that remain to be explored, such as the Indian script and the Turkic bitig script, whose origins are not yet fully understood. We utilized various methods such as systematization, classification, historical analysis, and general scientific approaches, from specific to general and vice versa, to achieve our research objectives. Our main focus was the culture of writing, and we analyzed various writing systems in their historical context by citing specific references to historical sources and materials. Our approach to analyzing the types of writing was based on chronological selection of written data and conducting a historical and comparative analysis of these writings.

Research

The types of writing that were utilized during the ancient Turkic period. Although writing culture among steppe nomads can be traced to the periods of the Saka and Huns, the writing culture of peoples with Turkic origins began with the use of the bitig script. Initially, this form of writing was called the Siberian rune or Yenisei rune, and later the Turkic rune due to its resemblance to the writing of ancient Scandinavian peoples. The writing system used in ancient Turkic monuments was named "bitig" after it was identified, and later referred to as "Turkic bitig inscription" (Amanzholov, 2010).

The origin of this ancient script remains unclear, despite some studies that have been conducted on it. Since no specific educational system has been identified based on the inscriptions found on a silver bowl in the Issyk mound dating back to the 4th and 5th centuries BC, the Turkic bitig writing is considered as proto-Turkic writing. The classical Turkic bitig writing period is believed to have been used from the choir script written in around 687-692 to the 7th – 10th centuries, according to the chronological indications. To categorize ancient Turkic bitig monuments, they are classified into two groups: "bitig ispetty" (runic-like scripts) and "Turkic bitig" (Turkic runic script).

The ancient Turkic bitig was not only used in the Orkhon region, which was regarded as the birthplace of the Turkic Khaganate, but also widely spread across many parts of the Eurasian continent. This includes areas such as eastern Mongolia, southern Siberia, East Turkestan (China), Central Asia, Mountain Altai, Eastern Europe, and Fergana (Zholdasbekov and others, 2005).

According to some scholars, the origin of the ancient Turkic bitig script can be traced back to the Scandinavian runic script, as proposed by the Finnish scientist Heikel. On the other hand, other scholars such as Otto Donner, Heinrich Julius von Klaproth, and Altai Amanzholov have suggested that the ancient Turkic bitig script may have originated from one of the oldest forms of Semitic script. Wilhelm Thomson and V. Radlov believed that the ancient Turkic bitig script may have been influenced by the Aramaic and Sogdian scripts, while Aristov and Melitsky were the first to suggest that the script could have originated from symbols used by the Turks themselves. Turkic scholar, including Ahmet Zafaroglu and Huseyn Namyk Orhun, later supported the idea that the ancient Turkic bitig script might have been originated from the Turks' own symbols. Later, scholars such as E.D. Polivanov and V.A. Livschits suggested that the script may have been created based on their own, with some influence from Aramaic and Sogdian script. Some scholars, including O. Pritsak and A. Rona Tash argue that the ancient Turkic bitig script is a syllabic writing system.

Regardless of the origin of the ancient Turkic bitig script, I believe that the main issue is that this writing has been rooted and developed in the Turkic language. To clarify, we can observe that the inclusion of consonants in the ancient Turkic bitig script demonstrates a clear adherence to the principles of consonance in the language. The process of modifying consonants according to the principle of consonance is not observed in any other writing system. In addition to this, we can identify specific and rigorous spelling rules that are unique to this law of vowel consonance. It is necessary to mention the spelling rules for the vowels produced by the lips and the glottis. Along with the alphabetic elements of the ancient Turkic bitig script, it also contains elements of logographic and syllabic writing (Moldabay, 2016, p.117).

The ancient Turkic bitig script is made up of 38 letter characters, which are used for solid body writing and consist of vertical and horizontal lines. Among these characters, four represent vowels and 31 represent consonants. Additionally, there are three ligatures used to denote double consonants and four characters representing bun sounds. Of the 20 consonant sound characters based on the law of consonance, one sound is represented by two characters, while 7 consonants are written without following any law of consonance, but instead depend on the harmony with the enemy and thin vowels (Shaimerdinova and others, 2017).

With the collapse of the Turkic Khaganate, the Uyghur Khaganate took over and initially continued to use the Turkic bitig script. However, they eventually transitioned to using the Manichaean and Uyghur script. Consequently, the Turkic bitig script gradually fell out of use and was eventually forgotten. During ancient times, one of the primary reasons for the emergence of writing was its usefulness in trade for matters of registration and valuation. As centralized state systems began to develop, writing was utilized for tax registration and religious missions. With the establishment of the Uyghur Khaganate, there was a shift towards settling in one location and developing a city-based culture. This led to the growth of crafts and trade. As trade became the main source of income, there was a significant increase in its economic importance, and a great deal of effort was put into its development. The influence of Sogdians, who controlled trade routes in Central Asia, grew in the Uyghur Khaganate. They also played a significant role in spreading the Manichaean religion. Manichaean missionaries spread their religion in the Uyghur Khaganate, and many Uyghur nobles converted to it. The Bagu Khagan, who came to the throne in 692, made Manichaeism the official religion of the Khaganate. As a result, many religious texts related to this religion were written in Turkic using the Manichaean script. The “Uyghur script” was developed with the involvement of scholars and gained wide support in the urban population. (Moldabay, 2021, p.46). During this period, texts were written in the Manichaean script, which included additional symbols above the main writing symbols. It is believed that these additional features represent the unique Uyghur pronunciation of the letters, and this was likely a feature of the period when the Manichaean script was being adapted as the Uyghur script.

The use of the Sogdian script dates back to the establishment of the Turkic Khaganate and was influenced by Sogdian merchants who traveled along the Silk Road. Examples of this script can be seen in the Sogdian inscriptions in the Bugut text, which was created for Mukan Khagan, as well as in Chinese, Sogdian, and Uyghur inscriptions in the Karabalsagun text from the 9th century during the Uyghur Khaganate period. Additionally, a Sogdian inscription was found on one page of the Servey inscription in the Southern Gobi region. It is important to note that the richest texts in ancient Turkic literature were written in the Uyghur script. A. von Gaben suggested that the period of 750-827 marked the beginning of the use of the Uyghur script, while Turkic scholar S. Chagatai noted that it is difficult to pinpoint an exact date, but the script was likely in use from the first half of the 8th century to the middle of the 9th century. G. Clauson, on the other hand, believed that the Uyghur script was used even before the 8th century (Clauson, 1986, p. 146). Considering these varying opinions and the discovery of later Uyghur texts, it can be confidently stated that the ancient Uyghur script used from the beginning of the 8th century until the 18th century in various regions such as southern Siberia, along the Yenisei River, Mongolia, East Turkestan (China), the Volga River Basin, Transcaucasia, Azerbaijan, Georgia, and parts of the Ottoman Empire. The Uyghur script, which was created by adapting the Sogdian script with consideration for national phonological features, made a significant contribution to Turkic culture during the Middle Ages. After the fall of the Uyghur state, the Naiman state, the Karakitai state, and the Mongol empire used this script as their official writing system. It is evident that the creators of the Manju, Kalmyk, and Buriyat alphabets were influenced by this Uyghur script during the spread of their respective religions. The Uyghur alphabet consists of 18 letter characters written from right to left, with 3 of them representing vowels and the other 15 representing consonants. The spelling of the letter characters is different at the beginning, middle, and end of a word.

Some experts suggest that the Brahmi script may have originated from a variant of the Sami script, which was an Aramaic writing system, rather than from the Phoenician script. However, in more recent research, scholars have been leaning towards the idea that the Brahmi script was based on the dravite culture, which was a native Indian culture, and that the early Indian religion was created using images (Lundysheva and others, 2021). The Brahmi script was used from the 8th century BC until the 6th century BC and was primarily used for religious purposes, hence its name. During the Uyghur Khaganate period, the Turks were introduced to the script and used it mainly for Buddhist texts. Opinions about the origin and date of the script vary among scholars. A. von Gaben believed it was used by the Turks in the 10th century, while G. Clauson argued it dates back to around the 2nd century BC, predating the Turks. Considering that the one of the faces of the deer monument, erected in the era of the I Turkic Khaganate, is written in Brahmi inscription, we can agree with the opinion of G. Clauson. This writing system is read from the left to right and is considered to be syllabic in nature. The Turks adopted the Brahmi script during the Uyghur Khaganate and added 7 characters to the original 28-letter script, as evidenced by texts from that period. There are over a hundred texts that were written in the Brahmi, and its modern symbol dates to the same era.

The adoption of Tibetan writing by Turkic peoples was not solely due to the spread of Buddhism, but also had political motives, as the Tibetans aimed to conquer East Turkestan. In the 8th and 9th centuries, Uyghurs and Tibetans lived in close proximity in the Gansu region, where Buddhism became popular among the Turks. The rise in popularity of Buddhism among the Turks living in the Gansu region led to the spread of Tibetan writing among them. However, it should be noted that the use of Tibetan writing among Turks was confined to this region only. Tibetan writing is characterized by its right-to-left direction and includes characters that represent both syllables and alphabets. The writing system consists of 30 consonants characters, 5 vowel characters, and 4 additional characters that serve a different purpose. Several texts written in the Tibetan script were found among the inscriptions discovered in the Dunhuang region's Thousand Buddhas Cave. These texts are currently preserved in the National Library of Paris (Bibliothèque National) (Turanskaya, 2020).

In the 2nd century AD, Christian missionaries began spreading the religion among Turkic peoples, and the Nestorian sect, which originated from Syria, gained popularity among them. During this time, Uyghur translations of Nestorian religious texts were produced. Estrangelo inscriptions, one of the oldest forms of Syrian writing, were discovered in the Nestorian church in the Turfan region of China. Because of the phonological features of the Turkic language, some letter characters were modified with additional markings to better suit Turkic pronunciation.

Writing systems used by the Turks in the new era (after the 10th century). The Karaman Oghuzs, who followed the Orthodox sect of Christianity, used the Greek alphabet for their writing system. They used this writing system for literary works, religious texts, educational materials, and textbooks to teach this writing system. The Greek script has its origins in the northern Sami variants of the lesser Asian Sami script, which is believed to have come from the Phoenician script. However, since the Greek script did not fully represent the phonology of the Turkic language, additional diacritical marks were added to some characters to compensate for this deficiency.

The Turks established close ties with the Arab world during the time of the Umayyad Caliphate and this connection continued to develop during the Abbasid era when large numbers of Turks with strong military capabilities were employed as mercenaries. The Samanid period was fully established, further strengthening this connection. As a result, during this period, the use of the Arabic script began to emerge among the Turks, alongside the already established Uyghur script.

It is claimed that the Arabic script has its origins in the Estrangelo script of the Syriac language, although there are also claims that it originated from the Nebati wheel script of the Semitic languages. The Arabic script was widely used among various peoples during this period. It is worth nothing that the Arabic script was adapted by the Turks at different times by adding new characters to accommodate the phonological characteristics of their language. For example, the Arabic script was adopted by the Kazakhs in China, the Azeris in Iran, and the Uighurs in East Turkestan. For many

centuries, the Turks have been using Arabic writing, which is based on consonants, and they have developed it over time by adding vowel characters. During this time, there was no mention of the inadequacy of this writing in terms of Turkic phonology. In the history of Kazakhstan, Arabic writing holds a significant place in the culture of Kazakh writing. It was used in various forms such as Chagatai writing, Kote writing, and other names, and was used to record the literary works of Steppe courts and writers.

Turkic scholars and educators have attempted to replace the Arabic writing system since the mid-19th century. The reasons for this include the inadequacy of the Arabic script in fully representing the phonology of the Turkic language, regional differences in teaching the script, its prevalence among the population, and difficulty in learning. Akhmet Baitursynov insisted on keep using the Arabic writing with systemizing according to the language and traditions, while prominent figures advocating for the change include such scientists as Sait Khalif, Mirza Kazim Bek, Ibyrai Altynsarin, and Russian scientists P.M. Melioransky. The issue of replacing the Arabic script was among the main topics discussed at the Baku Turkology Congress held from February 26 to March 6, 1926. Alimzhan Ibrahim, Akhmet Baitursynov and some Muslim clergy members supported the improvement of the Arabic script. However, the majority voted to adopt a new writing system based on the Latin alphabet. This decision was made at the Baku Turkology Congress in 1926. Despite its adoption, the Latin script was not for long. In 1938, a decision by the Supreme Soviet of the Soviet Union led to the adoption of the Cyrillic script, in 1939 Azerbaijanis, Tatars, Yakuts, Khakas, in 1940 Kazakhs, Kyrgyz, Bashkirs, Karakalpaks, Uzbeks, in 1943 Tuvas, and Gagauz in 1957 passed to the Cyrillic script. The Latin script dates back to the 7th-6th centuries BC, and it is believed to have been derived from the Greek script. The Latin script has its roots in the Kipchak language, where it can be traced back to the Codecus Cumanicus at the beginning of the 14th century, used by the Turks (Shaimerdinova and others, 2014). In the diary of Hungarian Johann Schildtberger, who was captured by Amir Temur during the war in Ankara and later released, he wrote down the prayers of the Christian Tatars in the Tatar language. The writings of Europeans related to the Ottoman Empire and works on teaching the Turkic language were also written in large numbers. After the Baku Turkology Congress, the use of the Latin alphabet by people of Turkic origin became more widespread and led to the publication of numerous literary works, textbooks, newspapers, and magazines in their respective countries, resulting in a significant increase in works written in the Latin script.

The question of switching to the Latin script is a pressing issue for many Turkic peoples, particularly after Turkey gained sovereignty in 1991. Azerbaijan, Turkmenistan, and Uzbekistan have already adopted the Latin alphabet, and Kazakhstan is currently working on a gradual transition to this script.

Conclusion

Through this study we were able to organize and categorize the various types of writing systems used by steppe nomads in Eurasia, and to analyze their historical origins and cross-cultural connections to the Turkic peoples. Also it examined how these writing systems were adapted and modified based on the linguistic and phonological features of the Turkic languages. Additionally, the study considered writing as a cultural phenomenon and scrutinized the role of these writing systems in the development of Turkic writing culture. Our studies of writing included not just its function as a tool for language, but also its role as a cultural phenomenon. Despite the fact the art of writing has been part of Turkic culture since the Stone Age, the history of systematic writing can be traced back to ancient Turkic bitig writing, which is considered the original work of these peoples. Over time, the Turkic culture has developed cross-cultural connections with various societies and employed various writing systems. This was a result of the Turkic culture's inclination towards innovation and preservation of its own traditions. The Manichean script and religion as well as the Buddhist religion, found refuge among the Turks and spread worldwide. Examining the history of writing, it is evident that the Turkic people, who were known for their nomadic lifestyle, played a significant role in

preserving and advancing human cultural achievements, and spreading them to various other cultures. Their contribution to the culture of writing in various forms and at different periods of time is extensive and complex. The ancient Turkic bitig writing, works in the ancient Uyghur script, religious texts, scientific, literary, historical works written in Arabic, and legal manuscripts spread in Eurasia are examples of the rich heritage that has earned the ancient Turkic writing culture a significant place in world culture.

References

1. Amanzholov A.S. (2010). Istoriya i teoriya drevnetyurkskogo pis'ma [History and theory of ancient Turkic writing]. Almaty: Mektep. 368 p. [in Russian].
2. Gel'b I. E. (1982). Opyt izucheniya pis'ma (Osnovy grammatologii) [Experience in writing]/ per. s angl. L. S. Gorbovickoj, I. M. Dunaevskoj; red. i predisl. I. M. D'yakonova. Moskva: Raduga. 366 p. [in Russian].
3. Zholdasbekov M., Sartqozhauy Q. (2005). Orhon eskertkishterinin tolyq atlası [Complete atlas of Orkhon monuments]. Astana: Kultegin. 359 p. [in Kazakh].
4. Iogannes F. (1979). Istoriya pis'ma [History of writing]. Moskva: GRVL. 464 p. [in Russian].
5. Coulmas F. (2006). Encyclopedia of Writing Systems by Florian Coulmas. Wiley-Blackwell. 603 p.
6. Clauson G. (1986). Proiskhozhdenie tyurkskogo runicheskogo alfavita [Origin of the Turkic runic alphabet]. Zarubezhnaya tyurkologiya. P. 136-157. [in Russian].
7. Loukotka CH. (1950). Razvitie pis'ma [Development of writing]. Moskva: Inostrannoj literatury. 319 p. [in Russian].
8. Lundysheva O., Maue D., Wille K. (2021). Miscellanea in the Brāhmī Script from the Berezovsky and Krotkov Collections (IOM, RAS) with an Appendix: BΦ-4190. Written Monuments of the Orient. 7. 1(13). P. 3-70.
9. Moldabay T. (2016). Kone turik tanbalar men ideogrammalardyn semantikalyq turlenui zhane turik bitig zhazuynyn damuy [Semantic transformation of Old Turkic symbols and ideograms and development of Turkic script]. Habarshy. L.N.Gumilev atyndagy EEU-nin gylimi zhurnaly. 3. P. 114-120. [in Kazakh].
10. Moldabay T. (2021). ZHazba matinder negizinde kone uygur alipbiinin qoldanylyndagy erkeshelikter [Peculiarities in the use of the ancient Uighur alphabet based on written texts]. Turkic Studies Journal. 4. P. 44-52. [in Kazakh].
11. Turanskaya A. (2020). Newly Discovered Dunhuang Fragments of "Śatasāhasrikā Prajnāpāramitā" in the Collection of the IOM, RAS. Written Monuments of the Orient. 1(11). 88-102.
12. Hatice Ş.U. (2006). Başlanğıcından günümüze türk yazı sistemleri [Turkic writing systems from the beginning to the present]. Ankara: Akçay Yay. 408 p. [in Turkish].
13. Shaimerdinova N.G., Moldabaj T. (2017). Proiskhozhdenie i funkcionirovanie runicheskoy pis'mennosti [Origin and functioning of runic writing]. Astana: Alau Group & Co. 145 p. (Kajrzhanov A., Yarygin S.A.). [in Kazakh].
14. Shaimerdinova, N.G., Moldabay T. (2014). Qypshaqtar: tarih pen til (armyan-qypshaq eskertkishteri negizinde) [Kipchaks: history and language (based on Armenian-Kipchak monuments)]. Astana: Saryarqa. 228 p. (zhəne basqalar). [in Kazakh].

Received: 17.06.25

Accepted: 19.09.25

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/10/231-236>

Алимжан Хамраев

Институт литературы и искусства имени М.О.Ауэзова

Доктор филологических наук, академик МАИН

Алматы, Казакстан

<https://orcid.org/0000-0002-1922-013X>

atilivaldi61@gmail.com

Историко-культурное значение Первого Тюркологического съезда в общественной жизни уйгуров СССР

Резюме

Первый Тюркологический съезд, проведенный в Баку в 1926 г. сыграл ключевую роль в духовном и культурном развитии уйгурского народа в СССР, заложив основу для их единства и культурной интеграции. Съезд способствовал научному диалогу между уйгурами из разных республик Центральной Азии и Казахстана, разработке общих принципов при переходе на латиницу, и консолидации нового поколения национальной интеллигенции. Этот процесс привел к изменению духовного пространства, что усилил и расширил границы тюркского мира. Уйгуры, как и многие другие тюркские народы, более десяти веков находились под влиянием арабского письма, однако на рубеже XIX–XX веков под воздействием мировых социально-политических процессов начался распад прежней цельности их мировосприятия. Переход к латинице обеспечил научную и культурную интеграцию тюркских народов СССР. Появилась новая форма солидарности, общественно-политической и научно-культурной консолидации.

Ключевые слова: съезд, разработка, латиница, изменение, расширение, сопротивление, дискуссия

Alimjan Xamraev

M.O.Auezov adına Ədəbiyyat və İncəsənət İnstitutu

Filologiya elmləri doktoru, Akademik MAİN

Almatı, Qazaxıstan

<https://orcid.org/0000-0002-1922-013X>

atilivaldi61@gmail.com

I Türkoloji Qurultayın SSRİ uyğurlarının ictimai həyatında tarixi-mədəni əhəmiyyəti

Xülasə

1926-cı ildə Bakıda keçirilən I Türkoloji Qurultay SSRİ-də uyğur xalqının mənəvi-mədəni inkişafında mühüm rol oynamış, onların birliyinin və mədəni inteqrasiyasının əsasını qoymuşdur. Qurultay müxtəlif Orta Asiya respublikalarından və Qazaxıstandan olan uyğurlar arasında elmi dialoqa, latın əlifbasına keçidin ümumi prinsiplərinin işlənilib hazırlanmasına, milli ziyalıların yeni nəslinin konsolidasiyasına şərait yaratdı. Bu proses türk dünyasının sərhədlərini gücləndirən və genişləndirən mənəvi məkanın dəyişməsinə səbəb oldu. Uyğurlar, bir çox başqa türk xalqları kimi, on əsrdən artıq ərəb qrafikasının təsiri altında olmuşlar, lakin 19-20-ci əsrlərin qovşağında qlobal ictimai-siyasi proseslərin təsiri altında onların dünyagörüşünün əvvəlki bütövlüyü dağılmağa başlamışdır. Latın əlifbasına keçid SSRİ türk xalqlarının elmi-mədəni inteqrasiyasını təmin etdi. Yeni həmrəylik forması, ictimai-siyasi, elmi və mədəni konsolidasiya yarandı.

Açar sözlər: konqres, inkişaf, latın, dəyişiklik, genişlənmə, müqavimət, müzakirə

Alimzhan Khamrayev

Institute of Literature and Art named after M.O.Auezov
Doctor of Philological Sciences, Academician of MAIN

Almaty, Kazakhstan

<https://orcid.org/0000-0002-1922-013X>
atilivaldi61@gmail.com

The Historical and Cultural Significance of the First Turkological Congress in the Public Life of the Uyghurs of the USSR

Abstract

The First Turkological Congress, held in Baku in 1926, played a key role in the spiritual and cultural development of the Uyghur people in the USSR, laying the foundation for their unity and cultural integration. This congress facilitated scholarly dialogue among Uyghurs from different republics of Central Asia and Kazakhstan, the development of common principles for language reforms—such as the transition to the Latin script—and the consolidation of a new generation of national intellectuals. This process transformed the spiritual landscape, strengthening and expanding the boundaries of the Turkic world. Like many Turkic peoples, the Uyghurs had been under the influence of the Arabic script for more than ten centuries. At the turn of the 19th and 20th centuries, global socio-political events triggered the disintegration of a unified worldview. The shift to the Latin script ensured scientific and cultural integration among the Turkic peoples of the USSR. A new form of solidarity, socio-political, and scholarly-cultural integration emerged.

Keywords: *congress, development, Latin script, transformation, expansion, resistance, discussion*

Введение

Первый Тюркологический съезд, проведенный в Баку в 1926 г. сыграл ключевую роль в духовном и культурном развитии уйгурского народа в СССР, заложив основу для их единства и культурной интеграции (Первый Всесоюзный..., 2011; Первый Всесоюзный..., 2019). Именно данный съезд способствовал научному диалогу между уйгурами разных республик Центральной Азии и Казахстана, разработке общих принципов для языковых реформ, таких как переход на латиницу, и консолидации нового поколения национальной интеллигенции. Несмотря на трагическую судьбу многих его участников, ставших жертвами репрессий сталинизма, процесс латинизации остается символом стремления к прогрессу тюркоязычных народов и национальной идентичности каждого из них.

Исследование

Первый Тюркологический съезд остается символом стремления к прогрессу тюркоязычных народов и национальной идентичности каждого из них. Можно отметить следующие ключевые роли процесса латинизации уйгурского алфавита:

1. *Изменение духовного пространства, усилившее и расширившее границы тюркского мира.* Уйгуры, как многие тюркские народы, более десяти веков находились под влиянием арабского письма. Благодаря взаимодействию с арабо-персидским духовным пространством, были созданы мировые шедевры. Процесс распада цельности мировосприятия был запущен мировыми социально-политическими событиями на рубеже XIX и XX веков. Изменение духовного пространства, вызванное объективными обстоятельствами, неизбежно привело к утрате прежней единой и целостной картины мира, необходимости замены ее на новую, что не могло не способствовать усилению противоречивых представлений в обществе. Указанный процесс произошел в результате качественных изменений в науке, технологии, экономике, политики и социальной структуре, которые в свою очередь привели к критике традиционных

ценностей и канонов. Технологические успехи Запада и России явственно обнажили проблемы отставания всего исламского мира, приведшего к утрате доверия авторитетам и общественным институтам, а также проблемы расслоения тюркского мира на множество субкультур со своими собственными системами ценностей. Как джадиды, так и коммунисты тюркского мира искали адекватные формы, способные заменить прежнюю мировоззренческую систему. Они наблюдали за быстрым развитием науки и технологии Запада и, были свидетелями разрушения старых представлений о мире тюркских народов, основанные на религиозной догматике и философии. Консерваторов и прежних духовных представителей охватила повышенная неопределенность и тревожность, что побудило их к противостоянию новшествами.

2. *Новая солидарность, общественно-политическая и научно-культурная интеграция.* Переход к латинице обеспечил научную и культурную интеграцию тюркских народов СССР. Данный процесс усилил межкультурные контакты уйгурской интеллигенции с тюркскими народами, где все тюркские народы признали себя братьями, а свои языки — системами, поддерживающими и обогащающими друг друга. Но однако, этот процесс вел к потенциальному ослаблению традиционных историко-культурных связей тюркских народов с арабо-персидским миром. Такой поворот отвечал интересам коммунистских деятелей для строительства нового общества и критики прежних консервативных сил, а также представителей аристократии и духовенства в двадцатые годы. Молодые представители коммунистического движения все чаще критиковали культурные достижения уйгурского народа, созданные на основе арабского алфавита, считая их пережитком прошлого. Уйгуры СССР, как и тюркские народы, перешли на латиницу в 1928 году по ряду причин, включая стремление к культурному и языковому единству тюркского мира, облегчение доступа к образованию и отказ от арабской письменности, которую считали устаревшей и ассоциировавшейся с царским прошлым. Переход на латиницу, по их мнению, позволяли бы избавиться от наследия царской эпохи и арабской письменности, которая была сложной, и якобы не соответствовала фонетическим особенностям тюркских языков. Реформа, известная как "Яналиф" ("новый алфавит"), отвечала идее мировой пролетарской революции и упрощала взаимодействие с другими тюркскими народами, такими как Турция. Латинский алфавит, как полагали молодые уйгурские революционеры, должен был упростить процесс обучения и повысить уровень грамотности среди тюркских народов, особенно в Центральной Азии.

Представители интеллигенции обсуждали вопросы языкознания, орфографии, литературы, фольклора и этнографии, а также разработали теоретические основы и практические пути для культурной интеграции тюркского мира. Были выработаны общие и практические рекомендации по переходу на латинизированный алфавит, что явилось важным шагом для модернизации письменности и образования уйгурского народа в СССР. По мнению видного уйгуроведа А. Камалова, совпадение «латинизации с кампанией безграмотности населения» и «переход от латиницы к кириллице (1947 г.) неслучайны. Это объясняется «советской политикой в отношении соседнего Синьцзяна и поддержкой национально-освободительного движения уйгуров против Гоминдана» (Камалов, 2017, с. 40-45).

Отмечая высокую роль Первого тюркологического съезда, ученый писал: «Для начала массовой кампании по латинизации в Советском Союзе большое значение имел Первый тюркологический съезд, состоявшийся в Баку в 1926 г., в котором приняли участие представители разных тюркских народов и ученые из Москвы и Ленинграда. На нем было принято решение о желательности распространения опыта Азербайджана по латинизации в других республиках и автономных областях страны. Для руководства латинизацией был создан Всесоюзный центральный комитет нового тюркского алфавита во главе с азербайджанским деятелем Агамалы оглы» (Камалов, 2017, с. 41-42).

После Первого тюркологического съезда в Баку уйгурские студенты Коммунистического университета трудящихся Востока в Москве оживленно приступили созданию основы новой

письменности. В 1926 году была опубликована статья А. Мухаммади «Уйгурчә йезик йоллири» («О правилах уйгурского письма»), где автор предлагал реформу уйгурской письменности в связи с переходом на новый алфавит. А. Мухаммади полагал, что старое уйгурское письменное наследие чрезмерно насыщено арабо-персидскими заимствованиями и не отвечает новым требованиям коммунистической эпохи. Поддерживая высокую роль Первого тюркологического съезда А. Мухаммади писал, что перед уйгурами СССР стоят две пути, либо оставаться с 27 арабскими буквами и ее проблемами, либо выбрать второй «латинский путь» - «термин автора» (Садвакасов, 2009, с. 301).

А. Мухаммади, как убеждённый реформатор, был сосредоточен на поиске новых смыслов, способных обеспечить ускоренное развитие уйгурской культуры в изменившихся исторических условиях. Для него принципиально важным было преодоление распада цельности мировосприятия в уйгурском обществе, вызванного многолетней борьбой за достойное существование. Такой выход он видел в освоении технологического и цивилизационного опыта европоцентричного мира. По мнению М. Ерзина, социалистическая революция объективно подготовила почву для культурной трансформации, символом которой для тюркских народов должна была стать латинская графика — как важный фактор индустриализации, характеризующий развитые страны Запада (Ерзин, 1988, с. 129).

Таким образом, вслед за Якутией, Азербайджаном, Турцией, уйгуры Центральной Азии перешли на унифицированную латиницу в 1928 году. Данный процесс повлиял на экстенсивное развитие национальной мысли и солидарности между тюркскими народами. Были подготовлены несколько вариантов перехода на латиницу. В начале 1928 года в газете «Кәмбәғәлләр авазы («Голос бедняков»)), издаваемый в городе Верном (ныне Алматы), были опубликованы варианты алфавита на латинской основе из 31 букв, предложенные уйгурскими лингвистами. В том же году на первой уйгурской лингвистической конференции, проходившей в Узбекистане, был утвержден уже унифицированный латинский алфавит. Вторая лингвистическая конференция, проведенная уйгурскими лингвистами в мае 1930 года в Алматы, утвердил алфавит без изменений. После принятия латиницы произошли значительные изменения в общественной жизни уйгуров Казахстана и Центральной Азии. «Разработка алфавита для уйгуров, - пишут российские ученые А. Васильев и Д. Васильев, - велась параллельно в Узбекской ССР и Казахской ССР, а курировали данную работу Всероссийский Центральный Комитет Нового Алфавита (ВЦКНА) и Совет национальностей ЦИК в Москве» (Васильев., 2019, с. 71). В среде уйгурской интеллигенции вспыхнули острые споры, вызванные отказом от арабской графики, тогда как сторонники латиницы вели напряжённые дискуссии относительно принципов будущей орфографии. В целом, указанный шаг был неотъемлемой частью общесоюзной языковой реформы в СССР и кампании «коренизации», призванной усилить роль национальных языков и культур в конце 20-х в начале 30-х годов. По мере развития латиницы были вынесены определенные изменения для обозначения соответствующих звуков в русских заимствованиях (Садвакасов, 1997). Несмотря на усиления сторонников латинизации уйгурской письменности, основные газеты того времени, в частности «Кәмбәғәлләр авазы», «Шәриқ һәқиқити» («Правда Востока») еще продолжали печатать материалы на арабском алфавите (Кайдаров, 1973, с. 237-238).

Уйгурские лингвисты из Узбекистана также развернули активную деятельность. Они созвали первую конференцию после тюркологического съезда в Баку в апреле 1928 года. Под руководством Хусаина Карими были заслушаны три варианта латиницы. В итоге варианты, предложенные Б. Насири (Кыргызстан) и Л. Ансари (Казахстан), были отклонены. Конференция утвердила латинскую графику А. Мухаммади (Ерзин, 1988, с. 22). Около 20 лет уйгуры пользовались латинским алфавитом, и только в 1947 году перешли на кириллицу.

Заклучение

В целом, идея перехода на латинскую графику первоначально принадлежала якутским учёным: ещё в 1917 году был опубликован латинский букварь, составленный С. А. Новгородовым (Петров., 1971, с. 34–35, 47). Эту инициативу быстро подхватили молодое поколение коммунистических просветителей и сторонники «джадидизма» и реализовали на всесоюзном масштабе. Первый тюркологический съезд стал важным символом нового просветительского движения, способствовав постепенному идейному сближению представителей тюркских народов и формированию их интеллектуального сопротивления внутри СССР. По мнению азербайджанского ученого И. Габиббейли, Первый Всесоюзный Тюркологический Съезд в Баку «стал исключительную роль в определении теоретических основ, практического потенциала и перспектив культурной интеграции, просветительства в масштабе тюркского мира» (Габиббейли, 2019).

Многие участники съезда, вдохновлённые его идеями, впоследствии стали символами стойкости перед лицом нарастающей пролетарской диктатуры, поскольку именно они позже подверглись репрессиям, тогда как их просветительские взгляды продолжали жить и оказывать влияние. В ходе латинизации действительно были достигнуты значительные успехи в развитии образования, однако со сменой политических приоритетов — когда идея мировой революции утратила актуальность — была взята новая линия, направленная на унификацию языковой политики (Самойлович, 2005; Кононов, 1980). Таким образом, переход на латиницу был многоплановой реформой, обусловленной как желанием тюркских народов к культурному единству, так и стремлением Советской власти к построению нового, пролетарского общества.

Литература

1. Камалов, А. К. (2017). «Латинский путь» в интеллектуальной истории уйгуров Средней Азии и Казахстана // *Journal of Oriental Studies. Al-Farabi Kazakh National University*. №3 (82). -Алматы, с. 40-45.
2. Садвакасов Г.С. (1997). Уйгурский язык // *Языки Мира. Тюркские языки*. – М.:Индрик, 438 б.
3. Ерзин, М. (1988). Становление и развитие уйгурской советской печати. – Алма-Ата: изд-во «Наука» Каз ССР, 152 с.
4. Кайдаров А.Т. (1973). Орфография уйгурского языка // *Орфографии тюркских литературных языков СССР*. – М.: «Наука», с. 236-256.
5. Петров, Н.Е., Слепцов, П.А., Барашков, П.П. (1971). Очерк развития якутского литературного языка в советскую эпоху, Якутск, – 175 с.
6. Васильев, А., Васильев, Д. (2019). Новые документы латинизации уйгурского языка // «Уйгуроведение в Казахстане и Центральной Азии: актуальные вопросы, современные достижения». Материалы международной научной конференции, посвященные памяти академика Г. С. Садвакасова и 70 – летию уйгуроведения Казахстана. Отв. ред.: А.Б. Дербисалин, Р.У. Каримова. – Алматы: Мир, с. 71 -75.
7. Первый Всесоюзный Тюркологический Съезд. (2019). 26 февраля -5 марта 1926 (Стенографический отчет) / вст. сл. Г. Мутанова. -2-е изд., доп. – Алматы: Қазақ университеті, 565 с.
8. Первый Всесоюзный Тюркологический Съезд. (2011). Баку: «Нагыл Еви», 552 с.
9. Габиббейли, И. Реальности и стратегия научно-культурного единства тюркских народов // Первый Всесоюзный Тюркологический Съезд / вст. сл. Г. Мутанова. -2-е изд., доп. – Алматы: Қазақ университеті, 2019. – 565 с.
10. Самойлович, А.Н. (2005). Тюркское языкознание, филология, руника. -М: Восточная литература, 1053 с.

11. Кононов, А. Н. (1980). – Тюркское языкознание в СССР на современном этапе. Итоги и проблемы // Проблемы современной тюркологии: материалы II Всесоюзной тюркологической конференции 27-29 сентября 1976 г., г. Алма-Ата. – Алма-Ата: Наука Казахской ССР, с. 12-18.

Поступило: 19.02.25

Принято: 28.04.25

Sosiologiya

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/10/237-245>

Fərrux Rüstəmov
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Pedaqoji elmlər doktoru
Bakı, Azərbaycan
<https://orcid.org/0000-0003-2033-1678>
farrukhrustamov@gmail.com

Birinci Türkoloji Qurultayın iştirakçısı Mirzə Cabbar Məmmədada

Xülasə

Mirzə Cabbar Məmmədada (1882–1938) Azərbaycan maarifçiliyi, dilçilik və pedaqoji fikir tarixində mühüm yer tutan görkəmli ziyalıdır. İrəvanda dünyaya gələn Mirzə Cabbar uşaqlıqdan zəngin təbiət və maarifçi mühitdə formalaşmış, İrəvan Müəllimlər Seminariyasında təhsil alaraq peşəkar müəllim kimi yetişmişdir. O, XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq İrəvan, Naxçıvan və Bakı mühitlərində müəllimlik, məktəb quruculuğu, maarifçilik və ictimai fəaliyyətlə məşğul olmuş, azərbaycanlı uşaqların təhsilə cəlb edilməsində mühüm rol oynamışdır. Mirzə Cabbar ana dili tədrisinin inkişafına xüsusi önəm vermiş, teatr və xeyriyyəçilik fəaliyyəti ilə milli oyanış prosesinə töhfə vermişdir. O, Yeni Türk Əlifbası Komitəsinin fəal üzvü kimi əlifba islahatında, savadsızlığın aradan qaldırılmasında və yeni dərslərlərin hazırlanmasında mühüm xidmətlər göstərmişdir. Onun müəllifi və redaktoru olduğu onlarla dərslər uzun illər məktəblərdə istifadə edilmişdir. Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultayın iştirakçısı olub. 1937-ci ildə o, əsassız ittihamlarla həbs edilərək güllələnmişdir. Mirzə Cabbarın irsi bu gün də Azərbaycan təhsil və dilçilik ənənələrinin formalaşmasında dəyərli mənbədir.

Açar sözlər: Mirzə Cabbar Məmmədada, Azərbaycan maarifçiliyi, dilçilik, pedaqoji fikir tarixi, İrəvan Müəllimlər Seminariyası, Yeni Türk Əlifbası Komitəsi, dərslərlər müəllifi

Farrukh Rustamov
Azerbaijan State Pedagogical University
Doctor of Pedagogical Sciences
Baku, Azerbaijan
<https://orcid.org/0000-0003-2033-1678>
farrukhrustamov@gmail.com

Participant of the First Turkological Congress: Mirza Jabbar Mammadzada

Abstract

Mirza Jabbar Mammadzada (1882–1938) was a prominent intellectual who occupies an important place in the history of Azerbaijani enlightenment, linguistics, and pedagogical thought. Born in Yerevan, Mirza Jabbar was shaped from an early age by a rich natural environment and an atmosphere of enlightenment. He received his education at the Yerevan Teachers' Seminary, where he developed into a professional educator. From the early twentieth century onward, he was actively engaged in teaching, school founding, educational reform, and public life in Yerevan, Nakhchivan, and Baku, making a significant contribution to the education of Azerbaijani children. Mirza Jabbar attached special importance to the development of mother-tongue instruction and contributed to the process of

national awakening through his involvement in theatre and charitable activities. As an active member of the New Turkic Alphabet Committee, he played an important role in the alphabet reform, the eradication of illiteracy, and the preparation of new textbooks. Dozens of textbooks authored or edited by him were used in schools for many years. He was also a participant in the First All-Union Turkological Congress. In 1937, he was arrested on unfounded charges and executed. Today, the legacy of Mirza Jabbar Mammadzada remains a valuable source for the development of Azerbaijan's educational and linguistic traditions.

Keywords: *Mirza Jabbar Mammadzada, Azerbaijani enlightenment, linguistics, history of pedagogical thought, Yerevan Teachers' Seminary, New Turkic Alphabet Committee, textbook author*

Giriş

Mirzə Cabbarın İrəvandakı uşaqılıq dünyası. Mirzə Cabbar Məmməd zadə 20 yanvar 1882-ci ildə İrəvan şəhərində, “fars Abbas” kimi tanınan xalq müəllimi Mirzə Abbasın ailəsində dünyaya gəlib. Onların evi İrəvanın Dəlmə bağlarının səfəli bir guşəsində – dərənin üstündə, ağacların, meyvə bağlarının və yaşıllıqların arasında yerləşirdi. Bu yerin təbiəti son dərəcə saf və cazibədar idi. Səhərlər yüngül meh yarpaqları zərifcə tərpekdir, havaya torpağın və yetişən meyvələrin xoş qoxusu yayılırdı. Cəh-cəh ilə oxuyan bülbüllərin nəğmələri bağlara xüsusi bir ahəng verirdi. Bu sakitlik və gözəllik insanın ruhunu oxşayır, ona dərin bir rahatlıq bəxş edirdi. Bu gözəlliyi, pərvaz edən quşları, ətir saçan çiçəkləri Mirzə Cabbar “*pəh-pəh, nə gözəl yer, nə gözəl dağ, nə yaxşı bağ!*” – deyə heyranlıqla vəsf edirdi.

Tədqiqat

Nümunə məktəbindən seminariyaya. Atası Mirzə Abbasdan ana dili ilə yanaşı ərəb və fars dillərini öyrənən Mirzə Cabbar 1894-cü ildə İrəvan Müəllimlər Seminariyası nəzdində fəaliyyət göstərən, təhsil müddəti üç il olan birsinifli ibtidai məktəbə (nümunə məktəbi) daxil olub. Sonralar 1905-ci ildə birsinifli ibtidai məktəb ikisinfli ibtidai məktəbə çevrilib. Burada o, Axund Məmmədbağır Qazızadə və Nikolay Suvorovdan dərs alıb. Daha sonra təhsilini İrəvan Müəllimlər Seminariyasında davam etdirib. Nizamnaməyə görə, seminariyaların nəzdində ibtidai məktəb (nümunə məktəbi) olmalı idi. İrəvan Müəllimlər Seminariyasının nəzdində ibtidai məktəb 1882-ci ildə açılıb. İlk müdiri Dmitri Popov olub. İlk tədris ilində məktəbə qəbul olunan 64 şagirddən 13 nəfəri azərbaycanlı idi. Seminariyada V.V. Dobrotin (rus dili və tarix), Axund Məmmədbağır Qazızadə (şəriət), Rəhim Xəlilov (Azərbaycan dili), A.N. Panov (riyaziyyat) və M.K. Zaalovdan (təbiət və coğrafiya) elmin sirrlərinə yiyələnib.

Mirzə Cabbarın ilk pedaqoji fəaliyyəti (1902–1906)

Seminarıyanı 4 iyun 1902 -ci ildə bitirən Mirzə Cabbara ibtidai məktəb müəllimi işləmək üçün 378 sayılı Şəhadətnamə verilib Mətbuata yayılan Mirzə Cabbarın gimnaziyanı bitirməsi və 1902-ci ildə İrəvan kişi gimnaziyasına ekstren imtahan verərək şəhadətnamə alması fikri həqiqəti əks etdirmir. Şəhadətnamədə göstərilirdi ki, o, ən azı altı il ibtidai məktəbdə müəllimlik etməlidir, əks halda müəyyən məbləğdə cərimə ödəməli olacaqdır. Mirzə Cabbar pedaqoji fəaliyyətə 1902-ci ilin sentyabrında Nehrəm kənd məktəbində başlayıb. İrəvan xalq məktəbləri direktorunun müvafiq əmrələrinə əsasən, o, 1903-cü ildə Qəmərli kəndində, 1904-cü ildə isə İmanşalı kənd məktəbində dərs deyib. 1905-ci ildən 1906-cı ilin 1 sentyabrınadək Qəmərli kənd məktəbinin nəzarətçisi vəzifəsində çalışıb.

Mirzə Cabbar Məmmədzadənin fəaliyyəti ilə bağlı çoxsaylı yazılarda onun 1906–1910-cu illərdə İbadulla bəy Muğanlinskinin İrəvanda açdığı şəxsi hazırlıq məktəbində rus dili və riyaziyyat fənlərini tədris etdiyi bildirilir. Əslində isə məktəbin sahibi Mirzə Cabbar olub. Tarixçi alim İsrail Məmmədov Ermənistan Tarix Arxivində saxlanılan sənədlərə istinad edərək yazır ki, Mirzə Cabbar 1906-cı il avqustun 29-da ailə vəziyyəti ilə əlaqədar işdən azad olunub və Daşlı küçəsi 51-də III dərəcəli məktəb açıb. Məktəbin sahibi Məmmədov Cabbar Abbaszadə, rus dili müəllimi Muğanlinski İbadulla bəy Əlinağibəyzadə, ilahiyyat və tatar (Azərbaycan) dili müəllimi isə Məmmədov Mirzə Abbas Məmmədzadə olub. Dərslər 31 dekabr 1910-cu ildə Cabbar Məmmədovun tərtib etdiyi cədvəl üzrə keçirilmiş. 3 oktyabr 1911-ci ilə aid məlumata görə, məktəbdə 8–11 yaşlı 20 oğlan oxuyurmuş (Məmmədov, 2003,s.641).

Mirzə Cabbarın fəal şagirdlərindən olan Əziz Şərifdə həmin məktəbin Cabbar bəy Məmmədov və İbadulla bəy Muğanlinski tərəfindən saxlanıldığını bildirirdi. Bu xüsusi məktəb (pansion) yalnız bir tədris ocağı deyil, azərbaycanlıların maariflənməsi uğrunda aparılan mübarizənin mühüm sütunlarından biri idi. Sosial-siyasi çətinliklərə, maddi məhdudiyətlərə və maarifçilik yolunda qarşıya çıxan müxtəlif maneələrə baxmayaraq, Mirzə Cabbar və İbadulla bəy azərbaycanlı uşaqların dövlət məktəblərinə, xüsusilə də gimnaziyalara sistemli şəkildə hazırlanmasına böyük töhfə verirdilər. Onların fəaliyyəti dövrün maarifçilik ruhunun və millətsevərliyin parlaq nümunəsi idi.

İrəvan Müəllimlər Seminarıyasının Azərbaycan dili müəllimi

Mirzə Cabbar pansionda (xüsusi məktəbdə) işləyərkən 1907-ci ildə Qafqaz Təlim Dairəsinin popeçiterlinin 20844 sayılı əmri ilə müvəqqəti olaraq (sınaq müddəti) seminarıyaya Azərbaycan dili müəllimi təyin olunur (Tarverdiyeva, 1992,s.4). 23 may 1908-ci ildə Mirzə Cabbar İrəvan Müəllimlər Seminarıyasının müəllimlər şurasında (pedaqoji şurada) yoxlamadan keçirilir “aşağı və orta tədris müəssisələrində tatar (Azərbaycan) dili müəllimi” (Vəsiqə № 672) adını alır və kollej katibi (X dərəcə) rütbəsi verilir. Sual olunur? Onun Azərbaycan dili müəllimi olması üçün belə bir yoxlamaya ehtiyacı var idimi? Unutmayaq ki, Mirzə Cabbar seminarıyanı bitirəndə ona ibtidai məktəb müəllimi statusu verilmişdi. Həmin Şəhadətnamə ilə onun orta təhsil müəssisələrində (progimnaziya, gimnaziya, real məktəb və s.) və seminarıyalarda müəllim işləmək hüququ yox idi. S.M.Qənizadə və H.B.Mahmudbəyov Aleksandrovski Müəllimlər İnstitutunu bitirənlər də onlara hətta belə şəhər məktəblərində işləməyə təyinat verilməmişdi (Məmmədova, 2015,s.29-31). M.Ə.Elxanov da Azərbaycan dili müəllimi işləmək üçün Tiflisdə eksterni imtahan vermişdi. Sovet hakimiyyətinin 20-30-cu illərində bu ənənə davam etdirilmiş, seminarıyanı bitirənlərə “orta məktəb müəllimi” adı verilmişdi. Əgər belə olmasaydı onlar ümumtəhsil məktəblərində, pedaqoji texnikumlarda və ali pedaqoji məktəblərdə dərs deyə bilməzdilər. 1907-ci ildən seminarıyada Azərbaycan dili müəllimi kimi fəaliyyətə başlayan Mirzə Cabbara 1911-ci ildə titulyar müşavir rütbəsi verilib.

Birinci Dünya müharibəsi dövründə çar Rusiyası İrəvan Müəllimlər Seminarıyasını sərhəd şəhəri olan İrəvandan Armavirə köçürməli olub. Bu səbəbdən də seminarıyanın Azərbaycan dili müəllimi Mirzə Cabbar da həmin şəhərə köçmək məcburiyyətində qalıb. Mirzə Cabbar 1915-ci ilin yanvarından həmin ilin iyununa kimi “böyük imarətləri, enli küçələri, dövlət dükənləri, ticarət idarələri, milyonçuları, teatr, məscid, minarə və məktəbləri olan, daha çox inqışların olduğu” Armavirdə yaşamaq və fəaliyyət göstərməli olub. Həmin dövrdə İrəvanda vəziyyət çox qarışıq idi,

təhlükəsizlik tədbirlərinə əməl etməmək itaətsizlik sayılırdı. İrəvanın gələcəyini “*çox həyacanlı və qanlı görün*” Mirzə Cabbar da atası Mirzə Abbası, həyat yoldaşı Nəcibəni və üç övladını Buxaraya yola salmalı olur. Özü isə az sonra Bakıya, oradan isə Armavirə yola düşür.

1915-ci il yanvarın 20-də saat 24-də Bakıdan Armavirə yola düşən və oraya ayın 21-də gecə saat 9-da çatan Mirzə Cabbar həmin axşamı seminariyanın binasında gecələyir, səhər özü kimi bir müəllimin evini ayı 30 manata kirayə götürür” (Tarverdiyeva, 1992, s.5).

Həmin illərdə seminariyanın tədris həyatı o qədər də fərəhli olmayıb. Seminariya üçün ayrılan sinif otaqlarının az və darısqal olması, müəllimlərin heç də hamısının Armavir şəhərinə gəlməməsi tədrisin səviyyəsinin aşağı düşməsinə səbəb olmuşdu. Bu səbəbdən də Mirzə Cabbar Azərbaycan dili ilə bərabər, şəriət və rus dili fənlərini tədris etmək məcburiyyətində qalmışdı. Dərslərin boş keçməsi və ya əvəz edilməsi Mirzə Cabbarı ciddi narahat edirdi.

Mirzə Cabbar A.Şaiqə ünvanladığı 21 fevral 1915-ci il tarixli məktubda bildirir ki, buranın ab-havası mənim ilə düz gəlmədi. Yaxşıca naxoşladım. Amma qardaşım, qürbət ilə nazaslıq bir-birini tamamlayır. Müəllim yoldaşlarımızdan birisi bir aydır ki, bəstəri-naxoş olub. Havası çox pisdir. Hərgah yaxşı olmasam yenə İrəvana qayıdacağam. Çünki, deyirlər, bahar fəslə buranın havası daha da xarab olur (Şaiqə, 1978, s.457).

Mirzə Cabbarın 2 mart 1915-ci ildə dostuna ünvanladığı məktubdan aydın olur ki, xəstələnməsinə, ailəsindən və qoca atasından uzaq düşməsinə baxmayaraq həmin ilin iyun ayının əvvəlinə kimi Armavirdə seminariyada müəllim işləyib. Məktubunda seminariyada dərslərin iyunun 5-də yekunlaşacağını bildiren Mirzə Cabbar tətildən (yay tətili nəzərdə tutulur -R.F.) sonra Armavirə qayıtmayacağını bildirir (Şaiqə, 1978, s.459).

Maarifçilik və xeyriyyəçilik missiyası

Mirzə Cabbar İrəvanda ictimai-siyasi fəallığı, maarifçilik və xeyriyyəçilik təşəbbüsləri ilə seçilən, azərbaycanlıların hüquqlarını cəsarətlə müdafiə edən, fanatizm, cəhalət və nadanlılığı açıq şəkildə tənqid edən ziyalılardan biri olub. O, həm rus, həm də erməni dairələrinin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri haqsızlıqlara susmamış, baş verən ədalətsizliklərə biganə qalmamışdır. Onun maarifçilik və milli oyanış uğrunda apardığı mübarizə rəsmi dairələri ciddi narahat etdiyindən 26 oktyabr 1912-ci ildə İrəvan jandarm idarəsinin 10 nəfərlik heyəti onun evində axtarış aparmışdır. Lakin bu təzyiqlər onun mövqeyini dəyişməmiş, əksinə, maarifçilik, milli özünüdərk və hüquqi mübarizəsinə daha böyük əzm qatmışdır.

Onun maarifçilik konsepsiyasında teatr fəaliyyətinin təşkili və xeyriyyə cəmiyyətinin yaradılması mühüm rol oynayırdı. Həm Xəlil müəllimin, həm də Mirzə Cabbarın Abdulla Şaiqə yazdıqları məktublardan aydın olur ki, İrəvanda teatr işlərinin canlanmasında onun diqqətəlayiq xidmətləri olmuşdur. 1896-cı il dekabrın 8-də İrəvan ziyalılarının M.F.Axundovun “Müsyö Jordan və dərviş Məstəli şah” komediyasını səhnələşdirməsindən sonra o, teatr fəaliyyətini daha da genişləndirərək şagirdləri ilə birlikdə “Hacı Qara” komediyasını tamaşaya hazırlamışdı. Təəssüf ki, Mirzə Cabbara “canım, bu işdən əl çək”, “müsəlman uşaqlarını professor edəcəksən” – deyən “beş-altıüzlü insanların” polisə xəbər verməsi nəticəsində tamaşanın nümayişi mümkün olmamışdır.

Seminariyada çalışdığı illərdə Mirzə Cabbar tələbələrlə birlikdə yay aylarında Dilicana səfərlər edir, həm istirahət, həm də maarifçilik məqsədi daşıyan yığıncaqlar təşkil edirdi. Bu fəaliyyət təkcə müəllimlik borcunun deyil, həm də maarifçi-vətəndaş məsuliyyətinin təzahürü idi.

Mirzə Cabbarın Abdulla Şaiqə 22 iyun 1912-ci ildə yazdığı məktubdan aydın olur ki, o, Dilicanda istirahətdə olarkən məktəblərin xeyrinə teatr tamaşası təşkil etmək istəmiş, lakin burada da qaraguruhçular və polis bu işə mane olmuş, biletlərin satışına icazə verilməmişdir.

Həmin il Dilican yaylasında istirahət edən Məmməd Qarayev, Abdulla bəy Sübhanverdixanov, İsmayılğa Mustafayev, Əsgərağa Axundov və Mirzə Cabbarın iştirakı ilə S.M.Qənizadənin “Axşam səbri xeyir olar” pyesi tamaşaya qoyulmuşdur. Tamaşanın sonunda İrəvan Müəllimlər Seminariyasının tələbələrindən ibarət xor Mirzə Ələkbər Sabirin şeirlərini ifa etmiş, xora rəhbərlik edən Mirzə Cabbar özü də tar çalmışdır. Yığılan vəsait və ianələr Sabirin “Hophopnamə”sinin nəşrinə göndərilmişdir.

Mirzə Cabbar təhsil tariximizdə həm də məktəb qurucusu kimi xatırlanır. O, həyatını təhlükəyə ataraq Məmməd Axundovla birlikdə məscidlər yanında fəaliyyət göstərən dörd məktəbin müəllimlərini razı salaraq “məktəbi-xeyriyyə” adlı müəzzəm bir darüelm yaratmışdı. Təəssüf ki, qaraguruhçuların təzyiqi nəticəsində məktəb iki aydan sonra fəaliyyətini dayandırmalı olmuşdur (Məmmədzadə, 1912). A. Şaiqə yazdığı məktubda o, qarşılaşdığı çətinlikləri belə təsvir edirdi: “Dünən qara, nadan camaatdan bir neçəsi – bilmirəm hansı uzunqara, bədbəxt, binsəfa adamın iğvası ilə gəlib mənim yanıma mərekə salıblar. Deyirlər ki, siz bizim uşaqların tərbiyəsini xarab edəcəksiniz, qoymarıq bu məktəb başa gəlsin... Amma mən olduğum var, bu işdən qayıdacağım yoxdur... Ah, bu alınmıma, qələmbaxlı mollaların əlindən dad!” (...).

Mirzə Cabbar “məktəbi-xeyriyyə”də tədrisi Bakıdakı “Səadət” məktəbinin proqramı əsasında qurmağı, təlimi yeni üsullarla təşkil etməyi, ilahiyat fənləri ilə yanaşı dünyəvi fənlərin də tədrisini təmin etməyi, ana dili dərslərini isə A.Şaiqin “Uşaq gözlüyü” kitabı əsasında keçməyi planlaşdırırdı. 300-ə yaxın şagirdi əhatə edən dörd məktəbin müəllimləri əvvəlcə bu təkliflə razılaşsalar da, sonradan dini təhsilə üstünlük verərək ənənəvi tədrisə qayıtdılar. Məktəbin bağlanması səbəbini Mirzə Cabbar “bu cür ali və mədəni təşəbbüsün intihasına çalışan naşı insanların gözlərinin kor olması” ilə izah edirdi.

Mirzə Cabbarın Naxçıvan həyatı

İrəvan Müəllimlər Seminariyası 1918-ci ildə daşnaklar hakimiyyətə gəldikdən dərhal sonra bağlandığına görə Mirzə Cabbar ailəsi ilə birgə Naxçıvana köçür və burada ali ibtidai məktəbdə Azərbaycan dili, rus dili və coğrafiya müəllimi kimi pedaqoji fəaliyyətini davam etdirir. Həmin dövrdə həm İrəvanda, həm də Naxçıvanda azərbaycanlı əhali erməni daşnaqlarının hücumlarına məruz qalmışdı. Erməni vəhşiliklərinin qarşısını almaq məqsədilə İrəvan Müsəlman Milli Şurası ciddi fəaliyyət göstərirdi. Milli Şuranın sədri Əli xan Makinski, katibi isə Cabbar Məmmədzadə idi (Mustafa, 2018). O, Milli Şurada həm də Naxçıvanı təmsil etmişdir (Rəhimovlu, 2020).

Mirzə Cabbar və Yeni Türk Əlifbası Komitəsi

21 sentyabr 1922-ci ildə Azərbaycanda əlifba və yazı qrafikasının dəyişdirilməsi, yeni əlifbanın yaradılması və tətbiqi məqsədilə S.Ağamalıoğlunun rəhbərliyi ilə Yeni Türk Əlifbası Komitəsi (AYTƏK) təşkil edildi. Mirzə Cabbar bu komitənin fəaliyyətində səmərəli iştirak etmiş, 1924-cü ildə Azərbaycan Yeni Əlifba Komitəsinin qəzalar üzrə şöbə müdiri vəzifəsinə təyin olunmuşdur. O, komitənin iclaslarında müntəzəm olaraq iştirak edib, Azərbaycan dilinin saflığı uğrunda mübarizə apararaq Osmanlı şivəsinə qarşı çıxıb, əlifbada səğir nunun (ك) saxlanması tərəfdarı olub, mübahisəli məsələlərin həllində yekun söz söyləyənlərdən biri olub.

AYTƏK Rəyasət Heyətinin 23 oktyabr 1925-ci il tarixli iclasında komitənin nəşriyyat şöbəsinin gələcək fəaliyyətinin planlaşdırılması məqsədilə Fərhad Ağazadə, Bəkir Çobanzadə, T. Hüseynov və Məmməd Səid Ordubadinin iştirakı ilə yaradılan xüsusi komissiyaya Mirzə Cabbar sədr seçilmiş, savadsızlığın ləğvi məqsədilə nəşr edilən onlarla dərslik və dərs vəsaitinin, uşaq ədəbiyyatı nümunələrinin hazırlanmasına, müxtəlif kitab və broşürələrin nəşrinə mühüm töhfə vermişdir.

AYTƏK-in 9 fevral 1923-cü ildə keçirilən 19-cu iclasında Mirzə Cabbar Məhəmmədzadə Fərhad Ağazadənin “Nə üçün ərəb hərfləri türk dilinə yaramır” kitabının məziyyətləri və əhəmiyyəti ilə bağlı çıxışından sonra kitabın 1500 nüsxə ilə yenidən çap edilməsi qərara alınır (İsaxanlı, 2011, s.69).

Mirzə Cabbar əvvəllər Yeni Əlifba Komitəsinin orqanı olan “Yeni yol qəzetinin fəal yazarlarından olmuşdur. “Yeni yol” qəzeti 1929-1939-cu illərdə nəşr olunub. 1925-ci ilə kimi Yeni Əlifba Komitəsinin, 1925-ci ildən isə Azərbaycan KP MK-nın orqanı olub. 1922-1924-cü illərdə həftəlik, 1925-1939-cu illərdə gündəlik qəzet olub. T.Hüseynov “Sıfı mübarizədəki qalibiyyətin 10 ili” [Yeni yol, 1932, s.12] məqaləsində onun fəaliyyətini yüksək dəyərləndirmişdir, onu yeni əlifba ilə ilk kitab tərtib etmiş yeni əlifba mübarizələrindən biri kimi səciyyələndirmişdir.

F.Ağazadə və S.S.Axundovla birlikdə “Yeni Türk əlifbası” (1922, 1923, 1924, 1926) kitabının nəşrinə nail olmuşdur. Kitabın 1924 və 1926-cı il nəşrlərinin hazırlanmasında S.S.Axundovun əvəzinə Səkinə Axundzadə iştirak etmişdir. 1924-cü ildə Yeni Türk Əlifbası Komitəsi tərəfindən onun “Самоучитель тюркского языка по арабскому и новому алфавитам” (“Türk dilinin danışmasını

və oxuyub yazmasını ərəb və yeni əlifbalarla öyrədən kitab”) adlı 112 səhifəlik dərsləri çap olunmuşdur. 1926-cı ilə qədər Mirzə Cabbarın “Самоучитель тюркского языка” (“Türkcə öyrədən”) dərs vəsaiti beş dəfə (1922,1923,1924, 1925,1926) nəşr edilmişdir.

Sonrakı illərdə də Mirzə Cabbar dərslər yaradıcılığı sahəsində fəaliyyətini davam etdirərək aşağıdakı kitabların nəşrinə nail olmuşdur: “Türkcə dərslər kitabı” (I dərəcəli məktəblər üçün) -1929, 1930, 1931-ci illər; “Türkcə dərslər kitabı” (I və II tədris illəri üçün, F. Qasımbəyli ilə birlikdə) – 1927, 1928-ci illər; “Türkcə dərslər kitabı” (II dərəcəli rus məktəbləri üçün) -1930-cu il. Mirzə Cabbar həm birinci, həm də İkinci dərəcəli məktəblər üçün hazırlanan dərslərin, o cümlədən türk məktəblərinin 5-ci və 6-cı sinifləri üçün nəzərdə tutulan “Учебник по русскому языку” dərslərinin müəlliflərindən biri olub. Həmin dərsləri o, A.N.Makinskaya və V.L.Arxaşovla birlikdə yazıb. 1931-ci ildə Q.Qasımbəyli ilə birlikdə “Türkcədən iş kitabı”(III-IV siniflər üçün), 1932-ci ildə III, V,VI siniflər və VII illik məktəblərin son qrupu və rus məktəblərinin 4-cü sinifləri üçün “Türkcədən iş kitabı” və “Türk dili dərsləri”, “1-ci tapşırıq” kitabları nəşr edilib. 1933-cü ildə Q.Qasımbəyli ilə onun qeyri-türk məktəblərinin III, IV, V sinifləri üçün “Türk dili”, 1936-cı ildə Q.Qasımbəyli ilə onun qeyri-türk məktəblərinin 3-cü, 5-ci, 6-cı, 7-ci və 8-ci sinifləri üçün “Türk dili” dərsləri nəşr olunur.

Onun redaktorluğu ilə onlarla dərslər və dərslər vəsaiti, o cümlədən R. Yusifzadənin rus dilindən tərcümə etdiyi “Lenin yolu ilə” (1926), Əli Rağibin tərcümə etdiyi “Fırqə savadı” (1926) kitabları nəşr olunub. T.Hüseynov M.Cabbarı yeni əlifba ilə birinci kitab tərtib etmiş mübariz kimi təqdim edir (“Yeni yol”, 1932, s.12).

Mirzə Cabbarın 1926-cı ildə Bakıda keçirilən Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultaya Azərbaycanlı dərslər olunan 23 nəfərdən biri kimi iştirakı (Perviy Vsesoyuzniy Tyurkolojişeskiy syezd, 1926, s.425) onun dil mütəxəssisi, dərslər müəllifi, əlifba məsələsinə dərin bələd olan və yüksək nüfuzlu malik bir şəxs olduğunu təsdiq edir. Həmin dövrdə o, Azərbaycan Dövlət Universitetində müəllim vəzifəsində çalışırdı.

Keçən əsrin 20-ci illərində və 30-cu illərin əvvəllərində Mirzə Cabbarın imzası ilə nəşr olunan 20-dən çox dərslər işıq üzünə çıxıb. Onun dərslər yaratmaq sahəsində xeyli təcrübəsi vardı. 1907-ci ildə Tiflisdə “Qeyrat” mətbəəsində Mirzə Qəmərinski, Nərimanbəyov, Şahtaxinski, Rəcəbov, Qaziyevlər, Şəfəbəyov, Sultanov, Mirzə Ələkbər Mirzəzadənin müəllifliyi ilə nəşr olunan “Ana dili” dərslərinin (2-ci və 3-cü kitab) hazırlanmasında o da iştirak etmişdi (Rüstəmov, 2021, s.108). Özünün “Türki-Azərbaycan dilinin xod-amuz kitabı” (İrəvan, 1913), “Azərbaycan türklərinin rusca oxumaq, yazmaq və danışmaq öyrənməsi üçün müfəddis bir düsturüləmədir ” (İrəvan, 1913), “Samuçitel ruskoqo yazıka dlya persiyan” (Tiflis, 1917) kitabları nəşr olunmuşdu. Onun Azərbaycan dilini sərbəst öyrənən ruslar üçün nəzərdə tutulan kitabı müxtəlif illərdə 13 dəfə nəşr olunub.

Mirzə Cabbar İrəvanda yaşayanda Bakı və Tiflisdə fəaliyyət göstərən azərbaycanlı ziyalılarla sıx əlaqə saxlamışdır ki, bu münasibətlər də onun intellektual fəaliyyətinin genişlənməsinə, elmi axtarışlarının, maarifçilik fəaliyyətinin və ictimai nüfuzunun formalaşmasına əhəmiyyətli təsir göstərmişdir.

Mirzə Cabbarın 1911-ci ildə İrəvanda tanış olduğu görkəmli Azərbaycan ədibi Abdulla Şaiqlə yaxın dostluq münasibətləri olmuş və ona ünvanladığı məktubların sayı 25-ə çatmışdır. Mirzə Cabbar məktublarında A.Şaiqə “sevgili, məhəbbətli qardaşım”, “mehriban qardaşım” kimi müraciətlər edir, A.Şaiq isə onu “*mən, sən – ikimiz də bir canıq*” ifadəsi ilə əqidə, məslək və can yoldaşı hesab edirdi. Bu məktublar yalnız iki ziyalının şəxsi və yaradıcılıq əlaqələri kimi deyil, həm də həmin dövrün ictimai-siyasi, elmi-mədəni və maarifçilik mühitinin öyrənilməsi baxımından mühüm mənbə funksiyasını yerinə yetirir. Məktublarda dövrün ədəbi prosesləri, maarifçilik təşəbbüsləri, mədəni inteqrasiya meyilləri və intellektual müzakirələri əks etdirən zəngin faktoloji material toplanmışdır.

Mirzə Cabbar A. Şaiqə ilk məktubunu 14 sentyabr 1911-ci ildə, sonuncu məktubunu isə 29 may 1915-ci ildə İrəvanda yazmışdır. Məktubların 20-si İrəvanda, biri Dilicanda, dördü isə Armavir şəhərində qələmə alınmışdır.

Mirzə Cabbar Şaiqin “Gülzar”, “Gülşəni-ədəbiyyat”, “Uşaq gözlüyü”, “Gözəl bahar”, “Bədbəxt ailə” və digər əsərlərini yüksək qiymətləndirir, onları tərtib etdiyi proqram və dərslərlərə daxil edirdi.

Ali təhsil, pedaqoji fəaliyyət və elmi dərəcə

Ali təhsilini Azərbaycan Dövlət Universitetinin Şərq fakültəsində alan Mirzə Cabbarın pedaqoji fəaliyyəti ilk vaxtlar Azərbaycan Dövlət Universiteti, Azərbaycan Pedaqoji İnstitutu, Azərbaycan Politeknik İnstitutu və M.Qədirli adına Əczaçılıq Texnikumu ilə bağlı olmuş, bu təhsil müəssisələrində Azərbaycan və rus dili müəllimi işləmişdir. 19 iyun 1930-cu ildə Azərbaycan Dövlət Universiteti ləğv edildikdən sonra onun bazasında dörd institut təşkil edilmiş və onlardan biri də Ticarət-Kooperativ İnstitutu (indiki Azərbaycan İqtisad Universiteti) olmuşdur. Mirzə Cabbar 1932-ci ilin sentyabrından 10 oktyabr 1937-ci ilədək həmin institutda Dillər kafedrasının müdiri və dosent vəzifəsində çalışmışdır. O, dövrün görkəmli şəxsiyyətləri — Hüseyn Cavid, Cəlil Məmmədquluzadə, Abdulla Şaiq, Fərhad Ağzadə, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Nəcəf bəy Vəzirov, Bəkir Çobanzadə və Vəli Xulufu ilə sıx yaradıcılıq və elmi əməkdaşlıq etmişdir.

Bəzi məqalələrdə Ə.Cəfərzadənin araşdırmalarına istinad edərək “Azərbaycanda tədris metodikası tarixi” əsərinə görə 1937-ci ildə ona pedaqoji elmlər doktoru elmi dərəcəsi və professor elmi adı verildiyi bildirilir. Ə. Cəfərzadənin 1968-ci ildə “Azərbaycan” jurnalında dərc etdirdiyi “Sübhün şəfəqlərinə qədər” (Cəfərzadə, 1968, s.196-206) məqaləsində Mirzə Cabbarın pedaqoji elmlər doktoru dərəcəsi almasından deyil, “böyük elmi əsərlərinə görə professor” elmi adına layiq görülməsindən bəhs olunur. Həmin dövrdə elmi-pedaqoji fəaliyyətə görə, dissertasiya işi müdafiə etmədən də dosent və professor elmi adları verilirdi. Bununla belə, Mirzə Cabbarın elmi-pedaqoji və ədəbi fəaliyyətini araşdıran akademik Abbas Zamanov (Zamanov, 1973), dos.Kövsər Tarverdiyeva (Tarverdiyeva, 1992), Fazil Rəhmanzadə (Rəhmanzadə, 1977, s.122) və prof. Məmməd Qazıyevin (Qazıyev, 1982) araşdırmalarında, eləcə də onun Dövlət Təhlükəsizliyi Xidmətinin arxivində saxlanılan istintaq materiallarında (DTX-nin arxivi. Məmmədov Cabbar Abbas oğlunun istintaq qovluğu) pedaqoji elmlər doktorluğu dissertasiyası müdafiə etməsi və professor elmi adı alması barədə hər hansı məlumat yoxdur. İstintaq materiallarında onun elmi dərəcəsi yalnız dosent kimi göstərilir. Qeyd edək ki, pedaqoji sahədə ilk doktorluq dissertasiyasını Əhməd Seyidov 1947-ci il 11 dekabrda RSFSR PEA-nın Pedaqogikanın Nəzəriyyəsi və Tarixi Elmi-Tədqiqat İnstitutunda müdafiə etmişdir. Mirzə Cabbarın Ermənistan Demokratik Respublikası Parlamentinin I çağırış deputatı olması fikri də həqiqəti əks etdirmir.

Mirzə Cabbar ali və orta ixtisas təhsil müəssisələrində tanınmış Azərbaycan dili müəllimi kimi fəaliyyət göstərmişdir. Onun yüksək metodik hazırlığı və dil öyrətmə bacarığı sayəsində “Pançatantra”nın tədqiqatçısı, akademik A. Şoray da daxil olmaqla, Moskva, Kiyev və Leninqraddan gəlmiş onlarla mütəxəssisə Azərbaycan dili uğurla öyrədilmişdir.

Həbs, ittiham, güllələnmə və bəraət

10 oktyabr 1937-ci ildə Azərbaycan SSR NKVD-nin 1-ci bölməsinin rəisi S. Zikovun qəbul etdiyi qərara əsasən, 1666 nömrəli orderlə Mirzə Cabbar həbs olunur. Həbsin səbəbsiz olmadığı istintaq sənədlərindən də aydın olur. Belə ki, B. Çobanzadə, S. Vəzirov, X. S. Xocayev, B. Tixomirov və Ə. Qubaydullinin ifadələrində Mirzə Cabbarın “millətçi və əksinqilabçı təşkilatın” üzvü kimi adı çəkilirdi.

13 noyabr 1937-ci ildə 12493 nömrəli cinayət işinin araşdırılmasını həyata keçirən 1-ci bölmənin rəisi S. Zikov Cabbar Abbas oğlu Məmmədovu “əksinqilabi pantürkist təşkilatın” üzvü olmaqda, Sovet hakimiyyətinə qarşı silahlı müqavimət göstərən qruplarda iştirak etməkdə, həmçinin xarici kəşfiyyat orqanları ilə sıx əlaqədə olmaqda ittiham edir və onun Azərbaycan SSR CM-nin 21/64, 21/70 və 68-ci maddələri ilə məsuliyyətə cəlb olunması barədə qərar qəbul edir (DTX-nin arxivi). Həbs müddətində o, müstəntiq tərəfindən cəmi dörd dəfə sorğu-suala tutulur (Cəfərzadə, 1968, s.238) və hər dəfə də ağır fiziki təzyiq və amansız işgəncələrə məruz qalır.

Həbs olduğu zaman Mirzə Cabbar Xalq Təsərrüfatı İnstitutunda Dillər kafedrasının müdiri vəzifəsində çalışırdı.

İstintaq materiallarında onun ailə tərkibi aşağıdakı kimi göstərilmişdir: həyat yoldaşı Nəcibə (40 yaş), oğulları Kamal (24 yaş) və Cəlal (18 yaş), qızları Fəridə (25 yaş) və Naibə (24 yaş).

Fiziki təzyiqlərə və amansız işgəncələrə tab gətirə bilməyən, “vahid pantürkist dövlətin yaradılmasını vacib hesab edən” Mirzə Cabbar pantürkist təşkilatın məqsədi və vəzifələri barədə müstəntiqin sualına belə cavab vermişdir: “B.Çobanzadənin sözlərindən mənə məlumdur ki, əksinqilabçı pantürkist təşkilatın fəaliyyəti bütün Sovet ərazisinə yayılıb və Azərbaycan, Krım, Tatar və Mərkəzi Asiya bölgələrində yaşayan türk-tatar xalqlarını birləşdirərək SSRİ ərazisində vahid pantürkist dövlət yaratmağı qarşısına məqsəd qoymuşdur” (Qasımov, 2019, s.315).

15 noyabr 1937-ci ildə açılmış 12493 nömrəli cinayət işinə əsasən, Məmmədov Cabbar Abbas oğlu Azərbaycan SSR CM-nin 73, 64, 70 və 631-ci maddələri ilə ittiham olunmuşdur. İttiham aktında göstərilirdi ki, 1882-ci il təvəllüdü, azərbaycanlı, SSRİ vətəndaşı, partiyasız, 1919-cu ildə Naxçıvan vilayətində Müsavatın işçisi olmuş, 1920-ci ildə Azərbaycan Fövqəladə Komissiyası (Az.F.K.) tərəfindən həbs edilmiş, sonuncu həbsi ərəfəsində Bakıda ali təhsil müəssisəsində dosent vəzifəsində çalışan Məmmədov Cabbar Abbas oğlu aşağıdakı maddələrlə ittiham edilir:

1. SSRİ-dən silahlı yolla ayrılmanı və vahid türk-tatar dövlətinin yaradılmasını planlaşdıran ümumrusiya əksinqilabçı pantürkist təşkilatın üzvü olmaq;
2. Əksinqilabçı pantürkist təşkilata yeni üzvlərin cəlb olunmasını həyata keçirmək;
3. ÜK(b)P və Sovet hökumətinin rəhbərlərinə qarşı terror aktlarının təşkili ideyasını tam şəkildə bölüşmək;
4. Türkiyə və İran kəşfiyyat orqanlarına məxfi məlumatlar ötürmək.

Azərbaycan SSR CM-nin göstərilən maddələri ilə ittiham olunan C. Məmmədovun işi baxılması üçün SSRİ Ali Məhkəməsinin Hərbi Kollegiyasına göndərilir.

1938-ci il 1 yanvar tarixində SSRİ Ali Məhkəməsinin Hərbi Kollegiyasının hazırlıq iclası keçirilir və işə qapalı iclasda, şahidlər çağırılmadan, müdafiə və ittiham tərəfinin iştirakı olmadan baxılması barədə qərar qəbul olunur; həbs-qəti imkan tədbiri isə dəyişdirilmir.

2 yanvar 1938-ci ildə Hərbi Kollegiyanın səyyar sessiyasının qapalı iclasında Cabbar Məmmədovun işinə baxılır. O, istintaq zamanı verdiyi ifadələri təsdiq edir və məhkəmədən ona qarşı mərhəmət göstərilməsini xahiş edir.

SSRİ Ali Məhkəməsinin Hərbi Kollegiyasının 2 yanvar 1938-ci il tarixli hökmü ilə Məmmədov Cabbar Abbas oğlu əmlakı müsadirə olunmaqla güllələnmə cəzasına məhkum edilir və hökm elə həmin gün icra olunur.

9 aprel 1938-ci ildə həyat yoldaşı Nəcibə Əlinağ qızı Məmmədova (1901-ci il təvəllüdü, İrəvan qəzasının Akara kəndində anadan olmuşdur) “vətən xaininin həyat yoldaşı” kimi 8 il müddətinə həbs edilərək İslah-Əmək Düşərgəsinə göndərilir. Mirzə Cabbarın qızı Fəridə və oğlu Cəlal isə “xalq düşməninin övladları” kimi həbs olunurlar. Fəridə anası ilə birlikdə sürgün edilir. Cəlal 50 günlük həbsdən sonra azad olursa da, uzun müddət siyasi təqiblərə məruz qalır.

SSRİ Ali Məhkəməsi Hərbi Kollegiyasının 8 avqust 1956-cı il tarixli qərarı ilə Nəcibə Əlinağ qızı Məmmədovaya, 25 iyun 1957-ci il tarixli qərarı ilə isə Cabbar Abbas oğlu Məmmədova bəraət verilmişdir.

Nəticə

Azərbaycanın görkəmli ziyalısı, işıqlı insan, I Türkoloji qurultayın nümayəndəsi Mirzə Cabbar ali və orta ixtisas təhsil müəssisələrində tanınmış Azərbaycan dili müəllimi kimi fəaliyyət göstərmişdir. Onun yüksək metodik hazırlığı və dil öyrətmə bacarığı sayəsində təhsil müəssisələrində Azərbaycan dili uğurla öyrədilmişdir. Lakin dövrünün amansız repressiyası onu həyatdan almışdır. Hazırda Bakı şəhərinin Yasamal rayonunda yerləşən küçələrdən biri Mirzə Cabbar Məmmədovun adını daşıyır. Mirzə Cabbar kimi maarifçi və dilçi ziyalıların irsinin araşdırılması yalnız keçmişimizi anlamağa deyil, həm də müasir dilçilik və tədris ənənələrimizin sağlam təməllərlə inkişafına xidmət etdiyi üçün xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Ədəbiyyat

1. Babayev, A. (2006). Türksöyün birlik səsi. Bakı, Təhsil. s.238-240
2. Cəfərzadə, Ə. (1968). Sübhün şəfəqlərinə qədər//”Azərbaycan” jurnalı. №4, s.196-206
3. DTX-nın arxivi. Məmmədov Cabbar Abbas oğlunun istintaq qovluğu. PR №27098
4. İ saxanlı, İ. (2011). Azərbaycanda latın əlifbasına keçid və Fərhad Ağazadə. Bakı, Xəzər Universiteti nəşriyyatı.
5. Qasimov, C. (2019). Birinci Türkoloji Qurultay: şahidlər və şəhidlər (red. M. İmanov ; ön söz N. Cəfərov). Bakı, Gənclik. s.315-325
6. Qaziyev, M. (1982). Xalq müəllimi// ”Bakı” qəzeti 30 yanvar.
7. Hacı Məmmədzadə, M.A. (1912). İrəvanda məktəbi-xeyriyyə barəsində. “İqbal” qəzeti., 14 oktyabr, №185.
8. Məmmədov, İ. (2003). Tariximiz, torpağımız, taleyimiz. Bakı, Adıloğlu.
9. Məmmədova, G. (2015). Pedaqoji irsimizdən: Sultan Məcid Qənizadə. Bakı, Elm və təhsil.
10. Mustafa, N. (2018). İrəvan quberniyasında azərbaycanlıların müqavimət hərəkəti və AXC-nin xilaskarlıq missiyası / “Xalq” qəzeti 28 may, s.4.
11. Rəhimoğlu (Quliyev), M. (2020). Maarifçi və ictimai xadim Mirzə Cabbar Məhəmmədovun ömür yolu haqqında qeydlər. 525-ci qəzet. 10 yanvar
12. Rəhmanzadə. F. (1977). Gözəlliyə açılan pəncərə. Bakı, Gənclik.
13. Rüstəmov, F. (2021). İrəvan müəllimlər seminariyası və onun məzunları. Bakı, Elm və təhsil.
14. Rüstəmov, F. (2024). İrəvan kişi gimnaziyası və onun azərbaycanlı məzunları. Bakı, Elm və təhsil.
15. Şaiq, A. (1978). Əsərləri. V cild, Bakı, s.457.
16. Şükürov, S. (1990). Gəncə məktəblərinin tarixindən. Bakı, Maarif.
17. Tarverdiyeva, K. (1992). Məslək dostları. Bakı, Azərənəşr.
18. “Yeni yol” (1932) qəzetinin 10 illik yubiley nömrəsi: oktyabr. Bakı, Azərənəşr. s.12
19. Zamanov, A. (1973). Sabir və müasirləri. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı.
20. Perviy Vsesoyuzniy Tyurkoloqicheskiy syezd (1926). Stenoqraficheskiy syezd. 26 fevralya – 5 marta .

Daxil oldu:19.01.25

Qəbul edildi: 05.03.25

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/10/246-253>

Müseyib İlyasov
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Pedaqogika elmləri doktoru
Bakı, Azərbaycan
<https://orcid.org/0000-0002-9379-1643>
museyibilyas@gmail.com

Yüz otuz bir nəfərdən biri: Müseyib İlyasov

Xülasə

Birinci Türkoloji Qurultay türk xalqlarının birliyi, bir kökdən olması, dil, ədəbiyyat və mədəniyyət ortaqlığı baxımından bu xalqların tarixində mühüm yer tutur. Həm də eyni kökdən olan, lakin dünyanın müxtəlif yerlərində yaşayan xalqların sanki bir özünəqaydı, həmrəylik və birlik simvolu kimi tarixi əhəmiyyətə malik olmuşdur. Eyni zamanda təkcə dil, əlifba müzakirəsi baxımından deyil, sanki, gələcəyə baxış proqramı kimi də yüksək əhəmiyyətə malik tarixi bir məclis olmuşdur. Elə buna görə də bu qurultayın nümayəndələri, onların təşkilatçıları və rəhbərləri sovet rejiminin qurbanlarına çevrilmişlər. Onların sonrakı taleləri də demək olar ki, hamısında eyni olmuşdur: həbs, repressiya, ölüm... Belə qurbanlardan biri də bütün həyatını xalqın maariflənməsinə, təhsilinə həsr etmiş, Azərbaycanda müəllim kadrlarının hazırlanmasında misilsiz xidmətlər göstərmiş, məşhur Zaqafqaziya (Qori) müəllimlər seminariyasının məzunu Müseyib İbrahim oğlu İlyasov olmuşdur. Məqalədə bu fədakar və vətənpərvər Azərbaycan oğlunun həyatı, təhsili və pedaqoji fəaliyyətindən bəhs edilir, onun qurultay nümayəndəsi kimi sonrakı acı taleyi müəyyən mənbələr və arxiv materialları əsasında şərh edilir.

Açar sözlər: müəllimlər seminariyası, Türkoloji Qurultay, maarif, müəllim, milli-mənəvi dəyərlər

Museyib Ilyasov
Azerbaijan State Pedagogical University
Doctor of Pedagogical Sciences
Baku, Azerbaijan
<https://orcid.org/0000-0002-9379-1643>
museyibilyas@gmail.com

One of One Hundred and Thirty-One: Museyib Ilyasov

Abstract

The First Turkological Congress holds an important place in the history of the Turkic peoples in terms of their unity, common origin, language, literature and culture. It also had historical significance as a symbol of self-reflection, solidarity and unity of peoples who have the same origin but live in different parts of the world. At the same time, it was a historical assembly of great importance not only in terms of language and alphabet discussions, but also as a program for looking into the future. That is why the representatives of this congress, their organizers and leaders became victims of the Soviet regime. Their subsequent fates were almost all the same: arrest, repression, death... One of such victims was Museyib Ibrahim oğlu Ilyasov, a graduate of the famous Transcaucasian (Gori) Teachers' Seminary, who devoted his entire life to the enlightenment and education of the people, rendered unparalleled services in the training of teaching staff in Azerbaijan. The article discusses the life, education and pedagogical activities of this selfless and patriotic Azerbaijani son, and his

subsequent bitter fate as a congress representative is interpreted on the basis of certain sources and archival materials.

Keywords: *teachers' seminary; Turkological Congress; education; teacher; national-moral values*

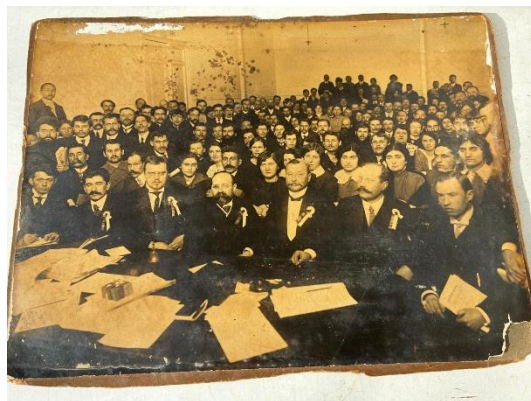
Giriş

Türk xalqlarının həyatında silinməz izlər buraxan I Türkoloji Qurultay türk xalqlarının birliyi, bir kökdən olması, dil, ədəbiyyat və mədəniyyət ortaqlığı baxımından əhəmiyyətli rol oynayır. Qurultay dünyanın hər yerinə səpələnmiş eyni kökdən olan, lakin dünyanın müxtəlif yerlərində yaşayan xalqların sanki bir özünəqaydı, həmrəylik və birlik simvoludur. Türkoloji Qurultay yalnız dil, əlifba müzakirəsi məsələsi deyil, eyni zamanda türk xalqlarının gələcək müqəddaratını həll edəcək tarixi bir məclis olmuşdur. Lakin qurultayın nümayəndələri, onların ideyaları sovet rejiminin qurbanlarına çevrilmişlər. Belə qurbanlardan biri də bütün həyatını xalqın maariflənməsinə, təhsilinə həsr etmiş, Azərbaycanda müəllim kadrlarının hazırlanmasında misilsiz xidmətlər göstərmiş, məşhur Zaqafqaziya (Qori) müəllimlər seminariyasının məzunu Müseyib İbrahim oğlu İlyasov olmuşdur.

Tədqiqat

Müseyib Kərbəlayı İbrahim oğlu İlyasov

Şəkildə: Müseyib İlyasov 3-cü cərgədə soldan 3-cü

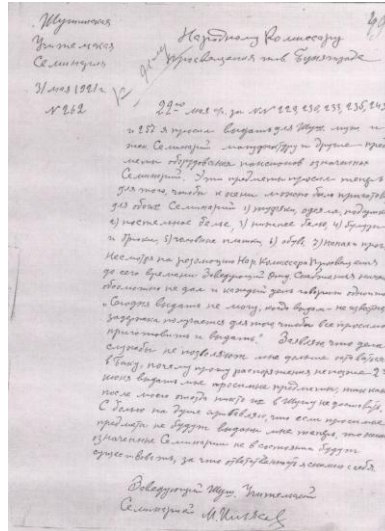
Bu nadir şəkli Müseyib İlyasovun nəvəsi prof. M.İlyasov təqdim etmişdir.

Tarixi Birinci Türkoloji Qurultayının nümayəndələrindən biri Müseyib Kərbəlayı İbrahim oğlu İlyasov 1893-cü ildə Yelizavetpol Quberniyasının Zəngəzur Qəzasının Oğuldərə kəndində anadan olmuşdur.

Müseyib İlyasov ilk təhsilinin atasının Oğuldərədə açdığı xüsusi məktəbdə almışdır. Sonralar Minkənd kəndində olan Rus-Azərbaycan (tatar) məktəbində, daha sonra isə təxminən 1906-1907-ci illərdə Şuşada Həşim bəy Vəzirovun müdir olduğu Qəza məktəbində oxumuşdur. Yaxşı oxuması və çalışqanlığı ilə diqqəti cəlb etmiş və başqa bir neçə gəncə birlikdə görkəmli pedaqoq Firidun bəy Köçərli onun da təhsilini Zaqafqaziya (Qori) Müəllimlər Seminariyasında davam etdirməsini məsləhət bilmişdir. M.İlyasov 1908-ci ildə Zaqafqaziya (Qori) Müəllimlər Seminariyasına daxil olmuş və 1912-ci ildə Seminariyanı bitirmişdir (Şəhadətnamə № 613/542). Seminariyada da fəal tələbə kimi tanınmış və müəllim və tələbələrin böyük hörmətini qazanmışdır (İlyasov, 2025, s. 34-56).

Müseyib İlyasov seminariyanı bitirdikdən sonra Azərbaycana qayıtmış, 13 sentyabr 1912-ci ildən - 13 sentyabr 1915-ci ilədək Bakı şəhər ikinci rus-tatar məktəbində müəllim işləmişdir. 1915-ci ildən 1919-cu ilə kimi qaçqınlar və imperialist müharibəsində zərər çəkmişlərə köməklik göstərən Xosrov bəy Sultanovun rəhbərlik etdiyi Bakı Müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin üzvü olmuş və burada fəaliyyət göstərmişdir. Bu müddətdə İranda və Türkiyədə olmuş, Xosrov bəy Sultanovla əhalinin yoxsul təbəqələrinə ianə - yardım paylamışdır. 1919-cu ildən yenidən pedaqoji fəaliyyətə başlamışdır.

M.İlyasov 1920-ci ildə Şuşa şəhərində açılan Müəllimlər Seminariyasının – darülmüəllimin ilk yaradıcısı və təşkilatçılarından biri olmuş, bu təhsil ocağının formalaşmasında xüsusi xidmətlər göstərmişdir. Bina, təchizat, kitablar, dərs vəsaitləri, kadrlarla təminat, tələbələr üçün geyim, tədris ləvazimatları, məktəbə qəbul və s. kimi çox ağır işlərin görülməsində şəxsən iştirak etmiş və onun bir təhsil ocağı kimi yüksək səviyyədə təşkilinə və fəaliyyət göstərməsinə nail olmuşdur. Bunu M.İlyasovun 1921-ci il mayın 31-də 262 sayılı məktubla xalq naarif komissarı D.Bünyadzadəyə müraciət etdiyi məktubdan da aydın görmək mümkündür: Məktubda deyilir: "Mayın 22-də 229, 230, 233, 235, 243 və 257 sayılı müraciətlərlə mən Şuşa kişi və qadın seminariyalarının pansionu üçün manufaktura və digər təchizat predmetlərinin verilməsini xahiş etmişdim. Manufaktura və digər predmetlər pansionların payıza qədər tərlək, yataq kətanları, yorğan, döşək, ayaqqabı, şalvar, kofta, papaq, baş örtükləri və s. tələbatların ödənilməsi üçün istənilirdi. Xalq maarif komissarının icazəsinə baxmayaraq, Təchizat şöbəsinin müdiri tərəfindən bu günədək hər hansı bir predmet verilməmişdir və hər gün eyni sözlər deyilir:" Bu gün verə bilmərəm, nə vaxt verəcəyim bilinmir, gecikmə ona görədir ki, xahiş olunanların hamısını hazırlayım və sonra verim." Bəyan edirəm ki, xidməti məsələlərim mənə Bakıda çox qalmağıma imkan vermir, ona görə də xahiş edirəm ki, iyunun 2-dən gec olmayaraq xahiş etdiyim predmetlər mənə verilsin, mən gedəndən sonra onları Şuşaya gətirən olmayacaqdır. Ürək ağrısı ilə əlavə edirəm ki, xahiş etdiyim predmetlər indi mənə verilməsə, həmin seminariyalar mövcud ola bilməyəcəklər və buna görə də məsuliyyəti öz üzərimdən götürürəm" (ARDA, f. 57. siy.1, iş. 22, v. 49).

M.İlyasovun Xalq Maarif Komissarı D.Bünyadzadəyə yazdığı ərizə.

Görkəmli maarifpərvər kimi tanınmış Müseyib İlyasov 1925-ci ilə qədər Şuşa kişi müəllimlər seminariyasının müdiri vəzifəsində çalışmış və onun müəllim kadrların hazırlanmasında böyük xidmətləri olmuşdur. Onun rəhbərliyi altında bir sıra tanınmış şəxslər, o cümlədən Azərbaycan Xalq Yazıçıları Süleyman Rəhimov və Əli Vəliyev də bu seminariyada pedaqoji təhsil almışdılar.

Şuşa kişi müəllimlər seminariyasının müdiri M.İlyasov qadın təhsilinə də mühüm əhəmiyyət vermiş, onların Seminariyada oxumalarına şərait yaradılmasını, bu işə diqqət və qayğı göstərilməsini vacib hesab etmişdir. O, Şuşa şəhərində mövcud olan Qadın Seminariyasının dövrün tələblərinə cavab vermədiyini bildirmiş və 5 sentyabr 1921-ci ildə Müəllim Seminariyaları müdirlərinin qurultayında Şuşa Qadın Müəllimlər Seminariyası haqqında ətraflı məruzə etmiş və bir həftə sonra - 1921-ci il sentyabrın 12-də bu münasibətlə Xalq Maarif Komissarlığının Sosial tərbiyə Baş İdarəsinə məruzə ünvanlamış, bu sahədə olan narahatlığını ifadə etmişdir. O, problemin həlli üçün öz təkliflərini də vermişdir. M.İlyasovun məruzəsində qeyd edilirdi: "5 sentyabr 1921-ci ildə yoldaş Şahsuvarovun sədrliyi ilə Müəllim Seminariyaları müdirlərinin qurultayının keçirilmiş iclasında mənim Şuşa Qadın Müəllimlər Seminariyası haqqında ətraflı məruzəm dinləndikdən sonra qurultay aşağıdakı qərarı qəbul etdi: "Şuşada Qadın Müəllimlər Seminariyası yoxdur. Orada yalnız 1-ci dərəcəli məktəbin 4-cü qrupu mövcuddur. Əgər mümkündürsə, Şuşada Qadın Müəllimlər Seminariyası açılın". Əlavə edirəm ki, qeyd olunan seminariyanın açılması Bakı şəhərindən oraya iki müəllimənin təyin edilməsindən asılıdır. Əgər Şuşaya iki müəllimənin təyin edilməsinə imkanınız olsa, orada gələcək qadın müəllimlər seminariyasının yalnız kiçik hazırlıq sinifi fəaliyyət göstərəcək, əgər bu təyinat mümkün olmasa, qurultayın qərarına əməl olunmalıdır. Həmin qrupun qızlarını Şuşa şəhərindəki 1-ci dərəcəli məktəblərə bölüsdürmək lazımdır. Sosial tərbiyə Baş İdarəsindən xahiş edirəm ki, qeyd olunan məktəbin fəaliyyət göstərə bilməsi üçün Şuşaya bir müdir və müəllim təyin etsin, əgər mümkün deyilsə, göstərilən seminariyanın mülkiyyəti və Şuşa xəzinədarlığında olan vəsaiti Şuşa Kişi Müəllimlər Seminariyasının sərəncamına verilsin (ARDA.f. 57. siy. 1. iş. 175. v. 152).

Görkəmli pedaqoq və kütləvi mədəni iş rəhbərlərinin, o cümlədən M.Qiyasbəyov, S.M.Qəniyev, F.Rzabəyov, Hüseyn Cavid, R.Əfəndiyev, Q.Bağirov, M.İlyasov, N.Qiyasbəyov, A.Qasimov, S.Acalovun iştirakı ilə keçirilmiş müəllim seminariyaları müdirlərinin qurultayının 1921-ci il 12 sentyabr tarixli iclasında müəllim seminariyalarının gündəlik zəruri tələbat malları ilə təmin olunması məsələsinə baxılmışdır. Məsələ hərtərəfli müzakirə edildikdən sonra qərara alınmışdır ki, yerli ərzaq şöbələri seminariya pansionlarının mövcud olması üçün onları gündəlik və yaxud aylıq zəruri tələbat malları ilə təmin etmək iqtidarında deyildir. "Yerli ərzaq şöbələrinin verməyə hər hansı bir ərzağı olmadığı üçün hərdən bir, xüsusilə də çörək verirlər ki, həmin çörəklər də uşaqların

qidalandırılmasına yararsız halda olur. Bunlara ümid edərək pansion açmaq mümkün deyildir. Bütün müəllim seminariyalarının təcrübəsi göstərir ki, ərzaq şöbələri həmişə də olmasa, bir az çörək, düyü, qənd, çaydan başqa heç nə verə bilmirlər. Verilənlərə əlavə olaraq digər gündəlik və ya aylıq ərzaq malları seminariya tələbələri tərəfindən alınır, tələb olunan ərzaqlar bazarlarda da olmadığı üçün uşaqlar günlərlə ac qalmalı olurlar. Gəncə, Qazax, Nuxa və Şuşanın yerli şəraiti elədir ki, buradakı bazarlarda ilkin zəruri tələbat mallarını, xüsusilə çörək, odun, ağ neft, ət, yağ və tərəvəzi həmişə tapmaq mümkün olmur. Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq qurultay yekdilliklə qərara alır: bu tədris ilin əvvəllərində hər bir seminariya zəruri tələbat mallarının: odun, ağ neft, sabun, buğda, yağ, çay, qənd, tərəvəz, müxtəlif yarmaların tədarükünü etsin və bu məqsədlə hər bir seminariyanın müdirinə birdəfəlik nəğd pulla 3 mln. manat verilsin. Ehtiyatların tədarükü seminariyanın təsərrüfat qulluqçusu və rayon icraiyyə komitəsinin nümayəndəsi ilə birgə aparılacaqdır” (Səfərov, 2019, 24 aprel, səh 15; 18-20 may səh.7) .

1921-ci il oktyabrın 9-da Vəlibəyov, İşkov, Məmmədov, Maqomayev, Şahsuvarov və Timoşevskinin iştirakı ilə Xalq Maarif Komissarlığının kollegiyasının keçirilmiş iclasında Azərbaycanın müəllim seminariyaları haqqında məsələlərə baxılmışdır. Müəllim seminariyaları haqqında əsasnamə, müəllim seminariyalarının tədris proqramı və dərslərin planı, müəllim seminariyaları qulluqçularının ştatı, seminariyanın oğlan və qız tələbələrinin geyim və digər əşyalarla təmin edilməsinin normaları təsdiq edilmişdir. Şuşa və Nuxa qadın seminariyaları haqqında məsələ ilə bağlı Şahsuvarovun məruzəsindən aydın olmuşdur ki, hər iki seminariya öz təyinatına qətiyyənlə cavab vermir. Şuşa qadın gimnaziyası tərkibi şəhər məktəblilərindən ibarət III qrupun 1-ci dərəcəli məktəblərinin sadəcə olaraq adlarının dəyişdirilməsi ilə yaradılmışdır. Nuxa qadın seminariyası isə inkişaf səviyyəsi və Müəllim Seminariyası kursunun mənimsənilməsi üzrə şagirdlərin hazırlıq dərəcəsinə görə daha da aşağı səviyyədədir, çünki, seminariya savad öyrənməyə yenidən başlamış kənd uşaqları ilə komplektləşdirilmişdir. Yoldaş Şahsuvarovun və qurultay iştirakçılarının əksəriyyətinin rəyi ilə hər iki qadın seminariyası ləğv edilməli, həmin seminariyaların bütün əmlakı Şuşa və Nuxa kişi müəllimlər seminariyalarına verilməlidir. Qurultayda həmçinin qeyd olundu ki, seminariyaların təşkili üçün iki əsas amil olmalıdır - I dərəcəli məktəb səviyyəsində şagirdlərin bilik səviyyəsi və tam hazırlıqlı qulluqçu heyəti. Pedaqoji məktəblərin xüsusiyyətləri təlim-tərbiyə heyətində sırası deyil, kifayət qədər ixtisaslı pedaqoqların olmasını tələb edir. Məsələ ilə bağlı həmin seminariyaların müdirləri özlərinin xüsusi fikirlərini bildirərək qeyd etdilər ki, onların fikrincə Nuxada və Şuşada bütün göstəricilər vardır ki, bu seminariyalar mövcud olsunlar. Şuşa Seminariyasının inkişafı Bakının seminariyanı kifayət qədər pedaqoji kadrlarla təmin etməsindən asılıdır. Nuxa seminariyasının müdiri isə seminariyanın saxlanmasını onunla əsaslandırır ki, seminariyanın bağlanması xalq tərəfindən məzəmmət ediləcək və hüququ əsaslarla qurultayın qərarı fəaliyyət göstərən seminariyalara deyil, yeni yarananlara aid edilə bilər (ARDA. f.57 .siy. 1. iş.175. v. 151-151(arxa üzü).

Mərkəzi Laçın şəhəri olmaqla 1924-cü ildə Laçın, Qubadlı və Kəlbəcər rayonlarını əhatə edən Kürdüstan qəzası təşkil edildikdən sonra M.İlyasov Qəza Maarif Şöbəsinin müdiri təyin edilmiş və 1925-ci ildən 1931-ci ilədək bu ərazidə xalq maarifinin təşəkkülü və inkişafında böyük fədakarlıqlar və misilsiz xidmətlər göstərmişdir. Laçın şəhərində, o cümlədən bir sıra dağ kəndində yeni məktəb trikontsinə şəxsən özü rəhbərlik etmiş və 10-yaxın kənddə yaraşıqlı, yeni üslublu məktəb binaları tikdirmişdir.

M.İlyasov ölkəmizin ictimai həyatında bilavasitə fəal iştirak etmişdir. 1923-cü ildə o ictimai əsaslarla Moskvada Azərbaycan pavlyonunda təşkil edilən kənd təsərrüfatı sərgisinin direktoru olmuşdur. O, Vətənin çağırışı və öz vicdanının səsi ilə öz üzərinə düşən missiyanı şərəflə yerinə yetirmişdir. 1936-cı ildə Bukşpanın rəhbərliyi ilə Laçın rayonunda əhalinin etnik tərkibinin öyrənilməsi məqsədilə təşkil edilən xüsusi ekspedisiyada fəal iştirak etmişdir.

Müseyib İlyasov 1926-cı ilin fevralın 26-dan martın 6-a qədər olan müddətdə Bakı şəhərində hazırda Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Rəyasət Heyətinin yerləşdiyi binanın üçüncü mərtəbəsində yerləşən böyük akt zalında keçirilmiş I Türkoloji Qurultayın iştirakçısı olmuşdur.

Qeyd edirik ki, I Türkoloji Qurultay bir ictimai hadisə kimi türk xalqlarının elmi-mədəni birliyinin möhkəmləndirilməsinə və ortaq milli-mənəvi dəyərlərinin inkişafına təsir göstərmişdir. Həmin qurultayda XX əsrin əvvəllərinin türkoloji elmi-mədəni mühitinin ən aktual məsələlərinə, o cümlədən dilçilik, latın əlifbası, orfoqrafiya, tarix, ədəbiyyat, folklor, incəsənət, etnoqrafiya, terminologiya və digər sahələrə dair müzakirə edilərək müvafiq qərarlar qəbul edilmişdir. Birinci Türkoloji Qurultayda dinlənən məruzələr və qəbul edilmiş qərarlar türk dünyasının çoxəsrlik tarixinin elmi cəhətdən tədqiq edilib öyrənilməsinin möhtəşəm proqramı kimi tarixə daxil olmuşdur. Bakıda keçirilmiş Birinci Türkoloji Qurultayda dünyanın müxtəlif ölkələrindən, o cümlədən Türkiyə, İran, Rusiya, Macarıstan, Almaniya, Tatarıstan, Qazaxstan, Türkmənistan, Özbəkistan, Qırğızıstan, Gürcüstan, Ermənistan, keçmiş Sovetlər birliyində yaşayan digər türkdilli xalqların nümayəndələri iştirak etmişdilər. Birinci Türkoloji Qurultayda rəsmi olaraq Azərbaycan hökuməti tərəfindən dəvət olunmuş aşağıdakı ziyalılar Azərbaycanı təmsil etmişdilər: Səmədağa Ağamalioğlu, Fərhad Ağazadə, Ruhulla Axundov, Hənəfi Zeynallı, Həbib Cəbiyev, Mustafa Quliyev, Nikolay Aşmarin, Əziz Qubaydullin, Xalid Səid Xocayev, Bəkir Çobanzadə, Cabbar Məmmədzadə, Artur Rudolfoviç Zifeldt-Simomyaqi, Pənah Qasımov, Müseyib İlyasov, Cəlil Məmmədzadə, Ayna Sultanova, Fərid Xurşid, Həmid Sultanov, Mirzə Davud Hüseynov, Hüseyn Musayev, Əhməd Pəpinov, İbrahim Rza Şəbüstəri, Həsən Musayev (Babayev, 2006, s. 33-46).

Haşiyə. Qeyd edək ki, I Türkoloji Qurultayın nümayəndələrinin onların vəzifəsi, ixtisası, milliyəti, hansı təşkilat tərəfindən göndərilməsi və daim yaşayış yerləri qeyd olunan adlı siyahıda M.İlyasovun milliyəti Kürd və göndərən təşkilat Kürdüstan kimi qeyd edilmişdir. Tarixi həqiqətdir ki, Azərbaycan bolşevik hökuməti mərkəzin “Parçala, hökm et!” siyasətini həyata keçirərək əhalisinin milli tərkibinin çox az bir hissəsinin kürdlərdən ibarət olmasına baxmayaraq (o zaman da, indi də Şərqi Zəngəzur olan) Laçın, Qubadlı və Kəlbəcər əraziləri Kürdüstan adlandırılmış və yeni yaradılan qəzanın adı da “Kürdüstan Qəzası” adlanmışdır. Qurultay nümayəndəsi olan M.İlyasov da Kürdüstan Qəza Maarif şöbəsinin müdiri vəzifəsində çalışdığından onun milliyəti olduğu kimi - “türk” deyil, “kürd” yazılmışdır. Halbuki, onun bütün sənədlərində milliyəti “Türk” yazılmış və doğrulduğu Qəuldərə kəndinin də əhalisi türklərdən ibarət olmuş və bu gün də belədir.

M.İlyasov 1931-ci ildən sonra Bakıya gəlmiş və 1939-cu ilə kimi Azərbaycan Xalq Maarif komissarlığında bir çox məsul vəzifələrdə - kadrlar şöbəsində pedaqoji kadrlar üzrə məsul icraçı, metodist və inspektor, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun rus dili kafedrasında müəllim vəzifələrində çalışmışdır. Müasirlərinin yazdıqları kimi, O, Şuşada pedaqoji seminariyanın direktoru vəzifəsində çalışarkən də, Qəza Xalq Maarif Şöbəsinə başçılıq edəndə də, Respublika Maarif komissarlığında işləyəndə də müəllim kadrlarının yetişdirilməsinə mənəvi ata qayğısı ilə yanaşmış və böyük əmək sərf etmişdir. Xalq yazıçısı Süleyman Rəhimov yazırdı: “Laçının Oğuldərə kəndindən çıxan, inqilabdan əvvəl məşhur Qori seminariyasını bitirən, Şuşada açılan darülmüəlliminin ilk təşkilatçısı və müdirilərindən olan, sonralar Kürdüstan qəza maarif şöbəsinin müdiri vəzifəsində çalışan Müseyib İlyasov bir fədai-mücahid kimi hərəkət edir, dağ obalarının hamısına maarifin, mədəniyyətin yayılmasına çalışır, sözün əsil mənasında cəhalətə qarşı çarpışırdı” (Rəhimov, 1967, s.60-61).

M.İlyasovla bir yerdə işləmiş Xalq yazıçısı Əli Vəliyevin də bir sıra yazılarında M.İlyasovun fəaliyyəti və şəxsiyyəti tez-tez xatırlanır və onun əməyi yüksək qiymətləndirilir. Ədib “Onları unutmaq olmaz” adlı məqaləsində yazırdı: “Kürdüstan kəndlərində məktəb binası yox idi. Yeni binalar tikmək, uşaqları məktəbə cəlb etmək məqsədilə qəza maarif şöbə müdiri Müseyib İlyasovun işgüzar fəaliyyətini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Qəzanın Oğuldərə kəndindən olan Müseyib İlyasov Qori seminariyasını qurtarmış, Şuşa seminariyasında işləmiş, maarif cəbhəsinin fədaisi kimi hörmət qazanmışdı... Müseyib İlyasov tikilən məktəb binalarını vaxtaşırı yoxlayır, hər cür köməklik göstərən işləri sürətləndirirdi.

Müseyib İlyasov müəllimlərin qəza mərkəzinə çağırılmasına nadir hallarda razılıq verərdi. Onun həm özü, həm də inspektorlar məktəbə gedər, müvəffəqiyyət və nöqsanları yerində görər, məktəbə lazımı yardım göstərirdi.

Müseyyib İlyasov müəllimlər qarşısında çıxış edər, bir məsələni həmişə xatırlardı: “Xalq müəlliminin ümdə vəzifəsi savadlı, bilikli, mədəniyyətli şagird və tələbə tərbiyə etməkdən ibarətdir.” Qəza zəhmətkeşləri arasında dərin hörmət qazanmış Müseyib İlyasov müəllim kadrları hazırlamaq məqsədilə son sinif tələbələrinin savadlılarından Şuşa yay pedaqoji kurslarına göndərər, yeni dərs ilində onları müəllim təyin edər. Müseyib İlyasov həm təvazökar, həm də qayğıkeş idi. Öz üzərində işləməyən, sinfə hazırlıqsız girən, konspektsiz dərs deyən müəllimlərdən acığı gəlirdi kimi, bacarıqlı, bilikli, zirək, işlək, gündən-günə irəli gedən müəllimlərə hər cür qayğı göstərər, kömək əlini uzadardı” (Vəliyev, 1974).

Əli Vəliyev “Qohumlar” povesti (Qənirsiz gözəl, “Gənclik” nəşriyyatı, 1979, səh. 98-99), “Nurlu və nəcib şəxsiyyət” məqaləsi (“Azərbaycan müəllimi” qəzeti, 28 iyun, 1968-ci il), “Samovar tüstülənir” povesti və digər bir neçə əsərində də M.İlyasovun şəxsiyyəti və onun maarifçilik fəaliyyəti haqqında geniş bəhs etmişdir. Ədib “Qohumlar” povestində yazırdı: “Kürdüstan Qəza xalq Maarif Şöbəsinin müdiri Müseyib İlyasov müsbət keyfiyyətləri ilə qələmə alınması şəxsiyyətlərdən idi...

Müseyyib İlyasov bitərəf idi. Qəzanın uzaq kəndlərindən idi. Qori seminariyasını qurtarmışdı, Azərbaycan və rus dillərini kamil bilirdi. Respublikamızın geri qalmış qəzası sayılan Kürdüstanda məktəb az, binalar yarasız, müəllim çatışmırdı. Savadlı cavanları pedaqoji kurslara yollayıb müəllim hazırladan Müseyib nahiyələrin hamısında məktəb tikdirir, əhalini bu lazımlı işə cəlb edirdi.

Maarif şöbə müdiri misallı M.İlyasovun yaxşı cəhətlərindən birisi də o idi ki, məktəbləri yoxlamağa gedəndə müəllimin dərsinə xüsusi diqqətlə qulaq asar, şagirdlərin dəftərlərini yoxlayar, müəllimlərin konspektinə baxar, sorğu-suala başlardı.

Qoturlu nahiyəsindəki (Kəlbəcər rayonu- M.İ.) məktəblərdən birində yoxlama apararmış Müseyib İlyasov akta belə bir cümlə yazmışdı: “Müəllim savadlı adama oxşamır, şagirdlərin taleyini bu cür şəxslərə etibar eləmək mümkün deyildir” (Vəliyev, 1979, s.98-99).

M.İlyasov haqqında yazılardan biri də görkəmli psixoloq, professor Məmmədəli Məhərrəmovun 1970-ci il 9 yanvar tarixli “Azərbaycan müəllimi” qəzetində çap etdirdiyi “Xatirə” adlı məqaləsidir (Məqalə sonralar prof. Əliheydər Həşimovun təqdimatı ilə “Azərbaycan məktəbi” jurnalının 1980-ci il 4-cü nömrəsində “Unudulmaz xatirələr” adı ilə çap edilmişdir).

Məqalədə onun 1928-ci il sentyabr ayının 3-də Şuşa II dərəcəli şura zəhmət məktəbini bitirib Laçına müəllim işləməyə getməsindən və M.İlyasovla görüşməsindən bəhs edilir. Professor yazır: “M.İlyasova hamı səmimi hörmət və sadə mehribanlıqla Müseyib əmi deyirdi. Mən onu hələ Şuşa Pedaqoji Texnikumunun direktoru olan vaxt ötəri görmüşdüm. Burada isə lap yaxından gördüm, qəbulunda oldum. Müseyib əmi sarıbənzir və təxminən 50-55 yaşlarında olan orta boylu bir şəxs idi. Dərisi qırmızıya çalan, üzü həmişə təmiz qırxılmış olurdu. Qaşları yaxından bilinirdi. Üst göz qapaqları bir qədər ətli idi və gözlərini azca örtürdü. Alt dodağı nisbətən enli idi. İlk baxışda adama elə gəlirdi ki, o, qaşqabaqlı, həmişə qəzəbli və ətiacı adamdır. Lakin bir neçə dəqiqəlik ünsiyyət bu ilk təəssüratı alt-üst edirdi. Məlum olurdu ki, bu ciddi görkəmin arxasında hər kəsə müyəssər olmayan bir mehribanlıq və məhrəmanə qayğıkeşlik saxlanılır. Bu kəşf müsahibi cəsarətləndirir və ona ən yaxın bir adamı kimi öz istək və düşüncələrini sızılmadan söyləmək imkanı verirdi.

Müseyyib əmi əsl iş adamı idi. Yalnız yeri gələndə danışırdı; gurultulu cümlələr işlətmək “qabiliyyətinə” malik deyildi. Onun özü haqqında danışdığını eşidən adama rast gəlmədim. Amma başqaları onun işindən hörmət və məmuniyyətlə danışırdılar.

Dərs ilinin başlanğıcında maarif şöbəsində iş qaynayırdı. Qəzanın bütün müəllimləri mərkəzə toplaşır, hər kəs ya məktəbin ümumi işləri üçün, ya da şəxsi işi üçün Müseyib əmiyə müraciət edir, təminədi cavab və məsləhət alırdı. Məni ən çox maraqlandıran, bu yorulmaq bilməyən adamın qəzanın bütün kəndlərini, hər kənd məktəbinin ehtiyac və tələblərini dürüst bilməsi, hətta kəndlərdə yaşayan adamların çoxunu tanıması idi.

Müəllimlərin məktəblərə təyin edilməsi ilə Müseyib əmi özü məşğul olurdu. Təcrübəli müəllimlər bizə deyirdilər ki, təyinat zamanı: “mən filan kəndə getmək istəyirəm” - deyəndə Müseyib əminin

xoşuna gəlmir. Demək lazımdır ki, siz hansı kəndə məsləhət görsəniz, oraya gedərəm. Müseyib əmi təzə təyin olunanları da bir-bir qəbul edirdi...” (Məhərrəmov, 1970).

M.İlyasov Azərbaycan maarifinin və təhsilinin ən böyük simalarından biri olmuşdur. O, ali məktəb müəllimi kimi də fəaliyyət göstərmişdir. O, 1939-cu ilin sentyabr ayından 1940-cı ilin avqust ayına kimi Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda rus dili kafedrasında assistent vəzifəsində çalışmışdır. Bu görkəmli maarif xadiminin həyatının son dövrü Bakıdakı 17 nömrəli məktəblə bağlı olmuşdur. O, 1940-cı ilin sentyabr ayından 1941-ci ilin sentyabr ayına - həbs olunana qədər bu məktəbdə müəllim işləmişdir.

Şəxsiyyətə pərəstiş dövrünün acı havası yüzlərlə zəkali və istedadlı Azərbaycan oğulları kimi, maarifçi-pedaqoq Müseyib İlyasovu da ədalətsizliyin qurbanı etmişdir. O, 1941-ci ilin sentyabr ayının 21-də cinayətkarcasına təşkil edilmiş saxta ittiham əsasında həbs edilmişdir. İstintaq zamanı müstəntiqin “özünüzü günahkar hesab edirsinizmi?” – sualına dəfələrlə: - “Mənə təqdim olunan ittihamlara razı deyiləm, günahkar deyiləm, sovet hökuməti zamanı 21 il işləmişəm, işlədiyim müddətdə heç bir siyasi səhv etməmişəm və heç zaman antisovet fəaliyyəti ilə məşğul olmamışam”- cavabını versə də, nə istintaq, nə də məhkəmə prosesində heç bir cinayət sübut olunmasa da, Xosrov bəy Sultanovun yaxını, onunla dost olması, bir yerdə işləməsi və əhali arasında antisovet təbliğatı aparması bəhanəsilə 14 fevral 1942-ci ildə 8 il həbs cəzası ilə azadlıqdan məhrum edilmiş (Cinayət işi: Pr.22319) və 12 may 1944-cü ildə Qazaxstanın Karakanda şəhərində həbsxanada vəfat etmişdir. Azərbaycan SSR Ali Məhkəməsinin 4 avqust 1956-cı il qərarına əsasən Müseyib İlyasovun işində heç bir cinayət tərkibi olmadığından ona verilmiş hökm ləğv edilmiş və ölümündən sonra bəraət verilmişdir.

Nəticə

Əslində M.İlyasovun həbs və represiya olunmasında əsas amillər ona şər və böhtan kimi atılan antisovet təbliğatı deyil (bunu istintaq aparənlərin özləri də çox yaxşı bilirdilər), ilk növbədə Türkoloji Qurultayın nümayəndəsi olması, türkçülük ideyasının daşıyıcısı olması və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin başçılarından biri olan Xosrov bəy Sultanovla yaxın dost, həmrəy olması olmuşdur. Digər böyük şəxsiyyətlərimiz kimi vətənpərvər və ziyalı olması olmuşdur.

Ədəbiyyat

1. Babayev A. (2006). Türksöyün birlik səsi. Təhsil.
2. İlyasov M. (2025). Maarif fədaisi: Müseyib İlyasov. Elm və Təhsil.
3. Qasimov C. (2019). Birinci Türkoloji Qurultay: şahidlər və şəhidlər. Gənclik.
4. Məhərrəmov M. (1970). Xatirə. “Azərbaycan müəllimi” qəzeti.
5. Rəhimov S. (1967). Dağlar mənə səslədi. “Azərbaycan” jurnalı. №11.
6. Səfərov R. (2019) Görkəmli pedqoq, maarif fədaisi. “Kaspi” qəzeti.
7. Vəliyev Ə. (1979). Qənirsiz gözəl. Gənclik.
8. Vəliyev Ə. (1974). Onları unutmaq olmaz. “Sovet kəndi” qəzeti.
9. ARDA,f.57.siy.1,iş.22, v.49
10. ARDA.f.57.siy.1.iş.175. v.152
11. ARDA.f.57.siy.1.iş.175. v.151-151(arxa üzü)

Daxil oldu: 17.02.25

Qəbul edildi: 27.04.25

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/10/254-262>

Керсти Кивирюут

Тартуский университет, Нарвская Эстонская гимназия

Тарту, Эстония

<https://orcid.org/0009-0004-2942-3303>

kersti.kiviruut@gmail.com

Сравнительный анализ значимости Артура Зифельдта-Симумяги в контексте национальных движений Эстонии и Азербайджана

Резюме

Статья анализирует значение уроженца Эстонии, революционера Артура Зифельдта-Симумяги (1889–1939) в контексте национальных движений Эстонии и Азербайджана. Поскольку личность Артура Зифельдта изучена слабо, в статье рассматриваются исследовательские вызовы, связанные с его биографией, а также ключевые этапы его жизни. Жизненный путь Зифельдта соединяет историю национальных движений Эстонии и Азербайджана. Его юность прошла в условиях русифицированной среды, а рабочее происхождение и раннее знакомство с социалистическими идеями сформировали его мировоззрение. Уже в 16–17 лет он действовал в Одессе в составе союза пропагандистов, распространял запрещённую литературу и участвовал в политических дискуссиях. В 1912 году бежал от царских преследований в Германию, затем в Швейцарию, где познакомился с Александром Кескюлой и вступил в основанный им Союз эстонских социал-демократических эмигрантов. Зифельдт стал доверенным лицом и посредником Кескюлы, влияя через него на Владимира Ленина в вопросе права эстонцев на самоопределение. В 1915 году он встретился с Лениным и вступил в партию большевиков. Связь Зифельдта с эстонским национальным движением остаётся предметом дискуссий: для историков старшего поколения его большевистские взгляды выглядят противоречиво, однако представители молодого поколения, такие как Март Кулдкепп, относят его к деятелям национального движения. В эстонском контексте его роль остаётся скорее второстепенной по отношению к Кескюле: он поддерживал цели эстонской независимости через «революционную дипломатию». В 1921 году начался бакинский период жизни Зифельдта, выявивший его другую грань — интерес к культуре и науке. Он занимал руководящие должности в Бакинском народном университете и научных учреждениях Азербайджана, активно участвовал в лингвистических и этнографических исследованиях. В 1926 году был избран ответственным секретарём Первого Всесоюзного тюркологического съезда, где выступил с докладами в поддержку теорий Николая Марра о развитии языков. Несмотря на скромную академическую подготовку, благодаря энтузиазму и знанию языков Зифельдт заслужил доверие азербайджанских научных кругов.

Ключевые слова: Артур Зифельдт-Симумяги; Александр Кескюла; революционная дипломатия; большевизм; национальное движение Эстонии; национальное движение Азербайджана; Первый Всесоюзный тюркологический съезд; Николай Марр; марризм; история XX века

Kersti Kiviryuut

Tartus Universiteti, Narv Estoniya gimnaziya

Tartu, Estoniya

<https://orcid.org/0009-0004-2942-3303>

kersti.kiviruut@gmail.com

Artur Zifeldt-Simumyaqinin fəaliyyətinin Estoniya və Azərbaycan milli hərəkatları kontekstində əhəmiyyətinin müqayisəli təhlili

Xülasə

Məqalədə Estoniyada anadan olmuş inqilabçı Artur Zifeldt-Simumyaqının (1889–1939) Estoniya və Azərbaycan milli hərəkatları kontekstində əhəmiyyəti təhlil olunur. Artur Zifeldtin şəxsiyyəti kifayət qədər öyrənilmədiyi üçün məqalədə onun bioqrafiyası ilə bağlı tədqiqat problemləri, eləcə də həyat yolunun əsas mərhələləri araşdırılır. Zifeldtin həyat yolu Estoniya və Azərbaycan milli hərəkatlarının tarixini birləşdirir. Onun gəncliyi ruslaşdırılmış mühitdə keçmiş, fəhlə mənşəyi və sosialist ideyaları ilə erkən tanışlığı onun dünyagörüşünün formalaşmasına təsir göstərmişdir. Artıq 16–17 yaşlarında Odessada təbliğatçılar ittifaqının tərkibində fəaliyyət göstərmiş, qadağan olunmuş ədəbiyyat yaymış və siyasi müzakirələrdə iştirak etmişdir.

1912-ci ildə çar təqiblərindən qaçaraq Almaniya, daha sonra isə İsveçrəyə köçmüş, burada Aleksandr Kesküla ilə tanış olmuş və onun yaratdığı Estoniya sosial-demokrat mühacirləri ittifaqına qoşulmuşdur. Zifeldt Keskülanın etibarlı adamı və vasitəçisi kimi çıxış edərək, onun vasitəsilə Vladimir Leninə estonların öz müqəddəratını təyin etmə hüququ məsələsində təsir göstərmişdir. 1915-ci ildə Leninə görüşmüş və bolşeviklər partiyasına daxil olmuşdur. Zifeldtin Estoniya milli hərəkatı ilə əlaqəsi mübahisəli olaraq qalır: yaşlı nəsillər üçün onun bolşevik baxışları ziddiyyətli görünür, lakin Mart Kuldkepp kimi gənc nəsillər tədqiqatçıları onu milli hərəkat xadimləri sırasına aid edirlər. Estoniya kontekstində onun rolu Kesküla ilə müqayisədə daha çox ikinci dərəcəli olmuşdur: o, Estoniya müstəqilliyi məqsədlərini “inqilabi diplomatiya” yolu ilə dəstəkləmişdir. 1921-ci ildə Zifeldtin həyatında Bakı dövrü başlamış və onun şəxsiyyətinin başqa bir tərəfini — mədəniyyətə və elmə marağını üzə çıxarmışdır. O, Bakı Xalq Universitetində və Azərbaycanın elmi müəssisələrində rəhbər vəzifələr tutmuş, dilçilik və etnoqrafiya sahəsində tədqiqatlarda fəal iştirak etmişdir. 1926-cı ildə Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultayının məsul katibi seçilmiş, burada dillərin inkişafı ilə bağlı Nikolay Marrın nəzəriyyələrini dəstəkləyən məruzələrlə çıxış etmişdir. Akademik hazırlığının məhdud olmasına baxmayaraq, böyük həvəsi və dilləri bilməsi sayəsində Zifeldt Azərbaycan elmi dairələrinin etimadını qazanmışdır.

Açar sözlər: Artur Zifeldt-Simumyaqı; Aleksandr Kesküla; inqilabi diplomatiya; bolşevizm; Estoniya milli hərəkatı; Azərbaycan milli hərəkatı; Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultayı; Nikolay Marr; marrizm; XX əsr tarixi

Kersti Kiviryuut

University of Tartu Narva Estonian Upper Secondary School

Tartu, Estonia

<https://orcid.org/0009-0004-2942-3303>

kersti.kiviryuut@gmail.com

A Comparative Analysis of the Significance of Artur Zifeldt-Simumägi in the Context of the National Movements of Estonia and Azerbaijan

Abstract

The article analyzes the significance of Estonian-born revolutionary Arthur Siefeldt-Simumägi (1889–1939) in the context of the national movements of Estonia and Azerbaijan. Since Arthur Siefeldt's life and work have been little studied, the article explores the research challenges associated with his biography and highlights key stages of his life. Siefeldt's life story links the histories of the Estonian and Azerbaijani national movements. His youth was spent in a russified environment, and his working-class background and early exposure to socialist ideas shaped his worldview. By the age

of 16–17, he was active in Odessa as a member of the Union of Propagandists, disseminating prohibited literature and taking part in political debates. In 1912, he fled Tsarist persecution to Germany and later Switzerland, where he met Aleksander Kesküla and joined the Estonian Social-Democratic Union of Emigrants founded by him. Siefeldt became Kesküla's confidant and financial intermediary, indirectly influencing Vladimir Lenin on the issue of Estonian self-determination. In 1915, he met Lenin personally and joined the Bolshevik Party. Siefeldt's connection to the Estonian national movement remains debated: for the older generation of historians, his Bolshevik views appear controversial, whereas younger scholars, such as Mart Kuldkepp, consider him part of the national movement. In the Estonian context, his role is largely secondary to Kesküla's: he supported Estonia's independence goals through "revolutionary diplomacy." In 1921, Siefeldt's Baku period began, revealing another side of him — his interest in culture and science. He held leadership positions at the Baku People's University and in Azerbaijani research institutions, actively participating in linguistic and ethnographic studies. In 1926, he was elected Executive Secretary of the First All-Union Turkology Congress, where he delivered papers supporting Nikolai Marr's theories of language development. Despite his modest academic background, Siefeldt earned the trust of Azerbaijani scholarly circles thanks to his enthusiasm and linguistic competence.

Keywords: *Arthur Siefeldt-Simumägi; Aleksander Kesküla; revolutionary diplomacy; Bolshevism; Estonian national movement; First All-Union Turkology Congress; Turkology Congress; Nikolai Marr; Marrism; 20th-century history*

Введение

В 2026 году исполняется 100 лет со дня проведения Первого Всесоюзного тюркологического съезда. Целью этого масштабного мероприятия было осмысление языковой и культурной идентичности тюркских народов, проживавших на территории бывшей Российской империи, а также принятие решающих шагов к использованию их языков в качестве современного научного языка. В работе съезда участвовал и эстонец Артур Зифельдт-Симумяги. Настоящая статья посвящена анализу биографии Зифельдта, исследовательских проблем, связанных с изучением его личности, и, что особенно важно, его значению как для эстонского, так и для азербайджанского национального движения.

Исследование

Артур Зифельдт-Симумяги (1889, Ревель, Эстляндская губерния – 6 декабря 1939, Колыма, Россия) начал бакинский этап своей жизни в 1921 году. Хотя на тот момент Зифельдт был чуть старше тридцати, за его плечами уже стоял богатый опыт «революционного дипломата». Встречается также латинское написание фамилии *Zifeldt* или *Ziefeldt*, что отражает варианты формы транслитерации и употребляется в некоторых западноевропейских источниках.

В данном исследовании термин «революционный дипломат» применяется к лицам, вовлечённым в социал-демократическое движение России, в его большевистское крыло, для которых главной целью являлось достижение наилучших условий для суверенного самоопределения национальных меньшинств. В историографии Эстонии деятельность большевиков, а впоследствии и советской власти, традиционно окрашена негативным подтекстом – и по вполне понятным причинам. С ноября 1918 по январь 1919 года на территории Восточной Эстонии власть захватил марионеточный режим Советской России – Эстонская трудовая коммуна, чей террористический режим казнил без суда и следствия сотни гражданских лиц (Юрман, 2021, с.183). В декабре 1924 года эстонское отделение Коминтерна предприняло в Таллине неудачную попытку государственного переворота, приведшую к десяткам жертв как со стороны защитников эстонской государственности, так и среди самих путчистов. Наиболее мрачную тень на эстонскую историческую память наложила советская оккупация, начавшаяся летом 1940 года, которая, прерванная кратковременной оккупацией нацистской Германией, продолжалась с августа 1945 до августа 1991 года.

Учитывая описанный контекст, несколько парадоксально связывать деятельность Зифельдта с эстонским национальным движением, принимая во внимание его связь с большевистским крылом российской социал-демократии и, в особенности, с её лидером Владимиром Ульяновым (Лениным). Национально-романтическое рвение и пыл Зифельдта-Симумяги раскрываются именно через его годы, проведённые в Азербайджане, включая его важный вклад в Первый Всесоюзный тюркологический съезд 1926 года. Зифельдт оказался в фокусе эстонской историографии лишь в 1960 году, когда исследователь колледжа Сэнт-Энтони Оксфордского университета Майкл Футрелл упомянул фигуру Александра Кескюла. Именно Александр Кескюла (12 марта 1882, приход Саадъярве, Лифляндская губерния – 17 июня 1963, Мадрид, Испания) поручил Артуру Зифельдту повлиять на Ленина, чтобы тот согласился на вывод эстонских этнических территорий из-под власти Российской империи. Будучи ещё живым, Кескюла сам сообщил Майклу Футреллу, что Зифельдт был важным связующим звеном в контактах с большевиками: Кескюла снабжал его деньгами, на которые тот постепенно поддерживал большевистскую организацию; в ответ Зифельдт передавал Кескюле информацию о круге Ленина (Янсон, 2006, с.182).

И Александра Кескюлу, и Артура Зифельдта наиболее обстоятельно изучил профессор истории Тартуского университета Кайдо Янсон. Дипломатические авантюры Кескюлы исследовал также представитель более молодого поколения учёных — профессор истории Эстонии и Северных стран в Университетском колледже Лондона Март Кулдкепп. Благодаря его работам можно косвенно реконструировать и деятельность Артура Зифельдта в качестве «революционного дипломата». Упоминания о сотрудничестве Зифельдта и Кескюлы встречаются также у ряда западноевропейских историков, которые в конце 1950-х годов, после открытия архивов германского МИДа, занялись изучением эмигрантских лет Ленина: среди них Элизабет Хереш, Фриц Фишер, Альфред Эрих Сенн, Сеппо Зеттерберг, Ханс Бьёркегрэн и другие.

В 2004 году в распоряжение профессора Кайдо Янсона попали копии материалов из архива Коммунистической партии Азербайджана, полученные его коллегой Эрихом Кауфом. Среди них находилась и «Краткая автобиография» Артура Зифельдта, написанная его собственной рукой. Хотя она не датирована, описываемые события доходят до 1921 года. Сведения об этой папке достигли Эриха Кауфа благодаря личным контактам: будучи заведующим архивом Коммунистической партии Эстонии, он посетил центральный партийный архив в Москве и там познакомился с азербайджанским коллегой, рассказавшим ему о деле Зифельдта (Янсон, 2006, с.184). Эти материалы до сих пор не введены в публичный научный оборот в Эстонии, поэтому автор статьи может опираться на них лишь через исследования профессора Янсона.

Для анализа бакинского периода Зифельдта автор располагает двумя чрезвычайно ценными оцифрованными изданиями, ярко иллюстрирующими его мировоззрение. Первое – это брошюра с докладами Первого Всесоюзного тюркологического съезда. Второе – «Тюркологические этюды», изданные в 1930 году под эгидой Азербайджанского государственного научно-исследовательского института. В этой работе Зифельдт, будучи горячим сторонником лингвистических теорий Николая Марра, приводит примеры из тюркских и финно-угорских языков в качестве подтверждения марризма.

Таким образом, до бакинского периода Зифельдт-Симумяги не оставил после себя удобного для историка именного архива. Следы его деятельности носят эклектический характер и рассеяны по разным источникам. Именно поэтому автор статьи выражает глубокую благодарность профессору Кайдо Янсону, сумевшему собрать эти разрозненные сведения из опубликованных трудов Ленина, записок европейских историков, отдельных документов, разбросанных по архивам Европы, и, наконец, из полученной по личным связям в Баку автобиографии Зифельдта.

Чтобы дать оценку значимости Артура Зифельдта, необходимо начать с обзора его биографии – прежде всего его образовательного пути и идеологического становления.

К моменту рождения Зифельдта в 1889 году российский император отменил в Прибалтийских губерниях так называемый Балтийский особый порядок, позволявший сохранять немецкий язык в качестве официального языка делопроизводства, а также лютеранство – в качестве господствующего вероисповедания. Была развёрнута масштабная русификация: русский язык вводился не только как язык администрации, но и как язык обучения – от начальных школ до университетов. Наряду с немецким вытеснялось и употребление эстонского языка. Параллельно с насаждением русского языка пропагандировалось переселение на малонаселённые территории империи. Многие балтийцы воспользовались этой возможностью для поиска новой жизни и лучшей доли в южных городах империи. К их числу относился и отец Артура, Рудольф Зифельдт, переселившийся в Одессу, когда сыну было всего полтора года.

Важным представляется подчеркнуть многопоколенную рабочую среду семьи Зифельдтов. Во-первых, с учётом сельского происхождения большинства эстонцев, это было относительно редким явлением. По подсчётам исследователя ревизских сказок Эстляндской губернии Сулева Вахтре, в период с 1782 по 1858 год в Ревель переселилось около 20 000 человек, а в другие города – примерно свыше 3 000, преимущественно выходцев из крестьянской среды (Вахтре, 1973, 218), что составляло всего около 5% населения губернии. Во-вторых, к концу XIX века радикальное крыло социал-демократической идеи было широко распространено среди рабочих Российской империи – от Ревеля до Тулы. Таким образом, если предположить, что идеологический мир Зифельдта был бы иным, останься его семья в Ревеле, автор склонен считать это маловероятным: семейный контекст неизбежно толкнул бы его в радикально-левые политические круги и в Таллине.

Начальное образование Зифельдт получал в 1897–1905 годах: сначала в немецкой приходской школе Святого Павла, затем в реальном училище. В пятнадцать лет он вынужден был оставить учёбу по экономическим причинам. Судя по разрозненным сведениям, до высшего образования он так и не дошёл, а свой широкий лингвистический и культурный кругозор формировал в основном самообразованием. Именно в это время началась его политическая активность, чему способствовали и результаты революции 1905 года, легализовавшие ограниченную политическую деятельность.

Уже шестнадцати–семнадцатилетним юношей Зифельдт основал в Одессе союз пропагандистов, занимавшийся распространением социалистической литературы и агитацией среди рабочих и матросов (Янсон, 2006, 186). С этого момента, как представляется, всё его время было посвящено служению социал-демократической революционной идее: вплоть до 1912 года он вступал в различные пропагандистские кружки, распространял запрещённую литературу, читал лекции в окрестных сёлах – от тем о сотворении мира до критики религии и алкоголизма. Он участвовал и в избирательной кампании во II–III Государственные думы в одесской городской комиссии. Параллельно он восполнял пробелы в образовании: тайно слушал университетские лекции, занимался в городской публичной библиотеке, изучая лингвистику, мифологию и историю древнего Востока.

Характерным фактом этого периода является его разрыв с эсерами в 1908 году: вместе с учителем Михаилом Волковым он организовал анархо-синдикалистский профсоюз кожевников. Источников о данном этапе его жизни, кроме его собственной автобиографии, нет, но судя по дальнейшему ходу жизни, этот эпизод отражает идеалистический, даже несколько наивный характер Зифельдта. Анархо-синдикализм отвергает не только государственные силовые структуры, но и партийную борьбу, лишая отдельную личность возможности взять власть в собственные руки. Важную роль, несомненно, играла и молодость: Зифельдту было всего 18–19 лет.

Анархо-синдикализм увлекал его недолго: уже через пару лет, во время беспорядков в Одесском университете, он сблизился с большевиками – сперва как единомышленник и активист, но не член партии. По его собственным словам, к большевизму он пришёл через изучение истории. Почти извиняясь, Зифельдт отмечал, что в то время в Одессе социал-демократы ещё не разделялись строго на большевиков и меньшевиков.

По мнению профессора Янсона, описание одесских лет в автобиографии выглядит как попытка документально подтвердить раннюю революционную деятельность Зифельдта (Янсон, 2006, с.188). Какова бы ни была цель автобиографии, сомнений в его активной политической деятельности в Одессе нет. Этим объясняется его бегство от царских преследований в Германию в 1912 году, а также решение прусской полиции 1913 года выслать «политически опасного» Зифельдта из страны. После этого он перебрался в Швейцарию, где оставался до 1917 года.

В Швейцарии Зифельдт познакомился с другими эстонцами, среди которых был и уже упомянутый Александр Кескюла. Последний основал Союз эстонских социал-демократических эмигрантов, в который в разные периоды входило не более шести человек (Аренс, 1991, с.32). В этой небольшой группе Зифельдт был второй по значимости фигурой после Кескюлы. В 1915 году он встретился в Швейцарии с Лениным и официально вступил в партию большевиков.

Эти два знакомства – с Александром Кескюлой и Владимиром Лениным – связали деятельность Зифельдта с эстонским национальным движением и созданием эстонской государственности. Ни в одесский, ни в бакинский периоды его деятельность не была прямо связана с политическими делами Эстонии.

Значение Зифельдта для Эстонии, таким образом, как уже отмечалось, неразрывно связано с деятельностью Александра Кескюлы. Кескюла – одна из наиболее противоречивых фигур в эстонской историографии, вызывающая интерес как у отечественных, так и у европейских исследователей. Его описывают как амбициозного, но упрямого человека, успевшего поспорить с рядом ключевых деятелей национального движения. Конфликтный характер толкал Кескюлу к антагонизму: в то время как большинство эстонских интеллектуалов воспринимали большевизм сначала скептически, а затем и враждебно, Кескюла видел в нём возможность для осуществления идеи эстонской государственности. Он стремился к распаду Российской империи и присоединению эстонских этнических территорий, в идеале – к Шведской империи, в качестве компромисса – к Германской империи. Именно поэтому он начал дипломатические махинации между Германией и большевиками, где Артур Зифельдт стал главным посредником в передаче денег и информации. Александр Кескюла и его стремление повлиять на большевиков вдохновили эстонского кинорежиссёра и известного рок-музыканта Харди Волмера на создание в 1998 году фильма «Все мои Ленины», благодаря которому имя Александра Кескюлы стало известным в эстонской поп-культуре. Фильм представляет собой псевдоисторическую абсурдистскую комедию, в которой Александр Кескюла тренирует двойников Владимира Ульянова (Ленина), чтобы обеспечить распад Российской империи в результате большевистской революции. К сожалению, Артур Зифельдт в фильме не упоминается. Фильм доступен для бесплатного просмотра в архиве Эстонского национального вещания по адресу: <https://arhiiv.err.ee/video/vaata/minu-leninid>, а также на русском языке на платформе YouTube: <https://www.youtube.com/watch?v=oUgNDWo2GjY>.

На Первом Всесоюзном тюркологическом съезде (26 февраля – 5 марта 1926 года) Зифельдт выступил с двумя развёрнутыми докладами. Первый он представил во время дебатов третьей сессии, сопоставив сходства корней тюркских и финно-угорских языков, опираясь на яфетическую теорию языкового развития Николая Марра. Он не анализировал теорию Марра с точки зрения лингвистических школ, а противопоставлял её «устаревшим» теориям XIX века, которые, по его мнению, не давали удовлетворительных объяснений. В своём докладе

«О принципах формирования научной терминологии в тюркских языках» Зифельдт ещё более возвышал подход Марра.

Оба выступления отражали широкий кругозор Зифельдта, его многоязычие и идеологическую преданность, но также выявляли и недостаток его академической подготовки. Благодаря языковым знаниям Зифельдт приводил множество примеров из живой речи, которые, по его мнению, подтверждали справедливость марризма. Он выдвигал различные лингвистические обобщения, отмечая как вокальные гармонии, так и законы мерности в употреблении звуков в тюркских и финно-угорских языках. Некоторые его категории были наивно-эмпирическими — например, он делил тюркские и финно-угорские языки, «смешав их в компот», на «свистящие» и «шипящие» по признаку употребления смычных согласных (Общество обследования и изучения Азербайджана, 1926, с.123-124).

Слабая академическая база Зифельдта особенно заметна при сравнении с докладами таких учёных, как академик Василий Бартольд и профессор Бакинского государственного университета Бекир Чобан-заде, которые строили свои выступления на широком сравнительном анализе результатов разных исследований. Чобан-заде критиковал упрощённый подход Зифельдта, заявляя, что агглютинация и гармония гласных, на которых тот акцентировал внимание, составляют лишь одну часть лингвистики и не учитывают комплексность внешних влияний на язык, особенно богатых, например, в казахском (Общество обследования и изучения Азербайджана, 1926, с.181).

Тем не менее, нельзя недооценивать Зифельдта как исследователя-любителя. В гуманитарной науке нередко энтузиасты без глубокой академической подготовки, чьи искренние поиски истины становятся ценным материалом и для профессиональных учёных. Возможно, на его научную карьеру отрицательно повлияла идеологическая ангажированность советской научной культуры. В 1920–1930-е годы теория языкового развития Николая Марра была в СССР не только одобряемой, но и фактически официальной лингвистической доктриной, построенной на принципах материалистической диалектики (Ундуск, 2023, с.8). Марр, будучи одарённым полиглотом и талантливым рассказчиком, создавал фантастические связи между корнями разных языков, вписывая их в концепцию классовой борьбы. Одной из его наиболее известных теорий была яфетическая теория, рассматривавшая родство семито-хамитских и кавказских языков.

Сам Зифельдт признавал в своём докладе, что предпочитает марризм именно за историко-материалистический взгляд на прошлое, где развитие классовой борьбы напрямую влияло на сложность языковых форм (Общество обследования и изучения Азербайджана, 1926). Основная проблема идеологизированной науки заключается в её субъективной предвзятости: она не всегда ценит методологию, ориентированную на достоверные результаты, а предпочитает противопоставления и упрощённые объяснения — в чём Зифельдт, безусловно, был силён.

Так же, как на съезде он противопоставлял исследователей XIX века (включая присутствовавшего на съезде Николау Поппе) современным, он поступал и в своём труде «Тюркологические этюды», где вместо лингвистического анализа обосновывал правоту марризма философскими сопоставлениями с индоевропейской лингвистикой (Зифельдт-Симумяги, 1930, 2-19).

Сегодня марризм рассматривается не как научная теория, а как курьёз или даже псевдонаука. Ещё при жизни Сталина он подвергся разгромной критике: 20 июня 1950 года было опубликовано сочинение Иосифа Сталина «Марксизм и вопросы языкознания», в котором теория Марра была отвергнута как абсолютно немарксистская (Ундуск, 2023, 12).

Несмотря на увлечённость Зифельдта марризмом, его выступления на Тюркологическом съезде нельзя считать лишь идеологической агитацией. Его примеры сходств финно-угорских и тюркских языков интересны и разнообразны. Особенно приятно эстонскому читателю увидеть там примеры из южноэстонских диалектов. То, что Зифельдт был убеждённым

социал-демократом-марксистом из рабочей семьи, не исключало его искреннего интереса к лингвистике и гуманитарным наукам. Именно эта искренняя увлечённость, вероятно, и обеспечила ему доверие азербайджанских научных кругов и стремительную карьеру.

Сравнение Зифельдта не с формальными представителями советской идеологии, а с настоящими учёными показывает, что в его трудах было немало содержательного. Например, он делил подходы к развитию тюркской терминологии на четыре группы: панаисламисты, пантюркисты, европейцы и демократы-народники. Наиболее разумным он считал последний путь, где новые термины создаются на основе уже существующего языка, включая диалекты. Его идеи развивал казахский активист Билял Сулеев, предлагавший делить подходы всего на две категории: «старомодные» и «прогрессивные» (Общество обследования и изучения Азербайджана, 1926, с.211). Даже неспециалисту ясно, что подобные заявления отражают скорее идеологическую полемику, чем научную компетентность. Тем не менее, Зифельдт приводил богатый языковой материал в поддержку своей теории.

Любопытная деталь: казахский делегат Билял Сулеев назвал Зифельдта «русским колонистом», что было явно несправедливой характеристикой. Башкирский делегат Шариф Манатов прямо на съезде опроверг это утверждение.

Если теперь сравнить значимость Зифельдта в контексте национальных движений Эстонии и Азербайджана, то на первый взгляд линии раздела очевидны: для Эстонии важны его молодые годы, особенно деятельность в качестве агента Кескюлы в Швейцарии; для Азербайджана — его научная и культурная работа на Кавказе. Однако цельная картина его личности, мотивации и устремлений складывается только при соединении обеих фаз жизни. В Зифельдте соединяются активный большевик и культурно-ориентированный исследователь-любитель, что при ближайшем рассмотрении вовсе не так противоречиво.

Зифельдт заставляет эстонскую историографию расширять понятие национального движения, включая в него и непопулярные контексты, такие как большевизм. С азербайджанской точки зрения его значимость определить проще: Зифельдт символизирует легендарное азербайджанское гостеприимство, без которого он, по мнению автора, не смог бы так успешно построить карьеру в научных институтах Советского Азербайджана. Ведь, как уже отмечалось выше, у него не было фундаментальной академической подготовки и он не был чрезмерно амбициозным идеологическим борцом.

Для Эстонии и Азербайджана Зифельдт, безусловно, является символической фигурой-посредником — по своему происхождению, по делам и по своей трагической судьбе. Как и десятки других делегатов Тюркологического съезда, он стал жертвой сталинских репрессий. В сентябре 1937 года его сняли с должности директора института. 11 февраля 1938 года он был арестован по обвинению во вредительстве и летом следующего года по особому решению НКВД приговорён к восьми годам лагерей. Зифельдт умер 6 декабря 1939 года на Колыме от тяжёлой болезни. Реабилитирован посмертно в 1956 году.

Заключение

Первый Тюркологический съезд был важной вехой в истории тюркского национального движения. К сожалению, прав оказался казах Сулеев — советская власть, в которую многие делегаты возлагали надежды как на гаранта права на самоопределение, спустя десятилетие стала орудием жестокой колониальной политики России по принципу «разделяй и властвуй». Более ста участников съезда стали жертвами сталинских репрессий. 13 октября 1937 года НКВД расстрелял выдающегося татаро-азербайджанского лингвиста Бекира Чобан-заде, а 13 февраля 1938 года — известного тюрколога Александра Самойловича. Жертвой колониальной политики стал и Билял Сулеев, расстрелянный в 1937 году.

Тюркологический съезд заслуживает не только памяти, но и возрождения. Работы, представленные на нём, достойны повторного цитирования в кругах лингвистов и культурологов. А вдохновение, пробуждённое съездом в национальном самосознании,

необходимо и сегодня тем тюркским и финно-угорским народам, которые продолжают страдать от российской колониальной политики. Артур Зифельдт-Симумяги доказал, что служение национальному движению не требует быть ни выдающимся учёным, ни передовым идеологом: достаточно открытого любопытства и искреннего стремления изменить мир к лучшему.

Хотя Эстония и Азербайджан географически разделены тысячами километров, обе страны объединяет роль культурного посредника между Востоком и Западом. Эстонцев и азербайджанцев как народы сближает многовековой опыт лавирования в условиях политики «разделяй и властвуй», проводимой российской державой. В жизненном пути и мученической смерти Артура Зифельдта-Симумяги это общее историческое наследие обоих народов находит яркое отражение.

Литература

1. Arens, O. (1991). *Aleksander Kesküla*. Eesti Teaduste Akadeemia Toimetised. Ühiskonnateadused, 28–37.
2. *Eesti Entsüklopeedia*. (б. д.). Eesti Entsüklopeedia. Источник: Siefeldt-Simumägi, Arthur.
3. Jaanson, K. (2006). *Arthur Siefeldt-Simumägi (1889–1939); ühe eestlase elu Eestimaata*. Õpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat / Annales Litterarum Societatis Esthonicae, 181–203.
4. Jürman, A. (2021, 5 декабря). *The White and Red Terror in the Eastern Part of Viru County in 1917–1919*. Eesti Sõjaajaloo Aastaraamat / Estonian Yearbook of Military History, 181–218.
5. Kuldkepp, M. (2014, декабрь). *Aleksander Kesküla kirjandustegelase*. Keel ja Kirjandus, 897–910.
6. Kuldkepp, M. (2025, 25 января). *Eesti lugu. Vasakpoolsed. Aleksander Kesküla*. (P. Kriivan, интервьюер) Vikerraadio. Tallinn. Доступно по ссылке: <https://vikerraadio.err.ee/1609573841/eesti-lugu-vasakpoolsed-aleksander-keskula>
7. Undusk, J. (2023, февраль). *Stalinistlik keelediskursus. Keskkond ja pärilikkus*. Keel ja Kirjandus, 7–43.
8. Vahtre, S. (1973). *Eestimaa talurahvas hingeloenduste andmeil*. Tallinn: Eesti Raamat.
9. Зифельдт-Симумяги, А. (1930). *Тюркологические этюды*. Баку: АзГНИИ.
10. Общество обследования и изучения Азербайджана. (1926). *Первый Всесоюзный тюркологический съезд. 26 февраля – 5 марта 1926 г. Стенографический отчет*. Баку: Азлит.

Поступило: 23.01.25

Принято: 28.03.25

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/10/263-269>

Səxavət Ociyev

Səmərqənd Dövlət Universiteti
Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, Akademik
Səmərqənd, Özbəkistan
<https://orcid.org/0009-0008-0665-8272>
saxi.bobo@mail.ru

Elnarə Məmmədova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
Bakı, Azərbaycan
<https://orcid.org/0000-0003-0448-1166>
elnara.mammadova24@gmail

Türkoloji Qurultay və Azərbaycan - Özbəkistan elmi-mədəni əlaqələri: tarixi varislik və müasir perspektivlər

Xülasə

Məqalədə 1926-cı ildə Bakıda keçirilmiş Birinci Türkoloji Qurultayın Azərbaycan və Özbəkistan arasındakı elmi-mədəni əlaqələrin inkişafındakı strateji rolunu və bu əlaqələrin çoxəsrlik tarixi kökləri kompleks şəkildə təhlil edilir. Tədqiqatın əsas məqsədi türk dünyasının bu möhtəşəm elmi platformasının iki qardaş xalqın intellektual birliyinə verdiyi töhfələri yeni arxiv sənədləri işığında işıqlandırmaqdır. Müəlliflər XVI əsr mütəfəkkiri Yusif Qarabaği irsindən başlayaraq, XX əsrin əvvəllərindəki cədidçilik hərəkatı, Seyid Rza Əlizadənin maarifçilik fəaliyyəti və Maqsud Şeyxzadə yaradıcılığı vasitəsilə formalaşan mənəvi varislik xəttini izləyirlər. Məqalədə ilk dəfə olaraq Birinci Türkoloji Qurultayda iştirak edən özbək nümayəndə heyətinin (Qazi Alim Yunusov, Məşriq Elbəy və b.) elmi missiyası, onların əlifba islahatı və terminologiya məsələlərindəki prinsipial mövqeyi və sonradan məruz qaldıqları totalitar repressiyaların faciəvi nəticələri analiz olunur. Tədqiqat nəticəsində sübut edilir ki, 1926-cı il qurultayında qoyulmuş elmi-mədəni təməllər müasir dövrdə Azərbaycan və Özbəkistanın strateji müttəfiqliyinin və Türk Dövlətləri Təşkilatı çərçivəsindəki inteqrasiya proseslərinin mənəvi bazasını təşkil edir.

Açar sözlər: Türkoloji Qurultay, Azərbaycan - Özbəkistan əlaqələri, Yusif Qarabaği, Seyid Rza Əlizadə, Maqsud Şeyxzadə, repressiya, latın əlifbası

Saxhavat Ociyev

Samarkand State University
Doctor of Philosophy in Pedagogy, Academician
Samarkand, Uzbekistan
<https://orcid.org/0009-0008-0665-8272>
saxi.bobo@mail.ru

Elnara Mammadova

Azerbaijan State Pedagogical University
Doctor of Philosophy in Pedagogy
Baku, Azerbaijan
<https://orcid.org/0000-0003-0448-1166>
elnara.mammadova24@gmail

Turkological Congress and Azerbaijan - Uzbek Scientific and Cultural Relations: Historical Heritage and Modern Perspectives

Abstract

The article provides a comprehensive analysis of the strategic role of the First Turkological Congress, held in Baku in 1926, in the development of scientific and cultural relations between Azerbaijan and Uzbekistan, as well as the centuries-old historical roots of these connections. The primary objective of the research is to highlight the contributions of this magnificent scientific platform of the Turkic world to the intellectual unity of the two fraternal nations in light of new archival documents. The authors trace the line of spiritual continuity starting from the legacy of the 16th-century thinker Yusif Garabaghi, moving through the Jadid movement of the early 20th century, the educational activities of Seyid Rza Alizade, and the literary contributions of Maqsud Sheykhzade. For the first time, the article analyzes the scientific mission of the Uzbek delegation at the First Turkological Congress (including Qazi Alim Yunusov, Mashriq Elbay, and others), their principled positions on alphabet reform and terminology issues, and the tragic consequences of the totalitarian repressions they subsequently faced. The research concludes that the scientific and cultural foundations established at the 1926 congress form the spiritual basis for the modern strategic alliance between Azerbaijan and Uzbekistan and the integration processes within the framework of the Organization of Turkic States.

Keywords: *Turkological Congress, Azerbaijan-Uzbekistan relations, Yusif Garabaghi, Seyid Rza Alizade, Maqsud Sheykhzade, repression, Latin alphabet*

Giriş

Müasir dövrdə türk dövlətləri arasındakı inteqrasiya prosesləri yeni bir strateji mərhələyə qədəm qoymuşdur. Azərbaycan və Özbəkistan dövlət başçılarının müntəzəm görüşləri, Şuşa Bəyannaməsi və Türk Dövlətləri Təşkilatı (TDT) çərçivəsində həyata keçirilən layihələr bu yaxınlaşmanın siyasi-iqtisadi əsaslarını təşkil edir (Türk Dövlətləri Təşkilatı Arxiv materialları, 2022). Lakin bu inteqrasiyanın davamlı olması üçün onun mənəvi, elmi və mədəni sütunlarının dərinəndən araşdırılması xüsusi aktualıq kəsb edir. Türk xalqları arasındakı inteqrasiya eləcə və diferensiasiya proseslərinin qədim tarixi kökləri vardır. Bunun üçün tarixi yaddaşın bərpası əhəmiyyət daşıyır. 1926-cı il Birinci Türkoloji Qurultayı türk dünyasının ilk böyük elmi platforması kimi, bu günkü inteqrasiya modelinin tarixi prototipidir (Birinci Türkoloji Qurultayı, 2006, s.12). Bunun üçün müəyyən məsələlərin aydınlaşdırılması lazım gəlir:

Uzun illər sovet ideologiyası tərəfindən təhrif edilmiş və ya gizlədilmiş "türk birliyi" ideyalarının müstəqillik dövründə arxiv sənədləri işığında yenidən qiymətləndirilməsi;

Ziyalı irsinin öyrənilməsi: Seyid Rza Əlizadə, Yusif Qarabaği və Maqsud Şeyxzadə kimi simaların fəaliyyətinin təkcə lokal deyil, regional (Azərbaycan-Özbəkistan kontekstində) miqyasda tədqiqi (Ociyev, 2014, s.42; Ociyev, 2010, s.15);

Əlifba islahatlarının müasir dövrə təsiri: Özbəkistanın yenidən latın qrafikasına qayıtma prosesində 1926-cı il I Türkoloji qurultayında qoyulmuş elmi bazanın əhəmiyyəti (Zahiri, 1927, s.22);

Repressiya tarixinin analizi: Totalitar rejimin elm adamlarını cismən məhv etməsinə baxmayaraq, onların qoyduğu ideyaların "mənəvi immunitet" kimi bu gün də yaşamasının fəlsəfi təhlili (Bünyadov, 1993, s.45).

Tədqiqatın metodologiyası (Research Methodology). Tədqiqatın metodoloji əsasını fənlərarası yanaşma (interdisciplinary approach) təşkil edir.

Mövzunun hərtərəfli işıqlandırılması üçün aşağıdakı elmi metodlardan kompleks şəkildə istifadə edilmişdir.

• Tarixi-müqayisəli metod (Historical-comparative method): Bu metod vasitəsilə XVI əsrin alimi Yusif Qarabağının Səmərqənddəki fəaliyyəti ilə XX əsrin əvvəllərindəki Seyid Rza Əlizadənin

maarifçilik hərəkatı arasında varislik xətti izlənmişdir (Qəhrəmanov, 1983, s.30; Ociyev, 2010, s.55). Eyni zamanda, 1926-cı il qurultayında Azərbaycan və Özbəkistan nümayəndələrinin irəli sürdüüyü əlifba layihələri müqayisəli şəkildə təhlil olunmuşdur (Zahiri, 1927, s.18).

- Arxiv-sənədli tədqiqat metodu (Documentary analysis): Özbəkistan Elmlər Akademiyasının Əlyazmalar fondunda və Biruni adına Şərşünaslıq İnstitutunda apardığı araşdırmalar, habelə Azərbaycan Milli Arxivindəki sənədlər məqalənin empirik bazasını təşkil edir (Ociyev, 2014, s.12). Faktların doğruluğu birbaşa ilkin mənbələrlə yoxlanılmışdır.

- Bioqrafik metod (Biographical method): Repressiya qurbanı olmuş ziyalıların (Qazi Alim Yunusov, Məşriq Elbəy və b.) həyat yolu "şəxsiyyət və tarix" prizmasından analiz edilmişdir (Məşriq, 2002, s.25; Yunusov, 1935, s.10). Onların taleyi sovet türkoloji elminin faciəli mənzərəsini əks etdirən əsas göstərici kimi qəbul olunmuşdur.

- Sistemli yanaşma: Türkoloji qurultay sadəcə bir tədbir kimi deyil, türk dünyasının vahid mədəni-elmi sistemi kimi nəzərdən keçirilir (Paşayev, 2010, s.64).

- Mənbəşünaslıq təhlili: 1926-cı il qurultayının stenoqrafik hesabatları və dövrün mətbuat orqanları ("Molla Nəsrəddin", "İrşad", "Ayna" (Əlizadə, 1914, s.2) diskurs-analiz metodu əsasında təhlil olunmuşdur.

Tədqiqat

XX əsrin əvvəlləri bütün türk dünyası, o cümlədən Azərbaycan və Özbəkistan xalqları üçün milli oyanış, özünüdərk və intellektual dirçəliş dövrü kimi tarixə düşmüşdür. Rusiya imperiyasının süqutu və yeni siyasi konfigurasiyaların yaranması fonunda türk xalqları öz mədəni və linqvistik birliyini qorumaq, müasir dünyaya inteqrasiya olunmaq üçün ortaq platformalar axtarmağa başladılar. Bu axtarışların ən möhtəşəm və elmi baxımdan ən fundamental təzahürü 1926-cı ildə Bakıda keçirilmiş Birinci Türkoloji Qurultay idi (Birinci Türkoloji Qurultay, 2006, s.5). Lakin bu qurultay sadəcə bir təqvim hadisəsi deyil, əsrlər boyu formalaşmış dərin tarixi-mənəvi əlaqələrin məntiqi yekunu, eyni zamanda gələcək inteqrasiya modellərinin yol xəritəsi idi.

Azərbaycan və Özbəkistan arasındakı elmi-mədəni bağlar təsadüfi xarakter daşımır. Bu münasibətlərin təməlinə duran tarixi varislik xətti hələ orta əsrlərdən – filosof və alimlərin sərbəst hərəkat etdiyi, elmi biliklərin vahid türk-islam coğrafiyasında mübadilə olunduğu dövrlərdən başlayır. XVI-XVII əsrlərdə yaşamış Yusif Qarabaği kimi dahi şəxsiyyətlər Azərbaycan elmi təfəkkürünü Səmərqənd və Buxara kimi mərkəzlərə daşımış, orada "Böyük axund" titulu qazanaraq yerli elmi mühitin formalaşmasına təsir göstərmişlər (Ociyev, 2014, s.34; Qəhrəmanov, 1983, s.12). Bu mənada, 1926-cı il qurultayına gedən yolun əsası əslində bir neçə əsr öncədən qoyulmuşdu. Qurultay ərəfəsində Azərbaycan və Özbəkistanda cədidçilik (yenilikçilik) hərəkatının yüksəlişi ortaq elmi problemlərin həllini zəruri edirdi. Xüsusilə əlifba islahatı, terminologiya və ortaq ədəbi dil məsələləri ziyalıların gündəmini zəbt etmişdi [Quliyev, 2009, s.85; Zahiri, 1927, s.5]. Seyid Rza Əlizadə kimi maarifçilərin Səmərqənddəki fəaliyyəti, Azərbaycan mətbuatının ("Molla Nəsrəddin", "İrşad") Türkiyə coğrafiyasında yayılması vahid informasiya və mədəniyyət məkanının mövcudluğundan xəbər verirdi (Ociyev, 2010, s.22).

Lakin bu elmi və mənəvi yüksəliş 1930-cu illərin totalitar rejimi tərəfindən ciddi təhdid kimi qəbul olundu. Qurultay iştirakçılarının və ideya müəlliflərinin əksəriyyətinin "pantürkist" və "xalq düşməni" damğası ilə repressiyaya məruz qalması türk dünyasının elmi potensialına vurulmuş ən ağır zərbə idi (Bünyadov, 1993, s.108).

Tədqiqatçıların arxiv sənədləri əsasında apardığı araşdırmalar göstərir ki, həmin dövrdə qoyulmuş təməllər – Maqşud Şeyxzadə yaradıcılığında və ya əlifba islahatlarında özünü büruzə verən ortaq irs məhv edilə bilməmişdir (Ociyev, 2014, s.56; Şeyxzadə, 1969-1974, s.1, s.2).

Birinci Türkoloji Qurultayın Azərbaycan-Özbəkistan münasibətlərindəki strateji rolunu təkcə linqvistik deyil, həm də geniş mədəni-fəlsəfi aspektdən təhlil etmək bir çox tarixi həqiqətləri aşkara çıxarır. Repressiyaya məruz qalmış ziyalıların elmi xidmətlərini müasir müstəqillik dövrünün tələbləri baxımından yenidən dəyərləndirmək üçün arxiv materiallarını nəzərdən keçirməyə ehtiyac duyulur.

I. Tarixi köklər: Yusif Qarabağının Türkistanda elmi fəaliyyəti. Azərbaycan-Özbəkistan elmi əlaqələrinin ən parlaq simalarından biri 1562-ci ildə Qarabağda doğulmuş filosof-alim Yusif Məhəmmədcan oğlu Məhəmmədşahidir (Yusif Qarabaği). Onun həyat və yaradıcılığı iki qardaş xalqın ortaq elmi irsinin təməl daşlarından birini təşkil edir (Qəhrəmanov, 1983, s.15).

- Elmi Mühit: Yusif Qarabaği ömrünün böyük hissəsini Səmərqənd və Buxara kimi elm mərkəzlərində keçirmiş, burada fəlsəfə, məntiq və hüquq sahələrində dərin iz qoymuşdur.

- "Böyük Axund" Titulu: O, Səmərqənddə göstərdiyi yüksək elmi fəaliyyətinə görə "Böyük Axund" fəxri adını qazanmışdır (Qəhrəmanov, 1983, s.20).

- Əlyazmalar İrsi: Özbəkistan Elmlər Akademiyasının Biruni adına Şərqsünaslıq İnstitutunun fondunda alimin 24 traktatı bu günə qədər qorunub saxlanılır. Bu traktatlar İbn Sinanın "Qanun" əsərinə yazılmış şərhlər və varlıq fəlsəfəsinə dair dərin araşdırmalardan ibarətdir (Ociyev, 2014, s.30).

- 1619-cu ildə Buxara əmiri Əmir Bahadur xan Yusif Qarabağının elmi şöhrətinə hörmət əlaməti olaraq yeni bir kitabxana tikdirmiş və onu bu kitabxanaya rəhbər təyin etmişdir (Ociyev, 2014, s.32).

- Əbədi Məkan: 1647-ci ildə Buxarada vəfat edən alim, öz vəsiyyətinə əsasən müəllimi Xəlilullah Bədəxşaninin yanında dəfn edilmişdir.

II. Seyid Rza Əlizadə: Türkistanda Azərbaycan maarifçiliyinin elçisi. Rusiyanın işğalından sonra əlaqələr zəifləsə də, XX əsrin əvvəllərində Seyid Rza Əlizadənin (1887-1945) fəaliyyəti ilə yeni bir mərhələ başlamışdır. O, təkcə azərbaycanlılar üçün deyil, bütün bölgə xalqları üçün "elm çırağı" rolunu oynamışdır (Ociyev, 2010, s.40).

- Poliqlot və Cədidçi: Əlizadə özbək, fars, ərəb, ingilis, alman, fransız, rus və digər 10-dan çox dil bilən, Türkistanda cədidçilik hərəkatının ən öncül simalarından biri olmuşdur.

- Mətbuat və Nəşriyyat: O, Azərbaycan mətbuatının ("İrşad", "Molla Nəsrəddin", "İqbal") Səmərqənddə yayılmasında böyük əmək sərf etmiş, özü isə "S.R. Səmərqəndi" imzası ilə yüzlərlə məqalə dərc etdirmişdir (Əlizadə, 1914, s.5).

- Dərslik İslahatı: Əlizadə özbək və tacik məktəbləri üçün müasir tədris proqramları hazırlamış, "Əlifba", "Coğrafiya", "Tarix", "Riyaziyyat", "Astronomiya" dərsliklərini qələmə almışdır (Ociyev, 2010, s.48).

- Mədəni İnteqrasiya: 1918-ci ildə Səmərqənddə Üzeyir Hacıbəyovun "Leyli və Məcnun", "Əsli və Kərəm", "Arşın mal alan" kimi operalarını tamaşaya qoyaraq Azərbaycan sənətini Orta Asiyada sevdirmişdir (Həmidov, 1994, s.72).

- Dil Məsələsi: 1914-cü ildə "Ayna" jurnalında dərc etdirdiyi "Hər millət öz dili ilə fəxr edir" məqaləsi ilə ana dilinin saflığı uğrunda mübarizə aparmış, əcnəbi sözlərin (rus, fransız) dilə yersiz daxil edilməsinə qarşı çıxmışdır (Əlizadə, 1914, s.8).

III. Birinci Türkioloji Qurultayda Özbəkistan nümayəndə heyəti: tərkibi və elmi missiyası. Tarixi sənədlərə və qurultayın stenoqrafik hesabatına əsasən, 1926-cı ildə Bakıda keçirilən qurultayda Özbəkistanı ümumilikdə 13 nəfərdən ibarət geniş və nüfuzlu nümayəndə heyəti təmsil etmişdir (Birinci Türkioloji Qurultay, 2006, s. 425).

Arxiv sənədlərini təhlil edərkən aydın olur ki, 1926-cı il Bakı Qurultayı ərəfəsində Özbəkistanın elmi mühitində ciddi siyasi və ideoloji gərginlik mövcud idi. Müstəmləkəçilik siyasəti ziyalıları parçalamağa çalışsa da, cədidçilər ortaq türk əlifbası və terminologiyası məsələsində prinsipial mövqe nümayiş etdirirdilər (Birinci Türkioloji Qurultay, 2006, s.45). Qurultayda Özbəkistanı təmsil edən heyətə daxil olan şəxslərin hər biri özbək elminin sütunları hesab olunurdu:

- Qazi Alim Yunusov (1889-1942): Özbəkistan Akademiyasının mərkəzində sədr müavini kimi fəaliyyət göstərən görkəmli tarixçi və folklorşünas idi. O, özbək xalqının milli quruluşu və epik dastanları barədə materiallar toplayaraq türkiologiya elminə böyük töhfələr vermişdi (Yunusov, 1935, s.12).

- Məşriq Yunus oğlu Elbəy (1898-1942). Tanınmış şair və publisist Elbəy, uşaqlıq illərindən Türkiistan torpaqlarının parçalanmasının şahidi olmuş və bu ağrını öz yaradıcılığına köçürmüşdür. O,

"Üsuli-cədid" məktəblərində təhsil almış, "Kuroqla", "Turan" kimi mətbu orqanlarda milli məfkurəni təbliğ etmişdir (Məşriq, 2002, s.34).

• Heyətin digər üzvləri: Abdurrəşid Abducabbarov, Şakircan Rəhimi, Bikcan Rəhmanov, İsmail Sadri, Aşurəli Zahiri və Rəhim İnaqomov qurultayın işində fəal iştirak edərək vahid əlifba sisteminin yaradılmasına dəstək vermişlər (Birinci Türkoloji Qurultay, 2006, s.112).

IV. Maqsud Şeyxzadə: Azərbaycan və Özbəkistanın ortaq ədəbi irsi. Məqələmizin bu bölməsində vurğulamaq istərdik ki, Azərbaycan və Özbəkistan arasında qurulan mənəvi körpü təkcə elmi nümayəndə heyətləri ilə məhdudlaşmırdı. Bu birliyin ən bariz nümunələrindən biri filosof-şair Maqsud Şeyxzadədir (Şeyxzadə, 1969-1974, s.1, s.5).

• Sürgündə doğulan yaradıcılıq: 1928-ci ildə Azərbaycandan "millətçilik" ittihamı ilə sürgün edilən Şeyxzadə Daşkənddə özünə yeni vətən tapmış, orada müəllimlik fəaliyyəti ilə yanaşı, "Qızıl Özbəkistan", "Şərq həqiqəti" kimi qəzetlərdə çalışmışdır (Nəbiyev, 1985, s.84).

• Özbək dramaturgiyasının zirvəsi sayılan Şeyxzadə "Cəlaləddin Mənqubərdir" (1941) və "Mirzə Uluqbəy" (1959) kimi mənzum faciələri ilə özbək ədəbiyyatında tarixi dram janrının əsasını qoymuşdur (Şeyxzadə, 1969-1974, s. 2, s.150). Onun Uluqbəy haqqındakı əsəri astronom hökmdarın elmi və fəlsəfi dünyasını dünya miqyasında tanıdan bir şah əsərdir.

• Elmi-tədqiqat fəaliyyəti: O, Əlişir Nəvainin yaradıcılığından dissertasiya müdafiə edərək filologiya elmləri namizədi dərəcəsinə almış, Nizami Gəncəvi adına Daşkənd Pedaqoji İnstitutunda özbək ədəbiyyatı kafedrasına rəhbərlik etmişdir (Həmidov, 1994, s.55).

V. Repressiya: məhv edilən ziyalılar və yarımçıq qalan arzular. Tədqiqatımızın ən ağırlı tərəfi 1926-cı il Qurultayının iştirakçılarını gözləyən faciəvi taledir. Sovet rejimi qurultayda nümayiş etdirilən türk birliyi ideyasını bağışlamadı (Bünyadov, 1993, s.12).

▪ Qazi Alim Yunusov 1937-ci ildə NKVD tərəfindən həbs edilmiş və 1942-ci ildə Arxangelsk vilayətində həbsxanada vəfat etmişdir (Yunusov, 1935, s.2).

▪ Məşriq Elbəy də eyni aqibəti paylaşmış, "xalq düşməni" damğası ilə 1942-ci ildə həbsxanada dünyasını dəyişmişdir (Məşriq, 2002, s.5).

▪ Seyid Rza Əlizadə 1937-ci ildə həbs edilmiş, 1945-ci ildə Rusiya Federasiyasının Vladimir şəhərində həbsxanada ağır xəstəlikdən vəfat etmişdir (Ociyev, 2010, s.102).

▪ Maqsud Şeyxzadə 1952-ci ildə yenidən tutularaq 25 il müddətinə Sibirə sürgün edilmiş, yalnız Stalinin ölümündən sonra bəraət alaraq Daşkəndə dönə bilmişdir (Şeyxzadə, 1969-1974, s.1, s.8).

VI. Əlifba islahatı: Bakı Qurultayından müstəqilliyə uzanan strateji yol. Birinci Türkoloji Qurultayın ən mühüm praktik nəticəsi olan əlifba məsələsinə toxunmaq zəruridir. 1926-cı ildə qəbul edilən qərarlar sadəcə qrafik dəyişiklik deyil, türk xalqlarının bir-birinin yazısını rahat oxuması üçün atılan strateji addım idi (Birinci Türkoloji Qurultay, 2006, s.300).

Qurultayda ərəb əlifbasının latın qrafikası ilə əvəzlənməsi barədə tarixi qərar qəbul edildi və bu, Özbəkistanda böyük rəğbətlə qarşılandı (Birinci Türkoloji Qurultay, 2006, s.302).

Özbək Latın Əlifbası: 1926-cı ildə qəbul edilmiş özbək latın əlifbası və onun sonrakı variantları türk dillərinin fonetik xüsusiyyətlərini maksimum dərəcədə nəzərə alırdı (Zahiri, 1927, s.10).

Məcburi Kiril Qrafikası: Lakin 1939-cu ildə sovet hökumətinin qərarı ilə türk xalqları üçün fərqli kiril əlifbalı tətbiq edildi ki, bu da xalqların bir-birinin yazısını oxumasını çətinləşdirdi (Türk Dövlətləri Təşkilatı Arxiv Materialları, 2022)

Tarixi Qayıdış: Özbəkistan müstəqillik elan etdikdən cəmi iki il sonra – 2 sentyabr 1993-cü ildə yenidən latın qrafikalı əlifbaya keçmək barədə qərar qəbul etdi ki, bu da 1926-cı il Bakı Qurultayı prinsiplərinə sadiqliyin bariz nümunəsidir (Türk Dövlətləri Təşkilatı. Arxiv materialları, 2022).

VII. Müqayisəli təhlil və müasir perspektivlər. Aparılan tədqiqatlar bu gün Azərbaycan-Özbəkistan münasibətlərinin strateji müttəfiqlik səviyyəsinə yüksəlməsi fonunda böyük aktualıq kəsb edir (Ociyev, 2014, s.10). Bu istiqamətdə yeni arxiv materialları əsasında aparılan araşdırmalar göstərir ki, repressiya qurbanı olmuş ziyalıların irsi bu gün iki xalq arasında "yumşaq güc" (soft power) rolunu oynayır.

Daşkənddəki Maqsud Şeyxzadə adına küçənin və Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinin mövcud olmas faktı bu mənəvi varisliyin və sarsılmaz akademik əlaqələrin bariz təzahürüdür.

Yusif Qarabaği irsinin Özbəkistan fondlarında saxlanılan 24 traktatının Azərbaycan alimləri ilə birgə tədqiqi və nəşri hər iki ölkənin elmi qurumları üçün prioritet vəzifə olaraq qalır (Qəhrəmanov, 1983, s.45).

Nəticə

Məqalədə araşdırılan tarixi faktlar və təhlil edilən arxiv sənədləri belə bir elmi qənaətə gəlməyə imkan verir ki, 1926-cı il Birinci Türkoloji Qurultayı Azərbaycan və Özbəkistan xalqlarının ortaq taleyində təkə mədəni deyil, həm də strateji bir dönüş nöqtəsi olmuşdur. Tədqiqatımız göstərir ki, XVI əsrdən başlayan elmi varislik xətti (Yusif Qarabaği irsi) XX əsrin əvvəllərindəki cədidçilik hərəkatı və Bakı qurultayı vasitəsilə yeni, sistemli bir mərhələyə qədəm qoymuşdur. Bu proses sadəcə dilçilik və ya əlifba islahatı ilə məhdudlaşmamış, hər iki xalqın ziyalı elitesinin vahid mənəvi-intellektual cəbhədə birləşməsinə xidmət etmişdir.

Araşdırmanın nəticəsi kimi aşağıdakı mühüm məqamları vurğulamaq zəruridir:

Birincisi, Seyid Rza Əlizadə və Maqsud Şeyxzadə kimi şəxsiyyətlərin fəaliyyəti sübut edir ki, Azərbaycanın maarifçilik ənənələri Özbəkistanın milli oyanış prosesində katalizator rolunu oynamışdır (Ociyev, 2010, s.120; Həmidov, 1994, s.15). Bu simalar hər iki vətənin övladı kimi, türkoloji düşüncənin sərhədlərini aşan bir güc olduğunu nümayiş etdirmişlər. Onların repressiya illərindəki faciəli taleyi isə bu birliyin nə qədər sarsılmaz və eyni zamanda totalitar rejimlər üçün nə dərəcədə təhlükəli olduğunu tarixi sübutudur (Bünyadov, 1993, s.150).

İkincisi, qurultayda nümayiş etdirilən özbək nümayəndə heyətinin cəsarətli və elmi əsaslı mövqeyi türk dünyasının vahid elmi terminologiya və yazı sisteminə olan ehtiyacını ortaya qoymuşdur (Birinci Türkoloji Qurultay, 2006, s.140; Zahiri, 1927, s.50). Bu gün Özbəkistanın müstəqillik dövründə latın qrafikalı əlifba islahatını uğurla davam etdirməsi, əslində 1926-cı ildə Bakıda səpilmiş elmi toxumların müasir bəhrəsidir.

Üçüncüsü, aparılan uzunmüddətli tədqiqatlar və yeni arxiv materialları göstərir ki, repressiya qurbanlarının xatirəsinin əbədiləşdirilməsi təkə keçmişə ehtiram deyil, həm də gələcək integrasiya üçün mənəvi zərurətdir (Ociyev, 2014, s.125).

Yusif Qarabağinin Özbəkistan fondlarında qorunan 24 traktatının birgə elmi tədqiqi və nəşri hər iki ölkənin akademik qurumları qarşısında duran aktual vəzifələrdəndir.

Yekun olaraq qeyd etmək olar ki, Azərbaycan və Özbəkistanın bugünkü strateji müttəfiqliyi 1926-cı il Türkoloji Qurultayının ruhu üzərində ucalır. Ziyalılarımızın qanı və elmi irsi bahasına qorunub saxlanılan bu birlik, müasir Türk Dövlətləri Təşkilatının elmi-mədəni təməllərini təşkil edir. Bu irsin dərinədən öyrənilməsi və gənc nəsələ ötürülməsi hər iki qardaş dövlətin milli maraqlarına və türk dünyasının intellektual bütövlüyünə xidmət edir.

Ədəbiyyat

1. Birinci Türkoloji Qurultay, (2006) (Bakı, 26 fevral – 5 mart 1926-cı il). Stenoqrafik hesabat. Bakı: Azərnəşr, 1926. (Yenidən nəşr: Bakı: Elm, 2006).
2. Bünyadov, Z. (1993). Qırmızı terror. Bakı: Azərnəşr.
3. Əlizadə, S. R. (1914), Hər millət öz dili ilə fəxr edir. "Ayna" jurnalı, Səmərqənd, № 35.
4. Həmidov, H. (1994). Özbəkistanda Azərbaycan ədəbiyyatı. Daşkənd: Yazıçı.
5. Xocayev, X. S. (1930). Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. Bakı: Azərnəşr.
6. Məşriq, E. (2002). Seçilmiş əsərləri və publisistikası. Daşkənd: Şərq.
7. Nəbiyev, B. (1985). Uzaq sahillərin yaxınlığı (Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələri). Bakı: Yazıçı.
8. Ociyev, S. (2014). Azərbaycan-Özbəkistan ədəbi əlaqələri tarixindən. Daşkənd: Fan.
9. Ociyev, S. (2010). Seyid Rza Əlizadə və Türkistan maarifçiliyi. Daşkənd: Özbəkistan Milli Ensiklopediyası.

10. Paşayev, Q. (2010). Altaylardan gələn yol. Bakı: Təhsil.
11. Qəhrəmanov, C. (1983). Yusif Qarabaği və onun fəlsəfi irsi. Bakı: Elm.
12. Quliyev, E. (2009). Türk xalqları ədəbiyyatı (Müqayisəli təhlil). Bakı: Qismət.
13. Şeyxzadə, M. (1969-1974). Seçilmiş əsərləri (Üç cilddə). Daşkənd: Qafur Qulam adına Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi.
14. Türk Dövlətləri Təşkilatı Arxiv materialları. (2022). Türk dünyasında əlifba islahatları və Bakı Qurultayının mirası. İstanbul
15. Yunusov, Q. A. (1935). Özbək dili və onun dialektləri (Elmi qeydlər). Daşkənd.
16. Zahiri, A. (1927). Yeni əlifba məsələləri və I Türkoloji Qurultay. Daşkənd: Maarif.

Daxil oldu: 13.02.25

Qəbul edildi: 25.04.25

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/10/270-277>

Sinaver Qasımova
Azərbaycan Universiteti
Bakı, Azərbaycan
<https://orcid.org/0009-0004-0650-7897>
xatun.huseyinzade@gmail.com

Müstəqillik dövrü Azərbaycan nəsrində milli kimliyin yenidən qurulması: post-sovet travmadan özünüdərəkə qədər

Xülasə

Məqalədə müstəqillik dövrü Azərbaycan nəsrində milli kimliyin yenidən qurulması prosesi post-sovet transformasiyalar kontekstində kompleks şəkildə araşdırılır. Tədqiqatın məqsədi müharibə təcrübəsi, sosial sarsıntılar, məcburi köçkünlük, kollektiv travma və ideoloji dəyişikliklərin bədii düşüncədə necə ifadə olunduğunu və bu amillərin milli özünüdərək prosesinə təsir istiqamətlərini müəyyənləşdirməkdir. Tədqiqat zamanı müqayisəli-analitik və mətni-təhlil metodlarından istifadə olunmuşdur. Araşdırma göstərir ki, müasir Azərbaycan nəsrində post-sovet travması yalnız böhran və itki fenomeni kimi deyil, həm də kollektiv yaddaşın aktivləşməsi, tarixi təcrübənin yenidən dərk edilməsi və milli-mənəvi dəyərlərə dönüş üçün mühüm impuls kimi təqdim olunur. Qarabağ mövzusu, vətən və torpaq anlayışları, tarixi yaddaşa qayıdış motivləri, folklor və mifoloji kodların müasir interpretasiyası milli kimliyin bərpasının əsas bədii mexanizmləri kimi çıxış edir. Fərdi talelərin kollektiv təcrübə ilə əlaqələndirilməsi, yeni vətəndaş modeli və realist-postmodern estetik yanaşmaların sintezi müasir identiklik diskursunun çoxqatlı və dinamik xarakterini müəyyən edir. Nəticə olaraq, müstəqillik dövrü Azərbaycan nəsrinin post-sovet böhran mərhələsindən milli özünüdərək və dəyər sisteminin yenilənməsi mərhələsinə keçidin bədii modelini yaratdığı və ədəbiyyatın milli şüurun formalaşmasında mühüm sosial-mədəni və ideoloji funksiyaya malik olduğu qənaətinə gəlinir.

Açar sözlər: Azərbaycan nəsr, kollektiv yaddaş, milli kimlik, post-sovet travması, tarixi yaddaş

Sinaver Gasimova
Azerbaijan University
Baku, Azerbaijan
<https://orcid.org/0009-0004-0650-7897>
xatun.huseyinzade@gmail.com

Reconstruction of National Identity in Azerbaijani Prose of the Independence Period: From Post-Soviet Trauma to Self-Awareness

Abstract

The article examines the process of reconstructing national identity in Azerbaijani prose of the independence period within the context of post-Soviet transformations. The aim of the study is to identify how war experience, social upheavals, forced displacement, collective trauma, and ideological changes are reflected in literary discourse and how these factors influence the formation of national self-awareness. The research employs comparative-analytical and textual analysis methods. The study demonstrates that in contemporary Azerbaijani prose post-Soviet trauma is represented not only as a destructive experience but also as a stimulus for the activation of collective memory, the reinterpretation of historical experience, and a return to national and cultural values. The Karabakh theme, the concepts of homeland and land, motifs of historical memory, and the modern

reinterpretation of folklore and mythological codes function as key artistic mechanisms for the restoration of national identity. The connection between individual destinies and collective experience, the formation of a new civic model, and the synthesis of realist and postmodern aesthetic strategies reveal the multilayered and dynamic nature of contemporary identity discourse. It is concluded that the prose of the independence period creates an artistic model of transition from post-Soviet crisis to a stage of national self-awareness and value renewal, performing an important socio-cultural and ideological role in shaping national consciousness.

Keywords: *Azerbaijani prose, collective memory, historical memory, national identity, post-Soviet trauma*

Giriş

Post-sovet dövrü Azərbaycan cəmiyyətində baş verən siyasi və sosial dəyişikliklər milli kimlik məsələsini xüsusi aktuallaşdırmışdır. Sovet ideoloji sisteminin dağılması ilə əvvəlki kollektiv identiklik modeli zəifləmiş, yeni milli özünüdərk və mənsubiyyət axtarışı prosesi başlamışdır. Bu transformasiya ən dolğun şəkildə ədəbiyyatda, xüsusilə müstəqillik dövrü Azərbaycan nəsrində əks olunmuşdur. Müasir nəsr post-sovet reallığının yaratdığı mənəvi boşluq, dəyərlər sistemindəki dəyişikliklər və identiklik böhranını bədii şəkildə ifadə edən mühüm mədəni sahə kimi çıxış edir. Bu prosesə təsir edən əsas amillərdən biri Qarabağ müharibəsi və onun yaratdığı sosial travmadır. Müharibə, məcburi köçkünlük və itkilər kollektiv yaddaşın formalaşmasına təsir göstərmiş, vətən, torpaq və milli birlik kimi anlayışların məzmununu daha da dərinləşdirmişdir. Müasir Azərbaycan nəsrində bu travmatik təcrübənin bədii şəkildə işlənməsi milli kimliyin yenidən qurulması prosesinin öyrənilməsi baxımından xüsusi elmi əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda çağdaş nəsr kollektiv yaddaşın qorunması və formalaşdırılması funksiyasını yerinə yetirir. Fərdi talelərin ümummillə təcrübə ilə əlaqələndirilməsi, tarixi yaddaşa və milli-mədəni dəyərlərə dönüş ədəbiyyatın milli şüurun formalaşmasında mühüm rol oynadığını göstərir. Bu məsələ mövzunun aktuallığını artırır, onun türk dünyasında milli-mədəni identiklik problemlərinin öyrənilməsi və müasir humanitar tədqiqatlar kontekstində geniş elmi əhəmiyyətə malik olması ilə müəyyən olunur. Buna görə müstəqillik dövrü Azərbaycan nəsrində post-sovet travmanın milli kimliyin yenidən qurulması prosesində oynadığı rol müəyyən etmək, bu prosesin ideya-məzmun və bədii-estetik xüsusiyyətlərini elmi şəkildə təhlil etmək mühümdür.

Tədqiqat

XX əsrin sonlarında Sovet İttifaqının dağılması Azərbaycan cəmiyyətində yalnız siyasi və iqtisadi sistemin deyil, həm də kollektiv şüurun və identiklik modelinin köklü şəkildə dəyişməsi ilə nəticələndi. Uzun illər formalaşdırılmış ideoloji çərçivənin aradan qalxması milli kimlik məsələsini yenidən aktuallaşdırdı və cəmiyyət qarşısında “kimlik seçimi” problemini ortaya qoydu. Bu mürəkkəb transformasiya prosesi Qarabağ müharibəsi, məcburi köçkünlük, sosial qeyri-sabitlik və mənəvi sarsıntılarla müşayiət olunaraq post-sovet travmanın formalaşmasına səbəb oldu. Həmin travma yalnız sosial realıqda deyil, həm də bədii şüurda öz əksini taparaq müstəqillik dövrü Azərbaycan nəsrinin əsas semantik istiqamətlərindən birinə çevrildi.

Müstəqillik illərində yaranan bədii mətnlərdə fərdi talelər vasitəsilə kollektiv yaddaşın bərpası, itirilmiş məkan və dəyərlərin yenidən mənalandırılması, milli-mədəni kimliyin əsaslarının axtarışı diqqət mərkəzində dayanır. Bu kontekstdə çağdaş nəsr yalnız estetik hadisə kimi deyil, həm də milli özünüdərk prosesinin mühüm ideoloji və mədəni mexanizmi kimi çıxış edir. Tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycan ədəbiyyatında milli kimlik problemi tarixi yaddaş, dil, mədəniyyət və epik düşüncə ilə sıx bağlı şəkildə inkişaf etmiş və müasir dövrdə yeni semantik məzmun qazanmışdır (Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 2004, s. 210; Abdulla, 2020, s. 45).

Eyni zamanda post-sovet dövrü nəsrində travma, yaddaş və kimlik motivlərinin qarşılıqlı əlaqəsi xüsusi aktualıq kəsb edir. Müasir müəlliflər fərdi psixoloji təcrübəni kollektiv taleyin modeli kimi təqdim edir, tarixi və mədəni kodlara müraciət etməklə milli identikliyin bərpası və möhkəmləndirilməsi ideyasını ön plana çıxarırlar. Bu baxımdan çağdaş Azərbaycan nəsrində mifoloji

və folklor elementlərinin aktivləşməsi milli-mədəni yaddaşın bədii rekonstruksiyasının mühüm vasitəsi kimi çıxış edir (Osmanova, 2021, s. 57; Xavəri, 2018, s. 92).

Beləliklə, müstəqillik dövrü Azərbaycan nəsrinin öyrənilməsi post-sovet travmanın bədii təfəkkürdə necə mənalandırıldığını və onun milli kimliyin yenidən qurulması prosesinə hansı şəkildə təsir etdiyini müəyyən etməyə imkan verir. Bu məqalənin məqsədi post-sovet sosial-mədəni transformasiyalar fonunda çağdaş Azərbaycan nəsrində milli kimliyin rekonstruksiya mexanizmlərini təhlil etmək və onun kollektiv özünüdərk prosesindəki rolunu müəyyənləşdirməkdir.

I. Post-sovet travmanın bədii təzahürü. Müstəqillik dövrü Azərbaycan nəsrində post-sovet travmanın ən güclü və sistemli mənbələrindən biri Qarabağ müharibəsi ilə bağlı hadisələrdir. Bu müharibə bədii mətnlərdə yalnız siyasi və hərbi qarşıdurma kimi deyil, milli həyatın bütün sahələrinə təsir göstərən dərin sarsıntı, mənəvi böhran və identiklik sınağı kimi təqdim olunur. Müasir yazıçılar müharibəni təkcə cəbhə hadisələrinin təsviri ilə məhdudlaşdırmır, onun insan taleyinə, ailə münasibətlərinə, sosial psixologiyaya və kollektiv düşüncə sistemə təsirini ön plana çıxarırlar. Əsərlərdə itirilmiş həyatların faciəsi, yarımçıq qalmış talelər, psixoloji gərginlik və qeyri-müəyyən gələcək qorxusu müharibənin real və uzunmüddətli təsirlərini əks etdirən əsas bədii motivlərə çevrilir. Bu baxımdan müharibə yalnız keçmişdə baş vermiş hadisə deyil, davam edən və şüurda yaşayan travmatik yaddaş fenomeni kimi təqdim olunur. Belə yanaşma müasir nəsrə milli kimliyin formalaşmasının ağrı və sınaq mərhələsindən keçdiyini göstərir və Azərbaycan ədəbiyyatının tarixən xalqın taleyi ilə üzvi şəkildə bağlı inkişaf etməsi ənənəsinin davamı kimi qiymətləndirilə bilər (Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 2004, s. 245).

Post-sovet nəsrində travmanın mühüm komponentlərindən biri də məcburi köçkünlük və doğma məkanın itirilməsi motividir. Qarabağ münaqişəsi nəticəsində yaranmış köçkünlük problemi yalnız sosial hadisə kimi deyil, həm də mənəvi və psixoloji parçalanma forması kimi bədii düşüncədə geniş şəkildə işlənir. Bu mətnlərdə “ev”, “yurd”, “kənd”, “torpaq” anlayışları fiziki məkan olmaqdan çıxaraq insanın kimliyini müəyyən edən əsas mənəvi dayaq nöqtəsi kimi təqdim olunur. Doğma mühitdən ayrılmaq, sosial adaptasiya çətinlikləri, yeni mühitdə yadlaşma hissi və gələcəyə inamsızlıq qəhrəmanların daxili aləmində dərin psixoloji gərginlik yaradır. Bununla yanaşı, itirilmiş məkanın xatirələrdə yaşadılması, keçmiş həyatın detallarla yada salınması və doğma yerlərə qayıdış ümidinin qorunması yaddaşın bərpaedici funksiyasını ön plana çıxarır. Yazıçılar məkanı yalnız coğrafi reallıq kimi deyil, kollektiv yaddaşın daşıyıcısı və milli kimliyin simvolik mərkəzi kimi təqdim edirlər. Bu kontekstdə folklor motivlərinin, ənənəvi həyat tərzinin və mədəni kodların bədii struktura daxil edilməsi milli kimliyin qorunması və mənəvi dayanıqlığın təmin olunması vasitəsinə çevrilir (Rzasoy, 2020, s.74; Xavəri, 2018, s. 92).

Müstəqillik dövrü Azərbaycan nəsrinin diqqətəlayiq xüsusiyyətlərindən biri travmanın fərdi deyil, kollektiv təcrübə kimi təqdim olunmasıdır. Əsərlərdə ayrı-ayrı qəhrəmanların yaşadığı faciələr ümumiləşdirilərək bütöv bir xalqın taleyinin bədii modeli kimi verilir. Fərdi xatirələr, şəxsi itkilər və psixoloji sarsıntılar tədricən kollektiv yaddaşın elementlərinə çevrilir və bu yaddaş milli özünüdərk prosesinin əsasını təşkil edir. Müharibə və köçkünlük təcrübəsi müxtəlif sosial təbəqələri və nəsilləri birləşdirən ümumi tarixi təcrübə kimi təqdim olunur ki, bu da kollektiv kimlik hissənin formalaşmasına və möhkəmlənməsinə xidmət edir. Bu baxımdan müasir nəsrə travma yalnız dağıdıcı fenomen deyil, həm də milli birliyin və həmrəyliyin yaranmasına səbəb olan mənəvi sınaq kimi mənalandırılır.

Bu prosesdə epik düşüncə elementlərinin, folklor simvollarının və mədəni arxetiplərin yenidən aktuallaşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qəhrəmanlıq, dözümlü, torpağa bağlılıq və müqavimət kimi arxaik dəyərlərin bədii mətnlərdə canlandırılması kollektiv yaddaşın tarixi-mədəni qatlarla əlaqələndirilməsinə imkan yaradır. Tədqiqatlar göstərir ki, çağdaş Azərbaycan nəsrində mifologizm və folklor elementlərinin artması məhz kollektiv yaddaşın bərpası və milli kimliyin möhkəmləndirilməsi zərurəti ilə bağlıdır (Həbibbəyli, 2020, s.133; Osmanova, 2021, s. 57). Beləliklə, travmatik təcrübə milli yaddaşın aktivləşməsinə və kimliyin daha dərin tarixi əsaslar üzərində yenidən qurulmasına şərait yaradır.

Ümumilikdə, Qarabağ müharibəsi, məcburi köçkünlük, itki və yaddaş motivləri müstəqillik dövrü Azərbaycan nəsrində post-sovet travmanın əsas semantik qatını təşkil edir. Bu travmanın kollektiv xarakter alması isə fərdi ağrının ümummilliyə çevrilməsi prosesini təmin edir və nəticə etibarilə milli kimliyin bədii rekonstruksiyasının mühüm ideoloji və estetik əsasını formalaşdırır. Bu mənada müasir nəsr post-sovet dövrünün ağırlı təcrübəsini yalnız təsvir etməklə kifayətlənmir, eyni zamanda onu milli özünüdərk və mənəvi dirçəliş prosesinin mühüm mərhələsi kimi konseptuallaşdırır.

II. Tarixi yaddaş və milli kimliyin bərpası. Müstəqillik dövrü Azərbaycan nəsrinin əsas ideya-estetik xüsusiyyətlərindən biri tarixi yaddaşa və milli keçmişə yönələn sistemli və məqsədyönlü marağın güclənməsidir. Post-sovet dövründə ideoloji məhdudiyətlərin aradan qalxması yazıçılara xalqın tarixi təcrübəsini, milli-mədəni köklərini və ənənəvi dəyərlər sistemini daha geniş və sərbəst şəkildə bədii düşüncənin mərkəzinə gətirmək imkanı yaratmışdır. Bu dövrdə tarixi mövzu yalnız keçmişin bərpası və ya xronoloji hadisələrin təsviri kimi deyil, müasir insanın kimlik axtarışının əsas istiqamətlərindən biri kimi təqdim olunur. Keçmişə müraciət post-sovet cəmiyyətində yaranmış ideoloji boşluğun doldurulması, milli özünüdərk mexanizmlərinin yenidən işə salınması və kollektiv yaddaşın bərpası baxımından mühüm funksional məna kəsb edir. Bu kontekstdə tarixi yaddaş nostalji emosiyadan daha çox, milli kimliyin ideoloji və mənəvi əsaslarının yenidən qurulmasına xidmət edən bədii strategiya kimi çıxış edir. Azərbaycan ədəbiyyatının inkişaf tarixində də milli yaddaş və tarixi təcrübənin bədii təfəkkürün formalaşmasında davamlı və sistemli rol oynadığı müşahidə olunur ki, müasir nəsr bu ənənəni yeni ictimai-tarixi şəraitdə davam etdirir (Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 2004, s.312; Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 2009, s. 418).

Post-sovet dövrü Azərbaycan nəsrində milli kimliyin rekonstruksiyası “vətən”, “torpaq” və “yurd” anlayışlarının semantik baxımdan dərinləşməsi və yeni məzmun qazanması ilə müşayiət olunur. Əgər əvvəlki dövrlərdə bu anlayışlar daha çox məkan və coğrafiya ilə bağlı məna daşıyırdısa, müasir bədii mətnlərdə onlar mənəvi yaddaşın, tarixi davamlılığın və milli mənsubiyyət hissəsinin əsas simvollarına çevrilir. Xüsusilə Qarabağ mövzusu ilə bağlı əsərlərdə torpaq anlayışı milli varlığın ontoloji əsası kimi təqdim olunur və onun itirilməsi yalnız ərazi itkisi deyil, milli kimliyin sarsılması kimi mənalandırılır. Bu baxımdan torpaq obrazı həm kollektiv travmanın, həm də milli dirçəliş ideyasının mərkəzi semantik nüvəsinə çevrilir. Doğma məkanın xatirələr vasitəsilə yaşadılması, itirilmiş yurdun idealizə olunması və ona qayıdış arzusu bədii mətnlərdə milli kimliyin qorunması və möhkəmləndirilməsi prosesinin simvolik ifadəsi kimi çıxış edir. Milli-mədəni düşüncədə vətən obrazının bu cür mərkəzi mövqeyi Azərbaycançılıq ideyasının əsas məzmun elementlərindən biri kimi dəyərləndirilir və fərdi mənsubiyyət hissəsinin kollektiv identikliklə birləşməsinə şərait yaradır (Abdulla, 2020, s. 87; Əliyev, 2018, s. 64).

Tarixi yaddaşın bərpası prosesində mifoloji və folklor elementlərinin aktivləşməsi müstəqillik dövrü Azərbaycan nəsrinin mühüm estetik və semantik xüsusiyyətlərindən biridir. Müasir müəlliflər xalqın arxaik dünyagörüşünə, epik təfəkkür modelinə və folklor simvollarına müraciət etməklə milli kimliyin dərin mədəni qatlarını bədii şəkildə yenidən aktuallaşdırırlar. “Kitabi-Dədə Qorqud” ənənəsi, qəhrəmanlıq arxetipləri, müqəddəs məkan anlayışı, kollektiv yaddaş və müqavimət motivləri müasir nəsrə milli varlığın mədəni-genetik kodları kimi təqdim olunur. Bu elementlərin bədii strukturda istifadəsi yalnız estetik funksiyaya malik deyil, həm də milli-mədəni davamlılıq ideyasını gücləndirən və müasir insanın identiklik axtarışını tarixi-mədəni kontekstlə əlaqələndirən mühüm ideoloji vasitə kimi çıxış edir. Folklor kodlarının aktuallaşdırılması fərdi şüurun kollektiv yaddaşla əlaqəsini bərpa edir və milli kimliyin tarixi dərinliklər üzərində yenidən qurulmasına şərait yaradır.

Tədqiqatlar göstərir ki, çağdaş Azərbaycan nəsrində mifologizmin və simvolik düşüncənin güclənməsi təsadüfi xarakter daşımır, əksinə, post-sovet dövründə kollektiv yaddaşın bərpası və milli identikliyin rekonstruksiyası zərurəti ilə bağlıdır. Müasir mətnlərdə mifoloji obrazların, epik strukturların və folklor semantikasının istifadəsi milli şüurun arxaik təbəqələrinin aktivləşdirilməsinə və identiklik böhranının aradan qaldırılmasına yönəlmiş bədii strategiya kimi çıxış edir (Həbibbəyli, 2020, s.133; Osmanova, 2021, s. 57; Rzasoy, 2020, s.82). Bu yanaşma müasir insanın sosial və

mənəvi qeyri-sabitlik şəraitində özünü tarixi-mədəni kontinumun bir hissəsi kimi dərk etməsinə imkan yaradır.

Beləliklə, müstəqillik dövrü Azərbaycan nəsrində keçmişə dönüş motivi, vətən və torpaq anlayışlarının semantik dərinləşməsi, eləcə də mifoloji və folklor kodlarının bədii şəkildə yenidən işlənməsi tarixi yaddaşın aktivləşməsinə və milli kimliyin bərpasına xidmət edən əsas ideya-estetik istiqamətlər kimi çıxış edir. Bu proses nəticəsində tarixi yaddaş yalnız keçmişin xatırlanması forması kimi deyil, həm də milli özünüdərk mōhkəmlənməsi və kollektiv kimliyin yeni ictimai-tarixi şəraitdə yenidən qurulmasının əsas mənəvi dayaqlarından biri kimi formalaşır.

III. Fərdi tələdən kollektiv kimliyə. Müstəqillik dövrü Azərbaycan nəsrində milli kimliyin formalaşması prosesi daha çox fərdi tələlərin bədii təqdimatı vasitəsilə həyata keçirilir və bu xüsusiyyət çağdaş ədəbi düşüncənin mühüm istiqamətlərindən biri kimi diqqəti cəlb edir. Post-sovet reallığında insanın yaşadığı sosial sarsıntılar, dəyərlər sisteminin dəyişməsi, ideoloji boşluq və mənəvi qeyri-müəyyənlik fərdi həyatın psixoloji mürəkkəbliyini artırmışdır. Bu mürəkkəb vəziyyət müasir nəsrə yalnız şəxsi drammatizm kimi deyil, bütöv bir cəmiyyətin və xalqın tarixi transformasiyasının bədii modeli kimi ümumiləşdirilir. Əsərlərdə qəhrəmanların taleyi fərdi hadisələr toplusu olmaqdan çıxaraq kollektiv təcrübənin və ümummilli taleyin simvolik ifadəsinə çevrilir. Bu baxımdan fərdi həyat hekayələri kollektiv yaddaşın, sosial-mənəvi dəyişikliklərin və milli özünüdərk prosesinin əsas bədii daşıyıcısı funksiyasını yerinə yetirir.

Müasir Azərbaycan nəsrində qəhrəman obrazı artıq əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi sabit və ideoloji baxımdan müəyyənləşdirilmiş tip kimi deyil, dəyişən sosial mühitdə öz mövqeyini axtaran, daxili ziddiyyətlər yaşayan və identiklik problemi ilə üzləşən mürəkkəb psixoloji şəxsiyyət kimi təqdim olunur. Bu qəhrəman keçmişlə bu gün arasında seçim etməyə məcbur qalır, tarixi yaddaş, milli mənsubiyyət və şəxsi azadlıq arasında tarazlıq tapmağa çalışır. Onun daxili monoloqları, xatirələri və mənəvi tərəddüdləri post-sovet dövrünün insan modelini səciyyələndirən əsas xüsusiyyətlər kimi bədii strukturda mühüm yer tutur. Bu baxımdan fərdi identiklik axtarışı əslində kollektiv kimliyin yenidən qurulmasının psixoloji və mənəvi mərhələsi kimi çıxış edir.

Qəhrəman obrazında identiklik axtarışı çox vaxt yaddaş, mənsubiyyət və məsuliyyət motivləri ilə müşayiət olunur. Personajlar doğma məkanın itirilməsi, sosial qeyri-sabitlik, dəyərlərin deformasiyası və mənəvi boşluq şəraitində öz köklərinə, dilinə, mədəniyyətinə və milli ənənələrə üz tuturlar. Bu dönüş yalnız emosional bağlılıq və nostalji hiss kimi deyil, həm də şüurlu seçim və özünüidentifikasiya aktı kimi təqdim edilir. Müasir nəsrə milli kimliyin dərk olunması prosesində dilin, sözün və bədii təfəkkürün xüsusi rolu vurğulanır. Ədəbiyyat bu mənada yalnız estetik yaradıcılıq sahəsi deyil, həm də milli şüurun formalaşması və qorunması mexanizmi kimi çıxış edir (Kazımoğlu, 2020, s. 94; Anar, 2018, s. 126).

Müstəqillik dövrü Azərbaycan nəsrində formalaşan qəhrəman tipi eyni zamanda yeni vətəndaş modelinin bədii təəcəssümüdür. Bu obraz sovet dövrünün kollektiv ideologiyaya tabe olan, passiv sosial mövqə tutan insan modelindən fərqli olaraq, fərdi mövqeyə malik, ictimai proseslərə münasibət bildirən və milli dəyərləri şüurlu şəkildə qorumağa çalışan aktiv şəxsiyyət kimi təqdim olunur. Belə qəhrəman üçün vətən anlayışı yalnız emosional bağlılıq deyil, həm də sosial məsuliyyət və mənəvi borc kateqoriyası kimi mənalandırılır. Onun fəaliyyətində və düşüncə sistemində şəxsi maraqlar ilə ümummilli mənafeələr arasında tarazlıq axtarışı mühüm yer tutur. Bu xüsusiyyətlər milli özünüdərk prosesinin fərdi səviyyədə reallaşmasının göstəricisi olmaqla yanaşı, Azərbaycançılıq ideyasının bədii müstəvidə konkret insan modeli vasitəsilə ifadə olunmasına imkan yaradır (Abdulla, 2020, s.102; Əliyev, 2018, s. 88).

Fərdi tələlərin kollektiv kimliyə transformasiyası xüsusilə mənəvi seçim və etik məsuliyyət situasiyalarında daha aydın şəkildə üzə çıxır. Müasir nəsrə qəhrəmanların qarşılaşdığı çətinliklər – müharibə, köçkünlük, sosial ədalətsizlik, mənəvi dəyərlərin aşınması və ya şəxsi həyat dilemmaları – yalnız fərdi problemlər kimi deyil, milli mövqenin müəyyənləşməsi üçün sınaq mərhələsi kimi təqdim olunur. Qəhrəmanların qəbul etdiyi qərarlar onların şəxsi taleyi ilə yanaşı, kollektiv dəyərlərə münasibətini də müəyyən edir. Bu kontekstdə fərdi həyatın drammatizmi ümummilli taleyin ayrılmaz

hissəsi kimi təqdim olunur və şəxsi məsuliyyət hissi kollektiv şüurun formalaşmasına xidmət edən əsas ideya komponentinə çevrilir.

Bu prosesdə folklor və milli-mədəni kodların bədii strukturda aktivləşdirilməsi də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qəhrəmanların davranış modellərində, dəyərlər sistemində və mənəvi seçimlərində ənənəvi düşüncə elementlərinin, epik qəhrəmanlıq arxetiplərinin və kollektiv yaddaş motivlərinin təsiri müşahidə olunur. Bu elementlər fərdi psixologiya ilə milli-mədəni təcrübə arasında əlaqə yaradır və insanın özünü böyük tarixi-mədəni sistemin bir hissəsi kimi dərk etməsinə imkan verir (Rzasoy, 2020, s. 115; Xavəri, 2018, s.137).

Beləliklə, müstəqillik dövrü Azərbaycan nəsrində fərdi talelər yalnız psixoloji və sosial təcrübənin təsviri kimi deyil, həm də milli kimliyin yenidən qurulmasının əsas bədii mexanizmi kimi çıxış edir. Qəhrəman obrazında identiklik axtarışı, yeni vətəndaş modelinin formalaşması, şəxsi məsuliyyət və mənəvi seçim motivlərinin güclənməsi post-sovet dövründə kollektiv özünüdərk prosesinin ədəbi ifadəsi kimi dəyərləndirilə bilər. Bu mənada müasir nəsr fərdi insan taleyi vasitəsilə milli kimliyin sosial, mənəvi və mədəni əsaslarını yenidən düşüncə və formalaşdırma mühüm ideya-estetik məkan kimi çıxış edir.

IV. Müasir nəsrde kimlik diskursunun xüsusiyyətləri. Müstəqillik dövrü Azərbaycan nəsrində milli kimlik problemi yalnız ideya-məzmun səviyyəsində deyil, həm də bədii-estetik düşüncənin transformasiyası kontekstində yeni ifadə imkanları qazanmışdır. Post-sovet reallığı cəmiyyətin sosial, siyasi və mənəvi strukturunda baş verən dəyişikliklərlə yanaşı, ədəbi düşüncənin forma və metod baxımından yenilənməsinə də səbəb olmuşdur. Bu dövrdə yazıçılar həm gerçəkliyin konkret və obyektiv təsvirinə yönəlmiş realist ənənəni davam etdirmiş, həm də mürəkkəb sosial-mənəvi prosesləri ifadə etmək üçün postmodern poetikanın imkanlarından istifadə etmişlər. Beləliklə, müasir Azərbaycan nəsrində kimlik problemi yalnız sosial məzmun məsələsi kimi deyil, həm də yeni estetik düşüncə modelinin formalaşması ilə bağlı fenomen kimi ortaya çıxır. Bədii sözün funksional imkanlarının genişlənməsi, çoxqatlı məna strukturlarının yaradılması və fərqli narrativ strategiyaların tətbiqi milli özünüdərk prosesinin estetik səviyyədə daha dərin və mürəkkəb şəkildə ifadəsinə şərait yaratmışdır (Kazımoğlu, 2020, s. 142; Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 2004, s. 518).

Realist yanaşma müstəqillik dövrü nəsrində xüsusilə Qarabağ müharibəsi, məcburi köçkünlük, sosial transformasiya və mənəvi böhran kimi mövzuların işlənməsində özünü aydın şəkildə göstərir. Bu əsərlərdə hadisələrin konkret zaman və məkan çərçivəsində təqdim edilməsi, gündəlik həyatın detallı təsviri, psixoloji vəziyyətlərin təhlili və insan talelərinin sosial mühitlə qarşılıqlı əlaqədə verilməsi milli kimliyin formalaşmasının real tarixi və ictimai şəraitini əks etdirməyə xidmət edir. Realist təsvir vasitəsilə müəlliflər müharibənin və sosial dəyişikliklərin insan şüurunda yaratdığı sarsıntıları, kollektiv travmanın dərin izlərini və eyni zamanda milli dirçəlişə doğru gedən mənəvi transformasiyanı obyektiv bədii model şəklində təqdim edirlər. Bu yanaşma müasir Azərbaycan nəsrində sosial gerçəkliyin sənədli dəqiqliklə ifadəsinə və ədəbiyyatın cəmiyyətin mənəvi salnaməsi kimi çıxış etməsinə imkan yaradır.

Bununla yanaşı, müasir nəsrde postmodern estetik elementlərin geniş yayılması kimlik probleminin daha mürəkkəb və çoxqatlı şəkildə təqdim olunmasına şərait yaratmışdır. Fragmentar süjet quruluşu, zamanın qeyri-xətti təşkili, intertekstual əlaqələr, simvolik və metaforik obrazlar, ironik və refleksiv ton kimi xüsusiyyətlər post-sovet insanının daxili dünyasında baş verən parçalanmanı və identiklik böhranını bədii şəkildə ifadə etmək üçün effektiv vasitəyə çevrilmişdir. Postmodern poetika çərçivəsində kimlik artıq sabit və dəyişməz kateqoriya kimi deyil, sosial, mədəni və tarixi təsirlərin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində daim yenidən formalaşan dinamik və dəyişkən proses kimi təqdim olunur. Bu yanaşma müasir insanın eyni zamanda bir neçə identiklik modeli arasında seçim etməyə məcbur qalmasını və mənəvi dayaq nöqtələri axtarmasını əks etdirir.

Çağdaş Azərbaycan nəsrində mifologizmin, arxetipik obrazların və simvolik düşüncə elementlərinin güclənməsi də postmodern estetik meyillərlə sıx bağlıdır. Müəlliflər milli yaddaşın dərin qatlarına müraciət etməklə müasir insanın daxili parçalanmasını tarixi-mədəni kontekstlə əlaqələndirir və identiklik böhranının səbəblərini daha geniş sivilizasiya müstəvisində təqdim edirlər.

Folklor, epik düşüncə və kollektiv yaddaş elementlərinin postmodern struktur daxilində istifadəsi həm bədii mətnin semantik imkanlarını genişləndirir, həm də milli kimliyin tarixi davamlılığını vurğulayır (Osmanova, 2021, s. 69; Rzasoy, 2020, 156).

Post-sovet dövrünün əsas xüsusiyyətlərindən biri kimliyin parçalanması və eyni zamanda onun yenidən rekonstruksiyası prosesinin paralel şəkildə baş verməsidir. Sosial sistemin dəyişməsi, əvvəlki ideoloji modelin dağılması, qlobal mədəni təsirlərin güclənməsi və informasiya məkanının genişlənməsi fərdi və kollektiv identikliyin qeyri-sabitliyinə səbəb olmuşdur. Bu qeyri-sabitlik bədii mətnlərdə daxili konflikt, mənəvi boşluq, dəyər böhranı və özünüdərək axtarışı motivləri vasitəsilə əks olunur. Qəhrəmanlar çox vaxt keçmişlə gələcək, milli ilə qlobal, ənənə ilə modernlik arasında seçim dilemması ilə qarşılaşırlar.

Lakin müasir Azərbaycan nəsrində bu parçalanma yalnız böhran vəziyyəti kimi deyil, həm də yeni identiklik modelinin formalaşmasına aparan keçid mərhələsi kimi təqdim olunur. Milli tarixə, folklor yaddaşına, dilə, mədəni və mənəvi dəyərlərə dönüş bu böhran vəziyyətinin aradan qaldırılması və identikliyin daha dayanıqlı əsaslar üzərində yenidən qurulması istiqamətində mühüm bədii strategiya kimi çıxış edir. Tədqiqatlar göstərir ki, müasir ədəbiyyatda folklor və milli-mədəni elementlərin aktivləşməsi identiklik böhranının kompensasiyası və mənəvi sabitliyin bərpası funksiyasını yerinə yetirir (Xavəri, 2018, s.174; Həbibbəyli, 2020, s. 201).

Beləliklə, müstəqillik dövrü Azərbaycan nəsrində kimlik diskursu realist və postmodern yanaşmaların qarşılıqlı sintezi əsasında formalaşır. Bir tərəfdən sosial reallığın konkret, obyektiv və psixoloji baxımdan dərin təsviri, digər tərəfdən isə parçalanmış şüurun simvolik, çoxqatlı və metaforik ifadəsi milli kimliyin həm böhran mərhələsini, həm də onun yenidən qurulma prosesini əks etdirir. Bu xüsusiyyətlər müasir Azərbaycan nəsrini yalnız estetik hadisə kimi deyil, həm də cəmiyyətin sosial-mədəni transformasiyasını və milli özünüdərək prosesini əks etdirən mühüm bədii model kimi səciyyələndirməyə imkan verir.

Nəticə

Müstəqillik dövrü Azərbaycan nəsrini yalnız yeni tarixi mərhələnin bədii salnaməsi deyil, həm də milli kimliyin yenidən qurulmasının estetik və ideoloji laboratoriyası kimi çıxış edir. Post-sovet məkanında yaranmış ideoloji boşluq, müharibə təcrübəsi, məcburi köçkünlük və sosial transformasiya ədəbiyyatda kollektiv travma kimi əks olunmuş, eyni zamanda bu travmanın milli özünüdərək çevrilməsi prosesi bədii şəkildə modelləşdirilmişdir. Müasir nəsr göstərir ki, ağır və itki yalnız dağıdıcı deyil, həm də milli yaddaşın və mənəvi birliyin güclənməsinə təkan verən amillərdən biridir.

Tədqiqatın nəticələri göstərir ki, müstəqillik dövrü nəsrində milli kimliyin formalaşması bir neçə paralel istiqamətdə həyata keçirilir: travmatik təcrübənin kollektiv yaddaşa çevrilməsi, tarixi köklərə və milli-mədəni dəyərlərə dönüş, fərdi talelərin ümummilliyə tələyin bədii modelinə transformasiyası və realist-postmodern estetik sintez vasitəsilə identikliyin yeni konsepsiyasının yaradılması. Bu prosesdə “vətən”, “torpaq”, “yurd” kimi fundamental anlayışlar yalnız coğrafi məkan deyil, həm də mənəvi və simvolik identiklik kateqoriyaları kimi təqdim olunur.

Eyni zamanda müasir Azərbaycan nəsrini kimliyin sabit və dəyişməz struktur olmadığını, əksinə, sosial sınaqlar, tarixi çağırışlar və mədəni yaddaşın qarşılıqlı təsiri nəticəsində daim yenilənən dinamik bir sistem olduğunu ortaya qoyur. Kimliyin parçalanması, mənəvi böhran və identiklik axtarışı kimi motivlər son nəticədə milli özünüdərkin daha şüurlu və dərin mərhələyə keçidi ilə tamamlanır.

Beləliklə, müstəqillik dövrü Azərbaycan nəsrini post-sovet travmadan milli özünüdərək doğru keçidin bədii modelini yaradır və ədəbiyyatı yalnız estetik fenomen kimi deyil, həm də milli şüurun formalaşmasında və möhkəmlənməsində mühüm sosial-mədəni mexanizm kimi təqdim edir. Bu baxımdan çağdaş nəsr milli kimliyin qorunması və yenidən qurulması prosesində xalqın tarixi yaddaşını, mənəvi təcrübəsini və gələcəyə yönəlmiş özünüdərək strategiyasını özündə birləşdirən fundamental mədəni fenomen kimi qiymətləndirilə bilər.

Ədəbiyyat

1. Abdulla, K. (2020). Azərbaycançılıq və “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı. Bakı: Şərql-Qərb, 283 s.
2. Anar. (2018). Söz dünyası. I cild. Bakı: Şərql-Qərb, 520 s.
3. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, (2004). 6 cilddə. I cild. Bakı: Elm, 760 s.
4. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: ən qədim dövrlər, (2009) / Əlibəyzadə E. Bakı: Qarabağ, 828 s.
5. Əliyev, Məmməd İrac. (2018). Bədii təfəkkürdə erkən Azərbaycançılıq düşüncəsi. – Bakı: Elm və təhsil, 168 s.
6. Həbibbəyli, İ. (2020). “Kitabi-Dədə Qorqud”: yazılı epos və ya epopeya. Bakı: Elm, 280 s.
7. Kazımoğlu, M. (2020). Söz haqqında söz. – Bakı: Elm və təhsil, 276 s.
8. Osmanova, G. (2021). Çağdaş Azərbaycan nəsrində mifologizm. – Bakı: Elm və təhsil, 176 s.
9. Rzasoy, S. (2020). Müasir Azərbaycan folklorşünaslığı. – Bakı: Elm və təhsil, 308 s.
10. Xavəri, S. (2018). Folklor və milli mədəniyyət: funksional semantika problemləri. Bakı: Sabah, 220 s.

Daxil oldu: 03.10.25

Qəbul edildi: 22.12.25

İÇİNDƏKİLƏR

CONTENTS

Dilçilik

Mirvari İsmayılova I Türkoloji Qurultayın keçirilməsi zərurəti və tarixi əhəmiyyəti	11
Зейнеп Базарбаева Латинская графика: история, опыт и перспективы	19
Şükrü Halûk Akalın Birinci Ümumittifaq Türkoloji Qurultaya dair bəzi məqamlar	27
Elçin İbrahimov Türkologiyanın yüz illik elmi inkişaf mərhələləri və perspektiv istiqamətləri: 1926-2026 dövrünün analizi	34
Лемара Селендили Когнитивно-коммуникативная модель терминосистемы «филология» для «Русско-крымскотатарского словаря лингвистических соответствий»	46
Həsər Hüseynova I Türkoloji Qurultay və Bəkir Çobanzadə	54
İbrahim Yoldaşev Millet dili – millet mədəniyyəti. Dil və kelimələr kəderi	59
Fəxriyyə Cəfərova Birinci Türkoloji Qurultay və onun tarixi əhəmiyyəti	70
Sevda Novruzəliyeva Çağdaş Türk dünyasında I Türkoloji Qurultayın rolu	76
Elnarə Məmmədova Xalid Səid Xocayev və Türkoloji irsimizin tədqiqində xidmətləri	83
Xatirə Bayramova Birinci Türkoloji Qurultayın Repressiyaya Uğramış Nümayəndələri	88
Gülnisə Həziyeva I Türkoloji Qurultayda Vəli Xulufu, Hüseyn Cavid və Cəlil Məmmədquluzadənin fəaliyyəti	96

Ədəbiyyat

Амантай Шарип Назир Торекулов и новый Тюркский алфавит	101
Nizami Məmmədov Tağısoy Birinci Türkoloji Qurultay: türk xalqları tarixinin şərəf səhifəsi	109
Vilayət Quliyev Birinci Türkoloji qurultayın çuvaş-azərbaycanlı nümayəndəsi – N. İ. Aşmarin	117
Təyyar Salamoğlu İsmayıl Hikmət Birinci Türkoloji Qurultay haqqında (Azər Turanın araşdırmalarını çıxış nöqtəsi kimi alaraq)	125
Огулбай Гайлыева, Мекан Аразмедов Роль и исследование "Диван Лугат Ат-Турк" Махмуда Кашгари в тюркской филологии	133
Yeganə İsmayılova Əlifba və orfoqrafiya ilə bağlı prof. V.Xulufunun baxışları I Türkoloji Qurultayın gündəliyində	144

Tarix

Anar İsgəndərov

I Türkoloji Qurultayın türk xalqlarının elmi-mədəni inteqrasiyası və türkologiyanın inkişafında rolu 150

Байболот Абытов

Съезд репрессированных и расстрелянных тюркологов - бакинский первый всесоюзный тюркологический съезд 157

Dəyanət Musayev

I Türkoloji Qurultayın keçirilməsi və tarixi missiyası 177

Saida İsmayilzadə

«Turkic Historical Thought on the Eve of Repressions: The Significance of the First Turkological Congress of 1926» 186

Elşən Aslanov

Qarabağ xanlığının siyasi coğrafiyası 191

Bəyim Abbasova

Tarixin tədrisində inklüziv yanaşmalar və müxtəlifliyin təmsili 197

Mədəniyyət və İncəsənət

Kübra Əliyeva, Telman İbrahimov

Qarabağ sakinlərinin süjetli divar xalçaları (Bu günə qədər sirri açılmayan XIX əsrə aid Qarabağın süjetli xalçasının tarixi araşdırılması) 207

Talgat Moldabay

The history of development of alphabet in the Turkic world 224

Alimzhan Khamrayev

The Historical and Cultural Significance of the First Turkological Congress in the Public Life of the Uyghurs of the Ussr 231

Sosiologiya

Fərrux Rüstəmov

Birinci Türkoloji Qurultayın iştirakçısı Mirzə Cabbar Məmmədzadə 237

Müseyyib İlyasov

Yüz otuz bir nəfərdən biri: Müseyib İlyasov 246

Керсти Кивирюут

Сравнительный анализ значимости Артура Зифельдта-Симумяги в контексте национальных движений Эстонии и Азербайджана 254

Səxavət Ocıyev, Elnarə Məmmədova

Türkoloji Qurultay və Azərbaycan - Özbəkistan elmi-mədəni əlaqələri: tarixi varislik və müasir perspektivlər 263

Sinaver Qasımova

Müstəqillik dövrü Azərbaycan nəsrində milli kimliyin yenidən qurulması: post-sovet travmadan özünüdərkə qədər 270

Əlavələr 280

1926-cı ildə Türk xalqlarının milli oyanış hadisəsinə çevrilən tarixi Birinci Türkoloji Qurultay türkologiyanın intellektual mərkəzi Bakıda İsmailiyyə binasında keçirildi və bu türkologiyanın inkişafında yeni bir eranın başlanğıcı oldu.

Birinci Türkoloji Qurultayın türkologiya elminə böyük töhfələr verən V.Radlova həsr olunmasını macar alimi T.Mentzel təklif edir. Azərbaycan nümayəndələri isə Qurultayın İ.Qaspiralının xatirəsinə həsr olunması təşəbbüsü ilə çıxış edirlər. Beləliklə, Birinci Türkoloji Qurultayın bu iki görkəmli türkoloq alimin xatirəsinə həsr olunması qərara alınır.

**İsmayıl bəy Qaspiralı
(1851 - 1914)**

**Vilhelm Radlov
(1837 - 1918)**

Türk dünyasının fikir ideoloqu, İ.Qaspiralının “Dildə, İşdə, Fikirdə birlik” çağırışı müasir ümumtürk dünyasının amalına çevrilmişdir. İctimai-siyasi xadim, mütəfəkkir maarifçi, əslən Kırım tatarı olan İ.Qaspiralının adı Türk dünyasının oyanışı, tərəqqisi və birliyinin ideoloqu kimi tarixə düşmüşdür.

Türkologiya elmində göstərdiyi əvəzsiz xidmətlərə, eləcə də Orxon yazıları, Tonyukuk abidəsinin şifrələrinin oxunmasında əhəmiyyətli nailiyyətlərə görə Avropada V.Radlov “Türkologiyanın Allahı” adlandırılırdı. V.Radlov I Türkoloji Qurultaya nümayəndə dəvət olunsa da səhhəti ilə bağlı Qurultayda iştirak edə bilmir və təbrik məktubu göndərir.

I Türkoloji Qurultayın iştirakçılarının kollektiv şəkli

*Ön cərgədə, soldan: 1. İlya Borozdin, 2. Sergey Oldenburq, 3. Səməd ağa Ağamalıoğlu, 4. Mehmet Fuat Köprülü, 5. Aleksandr Samoyloviç
Arxa cərgədə, soldan: 1. Vsevolod Tomaşevski, 6. Abdulla Tağızadə, 7. Əli Nazim, 9. Cəlal Əfəndizadə*

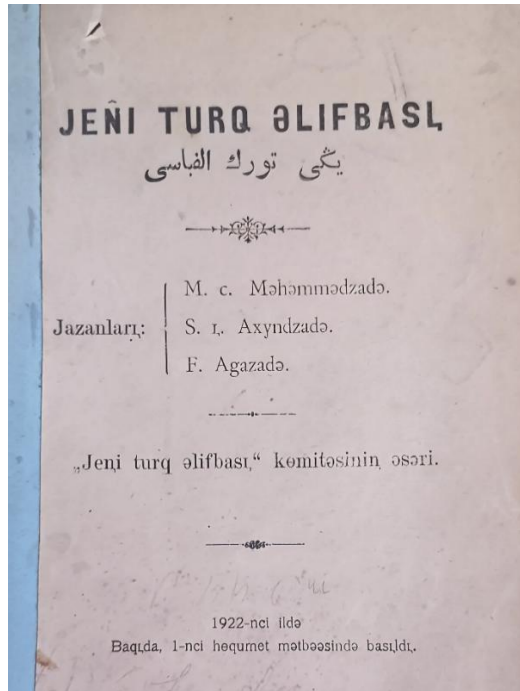
*Ön cərgədə: Əliəsgər Əliəkbərov, ?, Əhməd Baytursun, M.P.Pavloviç, S.F.Oldenburq, A.M.Samoyloviç, Teoder Mentsel
Arxa cərgə: Bəkir Çobanzadə, Cəlil Məhəmmədzadə, Şevki Bektöre, S. Veltman, Həsən Abdulla oğlu Musayev, Həbib Cəbiyev, A.R.Ziefeldt-Simummyagi, Əhməd bəy Pepinov, İsmayıl Hikmət, Əziz Ubaydulın, Hənəfi Zeynallı, Həsən Sabri Ayyazov*

I Türkoloji qurultay. Bakı, fevral-mart 1926.
Abdulla Tağızadə (öndə soldan 1-ci) Türkoloji Qurultayın nümayəndələri arasında.

Birinci Türkoloji Qurultayın 1926-cı ilin yanvarında toplanmış plenumunun üzvləri. Bakı, Maarif Sarayının (indiki AMEA Rəyasət Heyəti binası) qarşısında.
Şəkildəkilər (təniyə bildiklərimiz, soldan): Sevki Bektöre, S.Veltman, A.Samoyloviç, Əhməd Cövdət bəy (arxada, kepkada, gözlüklü), prof. M.P.Pavloviç, Əhməd Baytursun (Pepinovun sağında), akad. S.F.Oldenburq, ?, prof. T.Mentel, prof. Tomasovski

Nəşriyyatın direktoru: Ş.M.Şəfizadə
Texniki redaktor: S.Q.Mamoyeva

Çapa imzalanıb: 07.02.2026
Kağız formatı: 60x84^{1/8}. 15,5 ç.v.
Sifariş 35.5

“Müəllim” nəşriyyatında çap olunmuşdur.
E-mail: muallim.mmc@gmail.com

